

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

PHILOLOGY

Series

2026 • Volume 31 • Issue 1(121)

ISSN 2518-198X (Print)

ISSN 2663-5127 (Online)

Индексі 74623

Индекс 74623

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN

OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY Series

2026

31-том • 1(121)-шығарылым

Том 31 • Выпуск 1(121)

Volume 31 • Issue 1(121)

1996 жылдан бастап шығады

Издается с 1996 года

Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады

Выходит 4 раза в год

Published 4 times a year

Қарағанды / Караганда / Karaganda

2026

Бас редакторы

филол. ғыл. канд., қауымд. проф. **Ж.Ж. Ибраимова**

Жауапты хатшы

филол. ғыл. канд., қауымд. проф. **Б.А. Қалиев**

Редакция алқасы

У.М. Бахтиреева, С. Бенчич, Т.Г. Бочина, А. Бочковска, Д. Веселинов,	филол. ғыл. д-ры, РХДУ ШТИ, Мәскеу (Ресей); PhD., Данубиус университеті, Сладковичово (Словакия); филол. ғыл. д-ры, Казан (Еділ бойы) федералдық университеті (Ресей); ғылым докторы, Николай Коперник университеті, Торунь (Польша); филол. ғыл. д-ры, Св. Клемент Охридский атындағы София университеті (Болгария);
М. Екижи, Ж.Ж. Жарылғапов,	PhD, профессор, Эгей университеті, Измир (Түркия); филол. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті (Қазақстан);
М. Джусупов,	филол. ғыл. д-ры, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, Ташкент (Өзбекстан);
О. Капранов, Ш.М. Мәжітаева,	PhD, қауымд. профессор, NLA университет колледжі, Осло (Норвегия); филол. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті (Қазақстан);
С.А. Матяш, Л.И. Мингазова,	филол. ғыл. д-ры, Орынбор мемлекеттік университеті (Ресей); филол. ғыл. д-ры, Казан федералды университеті, Татарстан Республикасы (Ресей);
И.С. Насипов,	филол. ғыл. д-ры, М. Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Уфа (Ресей);
Е.Ю. Протасова, А.Х. Рахманова,	пед. ғыл. д-ры, проф., Хельсинк университеті (Финляндия) фил. ғыл. д-ры, Навоий мемлекеттік педагогикалық институты (Өзбекстан);
О. Сөйлемез, З.К. Темиргазина,	PhD, профессор, Кастамону университеті (Түркия); филол. ғыл. д-ры, Павлодар педагогикалық университеті, (Қазақстан);
К.А. Төлеубаева,	филол. ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті (Қазақстан);
Б.Р. Хасенов, Д.Д. Шайбакова,	PhD, «Болашақ» Академиясы (Қазақстан); филол. ғыл. д-ры, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы (Қазақстан);
Н.Ж. Шаймерденова,	филол. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
А.Ш. Юсупова,	филол. ғыл. д-ры, Казан федералды университеті, Татарстан Республикасы (Ресей)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Е-mail: zhenisgulibraimova@gmail.com

Сайт: <https://philology-vestnik.buketov.edu.kz>

Атқарушы редактор

PhD **Г.Б. Саржанова**

Корректорлары

С.С. Балкеева, А.К. Шакишев, М.М. Кириллова

Компьютерде беттеген

О.А. Кулов

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Филология» сериясы. — 2026. — 31-т., 1(121)-шығ. — 173 б. — ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті» КеАҚ.

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінде тіркелген.
05.12.2025 ж. № KZ56VPY00135888 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 30.03.2026 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы ксерокстік. Көлемі 21,6 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 18.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ұлттық зерттеу ун-ті» КеАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты.

100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет көшесі, 28. Тел. (7212) 35-63-16.

E-mail: printed@kamu-buketov.edu.kz

© Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, 2026

Главный редактор

канд. филол. наук, ассоц. проф. **Ж.Ж. Ибраимова**

Ответственный секретарь

канд. филол. наук, ассоц. проф. **Б.А. Калиев**

Редакционная коллегия

У.М. Бахтикиреева, С. Бенчич, Т.Г. Бочина,	д-р филол. наук, ИИЯ РУДН, Москва (Россия); PhDr., PhD, Университет Данубиус, Сладковичово (Словакия); д-р филол. наук, Казанский (Приволжский) федеральный университет (Россия);
А. Бочковска,	хабилизированный доктор, Университет Николая Коперника, Торунь (Польша);
Д.Веселинов,	д-р филол. наук, Софийский университет им. Св. Климента Охридского, (Болгария);
М. Екижи, Ж.Ж. Жарылгапов,	PhD, Эгейский университет, Измир (Турция); д-р филол. наук, Карагандинский национальный исследовательский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
М. Джусупов,	д-р филол. наук, Узбекский государственный университет мировых языков, Ташкент (Узбекистан);
О. Капранов, Ш.М. Мажитаева,	PhD, NLA University College, Осло (Норвегия); д-р филол. наук, Карагандинский национальный исследовательский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
С.А. Матяш, Л.И. Мингазова,	д-р филол. наук, Оренбургский государственный университет (Россия); д-р филол. наук, Казанский федеральный университет, Республика Татарстан (Россия);
И.С. Насипов,	д-р филол. наук, Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, Уфа (Россия);
Е.Ю. Протасова, А.Х. Рахманова,	д-р пед. наук, проф., Университет Хельсинки (Финляндия); д-р филол. наук, государственный педагогический университет Навоий (Узбекистан);
О. Сойлемез, З.К. Темиргазина,	PhD, Университет Кастамону (Турция); д-р филол. наук, Павлодарский педагогический университет (Казахстан);
К.А. Толеубаева,	канд. филол. наук, Карагандинский национальный исследовательский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Б.Р. Хасенов, Д.Д. Шайбакова,	PhD, Академия «Болашак» (Казахстан); д-р филол. наук, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы (Казахстан);
Н.Ж. Шаймерденова,	д-р филол. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
А.Ш. Юсупова,	д-р филол. наук, Казанский федеральный университет, Республика Татарстан (Россия)

Адрес редакции: Казахстан, 100024, г. Караганда, ул. Университетская, 28

Е-mail: zhenisgulibrainova@gmail.com

Сайт: <https://philology-vestnik.buketov.edu.kz>

Исполнительный редактор

PhD Г.Б. Саржанова

Корректоры

С.С. Балкеева, А.К. Шакишев, М.М. Кириллова

Компьютерная верстка

О.А. Кулов

Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология». — 2026. — Т. 31, вып. 1(121). — 173 с. — ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством культуры и информации Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на учет № KZ56VPY00135888 от 05.12.2025 г.

Подписано в печать 30.03.2026 г. Формат 60×84 1/8. Бумага ксероксная. Объем 21,6 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 18.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский национальный исследовательский университет им. акад. Е.А. Букетова».

100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28. Тел. (7212) 35-63-16. Е-mail: printed@karnu-buketov.edu.kz

© Карагандинский национальный исследовательский университет им. акад. Е.А. Букетова, 2026

Chief Editor

Candidate of philological sciences, Associate Professor **Zh.Zh. Ibraimova**

Responsible secretary

Candidate of philological sciences, Associate Professor **B.A. Kaliyev**

Editorial board

- U.M. Bahtikireeva,** Dr. of philol. sciences, Peoples' Friendship University of Russia, Moscow (Russia);
- S. Benčić,** PhDr., PhD, Danubius University, Sládkovičovo (Slovakia);
- T.G. Bochina,** Doctor of Philology, Professor, Kazan (Volga Region) Federal University (Russia);
- A. Baczkowska,** Habilitated doctor, Nicolaus Copernicus University, Torun (Poland);
- D. Vesselinov,** Doctor of Philology, Sofia University "St. Kliment Ohridski" (Bulgaria);
- M. Ekici,** PhD, Professor, Ege University, Izmir (Turkey);
- Zh.Zh. Zharylgapov,** Dr. of philol. sciences, Buketov Karaganda National Research University (Kazakhstan);
- M. Dzhusupov,** Dr. of philol. sciences, Uzbek State University of world languages, Tashkent (Uzbekistan);
- O. Kapranov,** PhD, Associate Professor, NLA University College, Oslo (Norway);
- Sh.M. Mazhitaeva,** Dr. of philol. sciences, Buketov Karaganda National Research University (Kazakhstan);
- S.A. Matyash,** Dr. of philol. sciences, Orenburg State University (Russia);
- L.I. Mingazova,** Dr. of philol. sciences, Kazan Federal University, Republic of Tatarstan (Russia);
- I.S. Nasipov,** Dr. of philol. sciences, M. Akmulli Bashkir State Pedagogical University, Ufa (Russia);
- E.Yu. Protassova,** Dr. of ped. sciences, professor, Helsingin Yliopisto (Finland)
- A.Kh. Rakhmanova,** Doctor of Philology, Navoi State Pedagogical Institute (Uzbekistan);
- O. Söylemez,** PhD, Professor, Kastamonu University (Turkey);
- Z.K. Temirgazina,** Dr. of philol. sciences, Pavlodar Pedagogical University (Kazakhstan);
- K.A. Toleubaeva,** PhD, Buketov Karaganda National Research University (Kazakhstan);
- B. Khassenov,** PhD, Bolashaq Academy, Karaganda (Kazakhstan);
- D.D. Shaibakova,** Dr. of philol. sciences, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty (Kazakhstan);
- N.Zh. Shaimerdenova,** Dr. of philol. sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
- A.Sh. Yusupova,** Dr. of philol. sciences, Kazan Federal University, Republic of Tatarstan (Russia)

Postal address: 28, Universitetskaya Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan

E-mail: zhenisgulibraimova@gmail.com

Web-site: <https://philology-vestnik.buketov.edu.kz>

Executive Editor

PhD **G.B. Sarzhanova**

Proofreaders

S.S. Balkeyeva, A.K. Shakishev, M.M. Kirillova

Computer layout

O.A. Kulov

Bulletin of the Karaganda University. «Philology» series. — 2026. — Vol. 31, Iss. 1(121). — 173 p. — ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Proprietary: NLC «Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov».

Registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan. Rediscout certificate No. KZ56VPY00135888 dated 05.12.2025.

Signed in print 30.03.2026. Format 60×84 1/8. Photocopier paper. Volume 21,6 p.sh. Circulation 200 copies. Price upon request. Order № 18.

Printed in the Publishing house of NLC «Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov». 28, Universitetskaya Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: printed@karnu-buketov.edu.kz

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENT

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

<i>Kapranov O.</i> Discourse Markers in Climate Change Reports by the Greater London Authority	6
<i>Abisheva M. S., Ibrayev G. U.</i> Formation of Cognitive Security Competencies in a Multilingual Digital Environment: A Pedagogical Model for Language Education in Kazakhstan	16
<i>Kurmanova Zh. B., Kushkarova G. K., Yermekova A. B., Sadykova S. A.</i> Linguocultural features of linguistic personality in the virtual world: semiotic and content analysis.....	27
<i>Tulegenova M. K., Zhunussova Zh. N., Khan N. K., Ayazbayeva B. K.</i> Lexicographic tools for describing substandard lexical systems of the contrasted languages.....	40
<i>Бідырыс С. Қ., Бейсенбаева Л. Ж., Оспанова Д. Ж.</i> Корпус мәтіндеріндегі грамматикалық форма жиілігі (https://qazscorpora.kz негізінде).....	48
<i>Сәрсекке Г. Ә.</i> Академиялық дискурстағы деп аталатын синтаксистік құрылымды корпус негізінде талдау	59
<i>Даурбекова А. К., Адилова А. С., Жунусова Б. А., Рахымберлина С. А.</i> Медиалық-тілдік тұлғалардың эпистолярлық дискурсы (І. Омаров, Ш. Мұртаза хаттарының негізінде)	69
<i>Қасым Б., Саменова С. Н.</i> Сөзжасамдық метафора: метафоралық уәждеменің семантикалық әлеуеті	80
<i>Баербекбаева А. Е., Рапишева Ж. Д., Қазанбаева А. З., Қалиев Б. А.</i> «Дала» концептісі «Қазақстан» концептосферасының фрагменті ретінде	89
<i>Хасенов Б.</i> Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың семантикалық саралау қызметі: мөлшер және көлем категориясы	103

ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ RELEVANT ISSUES OF LITERATURE STUDY

<i>Мустоянова А.</i> Травма социального исключения и трансформация идентичности героя романа Кобо Абэ «Чужое лицо».....	113
<i>Lessova Kh. Zh., Kusse H., Safronova L. V.</i> Initiation Narratives in A. Zhaksylykov's Novel "Dreams of the Damned".....	125
<i>Бібырайым Ә. О., Тажиев Х. Х., Жолдасбек Л. О., Қалдығөзова С. Е.</i> XIX және XX ғасыр басында отарлауға қарсы күрестің көркемдік көріністері (Қазақ жазба ақындары шығармалары мысалында)	134
<i>Амангельдина М. С., Жарылғанов Ж. Ж., Калыбекова К. С.</i> Лирикалық прозаның теориялық мәселелері	142
<i>Айдарқызы А., Танжарикова А. В.</i> Рақымжан Отарбаев шығармаларындағы «Жан» категориясының көркем антропологиялық бейнесі	151
<i>Харитоновна Л. М., Бенчич С., Бейбитова А. Б., Дьяков Д. В.</i> Институты медиа и их роль в формировании читательской культуры.....	164

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

Article
UDC 81
<https://doi.org/10.31489/2026PHI1/6-15>

Received: 01.11.2025
Accepted: 09.01.2026

O. Kapranov*

NLA University College, Oslo, Norway
(e-mail: oleksandr.kapranov@nla.no)

Discourse Markers in Climate Change Reports by the Greater London Authority

London, the capital of the United Kingdom (the UK), and other major cities in the world experience a range of climate change-related phenomena that impact negatively on people's quotidian lives [1]. Among them, we should mention a dramatic change in weather patterns [2], heatwaves [3], excessive rainfall [4], sea level rise [5], and flooding [6]. The current Mayor of London, Sadiq Khan, and the Greater London Authority (the GLA) are acutely aware of the negative consequences of climate change [7]. Accordingly, they develop, implement and communicate measures that are aimed at mitigating the negative impact of climate change on London and Londoners [7]. Particularly, the GLA communicates its climate change-related activities in specialised reports. The GLA's climate change reports, however, attract limited attention of linguists and philologists [8]. In order to compensate for the shortage of relevant literature, the present study examines a corpus of climate change reports by the GLA and analyses metadiscursive means in them. Specifically, the study investigates the frequency of such metadiscursive means as discourse markers (DMs) in the corpus. The quantitative investigation of the corpus demonstrates that the DMs *and*, *as*, *however*, *but*, and *if* occur frequently. The frequency of their occurrence and their roles in the GLA's climate change communication are further discussed in the article.

Keywords: climate change communication, climate change reports, discourse markers (DMs), London, the Greater London Authority

Introduction

The climate crisis is evidenced by such phenomena as global warming [9], extreme weather [11] that involves erratic periods of rain and drought [12], and irreversible changes to the polar ice caps whose melting contributes significantly to sea level rise [13]. Climate change-related phenomena impact negatively on people's health [14], their economic stability [15] and security [16]. In this light, the issue of climate change has become a substantial global as well as local (i.e., "glocal") challenge that needs to be tackled [17]. Accordingly, the issue of climate change is addressed by a range of political and public actors [5], as well as representatives of hard [18] and soft sciences, such as, for example, education for sustainable development [19], discourse and communication studies [9]. Furthermore, the issue of climate change is tackled by international, national, and local authorities [20], for instance, the Greater London Authority (the GLA) in the United Kingdom (the UK) [21]. In this regard, it should be specified that the GLA, which is also quite often referred to as London City Hall, is the local governance body of Greater London, i.e. London and its constitutive boroughs [8].

As far as the tackling of climate change on the local level is concerned, the GLA provides an outstanding example of environmental and climate change-related stewardship that involves a thoughtfully planned strategy of addressing and minimising the negative impact of climate change on London and Londoners [22].

---

* Corresponding author's e-mail: oleksandr.kapranov@nla.no

Importantly, the GLA is known for a continuous effort to communicate its climate change-related activities [23]. For example, the GLA regularly publishes climate change-related reports [8], which aim at informing Londoners, as well as the public at large, about the GLA's climate change-related agenda [24]. The GLA's climate change-related reports, however, are not amply discussed from the vantage point of discourse studies [8].

In order to minimise the current gap in scholarship, the present study seeks to (i) to collect and examine a corpus of the GLA's climate change-related reports and (ii) investigate the frequency of discourse markers (DMs) and their pragmatic roles in the corpus. We, perhaps, should note that DMs are considered such words as although, however, nevertheless, which "glue" the textual pieces together and facilitate the flow of the text without contributing to it syntactically and conceptually [25]. Importantly, however, DMs help to set a relevant pragmatic tonality that streamlines the entire message, be it a written text or an orally delivered statement [26].

Against the aforementioned background, our interest in examining DMs in the corpus is accounted by a number of considerations. Firstly, as mentioned above, DMs are worth considering in the corpus of the GLA's reports on climate change due to the DMs' involvement in guiding the readers' attention to what is being written on the issue of climate change [27]. Secondly, DMs enable the flow of ideas, ensure textual cohesiveness and coherence and, by doing so, contribute to the GLA's effective communication of its climate change-related agenda to the public at large [28]. Consequently, a study of DMs in the GLA's climate change reports can enhance our understanding of how the GLA communicates its climate action plans and policies. In light of these factors, our study seeks to answer the following **research question (RQ)**:

RQ: What DMs are used in the corpus of the GLA's climate change reports and what is their frequency in the corpus?

In order to provide answers to the RQ, we will, first of all, review the literature on DMs in climate change discourse. Thereafter, we will describe the study and its corpus. We will indicate the approach to the analysis of DMs in the corpus and present the results of the quantitative analysis. Following that, we will discuss the results and formulate the conclusions. Finally, we will indicate limitations of the study and suggest possible directions for future research.

The literature outline: DMs in climate change discourses

We should commence the literature outline section with an observation that research on DMs in climate change discourse is rather limited. Nevertheless, the literature outline is comprised of several fairly recent studies on DMs in climate change discourse in the Anglosphere. For instance, a study on DMs in corporate annual reports concerning the issue of climate change by British Petroleum and the Royal Dutch Shell corporations shows that British Petroleum frequently employs such DMs as *also*, *and*, *as*, and *but*, whereas the Royal Dutch Shell uses *accordingly*, *also*, *and*, *but*, *further*, *furthermore*, *however*, *such*, and *therefore* [27]. Furthermore, the most frequent DMs in corporate annual reports on climate change by British Petroleum and the Royal Dutch Shell are reported to be similar in distribution [27]. This finding is suggestive of the discursive convergence by these two fossil fuel corporations as far as the frequency of DMs in climate change reports is concerned [27].

Similarly to the use of DMs in climate change reports by British Petroleum and the Royal Dutch Shell, the literature indicates that DMs *and* and *also* are employed rather generously in corporate disclosures on climate change by The Bank of England, which is considered a leading financial actor in the UK [28]. The frequent use of the additive DMs *and* and *also* by The Bank of England is in line with The Bank's pragmatic strategy that consists in clarifying, commenting and elaborating upon climate change-related reporting [28]. These findings indicate that The Bank of England communicates the issue of climate change by resorting to such metadiscursive means as additive DMs in order to present itself discursively in a favourable light as a corporate actor whose approach to climate change is thoughtful and meticulous [28]. In terms of climate change communication, the positive image of The Bank of England arises from the pragmatic strategy of using addition and elaboration, which facilitate positive image-building of The Bank as a trustworthy institution, whose stance on climate change is to be respected [28].

Whilst the additive DMs (e.g., *and*) are plentiful in the Anglophone corporate discourses on climate change, the literature demonstrates that the Anglophone legal discourse on the issue of climate change involves the frequent use of such contrastive DMs as *but* and *or*, which are associated with the manifestation of

contrast and/or opposition [29]. These findings are explained in the literature as a rhetorical and communicative strategy of expressing alternative options and arguments related to the issue of climate change [29]. It could be inferred from the literature that the Anglophone legal discourse on the issue of climate change intentionally uses a range of contrastive DMs in order to specify alternative points and render precision in their legal interpretation [29]. Furthermore, the literature posits that the Anglophone legal discourse on climate change employs a rather limited repertoire of DMs [29].

Analogously to the frequent occurrence of the contrastive DMs in the Anglophone legal discourse on climate change, contrastive DMs (for instance, *but*) are also rather frequent in climate change discourse by His Royal Majesty King Charles III, the current monarch of the UK [30]. In addition to the generous use of the contrastive DMs, however, King Charles III also employs additive DMs abundantly (e.g., *and*) [30]. The literature contends that a combination of the additive and contrastive DMs in climate change discourse by King Charles III represents an interesting and, arguably, unique case of climate change discourses on the grounds of His Royal Majesty's status, which vacillates between a political actor and a public figure per se [30]. Accordingly, his choice of DMs in climate change discourse bears resemblance to the typical distribution of DMs in British political discourses on climate change [30]. Concurrently, however, the repertoire of DMs used by King Charles III resembles that of public figures [31]. In this regard, the literature shows that British politicians and, in particular, Keir Starmer, who is the incumbent British prime minister, frequently employ additive DMs, such as *and*, as well as contrastive DMs, for instance *but* [31].

It follows from the literature that DMs in climate change discourses play an important pragmatic role [32], which is reflective of the peculiarities of the interlocutor's rhetorical purposes [33], stance [34], and communicative strategy/strategies [35]. Furthermore, the literature implies that the frequency of DMs in climate change discourse is regarded as a key indicator of the interlocutor's metadiscursive practices [27]. In addition, the literature reveals that DMs, inclusive of their frequency and pragmatic roles, may provide a deeper insight into the specifics of Anglophone climate change discourses [36].

In this light, we may contend that the literature in discourse studies and business communication treats DMs as a useful and insightful means that streamlines, organises, and facilitates climate change discourses in the Anglosphere [29]. Building upon the literature, we assume in the present study that the GLA's reports on climate change can involve a range of DMs, which we examine quantitatively in our study. Further, in the subsequent section of the article, we provide a detailed description of the study, inclusive of its theoretical foundations, corpus, and research methodology.

The present study: Its theoretical foundations, corpus and research methodology

The present study, as mentioned in the introduction, focuses on identifying and quantifying DMs in the corpus of the GLA's reports on climate change. Prior to proceeding to the particulars of the study, however, we should outline its theoretical foundations. From the vantage point of theory, the study is informed by the view of DMs as a critical discursive tool that is typically represented by lexical expressions (e.g., *and*) and/or phrases (e.g., *I mean*) [37], which are used to join two clauses, for instance, Clause 1 and Clause 2 [38], and aid the interlocutor's understanding of the clauses [39] by means of providing pragmatically-oriented input [40] without contributing to conceptual and syntactic aspects of the propositional content [41]. Seen through the aforementioned lens, DMs are conceived of as a discursive means that not only liaises two clauses, but enables the pragmatic flow of ideas between them [38]. We should emphasise that within such an approach to DMs, a DM is usually found in the parenthetical position in Clause 2 [37].

Having clarified the theoretical approach to DMs in the study, we will proceed to the description of the corpus. As mentioned in the introduction, the corpus is comprised of the GLA's climate change reports. The corpus is collected on the official site of the GLA at <https://www.london.gov.uk/> by means of searching for the following keywords: climate, climate crisis, climate change, climate change report, climate change reporting, climate change strategy, green energy, net zero, and zero carbon. The procedure of corpus collection has resulted in 14 official reports published online within the period of time of 15 years (i.e., from 2010 to 2025). The corpus is comprised of 402 824 words in total (mean = 28 773.9 and standard deviation = 25 525.8).

As far as the corpus analysis is concerned, we should specify that, initially, the corpus is analysed manually in order to identify DMs in it. The process of DMs identification is based upon the definition of DMs that is found in Fraser [39]. Having compiled the list of DMs in the corpus, we examine them quantitatively in the computer concordance program AntConc [42]. The quantitative examination consists in feeding each individual report into AntConc in order to compute the frequency of the occurrence of DMs in absolute val-

ues. The findings are again checked manually to factor out omissions and misclassifications. The absolute values of DMs per report are, thereafter, fed into the program Statistical Package for Social Sciences (SPSS) version 20.0 [42], which calculates their means (M) and standard deviations (SD). The results of the quantitative analysis are presented, discussed and illustrated in the following section of the article.

Results and discussion

The results of the quantitative corpus analysis demonstrate that there are 734 DMs in the corpus in total (M 15.3, SD 31.7). Further, in Table 1, we present their total number (N) in absolute values, their respective means and standard deviations, and the normalised values per 10 000 words.

Table 1

The Results of the Corpus Analysis

#	DM	Total N	M	SD	Normalised per 10 000 Words
1	<i>Above all</i>	2	1.0	0	0.05
2	<i>Accordingly</i>	3	1.0	0	0.07
3	<i>All in all</i>	2	1.0	0	0.05
4	<i>Already</i>	1	0	0	0.02
5	<i>Also</i>	14	1.6	0.8	0.3
6	<i>Although</i>	15	2.5	1.3	0.4
7	<i>And</i>	188	13.4	12.6	4.7
8	<i>As</i>	90	6.9	6.6	2.2
9	<i>Because</i>	2	1.0	0	0.05
10	<i>Broadly</i>	1	0	0	0.02
11	<i>But</i>	44	3.7	3.4	1.1
12	<i>Conversely</i>	3	1.5	0.5	0.07
13	<i>Currently</i>	11	1.6	1.0	0.3
14	<i>Despite</i>	7	1.4	0.5	0.2
15	<i>Eventually</i>	1	0	0	0.02
16	<i>Finally</i>	11	1.4	0.5	0.3
17	<i>For example</i>	31	2.6	2.5	0.8
18	<i>For instance</i>	7	1.0	0	0.2
19	<i>For the first time</i>	1	0	0	0.02
20	<i>Furthermore</i>	3	1.0	0	0.07
21	<i>Generally</i>	4	1.3	0.5	0.1
22	<i>However</i>	90	6.4	8.3	2.2
23	<i>If</i>	41	3.7	2.3	1.0
24	<i>In accordance with</i>	5	1.0	0	0.1
25	<i>In addition</i>	34	3.1	4.0	0.8
26	<i>In general</i>	3	1.0	0	0.07
27	<i>In light of</i>	4	2.0	1.0	0.1
28	<i>In particular</i>	11	1.4	0.7	0.3
29	<i>Instead</i>	2	1.0	0	0.05
30	<i>In turn</i>	1	0	0	0.02
31	<i>Likewise</i>	1	0	0	0.02
32	<i>Moreover</i>	4	1.0	0	0.1
33	<i>Nevertheless</i>	12	2.0	1.5	0.3
34	<i>Of course</i>	3	1.0	0	0.07
35	<i>Once</i>	1	0	0	0.02
36	<i>Overall</i>	19	2.0	0.9	0.5
37	<i>Particularly</i>	8	1.0	0	0.2
38	<i>Perhaps</i>	1	0	0	0.02
39	<i>Rather</i>	1	0	0	0.02
40	<i>So</i>	8	1.6	0.9	0.2
41	<i>Specifically</i>	5	1.7	0.9	0.1
42	<i>Thereby</i>	1	0	0	0.02
43	<i>Therefore</i>	16	1.8	1.3	0.4
44	<i>Thus</i>	4	1.0	0	0.1

45	<i>Unfortunately</i>	1	0	0	0.02
46	<i>While</i>	14	2.0	1.1	0.3
47	<i>Worryingly</i>	1	0	0	0.02
48	<i>Yet</i>	2	1.0	0	0.05

It follows from Table 1 above that the GLA reports communicate the issue of climate change by means of using a rather wide range of DMs (N of types of DMs = 48). The range of DMs in the corpus is in line with the literature [27-28], which indicates that the major corporate actors in the UK employ a vast array of metadiscursive means, inter alia DMs, in their corporate reporting that concerns the issue of climate change. However, our findings are in contrast to the prior studies, which show that the Anglophone legal discourse on climate change employs a modest range of DMs [29].

It follows from Table 1 that the most frequently occurring DMs in the corpus are (i) *and*, (ii) *as*, (iii) *however*, (iv) *but*, and (v) *if*. Further in the article, we will focus our discussion on the aforementioned DMs. The occurrence of the DM *and* in the corpus lends support to a number of prior studies [27-31], which indicate that *and* forms an intrinsic part of the British discourses on climate change. Clearly, the high frequency of the occurrence of *and* in the present corpus serves as a relevant indicator of the importance of the additive DM *and* in climate change discourses in the Anglosphere. In the present corpus, the additive DM *and* is actively employed in order to create cohesive ties and manifest an explicit pragmatic connection between the coordinate clauses, as seen in excerpt (1) below:

- (1) Ready for the future: Water, energy, and raw materials for the products we consume will be less readily available in the future, **and** climate change will mean higher temperatures, more intense rainfall and water shortages. [44; 19]

It should be noted that in (1) only one in three occurrences of *and* in total is considered a DM in accordance with the approach to DMs postulated by Fraser [37-40]. Let us consider all the cases of *and* in (1) more specifically. The first occurrence of *and* in the noun phrase “water, energy, and raw materials” is not regarded in this study as a DM, since it does not join two independent clauses. To be precise, *and* in “water, energy, and raw materials” merely liaises the constituent parts of this noun phrase. Identically, *and* joins two noun phrases, namely (i) “more intense rainfall” and (ii) “water shortages” and does not join the respective clauses. Hence, *and* in “more intense rainfall and water shortages” is not a DM. The only case of *and* as a DM in (1) is the occurrence of *and* at the beginning of the clause “climate change will mean ...”, because it is used to connect two clauses, clause 1 “Water, energy, and raw materials for the products we consume will be less readily available in the future” and clause 2 “climate change will mean higher temperatures, more intense rainfall and water shortages”.

Following the DM *and*, both the DMs *as* (N = 90) and *however* (N = 90) are the second most frequent DMs in the corpus. Whilst both *as* and *however* can be argued to partake in signaling of transitions between the two ideas and themes, their pragmatic roles differ substantially. For instance, the contrastive DM *however* in the corpus typically introduces a clause that softens the idea manifested in the preceding clause, as well as renders it in a more cautious manner. This contention is illustrated by excerpt 2 below:

- (2) Local emissions from vehicles, buildings, construction and other sources contribute significantly to air pollution in London. This is what the Mayor can most directly control and influence. That means we must understand how these emissions are being reduced to understand how effective particular policies and proposals could be. **However**, there is a complex relationship between reducing emissions within London and reducing concentrations, given the other factors at play. [44; 44]

Specifically, in (2) we observe that the contrastive DM *however* provides a transition in the argument encapsulated by the first three sentences, which deal with the sources of emissions and the way they can be mitigated. This argument is further connected to a more cautious contention, which points to a complex relationship between the sources of emission and their reduction. The softened and almost hedge-like contention in the final sentence in (2) is introduced by the DM *however*. Also, we should point out that the high frequency of the DM *however* in the corpus is in alignment with the literature, which reports a relatively high

frequency of *however* in climate change reports by the Royal Dutch Shell [27], in which it is used as a hedging device.

Whilst the DM *however* in the corpus is involved in softening and hedging the preceding proposition, the DM *as* (N = 90) in the corpus is engaged in elaboration, which is often combined with cause-and-effect implications. This finding is emblematised by excerpt (3):

- (3) Alongside the implementation of mitigation measures after an event, a trend can be observed of companies increasingly considering climate change resilience and adaptation at every stage of the process, notably in the logistics chain. Drax has implemented a multi-port strategy in order to maintain supplies of fuel to the power station. **As** part of this, the geographic split of the ports to ensure resilience to localised events such as storm surges and other potential climate change related impacts has been considered [45; 25]

We can notice in (3) that the DM *as*, just like other frequently occurring DMs *and* and *however*, introduces a transition in the flow of ideas that show how to mitigate the climate crisis. Particularly, the DM *as* in (3) is employed not only to provide a logical and cohesive transition from the preceding sentence, but also to convey the discursive tonality of elaboration on the measures of climate change mitigation. Additionally, we may argue that in (3) the DM *as* is used in rendering an implicit cause-and-effect relationship, which is manifested by the sentence “As part of this, the geographic split of the ports to ensure resilience to localised events...”. In addition, we should emphasise that the high frequency of the DM *as* is in line with the literature, which demonstrates that the major corporate actors in the UK, for instance British Petroleum, frequently employ *as* in their climate change reports [27].

Whilst *as* in the corpus is associated with elaboration and the cause-and-effect relationship, the contrastive DM *but* (N = 44) is related, in the majority of cases, to the expression of contrast, as shown in excerpt (4):

- (4) And we have already taken huge strides to deliver on many of its aims — from improving the quality of our air to reducing single-use plastic bottles and food waste. **But** we now need the Government as well as all of London — businesses, communities charities, local authorities and ordinary Londoners — to play their part in helping us to deliver good growth for our city — growth that makes London cleaner, greener and ready for the future. [44; 6]

As shown by (4), the contrastive DM *but* is introduced in order to (i) liaise the sentence “But we now need...” with the preceding one and (ii) demonstrate an alternative view concerning the ideas expressed in sentence “And we have already...”. Furthermore, the contrastive DM *but* in (4) seems to be involved in explicating an implied idea of concession in the sentence “But we now need ...”. In this regard, it should be noted that a fairly similar use of the contrastive DM *but* is reported in the prior studies [30-31], which indicate that *but* is employed plentifully in the Anglophone segment of climate change discourses. In this respect, it should be mentioned that contrastive DMs, such as *but* and *or*, have been found to be quite frequent in climate change discourses, for instance in climate change discourse by His Royal Majesty King Charles III [30]. In the present corpus, however, the contrastive DM *or* is located only on the phrasal level and, surprisingly, not on the clausal level as a DM that liaises two clauses. Hence, the DM *or* is not listed among the DMs that are summarised in Table 1.

Finally, let us consider the conditional DM *if* (N = 41). In the corpus, it is used in its prototypical role of signaling the relationship of condition and/or assumption, as demonstrated by excerpt (5).

- (5) Unless these are reduced, temperatures will continue to rise. Eventually, a tipping point could be reached, overcoming the earth’s natural buffering systems, bringing catastrophic climate change. [...] **If** all greenhouse gas emissions stopped now, it is projected that the world would still need to adapt to at least a century of irreversible climate change [46; 138]

In (5), we can conceive of the conditional DM *if* as a marker of the assumption that is expressed by the conditional clause “If all greenhouse gas emissions stopped now...”. Furthermore, we may argue that the

DM *if* is involved in projecting the evidential dimension onto the entire sentence “If all greenhouse gas emissions stopped now, it is projected that the world would still need to adapt to at least a century of irreversible climate change [46; 138]. Obviously, the evidential dimension is only implied in (5), however, its association with the presence of the conditional DM *if* opens avenues for further research in this direction. Furthermore, we should mention that the high frequency of the conditional DM *if* is not reported in the prior studies on climate change discourses [27–36]. Admittedly, a relatively high number of occurrences of *if* in the present corpus is suggestive of the peculiarities of the GLA’s climate change reporting, which, as previously mentioned, is evocative of the evidential dimension. Arguably, the exploration of evidentiality in conjunction with the use of DMs in climate change reporting may constitute a promising area of future studies.

Conclusions

The present study focuses on the identification and quantification of DMs in the corpus of climate change reports. The quantitative investigation of the corpus shows that the corpus is marked by the presence of such frequently occurring DMs as (i) *and*, (ii) *as*, (iii) *however*, (iv) *but*, and (v) *if*. These findings lend support to the previous research, which indicates that the DMs *and*, *but*, and *however* are rather frequently employed in the Anglophone segment of climate change discourses. Also, the present findings point to the frequent occurrence of the DMs *as* and *if*. Notably, the literature on DMs in climate change discourses does not seem to demonstrate that *if* occurs frequently in climate change reports.

Judging from the above, we may suggest that climate change reports by the GLA are characterised by the frequent use of the additive DM *and*, whose pragmatic role in the reports contributes to the maintenance of the discursive tone that expands upon the argument, elaborates upon it, and adds ideas to the argument in a cohesive and logical manner. Identically to *and*, the contrastive DM *however* is found to manifest transitions between the ideas and climate change-related themes. Furthermore, the corpus analysis points to the use of the contrastive DM *however* as a hedging device that imparts the reports a veneer of cautiousness. At the same time, we may conclude that the use of DM *however* in GLA’s reports is combined with the extensive use of the contrastive DM *but*, which, arguably, counterbalances the cautious and prudent manner of the GLA’s climate change communication. In other words, we contend that the combination of the DMs *however* and *but* in the corpus facilitates the creation of a balanced way of presenting climate change-related information in the reports. In addition, we argue that a relatively high frequency of the occurrence of the DM *if* provides the GLA’s reports on climate change with a semblance of the evidential dimension, which, apparently, enriches the discursive space of the reports and makes them look more credible and reliable. Similarly, we may conclude that the DM *as* adds a layer of elaboration that co-occurs with implicit cause-and-effect relationships, which impart the corpus an impression of a nuanced and fine-tuned manner of climate change communication.

Finally, we should point out that the study has uncovered a group of infrequent DMs that are typically associated with the manifestation of stance. Among them, we should mention the DMs *broadly* (N = 1), *conversely* (N = 3), *unfortunately* (N = 1), and *worryingly* (N = 1). These findings are suggestive of the sparing use of DMs that contribute to the manifestation of the attitudes and positioning of the reports’ authors. Admittedly, this is purposefully done in order to present the GLA’s reports in a more objective and less personal manner.

Summarising the aforementioned conclusions, we posit that the study of DMs in the GLA’s climate change reports contributes substantially to our understanding of the way the GLA communicates with its stakeholders and the public at large as far as the topic of climate change is concerned. Consequently, the added value of the present research investigation consists in unpacking the repertoire of DMs in the GLA’s climate change reports and the frequency of their use, which, in turn, may serve as a blueprint to be used in climate change reporting by the local authorities in other cities and towns in the UK and abroad.

Whilst the present study has generated new knowledge on DMs and provided added value to scholarship, the study has the following limitations. First of all, the corpus of the study consists only of the GLA’s official reports on the issue of climate change. It would be desirable in future studies to collect a similar corpus of speeches on climate change delivered by the GLA’s representatives and compare the written mode of the GLA’s communication on climate change with the oral one. Second, the study is limited by the analysis of the corpus of the GLA’s reports that are available online. It would be pertinent to analyse not only publicly available reports on the matter, but also scrutinise internal documentation on the issue of climate change. Hopefully, the limitations of the study will provide new impetus for further research on the GLA’s discourse and communication concerning the issue of climate change.

Primary sources

<https://www.london.gov.uk/>

References

- 1 Kapranov, O. (2025). Flooded London: Sensory lexica in The End We Start From by Megan Hunter. *East-West Cultural Passage*, 25(2), 167–189. <https://doi.org/10.2478/ewcp-2025-0019>
- 2 Gjerstad, Ø., Catellani, A., & Fløttum, K. (2025). Imagining action on climate change: A comparison of Belgian and Norwegian surveys. In A. Catellani, L.-A. Cougnon, Ø. Gjerstad, & A. Nugier (Eds.) *An Interdisciplinary Approach to Climate Change* (pp. 13–35). London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003630968>
- 3 Parviainen, J., Hochrainer-Stigler, S., Cumiskey, L., Bharwani, S., Schweizer, P. J., Hofbauer, B., & Cubie, D. (2025). The Risk-Tandem Framework: An iterative framework for combining risk governance and knowledge co-production toward integrated disaster risk management and climate change adaptation. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 116, 1–17. <https://doi.org/10.1016/j.ijdr.2024.105070>
- 4 Kapranov, O. (2015). Conceptual metaphors in Ukrainian prime ministers' discourse involving renewables. *Topics in Linguistics*, 16(1), 4–16. <https://doi.org/10.2478/topling-2015-0007>
- 5 Kapranov, O. (2024). The framing of King Charles III's climate change-related activities by the leading American and British mass media. *Philologia*, 22(1), 53–73. <https://doi.org/10.18485/philologia.2024.22.22.3>
- 6 McManus, P. (2025). Science and science communication of anthropogenic climate change and extreme weather-related events: A Critical Discourse Analysis of the Alpha Road/Tambaroora bushfire in Australia, 2023. *Global Environmental Change*, 92, 1–10. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2025.102996>
- 7 Khan, S. (2023). *Breathe: Seven Ways to Win a Greener World*. New York: Random House.
- 8 Kapranov, O. (2025). Modal verbs in London's climate change reports. *ExELL: Explorations in English Language and Linguistics*, 13(2), 94–110. <https://doi.org/10.51558/2303-4858.2025.13.2.94>
- 9 Kapranov, O. (2024). Climate change disclosures by the Bank of England: A framing analysis. *Language: Codification, Competence, Communication*, 2(11), 7–22. <https://doi.org/10.2478/lccc-2024-0007>
- 10 Appleby, P. (2025). *The Overburdened Planet: Making Sense of Sustainability*. Cham: Springer.
- 11 Pordeus, M.P., Pordeus, C.L.V., dos Santos, V.H.H., Santos, M.D., Nogueira, G.I., & Fonteles, J.C.P. (2025). Climate change and human activity: Global challenge in public policy and the cause-and-effect relationship in natural disasters around the world between 2020 and 2024. *Revista de Gestão Social e Ambiental*, 19(7), 1–20.
- 12 Johansen, B.E. (2023). *Global Warming and the Climate Crisis*. Cham: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-031-12354-2>
- 13 Kapranov, O. (2017). Conceptual metaphors associated with climate change in corporate reports in the fossil fuels market: Two perspectives from the United States and Australia. In K. Fløttum (ed.) *The Role of Language in the Climate Change Debate* (pp. 90–109). London: Routledge.
- 14 Kapranov, O. (2023). Modal verbs in English-medium research articles on the issue of climate change and health. *Acta Marisiensis. Philologia*, 5(5), 38–48.
- 15 Tepe, S., Çabuk, A., & Aslantaş, S. (2025). The social impacts of climate change and its reflections on working life in terms of occupational safety. In S. Al-Naemi, R. Benlamri, W.L. Filho, J. McDonnell, R. Sadiq, H. Moda (Eds.) *International Conference Water and Food Security in the Face of Climate Change: Challenges and Opportunities for Resilience* (pp. 13–26). Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-032-00098-9_2
- 16 Soomro, S., Sahito, J.G.M., & Gilal, F. (2025). The link between climate change and human health. In J. Bento & M.M. Torres (Eds.) *Global Perspectives on Climate Change, Inequality, and Multinational Corporations* (pp. 183–208). Cham: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-031-80797-8>
- 17 Gupta, J., Van Der Leeuw, K., & De Moel, H. (2007). Climate change: a “glocal” problem requiring “glocal” action. *Environmental Sciences*, 4(3), 139–148. <https://doi.org/10.1080/15693430701742677>
- 18 Chao, Q., & Feng, A. (2018). Scientific basis of climate change and its response. *Global Energy Interconnection*, 1(4), 420–427. <https://doi.org/10.14171/j.2096-5117.gei.2018.04.002>
- 19 Kapranov, O., & Voloshyna, O. (2023). Learning English under the air-raid sirens: Analysing undergraduate EFL learners' sustainable practices. *Sustainable Multilingualism*, 23, 1–24. <https://doi.org/10.2478/sm-2023-0011>
- 20 Allman, L., Fleming, P., & Wallace, A. (2004). The progress of English and Welsh local authorities in addressing climate change. *Local Environment*, 9(3), 271–283. <https://doi.org/10.1080/1354983042000219379>
- 21 Buckley, P., & Enderwick, P. (2025). Tackling grand challenges: reimagining a moral ecology of globalisation. *Asian Business & Management*, 24(1), 33–54. <https://doi.org/10.1057/s41291-025-00294-9>
- 22 Phelps, N.A. (2021). *The Urban Planning Imagination: A Critical International Introduction*. Cambridge: Politi Press.
- 23 Siders, A.R. (2017). A role for strategies in urban climate change adaptation planning: Lessons from London. *Regional Environmental Change*, 17(6), 1801–1810. <https://doi.org/10.1007/s10113-017-1153-1>
- 24 Jennings, N., Fecht, D., & De Matteis, S. (2020). Mapping the co-benefits of climate change action to issues of public concern in the UK: a narrative review. *The Lancet Planetary Health*, 4(9), 424–433.

- 25 Kapranov, O. (2017). Discourse markers in academic writing in EFL by Swedish pre-service secondary school teachers. *Logos et Littera: Journal of Interdisciplinary Approaches to Text*, 4(1), 21–39.
- 26 Taboada, M., & de los Ángeles Gómez-González, M. (2012). Discourse markers and coherence relations. *Linguistics and the Human Sciences*, 6(1–3), 17–41.
- 27 Kapranov, O. (2016). Corpus analysis of discourse markers in corporate reports involving climate change. *EPiC Series in Language and Linguistics*, 1, 216–227.
- 28 Kapranov, O. (2025). Discourse markers in corporate disclosures on climate change by The Bank of England: A quantitative analysis. *Scientific Notes of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series: Philology (Linguistics)*, 39, 51–63. <https://doi.org/10.31652/2521-1307-2024-39-05>
- 29 Kapranov, O. (2025). Discourse markers in Scottish legal discourse on climate change. *Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum*, 2(3), 156–168. <https://doi.org/10.69760/aghel.0250020023>
- 30 Kapranov, O. (2024). Discourse markers in King Charles III's climate change discourse. *The Annals of Ovidius University. Philology*, 35, 131–145.
- 31 Kapranov, O. (2025). Discourse markers in Keir Starmer's speeches on climate change. *Studies in Linguistics, Culture, and FLT*, 13(1), 8–26. <https://doi.org/10.46687/CUPP2991>
- 32 Fløttum, K. (2010). A linguistic and discursive view on climate change discourse. *ASp. la revue du GERAS*, (58), 19–37.
- 33 Fløttum, K., & Dahl, T. (2011). Climate change discourse: Scientific claims in a policy setting. *Fachsprache*, 33(3-4), 205–219.
- 34 Fløttum, K. (2014). Linguistic mediation of climate change discourse. *ASp. la revue du GERAS*, 65, 7–20.
- 35 Gjerstad, Ø., & Fløttum, K. (2021). Climate change lifestyle narratives among Norwegian citizens: A linguistic analysis of survey discourse. *European Policy Analysis*, 7, 386–404.
- 36 Fløttum, K., & Dahl, T. (2012). Different contexts, different “stories”? A linguistic comparison of two development reports on climate change. *Language & Communication*, 32(1), 14–23.
- 37 Fraser, B. (1990). An approach to discourse markers. *Journal of Pragmatics*, 14(3), 383–398. [https://doi.org/10.1016/0378-2166\(90\)90096-V](https://doi.org/10.1016/0378-2166(90)90096-V)
- 38 Fraser, B. (1999). What are discourse markers? *Journal of Pragmatics*, 31(7), 931–952. [https://doi.org/10.1016/S0378-2166\(98\)00101-5](https://doi.org/10.1016/S0378-2166(98)00101-5)
- 39 Fraser, B. (2006). Towards a theory of discourse markers. In K. Fischer (Ed.) *Approaches to Discourse Particles* (pp. 189–204). Paderborn: Brill. https://doi.org/10.1163/9780080461588_012.
- 40 Fraser, B. (2009). An account of discourse markers. *International Review of Pragmatics*, 1(2), 293–320. <https://doi.org/10.1163/187730909X12538045489818>
- 41 Kapranov, O. (2019). Discourse markers in writing on Facebook by early balanced English/Italian bilinguals. *Brno Studies in English*, 45(2), 77–100. <https://doi.org/10.5817/BSE2019-2-4>
- 42 Anthony, L. (2022). *AntConc Version 4.0.11*. Tokyo: Waseda University.
- 43 IBM. (2011). *IBM SPSS Statistics for Windows, Version 20.0*. New York: IBM.
- 44 The Greater London Authority. (2018). London Environment Strategy. *london.gov.uk*. Retrieved from https://www.london.gov.uk/sites/default/files/london_environment_strategy_0.pdf
- 45 Mott-MacDonald. (2018). Technical Assistance to Deliver London's Climate Action Plan. Climate Action Planning Technical Assistance Programme Work Package 4: Impacts Assessment. *london.gov.uk*. Retrieved from https://www.london.gov.uk/sites/default/files/mott_mcdonald_london_impacts_assessment.pdf
- 46 The Greater London Authority (2016). The London Plan 2016. Chapter 5: London's Response to Climate Change. *london.gov.uk*. Retrieved from <https://www.london.gov.uk/programmes-strategies/planning/london-plan/past-versions-and-alterations-london-plan/london-plan-2016/london-plan-chapter-five-londons-response-1>

O. Капранов

Үлкен Лондон әкімшілігі дайындаған климаттың өзгеруі туралы есептердегі дискурс белгілері

Ұлыбритания Біріккен Корольдігінің астанасы Лондон және әлемнің басқа да ірі қалалары адамдардың күнделікті өміріне кері әсер ететін климаттың өзгеруіне байланысты бірқатар құбылыстарды бастан кешіруде [1]. Олардың ішінде ауа райының күрт өзгеруін [2], аптап ыстықты [3], шамадан тыс жауын-шашынды [4], теңіз деңгейінің көтерілуін [5] және су тасқынын [6] атап өтуге болады. Лондонның қазіргі мэрі Садик Хан және Үлкен Лондон әкімшілігі (GLA) климаттың өзгеруінің теріс салдарын жақсы біледі [7]. Тиісінше олар климаттың өзгеруінің Лондон мен лондондықтарға жағымсыз әсерін азайтуға бағытталған шараларды әзірлейді, енгізеді және хабарлайды [7]. Атап айтқанда, Лондон әкімшілігі өз есептерінде климаттың өзгеруі мәселесін қалай жеңілдету керек екендігін көрсетіп отырады. Дегенмен әкімшіліктің климаттың өзгеруіне қатысты

есептері лингвистер мен филологтардың назарын аз аударды [8]. Тиісті әдебиеттердің жетіспеушілігін өтеу үшін бұл зерттеу Үлкен Лондон әкімшілігі дайындаған климаттың өзгеруі туралы есептер корпусын қарастырады және оларда қолданылатын метадискурсивті құралдарды талдайды. Нақтырақ айтқанда, зерттеу корпусындағы дискурсивті маркерлердің (ДМ) жиілігін зерттейді. Корпусың сандық зерттеуі «және», «қалай», «дегенмен», «бірақ», «егер» сияқты дискурсивті маркерлердің жиі кездесетінін көрсетеді. Олардың пайда болу жиілігі және климаттың өзгеруі бойынша коммуникацияның Үлкен Лондон әкімшілігіндегі рөлі мақалада толығырақ талқыланған.

Кілт сөздер: климаттың өзгеруі туралы коммуникация, климаттың өзгеруі туралы есептер, дискурсивті маркерлер (DM), Лондон, Үлкен Лондон әкімшілігі.

О. Капранов

Дискурсивные маркеры в отчетах об изменении климата, подготовленных администрацией Большого Лондона

Лондон, столица Соединенного Королевства, и другие крупные города мира сталкиваются с целым рядом явлений, связанных с изменением климата, которые негативно влияют на повседневную жизнь людей [1]. Среди них следует упомянуть резкое изменение погодных условий [2], волны жары [3], чрезмерные осадки [4], повышение уровня моря [5] и наводнения [6]. Нынешний мэр Лондона, Садик Хан, и администрация Большого Лондона (GLA) остро осознают негативные последствия изменения климата [7]. Соответственно, они разрабатывают, внедряют и распространяют меры, направленные на смягчение негативного воздействия изменения климата на Лондон и его жителей [7]. В частности, GLA сообщает о способах смягчения проблемы изменения климата в своих отчетах. Однако отчеты GLA, связанные с изменением климата, привлекают ограниченное внимание лингвистов и филологов [8]. Чтобы компенсировать недостаток соответствующей литературы, в данном исследовании рассматривается корпус отчетов об изменении климата, подготовленных администрацией Большого Лондона (GLA), и анализируются метадискурсивные средства, используемые в них. В частности, исследование изучает частоту дискурсивных маркеров (ДМ) в корпусе. Количественное исследование корпуса показывает, что ДМ «и», «как», «однако», «но» и «если» встречаются наиболее часто. Частота их встречаемости и их роль в коммуникации GLA по вопросам изменения климата обсуждаются в статье более подробно.

Ключевые слова: коммуникация по вопросам изменения климата, отчеты об изменении климата, дискурсивные маркеры (DM), Лондон, администрация Большого Лондона.

Information about the author

Kapranov, Oleksandr — PhD, Associate professor, NLA University College, Oslo, Norway. E-mail: oleksandr.kapranov@nla.no

M.S. Abisheva*, G.U. Ibrayev

*Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: imuromtseff@yandex.kz, 87009608772@gmail.com)*

Formation of Cognitive Security Competencies in a Multilingual Digital Environment: A Pedagogical Model for Language Education in Kazakhstan

In the context of the rapid digitalization of education and the development of multilingualism in Kazakhstan, the cognitive security of students takes on particular importance. As the authors of the article note, in the field of language education, an excessive flow of multi-language information without proper filters hinders material assimilation, weakens critical evaluation of sources, and media education is recognized as the key tool for countering these risks. Indeed, there is not the slightest doubt that integrating media literacy with teaching develops students' critical thinking skills and forms the ability to analyze and evaluate information, which is directly related to cognitive security. This article examines the challenges students in Kazakhstan face in the digital environment: insufficient media literacy, linguistic asymmetry of digital content, digital overload, weakening of critical thinking, and decreased memory efficiency caused by information overload, and the rise of cyberbullying. It identifies the influence of the digital environment on the cognitive processes of schoolchildren and students. The need to ensure cognitive security in the context of rapid digitalization of education, the development of multilingualism, and the increasing destructive informational impacts on students' minds is identified and justified. Cognitive security, whose importance is growing in the context of transformations occurring in the education system of the Republic of Kazakhstan in 2024-2025, is considered as an integration of information security and psychological-pedagogical support aimed at preserving students' cognitive health and developing their resilience to negative online influences. The role of media education as a key tool for countering these risks is demonstrated. The following conclusions are formulated: integrating media literacy into education contributes to developing students' critical thinking skills and their ability to analyze and evaluate information; multilingualism requires special cognitive efforts from students, and specific strategies and competencies are necessary for safe switching between languages and cultures. Based on the conducted research, the authors propose a pedagogical model for forming students' cognitive security competencies in the context of multilingual digital education in Kazakhstan. The pedagogical model proposed in the article is focused on integrating the principles of cognitive security into the system of language education (Kazakh, Russian, English languages), media literacy, educational work, and digital educational platforms. The model's goal is to ensure comprehensive protection and development of students' cognitive sphere. The proposed model offers not abstract methodological guidelines, but a systemic approach to forming sustainable cognitive strategies in the context of linguistic pluralism and digital fragmentation of the media landscape.

Keywords: multilingualism, digital environment, media literacy, cognitive security, pedagogical model of cognitive security.

Introduction

In the context of the rapid digitalization of education and the development of multilingualism in Kazakhstan, the cognitive security of students is of particular importance. Modern researchers understand this concept as the protection of cognitive resources of the individual and society from destructive information influences [1]. In other words, cognitive security in the context of language education means a state in which the thinking and consciousness of students are reliably protected from information threats (fake information, manipulation, data overload, etc.) and the necessary critical thinking and information literacy skills are formed for safe navigation in a multilingual digital environment [2]. It can be said that cognitive security integrates the components of information security and psychological and pedagogical support, focused on the preservation of the cognitive health of students and the development of their resistance to negative influences on the Internet, and theoretically its significance is due to the influence of the digital environment on the cognitive processes of schoolchildren and students.

According to researchers, today the digital transformation of education brings not only new opportunities, but also risks for cognition: it has already been established that information overload in the digital environment can lead to attention overload, a decrease in memory efficiency and a weakening of students' criti-

---

* Corresponding author's e-mail: imuromtseff@yandex.kz

cal thinking [3]. For example, in the field of language education, an excessive flow of multilingual information without proper filters makes it difficult to assimilate the material, weakens the critical assessment of sources, and media education is recognized as a key tool to counteract these risks, because there is no doubt that the integration of media literacy with education develops students' critical thinking skills, forms the ability to analyze and evaluate information, which is directly related to cognitive security. In addition, multilingualism itself requires special cognitive efforts from students: the development and simultaneous use of several languages increases the cognitive load, so students at school age need special strategies and competencies to safely switch between languages and cultures in the digital space. According to the theory of bilingualism [4], with the support of the right methods, multilingualism can improve the executive functions of the brain, but without proper pedagogical support, it can lead to language overload. Thus, the formation of cognitive security is the most important condition for successful learning in the digital age, ensuring both the preservation of the cognitive well-being of students and the development of their critical and creative thinking.

It is important to note that in the context of the rapid development of the digital environment, a system of comprehensive protection and development of the cognitive sphere of students has not yet been developed. Recognizing the key role of media education as a key tool to counteract the risks generated by the digital environment, we consider it appropriate to develop a pedagogical model for the formation of students' cognitive security competencies in the context of multilingual digital education in Kazakhstan. The proposed model will be focused on the integration of the principles of cognitive security into the system of language education — through the content of academic subjects (Kazakh, Russian, English), media literacy, educational work and digital educational platforms — in order to ensure comprehensive protection and development of the cognitive sphere of schoolchildren and students. This study is aimed at substantiating the components of this model, determining the pedagogical conditions for its implementation, and contributing to the theory and practice of digital didactics in a multilingual environment.

Materials and methods

The research material was the situation of rapid digitalization of education in the context of multilingualism, which highlighted the need to create cognitive security for learners. The basis for the development of a pedagogical model of cognitive security for learners was an analysis of the current situation, which showed that learners in Kazakhstan face a number of real vulnerabilities in the digital environment. Firstly, the level of media literacy remains insufficiently high: there are still no clear regulatory guidelines and resources on media literacy in schools, which hinders the systematic development of the necessary skills in children [5]. Lack of media literacy makes schoolchildren susceptible to disinformation and manipulation. Secondly, the problem of cyberbullying (online harassment) is growing: more than 12 % of Kazakhstani teenagers aged 11-15 have already been subjected to cyberbullying [6], with boys facing this threat almost twice as often as girls [7]. The consequences of cyberbullying are extremely negative — ranging from low self-esteem to depression — and directly affect the cognitive and emotional state of students. Thirdly, digital overload is becoming increasingly common: excessive time spent online, the use of multiple platforms simultaneously, and a constant stream of messages lead to distraction and stress. As N.N. Gavrilenko notes, the digital educational environment is characterized by information overload in the cognitive sphere, which weakens students' memory and critical thinking [8]. Another vulnerability is the linguistic asymmetry of digital content. English dominates the global network: more than half of all written content on the Internet is in English (even though only about 16 % of the world's population speaks it) [9], which means that a significant portion of educational online resources available to Kazakhstani students is primarily in English. Despite the growth in the share of Kazakh-language content in the national segment of the Internet in recent years (from 7-9 % to 17-24 % in various digital media) [10], it still lags significantly behind Russian- and English-language content. This dominance of English content and the associated language asymmetry make it difficult to fully master materials in the native language and create the risk of losing cultural context. Students may develop cognitive distortions, such as a tendency to uncritically trust English-language sources or, conversely, experience cognitive dissonance when confronted with conflicting information in different languages. All of the above factors confirm the need for targeted work to ensure the cognitive safety of schoolchildren and students.

The relevance of the study will increase particularly in 2024-2025, when significant changes directly related to the identified problem will take place in the education system of the Republic of Kazakhstan. Starting in the 2023/2024 academic year, all schools in the country will implement the Adal Azamat Unified Ed-

education Programme, a comprehensive programme for the spiritual and moral education of young people, the main goal of which is to shape conscious, responsible citizens who possess values and qualities directly related to cognitive security: These include diligence, honesty, clarity of thought, and emotional stability [11]. Among the programme's objectives, it emphasises the need to foster respect for the native (Kazakh) language and national cultural heritage within the framework of educational work in educational institutions, which is important for overcoming language asymmetry in digital learning. Along with the publication of this document, steps are being taken to update the state compulsory education standards (GOSO). Thus, the new standard for school education, which is scheduled to be tested in the 2025-2026 academic year, is focused on a value-oriented approach to teaching and supports multilingualism and inclusion [12]. This means that at the state level, there is recognition of the need to educate students who are fluent in three languages and have the flexibility of thinking to switch between languages without losing the quality of information perception. In addition, the active integration of digital technologies into the educational process continues. For example, 7,000 schools across the country have already implemented unified educational platforms (e.g., Kundelik, Bilimal) designed for keeping electronic diaries, schedules, homework assignments, and distance learning [13]. The use of online resources and electronic textbooks is expanding, which was sharply accelerated during the COVID-19 pandemic. All these innovations — from educational programmes to digital infrastructure — create both opportunities to improve the quality of education and new challenges for the cognitive security of students. Thus, the topic of developing cognitive safety competencies in a multilingual digital environment is extremely timely and relevant at the current stage of development of education in Kazakhstan.

To identify problems associated with rapid digitalisation and the development of multilingualism (insufficient media literacy, digital overload, cyberbullying, language asymmetry), we used the method of analysis and synthesis, comparative analysis to identify language asymmetry, the gap between media literacy policy and practice, and an interdisciplinary approach that allows us to rely on data from pedagogy, linguistics, psychology, sociology, information technology, and digital didactics, and modelling, which helped us build a pedagogical model of cognitive safety for students based on the problems we found and our theoretical conclusions.

Results and discussion

Cognitive security in education is a multifaceted concept focused on protecting students' thinking, perception, and behaviour from external destructive influences, ranging from manipulation to disinformation and digital threats. Following N.G. Mironova, we understand cognitive security as "a state of preservation and protection of fundamental (for individual and social consciousness) values, cognitive and behavioural models that have "preserving" content in relation to social practice, ensuring the viability, "vitality" of both the individual and society, and the ability of the latter to effectively solve collective tasks and withstand internal and external challenges and conflicts" [14; 123].

According to researchers, unlike cybersecurity, which focuses on protecting digital infrastructure, cognitive security focuses on the vulnerabilities of human cognition: susceptibility to cognitive distortions, suggestibility, the influence of social networks and algorithms [15], as well as how, in the context of big data, defined as the "three Vs of information" (volume, velocity, variety) [16], and the associated digital overload, students interpret and process information.

As we understand it, cognitive security is most systematically studied within the framework of cognitive science, digital pedagogy and media psychology, and involves not only teaching students to recognise fakes and logical errors, but also developing metacognitive strategies, emotional stability, a critical attitude towards digital technologies, and the ability to self-reflect and recognise manipulative patterns. This makes cognitive security a fundamentally human-centred pedagogical task, especially in a multilingual environment where language codes can amplify or mask rhetorical influences. Many contemporary studies already emphasise the dual nature of digital technologies in education: they simultaneously open up opportunities and pose risks. For example, VR and AR tools can promote engagement, but they can also cause cognitive overload in the absence of pedagogical design [17]. Of particular concern is the development of neural network AI tools that can not only help learners but also imperceptibly modify the perception of information (for example, through built-in algorithmic bias) [18, 19]. At the same time, according to the indicators of the SEM (Social Ecological Model) [20], cognitive vulnerability is formed at many levels — from personal beliefs to political culture, which requires taking into account social norms, institutional practices, and linguistic environments, especially in the context of Kazakhstan with its tripartite language policy, because modern hybrid

threats (e.g., destabilisation through narrative attacks) use emotionally charged images that polarise communities. It is possible that young users of various Internet channels, where English- and Russian-language content predominates, do not always realise that the same events are presented differently depending on the language, cultural framework and platform, which forms multiple, sometimes contradictory, “worldviews”. According to researchers, this can reorient “elements of consciousness that form the cognitive sphere of a person (attention span, thinking, memory, speech),” exert “pressure” on emotions and mental processes, and the value-motivational complex of the personality [21, 22, 23, 24]. Moreover, an increase in digital load, including in the educational environment, can have the opposite effect: it can reduce the initiative to independently seek knowledge, cause difficulties in switching to educational information from background information, etc. [16, 25]. There is a clear need to develop metacognitive skills in students, which form the core of cognitive resilience: the ability to recognise and regulate emotions, the ability to self-reflect, analyse sources, and ask questions. To develop these competencies, courses on “Digital Literacy” and “Media Literacy” for 8th grade students have been introduced in schools across the country since 2022, and a “Global Competencies” programme, which includes elements of media analysis, is in place. At the same time, it should be noted that there is a gap between policy and its implementation: teachers often do not have methodological materials for developing media literacy, nor do they receive training in critical discourse analysis or the ethics of digital interaction. The level of modernisation of computer equipment in schools remains insufficient, especially in rural areas. It is possible that the content of courses aimed at developing the necessary skills is often reduced to basic ICT training, without a focus on cognitive safety, there are no validated tools for assessing critical thinking and media literacy, especially given the multilingual nature of the population.

In light of concerns about the growing impact of the digital environment on students’ minds, the development of cognitive security as a basic necessity for educated individuals will make it possible to predict the cognitive risks that multilingual students may encounter when perceiving media narratives. Thus, it is necessary to develop critical AI literacy and knowledge of culturally oriented taxonomies (e.g., thesauri of sociocultural threats), emotional intelligence and metacognition in students and teachers, create teacher training models that combine media literacy, digital ethics, KDA and CLIL, teach the critical use of AI and digital platforms, and introduce translanguistic practices (comparative analysis of texts and narratives in Kazakh, Russian and English). The solution to this problem can be found in the development and implementation of an interdisciplinary course in the educational process that develops cognitive security competencies among students. For example, the model we propose in this article is based on the need to develop not only technical skills for navigating the flow of information, but also deep cognitive strategies that allow students to maintain focus, identify hidden motives in messages, and maintain critical distance and emotional stability.

The model, designed to help students develop a set of key competencies that reflect the multi-layered nature of cognitive security, consists of several levels.

Thus, at the first level, the goal of which is to form the basics of primary assessment of digital content and its context, the key competencies that students should develop are critical thinking and media literacy skills. To this end, the teacher explains the nature of digital content, interprets the concepts of “fact”, “opinion”, “advertising” and “fake,” illustrating them with examples, teaches how to identify basic rhetorical techniques, instils the skill of conscious information consumption, drawing attention to the linguistic and cultural specifics of the three languages, and teaches how to analyse simple media situations (cases). The methods and techniques proposed for use at this level are explanation, demonstration, discussion, case analysis, and comparative analysis. The end result of the teacher’s actions at this level should be the following skills and abilities of the student: they can distinguish between types of digital content, understand that information is presented differently depending on linguistic representation, can identify simple rhetorical techniques, and can formulate questions about the origin and purpose of content.

At the second level, the goal of which is to structurally analyse content, identify patterns, logical errors and basic mechanisms of manipulation, the key competencies of the learner should be the ability to analyse the structure of text content and identify manipulation. The teacher’s task is to teach students to establish cause-and-effect relationships, recognise patterns and logical errors (false dichotomy, appeal to authority), illustrate various manipulative strategies (emotional contagion, frame switching), and teach how to conduct a comparative analysis of materials in three languages, focusing on changes in metaphors, intonations, and the selection of arguments. As methods and techniques, it is recommended to use debate practice to discuss arguments from different positions, to perform intra- and post-textual work related to the identification of rhetorical techniques, logical errors (false dichotomy, argument from authority, ad hominem), manipulative strategies (emotional contagion, pseudo-statistics), and using real-life examples to teach how to apply digital

and AI tools for text analysis followed by critical reflection, offering tasks such as “check the tone of the text with a neural network” and “analyse the AI’s arguments”. As a result of the teacher’s actions at this level, the student should learn to think structurally, identify logical connections in content, recognise typical logical errors and manipulative strategies, determine how language influences the presentation of information and perceive deep semantic shifts, argue their position in a discussion, and be able to use AI tools while critically evaluating their results.

The goal of the third level of the pedagogical model is to develop emotional regulation skills, the ability to resist digital pressure, and the ability to transition to active cognitive action. To achieve this, teachers must develop students’ emotional regulation skills, including practices for recognising their own reactions to toxic content, form stable behavioural strategies in conditions of digital noise, and motivate students to create their own content (podcasts, videos, posts with counterarguments). The proposed methods and techniques include project-based activities (mini-research projects conducted in groups, e.g. “How do TikTok platforms and Telegram channels influence the user’s worldview?”), focusing on cognitive sobriety, and practising simulations of digital situations (e.g., phishing) to develop emotionally charged experiences. Students should learn to recognise and manage their psycho-emotional reactions to content, form stable behavioural patterns that are not susceptible to digital pressure, be able to create content aimed at countering disinformation, and apply research skills to study the influence of the media, be able to act proactively in the digital environment, relying on an internal attitude of critical awareness.

At the last, fourth level, the main competencies that students should develop are digital citizenship and a desire for continuous development. Accordingly, the goal that teachers set for themselves is to develop digital citizens who are capable of independent adaptation, learning, and actively influencing the digital environment. At this level, teachers should support and develop students’ ability to deconstruct and create highly complex media content, a sustained desire to seek the truth, emphasising the continuity of critical thinking, and deepening their understanding of the interdisciplinary approach. In the learning process at this level, teachers are recommended to discuss global challenges to information security (propaganda, hybrid warfare), while encouraging students’ desire for mentorship and dissemination of knowledge in the field of cognitive security. As methods and techniques at this level, it is recommended to offer students a comprehensive project covering the analysis of several aspects of cognitive security, analysis of global challenges to information security, discussions and debates. The result of mastering knowledge at this level should be students’ ability to independently analyse and deconstruct complex digital content, taking into account linguistic, cultural, logical and psycho-emotional aspects, participation in the formation of a safe digital environment, the ability to learn independently and adapt to new challenges, and the ability to act as a mentor, spreading the principles of cognitive security. An indicator of students’ mastery of knowledge will be a high degree of cognitive stability and responsibility as digital citizens.

In our opinion, the proposed structured model reflects a deep, multifaceted approach to the formation of cognitive security and focuses on the progressive development of competencies from basic differentiation to proactive civic behaviour.

The assessment approach within this model requires particular precision and flexibility, as it assesses not so much the reproduction of knowledge as the degree of internal engagement, independent analysis and the ability to distinguish meaning. This is not simply a matter of checking what has been learned, but of diagnosing the cognitive mechanisms that help a person resist manipulation, navigate semantic diversity, and make informed decisions. In this regard, the first and most visible tool is the student’s portfolio, which incorporates indicators of intellectual growth: excerpts from media text analyses, comparative tables of narratives in different languages, comments on media publications, mini-essays, screenshots of exposed fakes, as well as evidence of attempts gaining understanding where, before, there was only automatic trust. Thus, the portfolio is a kind of “cognitive diary” that reflects the process of forming an attentive, critically thinking participant in the digital space.

Another important element of assessment could be a reflective essay in which students present their understanding of their own information habits, vulnerabilities, and defense strategies. In the essay, students can describe what has changed in their attitude towards the media: have they learned to see subtexts? Have they become more attentive to tones and frames? Have they developed a desire to check sources when it comes to socially sensitive topics? In this way, a reflective essay is the result of not only intellectual but also value transformation.

Another integral part of the assessment is project presentations and participation in debates, as they allow us to record not only the knowledge component but also the communicative component of cognitive se-

curity: the ability to defend one's position with arguments, listen to opponents, work with objections, while maintaining respect for different views. Debates in which media texts in three languages are examined are particularly valuable, as students compare arguments, identify stylistic differences and analyse how language influences the perception of meaning.

It is important to emphasise that the entire assessment system is based on the principles of transparency, dialogue and feedback. In this case, assessment should become a kind of invitation to reflection, a way to guide, reveal areas for growth, and set priorities. This approach will allow us to educate not just “successful students,” but thoughtful, attentive, and informationally mature individuals.

The process of forming cognitive security is complex, and in the course of it, one cannot fail to recognise the central role of the teacher, who from a transmitter of ready-made knowledge becomes a facilitator of meaning, a navigator in the complex, sometimes disturbing, but extremely important work of deciphering the modern information landscape. The teacher's task now is not to impose the correct understanding, but to teach students to recognise the boundaries between knowledge and opinion, between argument and suggestion, between rhetoric and manipulation. They accompany, prompt and create a space where doubt is not perceived as weakness and critical thinking as aggression. And to achieve all this, teachers themselves must master a new set of competencies: media literacy not only in a technical sense (the ability to use platforms), but also as cultural navigation (understanding the specifics of media text genres, knowing the logic of algorithmic feeds, rhetorical strategies in social networks; critical thinking (identifying logical errors, mastering the tools of critical discourse analysis, being able to formulate cognitive tasks with an open ending). Special attention should be paid to preparing teachers to work in a multilingual digital environment, which requires both knowledge of CLIL and translanguaging, as well as practical skills in comparing texts in different languages, interpreting cultural contexts, and explaining the linguistic nuances of media influence. Finally, the psychological and pedagogical stability of the teacher is no less important, because working with cognitive safety requires empathic contact, emotional involvement, and a willingness to be vulnerable, which is why professional development programmes should include components of emotional intelligence, burnout prevention, and the development of communicative flexibility. In other words, the role of the teacher in this model is that of a guide through the labyrinths of information, helping students develop their own compass. And the more reliable this internal guide is, the higher the chances of raising a generation that is capable not only of surviving in an era of digital overload, but of living consciously, critically, and responsibly.

Conclusion

The development of a pedagogical model of cognitive security focused on a multilingual digital environment is not so much a theoretical exercise as a practical response to the growing challenges facing modern Kazakhstani education. The proposed model offers not abstract methodological guidelines, but a systematic approach to the formation of sustainable cognitive strategies in conditions of linguistic pluralism and digital fragmentation of the media field. At the same time, like any pedagogical innovation, it cannot be implemented automatically — it has to go through a series of institutional, methodological and cultural “bottle-necks” that are important to understand.

This model involves not only the introduction of technology, but also the development of digital thinking among students, reinforcing the principles of trilingual education and demonstrating how linguistic diversity can be transformed from a challenge into a resource. Through the practice of translanguaging, the comparison of media discourses and critical analysis in different languages, students have the opportunity not only to develop their language competence, but also to form the cognitive flexibility necessary for adaptation in a multicultural environment.

Finally, the model is consistent with the goals of forming civic and digital identity, helping students to understand how their perception of the world is influenced by the media environment, algorithms, and cultural frameworks, which contributes to the development of responsible users and conscious citizens who are capable not only of consuming information but also of resisting cognitive coercion.

However, the successful implementation of the model is fraught with a number of difficulties, some of which are structural in nature, namely: training of teaching staff, institutional resistance and overload of curricula, heterogeneity of digital access, and linguistic asymmetry of content.

Thus, the implementation of the model requires the development of a risk mitigation strategy. For example, institutional support mechanisms should be provided (creation of pilot sites and research schools where the model will be tested and adapted; integration of cognitive security modules into teacher training courses, with the possibility of distance learning; creation of a library of tasks and digital scenarios in Ka-

zakh, Russian and English; development of a national indicator for assessing the cognitive resilience of students; organisation of interdepartmental cooperation between the Ministry of Education, universities, the IT sector and media experts.

Without claiming that the proposed model can form the basis of a national concept of cognitive security in education that takes into account the unique multi-component nature of Kazakhstani society: linguistic, cultural, digital, we believe that it can become a kind of investment not only in academic performance, but also in intellectual resilience, social connectedness and national information sovereignty. After all, it is based on an interdisciplinary synthesis of cognitive science, digital pedagogy, media psychology, translanguistics and critical discourse analysis, combining the development of critical thinking, media literacy, algorithmic and metacognitive thinking, as well as psycho-emotional resilience, and working with multilingual media content within its framework will open up new opportunities for comparative analysis, semantic flexibility, and cultural sensitivity.

An important innovation of the model is its focus not only on cognitive but also on affective and behavioural components: emotional intelligence, self-regulation, and interaction ethics. Assessment strategies include both reflective and activity-based forms — portfolios, debates, media analysis — which allow for the diagnosis of not only the level of assimilation, but also the depth of understanding.

Of course, the model is not without its limitations: its implementation requires a profound transformation of the teacher training system and the adaptation of curricula and infrastructure, especially in conditions of digital and linguistic inequality. However, it is precisely these difficulties that indicate its relevance and importance: without the creation of a cognitively safe space, the educational process risks losing its focus — the development of critically thinking, information-resilient individuals.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ

- 1 Куршев А.Х. Проблемы когнитивной безопасности и цифровой этики в сфере образования [Электронный ресурс] / А.Х. Куршев, М.М. Гедгафов // Проблемы современного педагогического образования. — 2020. — Т. 68, № 3. — С. 172–177. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-kognitivnoy-bezopasnosti-i-tsifrovoy-etiki-v-sfere-obrazovaniya>.
- 2 Protecting people from disinformation requires a cognitive security proving ground [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.defensenews.com/opinion/2021/02/10/protecting-people-from-disinformation-requires-a-cognitive-security-proving-ground/>.
- 3 Певзнер М.Н. Цифровая трансформация образовательного процесса в вузе: риски и угрозы [Электронный ресурс] / М.Н. Певзнер, П.А. Петряков, И.А. Доница // Проблемы современного педагогического образования. — 2020. — Т. 69, № 1. — С. 292–294. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovaya-transformatsiya-obrazovatel'nogo-protsesssa-v-vuze-riski-i-ugrozy>.
- 4 Залевская А.А. Вопросы теории двуязычия / А.А. Залевская. — Москва: Директ-Медиа, 2013. — 147 с.
- 5 Ахметова Л.С. Медиаобразование в Казахстане / Л.С. Ахметова // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. — 2014. — № 3-2. — С. 37-38.
- 6 Every fifth teenager is bully or victim of one, say Kazakh scientist // The Astana Times. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://astanatimes.com/2020/01/every-fifth-teenager-is-bully-or-victim-of-one-say-kazakh-scientists/>.
- 7 Исследование: каждый восьмой школьник подвергается кибербуллингу в Казахстане [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.zakon.kz/obshestvo/6428856-issledovanie-kazhdyy-vosmoy-shkolnik-podvergaetsya-kiberbullingu-v-kazakhstane.html>.
- 8 Гавриленко Н.Н. Когнитивные риски цифровизации процесса подготовки переводчиков [Электронный ресурс] / Н.Н. Гавриленко // Вестник Московского городского педагогического университета. Серия: Филология. Теория языка. Языковое образование. — 2024. — № 4 (56). — С. 176–196. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/kognitivnye-riski-tsifrovizatsii-protsesssa-podgotovki-perevodchikov>.
- 9 A more inclusive Internet for who? Non-English speakers in digital spaces | Internet Society Foundation [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.isocfoundation.org/2023/02/a-more-inclusive-internet-for-who-non-english-speakers-in-digital-spaces/>.
- 10 Исследование Internews: медиапотребление в Казахстане [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://tribune.kz/issledovanie-internews-mediapotreblenie-v-kazahstane/>.
- 11 В Казахстане разработали Единую программу воспитания для школ и колледжей [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.zakon.kz/obshestvo/6412077-v-kazahstane-razrabotali-edinuyu-programmu-vospitaniya-dlya-shkol-i-kolledzhey.html>.
- 12 Новый стандарт школьного образования начнут вводить с 2026 года: чего нам ждать? [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://inbusiness.kz/ru/news/novyy-standart-shkolnogo-obrazovaniya-nachnut-vvodit-s-2026-goda-chego-nam-zhdad>.

- 13 Как в Казахстане внедряется цифровое обучение [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://el.kz/ru/kak-v-kazahstane-vnedryaetsya-tsifrovoe-obuchenie_97628/.
- 14 Миронова Н.Г. О проблеме обеспечения когнитивной безопасности / Н.Г. Миронова // Экономика и управление. — 2021. — № 1 (157). — С. 119–125.
- 15 Информационно-психологическая и когнитивная безопасность / под ред. И.Ф. Кефели, Р.М. Юсупова. — Санкт-Петербург: ИД «Петрополис», 2017. — 300 с.
- 16 Chen J. Study of Data Analysis Model Based on Big Data Technology / J. Chen, Q. Jiang, Y. Wang, J. Tang // 2016 IEEE International Conference on Big Data Analysis (ICBDA). <https://doi.org/10.1109/ICBDA.2016.7509810>.
- 17 Гурова Т.И. Внедрение современных технологий в образовательный процесс: использование технологий виртуальной и дополненной реальности / Т.И. Гурова, В.С. Заболотников, И.В. Ярмухаметова // Интерактивное образование. — 2020. — № 1. — С. 24–28.
- 18 Корякова К.А. Нейросети как новые инструменты в образовании / К.А. Корякова, О.В. Судакова // Информационные технологии в образовании. — 2023. — № 6. — С. 180–186.
- 19 Курбанова З.С. Нейросети в контексте цифровизации образования и науки / З.С. Курбанова, Н.П. Исмаилова // Мир науки, культуры, образования. — 2023. — № 3(100). — С. 309–311.
- 20 Алтынбек Г.А. Методологии поведенческих систем управления информацией: перспективы модели принятия технологий (ТАМ) и модели структурных уравнений (SEM) [Электронный ресурс] / Г.А. Алтынбек. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/metodologii-povedencheskih-sistem-upravleniya-informatsiyey-perspektivy-modeli-prinyatiya-tehnologiy-tam-i-modeli-strukturnyh>.
- 21 Прологомены когнитивной безопасности / под ред. И.Ф. Кефели. — Санкт-Петербург: Петрополис, 2023. — 488 с.
- 22 Замолоцких Е.Г. Пути повышения когнитивной безопасности современного образования / Е.Г. Замолоцких, Т.В. Калегина, Э.В. Лихачева, А.С. Огнев // Мир образования — образование в мире. — 2022. — № 4. — С. 74–80.
- 23 Караяни А.Г. Информационно-психологическое воздействие в контексте парадигмы стратегических коммуникаций / А.Г. Караяни, Ю.М. Караяни // Национальный психологический журнал. — 2021. — № 1 (41). — С. 3–14.
- 24 Калегина Ю.В. Особенности развития культуры безопасности сотрудников организации / Ю.В. Калегина // Вестник КГПУ им. В.П. Астафьева. — 2023. — № 1 (63). — С. 53–69.
- 25 Лешкевич Т.Г. Человек-виртуал и передача культурных ценностей поколению эпохи цифры / Т.Г. Лешкевич // Вопросы философии: научно-теоретический журнал. — 2022. — № 3. — С. 53–63.

М.С. Әбішева, Г.У. Ибраев

Көптілді цифрлы ортада когнитивтік қауіпсіздік құзыреттіліктерін қалыптастыру: Қазақстандағы тілдік білім беруге арналған педагогикалық модель

Қазақстанда білім берудің қарқынды цифрландырылуы және көптілділіктің дамуы жағдайында оқушылардың когнитивтік қауіпсіздігі ерекше маңызға ие. Мақала авторлары атап өткендей, тілдік білім беру саласында тиісті сүзгісіз көптілді ақпараттың шамадан тыс ағыны материалды игеруді қиындатады, дереккөздерді сыни тұрғыдан бағалауды әлсіретеді, ал медиа-білім беру — осы қауіпке қарсы тұрудың негізгі құралы. Өйткені медиасауаттылықты оқытумен интеграциялау оқушыларда сыни ойлау дағдысын дамытып, ақпаратты талдау және бағалау қабілетін қалыптастыратынына ешқандай күмән жоқ, бұл тікелей когнитивтік қауіпсіздікпен байланысты. Мақалада Қазақстандағы оқушылардың цифрлы ортада кездесетін проблемасы қарастырылады: медиасауаттылық деңгейінің жеткіліксіздігі, цифрлы контенттің тілдік асимметриясы және цифрлы шамадан тыс жүктеме, ақпараттың артық болуынан туындаған сыни ойлаудың әлсіреуі және жад тиімділігінің төмендеуі, кибербуллингтің өсуі. Цифрлы ортаның оқушылар мен студенттердің танымдық процесіне әсері анықталды. Білім беруді қарқынды цифрландыру, көптілділікті дамыту және оқушылардың санасына деструктивті ақпараттық әсердің артуы жағдайында когнитивтік қауіпсіздікті қамтамасыз ету қажеттілігі айқындалады және негізделеді. ҚР білім беру жүйесінде 2024–2025 жылдары орын алатын өзгеріс контекстінде маңызы артып келе жатқан когнитивтік қауіпсіздік ақпараттық қауіпсіздік пен психологиялық-педагогикалық қолдаудың интеграциясы ретінде қарастырылған, ол оқушылардың когнитивтік денсаулығын сақтауға және интернеттегі жағымсыз әсерлерге тұрақтылығын дамытуға бағытталған. Медиа білім берудің осы тәуекелге қарсы тұрудың негізгі құралы ретіндегі рөлі көрсетілген. Қорытындыда мынадай тұжырымдама жасалған: медиасауаттылықты оқытуға интеграциялау оқушылардың сыни ойлау дағдысын, ақпаратты талдау және бағалау қабілетін дамытуға ықпал етеді; көптілділік оқушылардан ерекше когнитивтік күш-жігерді талап етеді және тілдер мен мәдениет арасында қауіпсіз ауысу үшін арнайы стратегия мен құзыреттілік қажет. Жүргізілген зерттеу негізінде авторлар Қазақстандағы көптілді цифрлы білім беру жағдайында оқушылардың когнитивтік қауіпсіздік құзыреттілігін қалыптастырудың педагогикалық моделін ұсынады. Мақалада ұсынылған педагогикалық модель когнитивтік қауіпсіздік қағидатын тілдік білім беру (қазақ, орыс, ағылшын

тілдері), медиасауаттылық, тәрбие жұмысы және цифрлы білім беру платформа жүйесіне интеграциялауға бағытталған. Модельдің мақсаты — оқушылардың когнитивтік саласын жан-жақты қорғау және дамыту. Ұсынылып отырған модель абстрактілі әдістемелік нұсқауды емес, керісінше тілдік плюрализм және медиаалаңның цифрлы фрагментациясы жағдайында тұрақты когнитивтік стратегияны қалыптастыруға арналған жүйелі тәсілді ұсынады.

Кілт сөздер: көптілділік, цифрлық орта, медиасауаттылық, когнитивтік қауіпсіздік, когнитивтік қауіпсіздіктің педагогикалық моделі.

М.С. Абишева, Г.У. Ибраев

Формирование компетенций когнитивной безопасности в многоязычной цифровой среде: педагогическая модель для языкового образования в Казахстане

В условиях стремительной цифровизации образования и развития полиязычия в Казахстане особое значение приобретает когнитивная безопасность учащихся. Как отмечают авторы статьи, в сфере языкового образования чрезмерный поток разноязычной информации без должных фильтров затрудняет усвоение материала, ослабляет критическую оценку источников, и ключевым инструментом противодействия этим рискам признается медиаобразование, ведь не вызывает ни малейших сомнений, что интеграция медиаграмотности с обучением развивает у учащихся навыки критического мышления, формирует умение анализировать и оценивать информацию, что непосредственно связано с когнитивной безопасностью. В данной статье рассматриваются проблемы, с которыми сталкиваются учащиеся в Казахстане в цифровой среде: недостаточный уровень медиаграмотности, языковая асимметрия цифрового контента, цифровая перегрузка, ослабление критического мышления и снижение эффективности памяти, вызванные избытком информации, а также рост кибербуллинга. Определяется влияние цифровой среды на познавательные процессы школьников и студентов. Выявляется и обосновывается необходимость обеспечения когнитивной безопасности в условиях стремительной цифровизации образования, развития многоязычия и возрастания деструктивных информационных воздействий на сознание учащихся. Когнитивная безопасность, значимость формирования которой возрастает в контексте преобразований, происходящих в системе образования РК в 2024-2025 гг., рассматривается как интеграция информационной безопасности и психолого-педагогической поддержки, направленной на сохранение когнитивного здоровья учащихся и развитие их устойчивости к негативным влияниям в интернете. Показывается роль медиаобразования как ключевого инструмента противодействия этим рискам. Формулируются следующие выводы: интеграция медиаграмотности в обучение способствует развитию у учащихся навыков критического мышления, умения анализировать и оценивать информацию; многоязычие требует от учащихся особых когнитивных усилий, и для безопасного переключения между языками и культурами необходимы специальные стратегии и компетенции. На основе проведенного исследования авторами предлагается педагогическая модель формирования компетенций когнитивной безопасности учащихся в условиях многоязычного цифрового образования в Казахстане. Предложенная в статье педагогическая модель ориентирована на интеграцию принципов когнитивной безопасности в систему языкового образования (казахский, русский, английский языки), медиаграмотность, воспитательную работу и цифровые образовательные платформы. Целью модели является обеспечение всесторонней защиты и развития когнитивной сферы учащихся. Предложенная модель предлагает не абстрактные методические указания, а системный подход к формированию устойчивых когнитивных стратегий в условиях языкового плюрализма и цифровой фрагментации медиаполя.

Ключевые слова: полиязычие, цифровая среда, медиаграмотность, когнитивная безопасность, педагогическая модель когнитивной безопасности.

References

- 1 Kurshev, A.H., & Gedgafov, M.M. (2020). Problemy kognitivnoi bezopasnosti i tsifrovoy etiki v sfere obrazovaniia [Problems of cognitive security and digital ethics in the field of education]. *Problemy sovremennogo pedagogicheskogo obrazovaniia — Problems of modern teacher education*, 68, 3, 172–177. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-kognitivnoy-bezopasnosti-i-tsifrovoy-etiki-v-sfere-obrazovaniya> [in Russian].
- 2 Protecting people from disinformation requires a cognitive security proving ground (2021). *defensenews.com*. Retrieved from <https://www.defensenews.com/opinion/2021/02/10/protecting-people-from-disinformation-requires-a-cognitive-security-proving-ground/>.
- 3 Pevzner, M.N., Petriakov, P.A., & Donina, I.A. (2020). Tsifrovaia transformatsiia obrazovatel'nogo protsessa v vuze: riski i ugrozy [Digital transformation of the educational process at the university: risks and threats]. *Problemy sovremennogo*

pedagogicheskogo obrazovaniia — Problems of modern teacher education, 69, 1, 292–294. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovaya-transformatsiya-obrazovatel'nogo-protsessa-v-vuze-riski-i-ugrozy> [in Russian].

4 Zalevskaia, A.A. (2013). *Voprosy teorii dvuiazychiia* [Issues of the theory of bilingualism]. Moscow: Direkt-Media [in Russian].

5 Ahmetova, L.S. (2014). Mediaobrazovanie v Kazakhstane [Media education in Kazakhstan]. *Mezhdunarodnyi zhurnal prikladnykh i fundamentalnykh issledovaniĭ — International Journal of Applied and Fundamental Research*, 3, 2, 37–38 [in Russian].

6 (2020). Every fifth teenager is bully or victim of one, say Kazakh scientist. *The Astana Times*. Retrieved from <https://astanatimes.com/2020/01/every-fifth-teenager-is-bully-or-victim-of-one-say-kazakh-scientists/>.

7 (2025). Issledovanie: kazhdyi vosmoi shkolnik podvergaetsia kiberbullingu v Kazakhstane [Research: every eighth student is subject to cyberbullying in Kazakhstan]. *zakon.kz*. Retrieved from <https://www.zakon.kz/obshestvo/6428856-issledovanie-kazhdyy-vosmoy-shkolnik-podvergaetsya-kiberbullingu-v-kazakhstane.html> [in Russian].

8 Gavrilenko, N.N. (2024). Kognitivnye riski tsifrovizatsii protsessa podgotovki perevodchikov [Cognitive risks of digitalization of the translator training process]. *Vestnik Moskovskogo gorodskogo pedagogicheskogo universiteta. Seriya: Filologiya. Teoriia yazyka. Yazykovoie obrazovanie — Bulletin of the Moscow City Pedagogical University. Series: Philology. Theory of language. Language education*, 4(56), 176–196. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/kognitivnye-riski-tsifrovizatsii-protsessa-podgotovki-perevodchikov> [in Russian].

9 (2023). A more inclusive Internet for who? Non-English speakers in digital spaces | Internet Society Foundation. *isocfoundation.org*. Retrieved from <https://www.isocfoundation.org/2023/02/a-more-inclusive-internet-for-who-non-english-speakers-in-digital-spaces/>.

10 (2025). Issledovanie Internews: mediapotreblenie v Kazakhstane [Internews research: media consumption in Kazakhstan]. *tribune.kz*. Retrieved from <https://tribune.kz/issledovanie-internews-mediapotreblenie-v-kazakhstane/> [in Russian].

11 (2025). V Kazakhstane razrabotali Edinuiu programmu vospitaniia dlia shkol i kolledzhei [A unified education program for schools and colleges was developed in Kazakhstan]. *zakon.kz*. Retrieved from <https://www.zakon.kz/obshestvo/6412077-v-kazakhstane-razrabotali-edinuyu-programmu-vospitaniya-dlya-shkol-i-kolledzhey.html> [in Russian].

12 (2025). Novyi standart shkolnogo obrazovaniia nachnut vvodit s 2026 goda: chego nam zhdet? [New school education standard will be introduced from 2026: what to expect?]. *inbusiness.kz*. Retrieved from <https://inbusiness.kz/ru/news/novyi-standart-shkolnogo-obrazovaniya-nachnut-vvodit-s-2026-goda-chego-nam-zhdet> [in Russian].

13 (2025). Kak v Kazakhstane vnedriaetsia tsifrovoe obuchenie [How digital learning is being implemented in Kazakhstan]. *el.kz*. Retrieved from https://el.kz/ru/kak-v-kazakhstane-vnedryaetsya-tsifrovoe-obuchenie_97628/ [in Russian].

14 Mironova, N.G. (2021). O probleme obespecheniia kognitivnoi bezopasnosti [On the problem of ensuring cognitive security]. *Ekonomika i upravlenie — Economics and Management*, 1, 157, 119–125 [in Russian].

15 Kefeli, I.F., & Yusupova, R.M. (Eds.). (2017). *Informatsionno-psikhologicheskaiia i kognitivnaia bezopasnost* [Information-psychological and cognitive security]. Saint Petersburg: Petropolis [in Russian].

16 Chen, J., Jiang, Q., Wang, Y., & Tang, J. (2016). Study of Data Analysis Model Based on Big Data Technology. In *2016 IEEE International Conference on Big Data Analysis (ICBDA)*. IEEE. 10.1109/ICBDA.2016.7509810.

17 Gurova, T.I., Zabolotnikov, V.S., & Yarmukhametova, I. V. (2020). Vnedrenie sovremennykh tekhnologii v obrazovatelnyi protsess: ispolzovanie tekhnologii virtualnoi i dopolnennoi realnosti [Implementation of modern technologies in the educational process: the use of virtual and augmented reality technologies]. *Interaktivnoe obrazovanie — Interactive Education*, 1, 24–28 [in Russian].

18 Koriakova, K.A., & Sudakova, O.V. (2023). Neuroseti kak novye instrumenty v obrazovanii [Neural networks as new tools in education]. *Informatsionnye tekhnologii v obrazovanii — Information Technologies in Education*, 6, 180–186 [in Russian].

19 Kurbanova, Z.S., & Ismailova, N.P. (2023). Neuroseti v kontekste tsifrovizatsii obrazovaniia i nauki [Neural networks in the context of digitalization of education and science]. *Mir nauki, kultury, obrazovaniia — World of Science, Culture, and Education*, 3, 100, 309–311 [in Russian].

20 Altynbek, G.A. (2025). Metodologii povedencheskikh sistem upravleniia informatsiei: perspektivy modeli priniatiia tekhnologii (TAM) i modeli strukturnykh uravnenii (SEM) [Methodologies of behavioral information management systems: perspectives of the technology acceptance model (TAM) and structural equation modeling (SEM)]. *cyberleninka.ru*. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/metodologii-povedencheskikh-sistem-upravleniya-informatsiei-perspektivy-modeli-prinyatiia-tehnologiy-tam-i-modeli-strukturnykh> [in Russian].

21 Kefeli, I.F. (Eds.). (2023). *Prolegomeny kognitivnoi bezopasnosti* [Prolegomena of cognitive security]. Saint Petersburg: Petropolis [in Russian].

22 Zamolotskikh, E.G., Kalegina, T.V., Likhacheva, E.V., & Ognev, A.S. (2022). Puti povysheniia kognitivnoi bezopasnosti sovremennogo obrazovaniia [Ways to increase the cognitive security of modern education]. *Mir obrazovaniia — obrazovanie v mire — World of Education — Education in the World*, 4, 74–80 [in Russian].

23 Karaiani, A.G., & Karaiani, Yu.M. (2021). Informatsionno-psikhologicheskoe vozdeistvie v kontekste paradigmy strategicheskikh kommunikatsii [Information-psychological impact in the context of the strategic communications paradigm]. *Natsionalnyi psikhologicheskii zhurnal — National Psychological Journal*, 1, 41, 3–14 [in Russian].

24 Kalegina, Yu.V. (2023). Osobennosti razvitiia kultury bezopasnosti sotrudnikov organizatsii [Features of the development of the security culture of organization employees]. *Vestnik Krasnoyarskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta imeni V.P. Astafeva — Bulletin of Krasnoyarsk State Pedagogical University named after V.P. Astafyev*, 1, 63, 53–69 [in Russian].

25 Leshkevich, T.G. (2022). Chelovek-virtual i peredacha kulturnykh tsennostei pokoleniiu epokhi tsify [Virtual person and the transfer of cultural values to the generation of the digital era]. *Voprosy filosofii: nauchno-teoreticheskii zhurnal — Voprosy Filosofii*, 3, 53–63 [in Russian].

Information about the authors

Abisheva, Mariya Serikovna (corresponding author) — Candidate of Philological Sciences, PhD, Assistant Professor, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: imumontseff@yandex.kz; ORCID <https://orcid.org/0009-0000-0866-3843>

Ibrayev, Gabdesh Ukenovich — Master of Philology, Senior Lecturer, Department of Russian Language and Literature named after G.A. Meyramov, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: 87009608772@gmail.com; ORCID <https://orcid.org/0009-0002-9776-7541>

Zh.B. Kurmanova^{1*}, G.K. Kushkarova², A.B. Yermekova³, S.A. Sadykova⁴

^{1,2,3} K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

³ Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian and Technical University, Uralsk, Kazakhstan

(e-mail: 4janek_ajar.com@mail.ru, gulmira-alihan@mail.ru, ssadykova@zhubanov.edu.kz, aminaamir80@mail.ru)

Linguocultural features of linguistic personality in the virtual world: semiotic and content analysis

This article examines the specific features of linguistic personality formation in the context of virtual communication, where processes of self-presentation and identification are mediated by the complex interaction of verbal and visual-semiotic resources. The relevance of the study is determined by the transformation of communicative practices in the digital age, in which social networks function not only as channels of information exchange but also as key spaces for the construction of cultural and social identity. The focus of the analysis is the virtual linguistic personality as a multidimensional phenomenon manifested through the use of emojis, memes, hashtags, visual images, elements of multimodality, as well as lexico-semantic and stylistic markers that reflect users' value orientations and communicative strategies. The methodological framework of the study is based on the integration of semiotic, linguocultural, and content analysis, which makes it possible to examine digital self-presentation as a unified configuration of linguistic, cultural, and sign-based parameters. The empirical material consists of a corpus of 100 posts selected from public accounts on the social networking platform Instagram according to criteria of explicit self-representation, thematic diversity, and saturation with visual-semiotic elements. The analysis demonstrates that visual components of digital discourse are not limited to an auxiliary role but function as independent carriers of identity-related meanings, participating in the construction of the self-image, the expression of emotional states, and the marking of cultural affiliation. The study establishes that the interpretation of identical semiotic signs varies significantly depending on the linguocultural context, which confirms the culturally conditioned nature of digital communication and highlights the importance of cultural competence in intercultural online interaction. Virtual linguistic personality is conceptualized in the article as a dynamic construct formed at the intersection of linguistic practices, visual-semiotic codes, and sociocultural norms, and subject to continuous transformation within a globalized digital environment. The findings contribute to a deeper understanding of the mechanisms underlying digital identity formation and may be applied in research on digital discourse, in the teaching of intercultural communication, as well as in the development of educational programs in media communication and digital literacy.

Keywords: virtual linguistic personality, digital identity, linguocultural features, semiotic and content analysis, intercultural communication

Introduction

In the context of the rapid development of digital technologies and global communication processes, the traditional mechanisms of self-presentation and identity formation have undergone a significant transformation. The virtual space represented by social networks, messengers, blogs and other online platforms has become not only a new sphere of interaction, but also a powerful tool for symbolic self-expression, where a linguistic personality gets the opportunity to exist in multiple, often divergent, forms. This phenomenon raises a number of research questions related to the authenticity of self-presentation, adaptation to cultural codes, and the interaction of various linguistic and cultural models within a single digital space.

The relevance of studying a linguistic personality in a virtual environment is determined by several factors. Firstly, Internet communication has become an integral element of modern socio-cultural reality, but its linguistic aspects still remain insufficiently studied. Secondly, virtual discourse, as one of the most dynamically developing types of speech activity, requires a theoretical understanding of its genre, pragmatic and linguistic semantic characteristics. Thirdly, a virtual linguistic personality is formed in specific conditions where verbal means interact with visual and symbolic codes, which requires a comprehensive analysis involving semiotic and linguocultural approaches. In the context of digital communication, a linguistic personality appears as a dynamic construct, whose representation is carried out not only by means

* Corresponding author's e-mail: 4janek_ajar.com@mail.ru

of language, but also by means of symbols, visual images, emojis, memes, avatars and other semiotic components. It is these elements that become key in the process of self-identification and integration into certain cultural and social communities. Semiotic systems in virtual discourse play the role of not only an emotional marker, but also a marker of belonging, and their interpretation is carried out depending on the cultural context, linguistic background and cognitive attitudes of the participants in communication.

The purpose of this study is to identify and systematically analyze the linguistic, cultural and semiotic features of a linguistic personality in a virtual environment, with an emphasis on the role of symbolic means in the processes of its formation, self-presentation and intercultural interaction. The object of the analysis is the linguistic personality of the user of digital platforms, and the subject is a set of linguistic, cultural and semiotic resources used to express identity in online communication.

Based on the above, the following hypothesis is put forward in the framework of the work: in a virtual environment, a linguistic personality is formed not only due to lexical and syntactic characteristics, but also on the basis of visual, iconic and culturally determined components that determine self-presentation strategies and the degree of perceived identity. The research question is formulated as follows: how do virtual semiotic and linguistic cultural tools influence the construction, representation and perception of a linguistic personality in the context of intercultural communication?

The present study aims to fill the existing gap in the field of describing linguistic personality in digital discourse, as well as to propose a comprehensive approach to its analysis combining the tools of linguoculturology, semiotics and content analysis. The scientific and practical significance of the work lies in the possibility of applying the results obtained in the study of digital identity strategies, in teaching intercultural communication, digital linguistics, and in developing methods for analyzing virtual discourse.

Theoretical and conceptual foundations of linguistic personality and self-identification research

The question of the linguistic personality as an object of linguistic and linguocultural research has become one of the key areas of modern humanities. One of the fundamental theorists in this field is considered to be N.D. Arutyunova, who considered the linguistic personality through the prism of types of meanings and categories of evaluation. Her work emphasizes that assessment and subjective modality are integral aspects of the linguistic representation of identity [1]. Arutyunova's ideas were developed in the linguistic and cultural paradigm, in particular in the works of V.I. Karasik, who introduced the concepts of the concept and the linguistic circle of personality into scientific circulation as a systemic model of interaction between language and culture [2]. G.V. Bykova, relying on ethnolinguistic and culturological approaches, emphasizes that language is not only a means of communication, but also a mechanism of ethnic self-identification, allowing one to realize belonging to a certain community and cultural code [3]. From this perspective, language in a digital society performs the function of not only transmitting information, but also forming a collective identity.

The psychological aspects of self-presentation are revealed in the research of T.A. Kubrak, where it is proved that the choice of speech strategies is closely related to self-esteem, motivation and self-image of the subject [4]. In turn, M.A. Lappo complements this approach by demonstrating how semantic and pragmatic language resources are used to express individual identities depending on the communicative situation [5]. M.B. Bergelson suggests considering virtual identity as a result of discursive activity, emphasizing the importance of nicknames, lexical markers and genre formats in shaping the user's image in the Internet space [6]. Thus, collectively, these authors form the foundation of a theoretical framework for analyzing linguistic personality in a digital environment, emphasizing both universal and culturally determined parameters of its representation. This theoretical block is completed by the work of E.F. Serebrennikova, in which it is proposed to consider language as both a dynamic and a static system, which is especially important in the context of the rapid development of digital reality [7]. The researcher raises the question of changing the lexical and semantic structure of language under the influence of new forms of communication, including virtual platforms and digital communication channels, thereby reinforcing the idea of the transformation of linguistic personality in the context of global changes.

Semiotics of virtual space: visual codes, symbols and digital representation

Modern virtual space forms a special sign system in which visual elements — emojis, memes, GIFs, avatars, hashtags — act as means of cultural labeling, self-presentation and identification. They become a language capable of conveying emotional, social, and cultural meanings. Z.I. Rezanova and Yu.K. Skripko consider emojis as typologically significant symbols that perform the functions of emotional and social self-identification, especially in fan discourse and blogs [8]. J. Clark, relying on the concept of ecological semiotics, analyzes virtual environments as independent sign systems interpreted through the prism of

cultural expectations [9]. B.R. Barricelli and co-authors classify the iconic signs of the digital environment, emphasizing their pragmatic function, depending on the genre, platform and degree of interactivity [10]. The research of H.J.F. Dengah and J.G. Snodgrass works in the same plane, where the avatar is interpreted as a mediator between personal identity and collective expectations [11]. M. Danesi proposes the concept of emoji as a para-language operating within an autonomous semiotic system that complements the verbal text emotionally and culturally [12]. D. Crystal interprets them as a tool of linguistic economy that can replace complex verbal constructions [13]. N. Al Zidjaly analyzes visual narratives (in particular, selfies) as means of positioning a subject with semantic autonomy [14]. Thus, visual-semiotic means form an independent layer of digital discourse, where signs become units of semantic formation and cultural representation, which requires a rethinking of classical linguistic categories.

Pragmatics and narrative strategies of digital identity

Digital identity is formed as a result of pragmatic and narrative strategies that determine user behavior on social networks, blogs, and messengers. In this space, language becomes not only a means of communication, but also an instrument of positioning, emotional representation and affiliation.

M.A. Lappo considers the pragmatics of self-identification through the choice of lexico-grammatical and intonational forms, emphasizing the adaptability of speech acts depending on the status and communicative situation [5]. A similar position is taken by N.V. Poddubnaya and S.A. Mikhienko, emphasizing the hybridization of styles as a characteristic feature of blog communication [15]. In the context of digital lexicography, Kleimenova V.U. points to the gap between real and virtual identity, emphasizing the importance of semantic structure and linguistic creativity [16]. The review by J. Huang et al. offers a typology of digital personality reconstruction strategies, showing its instability and dependence on platforms, audience and goals [17]. J. Androutsopoulos analyzes the phenomenon of “classroom design”, where the context is formed not only by language, but also by metatext markers that define affiliation scenarios [18]. In this vein, M. Zappavigna introduces the concept of “ambient affiliation”, which describes network identity as an empathically-attuned, rather than an addressable discourse [19]. From the point of view of narratology, A. Georgakopoulou identifies “small stories” as a key genre mechanism of identity representation in social networks [20]. R. Page complements this approach by analyzing storytelling as a form of collective identity based on visual-verbal integration [21]. The gender aspects of digital self-presentation are presented in a study by S.C. Herring and A.R. Dainas, where the blogging environment is described as a “digital street”, with stylistic selection and code-switching characteristic of it [22]. E. Djonov and S. Zhao emphasize the need for an intermodal analysis of identity, where verbal and visual codes form a single narrative structure [23]. D. Barton and C. Lee work in the same perspective, showing that online language is not only a text, but also a sustainable practice that forms identity roles within the framework of social and platform norms [24].

Thus, digital identity appears as a dynamic construct formed through narrative forms, pragmatic strategies, and visual modalities that serve as means of integration, expression of belonging, and formation of subjectivity in an online environment.

Linguistic and cultural features of a virtual personality in an intercultural and national perspective

Digital identity is not only the result of individual choice, but also a reflection of collective cultural codes formed in a specific linguistic and cultural environment. Of particular importance in this context is the analysis of culturally determined signs, symbols and self-presentation strategies, which vary depending on the ethnic and socio-cultural affiliation of users. G.V. Bykova emphasizes the role of language as a cultural code and a means of ethnic self-identification. In her opinion, language performs not only a communicative, but also an integration function, ensuring the stability of ethno-cultural identity in the context of globalization [3]. This approach is especially important in the study of digital discourse, where there is a simultaneous influence of global and local norms on user behavior.

The complexity of cultural modeling in a virtual environment requires the analysis of language as both a dynamic and static system. In this aspect, valuable theoretical provisions are contained in the work of E.F. Serebrennikova, which examines the mechanisms of linguistic transformation under the influence of cultural, social and technological factors [7]. The author offers the concept of the duality of language — as a flexible system responding to changes, and as a stable means of expressing cultural memory.

The national Kazakh context is also actively involved in the international field of digital identity research. A.S. Rejep and his co-authors consider the virtual linguistic personality through the prism of lexico-semantic features determined by the cultural specifics of Kazakh society [25]. The authors note that significant elements of representation are not only words, but also references to cultural realities, local

metaphors and idioms. This highlights the need to take into account the cultural background when analyzing the verbal and non-verbal elements of digital communication.

Thus, the linguistic and cultural features of digital identity are manifested both in the choice of linguistic means and in the symbolic organization of utterances. National context, mental attitudes, ethnocultural symbols — all this becomes an integral part of the digital personality and requires consideration in its linguistic and semiotic analysis. The inclusion of Kazakhstani research in the international framework allows us to localize global theories and demonstrate the specifics of regional digital discourse.

Materials and methods

The methodological framework of the study is grounded in an interdisciplinary approach that integrates methods of linguistic, linguocultural, semiotic, and content analysis. This choice is motivated by the need for a comprehensive understanding of linguistic personality under conditions of virtual communication. The digital environment, conceived as a space of self-presentation and identity representation, necessitates the analysis not only of verbal means but also of visual-symbolic resources functioning within culturally marked semiotic systems. Accordingly, the applied methods are aimed at identifying, interpreting, and systematizing those elements of digital discourse that mediate the processes of constructing and expressing virtual linguistic identity.

The object of the study is the linguistic personality in the virtual environment as represented within digital platforms. The subject of analysis comprises linguistic, cultural, and semiotic means of self-presentation, including emojis, hashtags, visual images, structural features of profiles, as well as textual and multimodal utterances through which identity-related meanings are constructed and communicated.

The empirical basis of the research consists of a corpus of 100 posts selected from public accounts on the social networking platform Instagram, in which users actively represent their identities through symbolic and textual means. The expansion of the corpus compared to the initial sample made it possible to increase the representativeness of the material and the stability of the identified patterns. Posts were selected according to the following criteria: a thematic focus on self-expression and the construction of the “self” (travel, reading, professional identity, social positioning, hobbies, cultural practices, etc.), as well as the presence of pronounced visual-semiotic components (emojis, images, stylistic markers, hashtags, and elements of multimodality). The geographical scope of the accounts predominantly covers the English-language digital space; however, given the global nature of the platform, the analysis also included culturally hybrid forms of linguistic behavior reflecting transnational and intercultural communicative practices.

Semiotic analysis was aimed at identifying the system of signs employed in virtual communication and interpreting their meanings within the context of intercultural interaction. Particular attention was paid to emojis, memes, visual images, and iconic elements that reflect cultural specificity, emotional codes, and users’ communicative strategies. Special emphasis was placed on the transformation of the meanings of identical symbols across different linguocultural environments, as well as on their role in modeling digital identity and representing socially significant positions.

Linguocultural analysis made it possible to reveal how cultural norms and values determine the choice of verbal and visual resources in digital discourse. The analysis focused on lexico-semantic markers, elements of self-characterization in profile descriptions, the use of culturally specific expressions, references to precedent phenomena, and sociocultural realities. This approach enabled an assessment of the degree of cultural conditioning of virtual self-presentation and the identification of features of identity verbalization across different discursive and cultural contexts.

The method of content analysis was employed for the systematic examination of the thematic, stylistic, and emotional-semantic characteristics of user-generated posts. Quantitative analysis included the frequency of emojis and hashtags, the use of evaluative lexis expressing the subject’s attitudes, values, and positions, as well as engagement parameters (the number of “likes” and comments). This made it possible to identify dominant trends in identity positioning strategies and to correlate them with types of discursive and semiotic design of utterances.

The integration of these methods ensured a comprehensive analysis of linguistic personality in the virtual environment based on its linguistic, cultural, and semiotic characteristics. The findings made it possible to identify key mechanisms of digital identity construction and to determine how semiotic practices are involved in the formation and representation of the social and cultural self. The proposed approach is consistent with the hypothesis formulated in the introduction concerning the system-forming role of signs and

symbols in modeling linguistic personality and provides an answer to the research question regarding the influence of linguocultural codes on processes of virtual self-presentation.

Results and discussion

Content analysis of texts on social networks shows that linguistic and cultural features play an important role in the construction of messages and in users' self-presentation. Elements such as slang, abbreviations, cultural references, emojis, and hashtags help users not only express their thoughts but also demonstrate their belonging to certain cultural or social groups. Virtual communication thus becomes a complex network of semiotic codes that requires interpretation within a linguistic and cultural context. Below are examples and analyses of communication for both semiotic and content analysis in the context of linguistic identity in the virtual world (see Table 1).

Table 1

Semiotic analysis of virtual communication

Symbols	Signifiers	Cultural context	Identity construction
Emojis in social media posts	“Had the best time!” 🏖️ ☐	The use of these emojis reflects a culturally shared understanding of leisure and happiness associated with beach activities. The combination of text and emojis creates a semiotic system that conveys a layered meaning of identity.	The choice to share this content indicates the user's lifestyle and social identity, as they project an image of being adventurous and engaged in leisure activities that may resonate with peers.
Hashtags in online discourse	#ClimateAction, #EcoWarrior, #SustainableLiving	An Instagram user expresses their involvement in climate activism by using hashtags that function as culturally marked labels of environmental responsibility. The hashtags serve as semiotic markers that categorize the content and connect the user with broader movements.	Each hashtag encapsulates a concept that signifies commitment to environmental issues and positions the user as an engaged and socially responsible individual within a value-oriented virtual community.
Profile descriptions in social networks	An Instagram bio: « World traveler 🌍 Book lover 📖 Dog mom Spreading posi- tivity ✨.»	Each emoji and phrase serves as a symbolic representation of the user's interests and personality traits. Their combination creates a multifaceted identity that emphasizes adventure, literacy, and positivity.	The way the user curates their bio reflects a desire to be seen as open-minded and engaging, positioning themselves within a community of like-minded individuals who value travel, literature, and positive self-presentation.

These kinds of hashtags also reflect cultural trends in activism and social responsibility. They create a shared language within communities of eco-conscious individuals, enhancing the sense of belonging and identity. Their use indicates the user's intent to align themselves with a specific discourse, thus shaping their identity as an engaged and responsible participant within this virtual community.

Here is a structured approach to analyzing Instagram posts related to linguistic identity, including examples and the procedure of data analysis. We collected 100 Instagram posts from open accounts of users who frequently publish content about their interests and identities. We used a mix of content types (personal narratives, lifestyle, activism, etc.) and analyzed the material according to the model presented below (see Table 2).

Table 2

Categorization of posts from Instagram

Post	Emojis	Caption	Categorization
1 A user shares a photo from a beach vacation.	☀️👉 👉	«Soaking up the sun and enjoying every moment! ☀️👉👉 #BeachLife #Sunshine»	Personal Interests (e.g., travel, lifestyle practices)
2 A user posts a picture of their new book collection.	📖👉👉 📖👉👉	«Diving into these new reads! 📖👉👉 #BookLover #ReadingGoals»	Personal Interests / Cultural Practices (e.g., reading, self-education)
3 A user shares a snapshot of their dog.	🐾❤️👉 👉	«My furry best friend 🐾❤️👉 #DogMom #Pets»	Identity Markers (e.g., pet ownership, everyday roles, hobbies)
4 A user shares a photo of a protest.	👊	«Standing up for what matters! 👊 #ClimateAction #SaveThePlanet»	Social Activism (e.g., climate action, civic engagement)
5 A user shares a picture of their homemade meal.	👉❤️ 👉❤️	«Cooking is my therapy 👉❤️ #Foodie #HomeCooking»	Identity Markers / Lifestyle Practices (e.g., hobbies, self-care routines)

We also analyzed the number of likes ❤️👉, which serves as an indicator of the level of audience engagement and reflects users’ immediate affective response to a post. The number of comments was examined as a measure of interactive involvement, demonstrating how actively other users participate in discussing the published content. Emojis used were systematically counted and categorized according to their emotional and symbolic functions, while hashtags used were identified and analyzed in terms of their thematic relevance and their role in linking individual posts to broader discursive communities. In addition, the sentiment of captions was analyzed in order to determine the emotional and evaluative orientation of identity-related messages. Importantly, sentiment was classified as positive, negative/critical, or neutral/mixed, which allows for a more adequate interpretation of posts dealing with socially sensitive topics. The parameters listed above were applied consistently across the entire corpus of 100 Instagram posts, while Table 3 presents illustrative examples demonstrating the analytical logic (see Table 3).

Table 3

Data analysis of semantic content (Instagram corpus, illustrative subset from N = 100)

Post Number	Theme	Likes	Comments	Emojis Used	Hashtags Used	Sentiment
1	PersonalInterest	120	15	☀️👉👉	#BeachLife, #Sunshine	Positive
2	PersonalInterest	95	10	📖👉👉	#BookLover, #ReadingGoals	Positive
3	PersonalInterest	150	20	🐾❤️👉	#DogMom, #Pets	Positive
4	SocialActivism	200	30	👊	#ClimateAction, #SaveThePlanet	Negative/Critical
5	PersonalInterest	80	5	👉❤️	#Foodie, #HomeCooking	Positive
6	SocialActivism	180	28	⚠️👉	#NoPlanetB, #ActNow	Negative/Critical
7	SocialActivism	165	22	👊🔥	#Justice, #HumanRights	Negative/Critical
8	Lifestyle	110	12	👉👉	#SelfCare, #Balance	Positive
9	SocialActivism	140	18	👉🔊	#Peace, #StopViolence	Neutral/Mixed
10	PersonalInterest	90	7	📖👉	#CreativeLife, #ReadingTime	Positive

As can be seen from Table 3, posts related to social activism systematically demonstrate higher levels of engagement, expressed in increased numbers of likes and comments, compared to posts focused on personal interests or everyday lifestyle practices. This tendency was consistently observed across the analyzed corpus of 100 posts, indicating that socially significant ☀️👉👉 themes attract broader attention and stimulate interaction within digital communities. At the same time, activist publications are more frequently characterized by a negative or critical sentiment, which should not be interpreted as emotional negativity in a narrow sense. Rather, such sentiment reflects a discursive stance of protest, moral concern, and critical reflection on social and environmental issues, functioning as a key resource for identity construction.

Importantly, the tendencies illustrated in Table 3 are not limited to individual examples but reflect recurrent patterns observed across the analyzed corpus. A consistent differentiation was identified between posts oriented toward everyday self-presentation and those addressing socially significant issues: while the former predominantly employ positively marked affective and visual resources, the latter more frequently

rely on critical or mixed evaluative strategies. This distribution indicates the presence of stable pragmatic and semiotic conventions underlying different modes of identity construction in digital discourse.

Next, the data were categorized according to engagement analysis in order to identify dominant tendencies across the corpus rather than isolated instances. This stage of analysis made it possible to trace recurring patterns in user interaction, emotional marking, and thematic positioning within the digital environment. This content analysis allowed us to analyze Instagram posts in terms of linguistic identity, highlighting how users express themselves through language, symbols, and community engagement. By systematically categorizing and analyzing data, we can derive meaningful insights into the role of social media in identity formation. Here are the results of Analysis: Semiotic and Content Analysis of Linguistic Identity in the Virtual World (See Table 4).

Table 4

Semiotic analysis of emojis and hashtags

<i>Element</i>	<i>Description</i>	<i>Signifiers</i>	<i>Cultural Context</i>	<i>Identity Construction</i>
Emojis	User posts about a beach trip	🏖️ ☐	Represents leisure and joy in Western culture	Projects an adventurous, sociable identity
Hashtags	Activism in climate change	#ClimateAction, #EcoWarrior	Connects user to eco-conscious movements	Aligns user with climate activism identity

As shown in Table 4, emojis and hashtags function as culturally marked signifiers that connect individual self-presentation to broader value-based communities. They operate not merely as decorative elements but as meaningful semiotic resources structuring digital identity. The narrative and profile-based realization of identity strategies is further systematized in Table 5 (See Table 5).

Table 5

Content analysis of online narratives and profile descriptions

Content Type	Themes	Language Use	Identity Construction
Personal Narrative	Vulnerability, resilience, community support	Emotive adjectives, coping strategies	Advocates for mental health awareness
Instagram Bio	Interests (travel, books, pets)	Symbolic emojis and phrases	Open-minded and engaging identity

Table 5 demonstrates how linguistic and symbolic choices within captions and profile descriptions consolidate identity positions at the level of thematic orientation and evaluative language use. The interaction between emotive vocabulary and symbolic markers reveals stable patterns of identity framing. The integrated results of semiotic and content analysis are presented in Table 6 (See Table 6).

Table 6

Results of Analysis: semiotic and content analysis of linguistic identity in the virtual world

Symbols	Description	Signifiers	Cultural Context	Identity Construction
Emojis	User posts about a beach trip	🏖️ ☐	Represents leisure and joy in Western culture	Projects an adventurous, sociable identity
Hashtags	Activism in climate change	#ClimateAction, #EcoWarrior	Connects user to eco-conscious movements	Aligns user with climate activism identity

As reflected in Table 6, semiotic markers and thematic positioning converge in the construction of socially recognizable identity models. The recurrence of specific symbolic clusters confirms the systematic nature of these identity configurations. A parallel content-oriented perspective, emphasizing narrative structuring and language use, is summarized in Table 7 (See Table 7).

Content analysis of online narratives and profile descriptions

Content Type	Themes	Language Use	Identity Construction
Personal Narrative	Vulnerability, resilience, community support	Emotive adjectives, coping strategies	Advocates for mental health awareness
Instagram Bio	Interests (travel, books, pets)	Symbolic emojis and phrases	Open-minded and engaging identity

Table 7 reinforces the identified correlation between thematic domains, linguistic choices, and identity projection strategies, highlighting the structural coherence of digital self-representation practices.

Based on the data analysis, we found out the following specifics of virtual communication:

High Engagement: Posts related to social activism tend to receive more likes and comments compared to personal interest posts, indicating a strong community engagement.

Emoji Usage: Emojis related to emotions (e.g., hearts, smiley faces) are prevalent in personal posts, while social activism posts often use emojis related to nature and action (e.g. Earth, fists and etc.).

Sentiment: The majority of posts express a positive sentiment, suggesting a trend of uplifting and encouraging content in the context of personal identity and community support.

The content analysis of virtual communication confirmed that the virtual environment has a significant impact on the linguistic personality, which is expressed in the active use of semiotic means, such as visual signs, emoji, memes and other symbols, for self-presentation and communication. Several key aspects were identified:

1. Sign system of virtual communication: Virtual communication is not limited to verbal means. Users actively use non-verbal signs to convey meaning, emotions and cultural information. These sign systems, including emoji, stickers and visual images, allow us to convey complex emotions and intentions, complementing or replacing text messages.

2. Cultural specificity of signs: It turned out that semiotic means in the virtual world vary depending on the cultural context. Emoji, memes and other symbols can have different meanings in different cultures. For example, the same emoji can express completely different emotions or intentions in different linguocultural communities. This confirms the importance of cultural literacy when participating in virtual communication.

3. Identity and self-presentation: Users in the virtual space actively construct their identity using semiotic elements. Emoji, choice of images, avatars and memes help users create a desired image adapted to certain cultural and social norms. This is especially important for intercultural communications, where the choice of signs and symbols becomes a means of integration into the community.

4. Intercultural communication: The virtual environment promotes active interaction between representatives of different cultures. However, research has shown that cultural differences can lead to misunderstandings related to the interpretation of signs. For example, symbols and memes widely used in one cultural context may be incomprehensible or misunderstood in another culture.

5. Transformation of linguocultural norms: Virtual communication contributes to the change of traditional linguocultural norms. Users adapt their behavior and self-presentation to new conditions, creating new sign systems and interaction formats. These processes occur dynamically, which leads to constant renewal and expansion of sign systems in the virtual world.

Thus, the results of the study showed that virtual communication forms a unique linguocultural environment, where semiotics plays an important role in the construction of virtual linguistic identity and intercultural communication. These changes require careful analysis and further study, especially in the context of globalization and the growing influence of digital technologies on everyday communication.

The results show that a virtual linguistic personality is formed at the junction of verbal and non-verbal components of communication. Emojis, memes, GIF animations, avatars and other visual elements perform not only a communicative, but also a cultural, identification function. Their perception and use is determined by the linguistic and cultural context.

Thus, semiotic analysis confirms that the same sign can be interpreted in different ways depending on the cultural environment. The emoji “👍” in Western culture means approval, whereas in a number of Middle Eastern countries it can be perceived as offensive. Similarly, “❤️👉” is associated with love in Western culture, and in East Asia, emotions are often expressed through emojis of colors, such as “🌸” or “🌺”. These differences highlight the need for cultural sensitivity in online communication. Memes serve as a channel for

expressing cultural affiliation. For example, the image of Captain Picard from Star Trek in English-language discourse is associated with sarcasm, but outside of this context it loses its meaning. In Japan, memes with anime characters are popular, which express not only humor, but also belonging to certain subcultures. Thus, memes form cultural boundaries limited by knowledge of symbols and contexts. Avatars also reflect cultural differences. In Western countries, users are more likely to use real photos, emphasizing authenticity. In East Asian countries, on the contrary, stylized or anonymous images are preferred, often with a reference to anime culture. In Arab and African countries, images with national or religious symbols are often used to express collective identity.

GIF animations perform both universal and culturally specific functions. For example, a GIF with Jim Carrey from *The Mask* is easily interpreted in English-speaking culture as an expression of delight or surprise. It may not be clear in other regions. In the Russian-speaking environment, references to Soviet films are often used (for example, “Well, wait!”), which indicates the formation of a local semiotic environment. A content analysis of lexical features has shown that a virtual linguistic personality also manifests itself through slang, abbreviations, and emotional markers. Examples like “LOL, that was lit!” or “I CAN’T EVEN!!!” indicate belonging to youth Internet subcultures. The use of hashtags like #Grateful, #Blessed highlights religious and cultural values, especially characteristic of English-speaking Christian communities. The phenomenon of linguistic hybridization is of particular interest. In the messages of users for whom English is not their native language, borrowings from their native languages often appear, for example: “I’m going to the fiesta this weekend!”. Such phrases reflect the processes of internationalization and emphasize identity through linguistic mixing. The analysis also showed the role of visual and graphic means of expressing emotions — capital letters, repetitions of symbols, exclamation marks: “I CAN’T BELIEVE THIS HAPPENED!!!”. Such techniques complement textual information and enhance its emotional effect, being part of modern virtual rhetoric.

In general, these studies confirm that virtual communication is inextricably linked with linguistic and cultural identity. Users adapt both language and sign systems to the audience’s characteristics, communicative goals, and cultural norms. This creates a multi — layered system of self — identification, in which every element — from emojis to grammatical structure — participates in building an image of a person in the digital space.

Conclusion

The present study was aimed at identifying the linguistic, linguocultural, and semiotic mechanisms involved in the formation of linguistic personality under conditions of virtual communication. An analysis of the empirical material made it possible to conceptualize the digital space as a distinct semiotically organized environment in which processes of self-presentation and identity construction are realized through the interaction of verbal and visual-symbolic resources.

The findings confirm the assumption that linguistic personality in the virtual environment is shaped not only through traditional linguistic structures, but also under the influence of visual-semiotic codes that reflect cultural norms, value orientations, and the communicative expectations of digital communities. Emojis, hashtags, iconic elements, graphic markers, and multimodal configurations of utterances function as meaningful resources of sense-making and play a system-forming role in the construction of digital identity.

The analysis of user-generated content demonstrates that virtual communication contributes to the emergence of stable semiotic practices through which individuals articulate both personal and collective forms of identity. Linguistic personality in the digital space is manifested through the selection of thematic domains, strategies of self-presentation, emotional-evaluative means, and modes of engagement with socially significant discourses. At the same time, different types of content exhibit different pragmatic orientations: publications focused on everyday practices and personal interests are predominantly characterized by positive affective coloring, whereas socially and value-laden utterances are often realized through critical or mixed tonalities, performing the function of social and moral positioning.

The results of the semiotic analysis point to cultural variability in the interpretation of signs and symbols within the virtual environment. Identical visual elements may acquire different semantic and pragmatic meanings depending on the cultural context and communicative situation, which underscores the importance of linguocultural competence in intercultural digital interaction. From this perspective, virtual linguistic personality emerges as a dynamic and multi-layered construct formed at the intersection of linguistic means, cultural codes, and visual-semiotic resources.

At the theoretical level, the findings contribute to contemporary research in linguocultural studies, semiotics, and digital discourse by refining existing understandings of the mechanisms through which linguistic personality is modeled in the context of digitalized communication. From an applied standpoint, the results may be relevant for the analysis of intercultural communication in online environments, for the development of educational programs in digital and media-linguistic literacy, and for the design of inclusive and culturally sensitive online communicative spaces.

At the same time, the study has certain limitations. The analysis was confined to the material of a single social networking platform, which determines the specificity of the forms of self-presentation and the dominant semiotic resources under consideration. Moreover, the results reflect features of linguistic personality within a particular digital format and do not claim to offer a universal account of all types of virtual communication. Future research may therefore focus on the comparative analysis of linguistic personality across different digital environments, as well as on expanding the intercultural dimension of analysis, which would allow for a deeper understanding of transformations in linguistic behavior and identity in the global virtual space.

References

- 1 Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт / Н.Д. Арутюнова. — М.: Наука, 1988. — 339 с.
- 2 Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик. — М.: Гнозис, 2004.
- 3 Быкова Г.В. Язык — главное условие этнической самоидентификации [Электронный ресурс] / Г.В. Быкова // Сибирский педагогический журнал. — Новосибирск: Изд-во НГПУ, 2007. — № 2. — С. 292–297. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/yazyk-glavnoe-uslovie-etnicheskoy-samoidentifikatsii-1> (дата обращения: 25.03.2025).
- 4 Кубрак Т.А. Интенция самопрезентации субъекта в речевой коммуникации: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 [Электронный ресурс] / Т.А. Кубрак. — М.: Институт психологии РАН, 2009. — 157 с. — Режим доступа: https://lib.ipran.ru/upload/papers/paper_19313840.pdf (дата обращения: 14.02.2025).
- 5 Лаппо М.А. Самоидентификация: семантика, прагматика, языковые средства: монография / М.А. Лаппо. — Новосибирск: Изд-во НГПУ, 2013. — 180 с.
- 6 Бергельсон М.Б. Лингвистические аспекты виртуальной коммуникации [Электронный ресурс] / М.Б. Бергельсон // Вестник Московского университета. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 2002. — № 1. — С. 55–67. — Режим доступа: <https://journals.indexcopernicus.com/search/article?articleId=3974141> (дата обращения: 21.04.2025).
- 7 Серебренникова Е.Ф. Динамика и статика в познании языковой реальности: подходы, явления, способы репрезентации: монография / под ред. Е.Ф. Серебренниковой. — Иркутск: Изд-во Иркут. гос. ун-та, 2021. — 285 с. DOI: <https://doi.org/10.26516/978-5-9624-1920-6.2021.1-285>.
- 8 Резанова З.И. Личность в среде дискурса: языковая репрезентация социально-психологических типов (на материале дискурса виртуальных фан-сообществ) [Электронный ресурс] / З.И. Резанова, Ю.К. Скрипко // Вестник Томского государственного университета. Филология. — Томск: Изд-во Том. ун-та, 2016. — № 3 (41). — С. 37–56. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/lichnost-v-srede-diskursa-yazykovaya-representatsiya-sotsialno-psihologicheskikh-tipov-na-materiale-diskursa-virtualnyh-fan-soobschestv> (дата обращения: 07.03.2025).
- 9 Clark J. The environmental semiotics of virtual worlds: Reading the “Splash Aquatics” store in Second Life [Electronic resource] / J. Clark // Graduate Journal of Social Science. — 2011. — Vol. 8, No. 3. — P. 47–64. — Access mode: <https://gjss.org/sites/default/files/issues/chapters/papers/Journal-08-03—03-Clark.pdf> (Date of request: 12.05.2025).
- 10 Barricelli B.R. Semiotics of virtual reality as a communication process / B.R. Barricelli, D. Gadia, A. Rizzi, D.L.R. Marini // Behaviour & Information Technology. — 2016. — Vol. 35, No. 11. — P. 879–891. DOI: <https://doi.org/10.1080/0144929X.2016.1212093>.
- 11 Dengah H.J.F. Avatar creation in videogaming: Between compensation and constraint / H.J.F. Dengah, J.G. Snodgrass // Games for Health Journal. — 2020. — Vol. 9. — P. 265–272. DOI: <https://doi.org/10.1089/g4h.2019.0118>.
- 12 Danesi M. The semiotics of emoji: The rise of visual language in the age of the Internet / M. Danesi. — London: Bloomsbury Academic, 2017. — 192 p. DOI: <https://doi.org/10.5040/9781474281980>.
- 13 Crystal D. Internet linguistics: A student guide / D. Crystal. — Reprint ed. — London: Routledge, 2021. — 176 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203829322>.
- 14 Al Zidjaly N. Selfies as semiotic technology / N. Al Zidjaly // Social Semiotics. — 2020. — Vol. 30, No. 1. — P. 47–63. DOI: <https://doi.org/10.1080/10350330.2019.1571301>.
- 15 Поддубная Н.В. Идентификация виртуальной языковой личности в контексте блог-коммуникации (на материале английского языка) / Н.В. Поддубная, С.А. Мищенко // Теория языка. — 2020. — Т. 13, № 12. DOI: <https://doi.org/10.30853/filnauki.2020.12.45>.
- 16 Клейменова В.У. Идентичность виртуальной языковой личности и языковое творчество в цифровой лексикографии / В.У. Клейменова // Terra Linguistica. — 2024. — Т. 15, № 2. — С. 68–77. DOI: <https://doi.org/10.18721/JHSS.15206>.

- 17 Huang J. A literature review of online identity reconstruction / J. Huang, et al. // *Frontiers in Psychology. Section Human-Media Interaction*. — 2021. — Vol. 12. — Article 696552. DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.696552>.
- 18 Androutsopoulos J. Linguaging when contexts collapse: Audience design in social networking / J. Androutsopoulos // *Discourse, Context & Media*. — 2020. — Vol. 34. — Article 100367. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.dcm.2020.100367>.
- 19 Zappavigna M. Searchable talk and ambient affiliation: A corpus-based discourse study of Twitter / M. Zappavigna // *Discourse & Communication*. — 2021. — Vol. 15, No. 1. — P. 56–76. DOI: <https://doi.org/10.1177/1750481320961771>.
- 20 Georgakopoulou A. Small stories research and social media narratives: The role of storytelling in identity construction / A. Georgakopoulou // *Narrative Inquiry*. — 2017. — Vol. 27, No. 2. — P. 306–328. DOI: <https://doi.org/10.1075/ni.27.2.06geo>.
- 21 Page R. *Narratives online: Shared stories and social media* / R. Page. — Cambridge: Cambridge University Press, 2018. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108669182>.
- 22 Herring S.C. Gender and self-presentation in teen bloggers: The code of the digital street / S.C. Herring, A.R. Dainas // *Journal of Language and Sexuality*. — 2020. — Vol. 9, No. 1. — P. 1–34. DOI: <https://doi.org/10.1075/jls.19002.her>.
- 23 *Advancing multimodal discourse analysis: Interdisciplinary research inspiring new agendas* / edited by E. Djonov, S. Zhao. — London: Routledge, 2023. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003156312>.
- 24 Barton D. *Language online: Investigating digital texts and practices* / D. Barton, C. Lee. — 2nd ed. — London: Routledge, 2021. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003025984>.
- 25 Режеп А.С. Виртуалды тілдік тұлғаның лексико-семантикалық ерекшеліктері [Электрондық ресурс] / А.С. Режеп, Г.К. Беккожанова, Н.М. Кеңесбаева, С.Е. Сүгірова // *ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы*. — 2022. — Т. 188, № 4. — Б. 102-112. — Қолжетімділігі: <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/4055>.

Ж.Б. Құрманова, Г.К. Құшқарова, А.Б. Ермакова, С.А. Садыкова

Виртуалды әлемдегі тілдік тұлғаның лингвомәдени ерекшеліктері: семиотикалық және контент-талдау

Мақалада виртуалды коммуникация жағдайында тілдік тұлғаның қалыптасу ерекшеліктері зерттелген, мұнда өзін-өзі таныту және идентификациялау үдерістері вербалды және визуалды-семиотикалық құралдардың күрделі өзара әрекеттесуі арқылы жүзеге асады. Зерттеудің өзектілігі цифрлық дәуірде коммуникативтік тәжірибелердің түбегейлі өзгеруімен айқындалады: әлеуметтік желілер ақпарат алмасу арналары ретінде ғана емес, мәдени және әлеуметтік сәйкестікті қалыптастыратын негізгі кеңістіктер ретінде қызмет етеді. Зерттеу нысаны ретінде виртуалды тілдік тұлға көпқырлы феномен ретінде қарастырылады, ол эмподзилерді, мемдерді, хэштегтерді, визуалды бейнелерді, мультимодалдылық элементтерін, сондай-ақ пайдаланушылардың құндылық бағдарлары мен коммуникативтік стратегияларын бейнелейтін лексико-семантикалық және стилистикалық маркерлерді қолдану арқылы көрініс табады. Зерттеудің әдіснамалық негізі семиотикалық, лингвомәдени және контент-талдау әдістерін кіріктіруге сүйенеді, бұл цифрлық өзін-өзі танытуды тілдік, мәдени және таңбалық параметрлердің тұтастығында қарастыруға мүмкіндік береді. Эмпирикалық база Instagram әлеуметтік желісіндегі ашық аккаунттардан іріктелген 100 жарияланымнан тұратын корпустан құралды; олар айқын өзін-өзі репрезентациялауымен, тақырыптық әртүрлілігімен және визуалды-семиотикалық элементтерге қанықтылығымен ерекшеленеді. Жүргізілген талдау цифрлық дискурстағы визуалды компоненттердің тек қосалқы қызмет атқармайтынын, керісінше, тұлғалық мағыналардың дербес тасымалдаушысы ретінде «мен» бейнесін қалыптастыруға, эмоциялық күйлерді білдіруге және мәдени тиесілілікті айқындауға белсенді қатысатынын көрсетті. Зерттеу нәтижелері бірдей семиотикалық белгілердің интерпретациясы лингвомәдени контекске байланысты едәуір өзгеретінін дәлелдейді, бұл цифрлық коммуникацияның мәдени шарттылығын айқындап, онлайн кеңістіктегі мәдениетаралық өзара әрекеттестік үшін мәдени құзыреттіліктің маңызын көрсетеді. Мақалада виртуалды тілдік тұлға тілдік тәжірибелердің, визуалды-семиотикалық кодтардың және социомәдени нормалардың тоғысында қалыптасатын, жаһанданған цифрлық кеңістікте үздіксіз трансформацияға ұшырайтын динамикалық құрылым ретінде пайымдалады. Алынған нәтижелер цифрлық сәйкестіктің қалыптасу тетіктері жөніндегі ғылыми түсініктерді кеңейтіп, цифрлық дискурс зерттеулерінде, мәдениетаралық коммуникацияны оқытуда, сондай-ақ медиакоммуникация және цифрлық сауаттылық саласындағы білім беру бағдарламаларын әзірлеуде қолданылуы мүмкін.

Кілт сөздер: виртуалды лингвистикалық тұлға, цифрлық сәйкестілік, лингвомәдени ерекшеліктер, семиотикалық және мазмұнды талдау, мәдениетаралық байланыс.

Ж.Б. Курманова, Г.К. Кушкарлова, А.Б. Ермакова, С.А. Садыкова

Лингвокультурные особенности языковой личности в виртуальном мире: семиотический и контент-анализ

В статье исследуется специфика формирования языковой личности в условиях виртуальной коммуникации, где процессы самопрезентации и идентификации опосредуются сложным взаимодействием вербальных и визуально-семиотических средств. Актуальность исследования обусловлена трансформацией коммуникативных практик в цифровую эпоху, при которой социальные сети функционируют не только как каналы обмена информацией, но и как ключевые пространства конструирования культурной и социальной идентичности. В фокусе внимания находится виртуальная языковая личность как многомерный феномен, проявляющийся через использование эмодзи, мемов, хэштегов, визуальных образов, элементов мультимодальности, а также лексико-семантических и стилистических маркеров, отражающих ценностные установки и коммуникативные стратегии пользователей. Методологическая основа исследования выстроена на интеграции семиотического, лингвокультурного и контент-анализа, что позволило рассмотреть цифровую самопрезентацию в единстве языковых, культурных и знаковых параметров. Эмпирическую базу составил корпус из 100 публикаций, отобранных из открытых аккаунтов социальной сети Instagram по критериям выраженной саморепрезентации, тематического разнообразия и насыщенности визуально-семиотическими элементами. Проведенный анализ показал, что визуальные компоненты цифрового дискурса не сводятся к вспомогательной функции, а выступают самостоятельными носителями идентичностных смыслов, участвуя в моделировании образа «я», выражении эмоциональных состояний и маркировании культурной принадлежности. Установлено, что интерпретация одних и тех же семиотических знаков существенно варьируется в зависимости от лингвокультурного контекста, что подтверждает культурную обусловленность цифровой коммуникации и подчеркивает значимость культурной компетентности в межкультурном онлайн-взаимодействии. Виртуальная языковая личность рассматривается в статье как динамический конструкт, формирующийся на пересечении языковых практик, визуально-семиотических кодов и социокультурных норм, подверженный постоянной трансформации в условиях глобализованного цифрового пространства. Полученные результаты расширяют представления о механизмах цифровой идентичности и могут быть использованы в исследованиях цифрового дискурса, в преподавании межкультурной коммуникации, а также при разработке образовательных программ в области медиакоммуникаций и цифровой грамотности.

Ключевые слова: виртуальная языковая личность, цифровая идентичность, лингвокультурные особенности, семиотический и контент-анализ, межкультурная коммуникация.

References

- 1 Arutyunova, N.D. (1988). *Tipy yazykovykh znachenii: Otsenka. Sobytie. Fakt* [Types of linguistic meanings: Evaluation. Event. Fact]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 2 Karasik, V.I. (2004). *Yazykovoï krug: lichnost, kontsepty, diskurs* [Linguistic circle: Personality, concepts, discourse]. Moscow: Gnosis. [in Russian].
- 3 Bykova, G.V. (2007). Yazyk — glavnoe uslovie etnicheskoi samoidentifikatsii [Language as the main condition of ethnic self-identification]. *Sibirskii pedagogicheskii zhurnal — Siberian Pedagogical Journal*, 2, 292–297. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/yazyk-glavnoe-uslovie-ethicheskoy-samoidentifikatsii-1> [in Russian].
- 4 Kubrak, T.A. (2009). Intentsiia samoprezentatsii subekta v rechevoi kommunikatsii [Intention of self-presentation in speech communication]. *Candidates's thesis*. Moscow. [in Russian].
- 5 Lappo, M.A. (2013). *Samoidentifikatsiia: semantika, pragmatika, yazykovye sredstva* [Self-identification: Semantics, pragmatics, language means]. Novosibirsk: NGPU [in Russian].
- 6 Bergelson, M.B. (2002). Lingvisticheskie aspekty virtualnoi kommunikatsii [Linguistic aspects of virtual communication]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya. 19. Lingvistika i mezhkulturnaia kommunikatsiia — Moscow University Bulletin. Series 19. Linguistics and Intercultural Communication*, 1, 55–67. Retrieved from <https://journals.indexcopernicus.com/search/article?articleId=3974141> [in Russian].
- 7 Serebrennikova, E.F. (2021). *Dinamika i statika v poznanii yazykovoï realnosti: podkhody, yavleniia, sposoby reprezentatsii* [Dynamics and statics in the cognition of linguistic reality: Approaches, phenomena, representation methods]. Irkutsk: Irkutsk State University. <https://doi.org/10.26516/978-5-9624-1920-6.2021.1-285> [in Russian].
- 8 Rezanova, Z.I., & Skripko, Yu.K. (2016). Lichnost v srede diskursa: yazykovaia reprezentatsiia sotsialno-psikhologicheskikh tipov [Personality in the discourse environment: Linguistic representation of socio-psychological types]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologiya — Tomsk State University Journal of Philology*, 3, 37–56. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/lichnost-v-srede-diskursa-yazykovaya-reprezentatsiya-sotsialno-psihologicheskikh-tipov-na-materiale-diskursa-virtualnyh-fan-soobschestv> [in Russian].

- 9 Clark, J. (2011). The environmental semiotics of virtual worlds: Reading the “Splash Aquatics” store in Second Life. *Graduate Journal of Social Science*, 8, 3, 47–64. Retrieved from <https://gjss.org/sites/default/files/issues/chapters/papers/Journal-08-03—03-Clark.pdf>
- 10 Barricelli, B.R., Gadia, D., Rizzi, A., & Marini, D.L.R. (2016). Semiotics of virtual reality as a communication process. *Behaviour & Information Technology*, 35, 11, 879–891. doi.org. <https://doi.org/10.1080/0144929X.2016.1212093>
- 11 Dengah, H.J.F., & Snodgrass, J.G. (2020). Avatar creation in videogaming: Between compensation and constraint. *Games for Health Journal*, 9, 265–272. doi.org. <https://doi.org/10.1089/g4h.2019.0118>
- 12 Danesi, M. (2017). *The semiotics of emoji: The rise of visual language in the age of the Internet*. London: Bloomsbury Academic. doi.org. <https://doi.org/10.5040/9781474281980>
- 13 Crystal, D. (2021). *Internet linguistics: A student guide (Reprint ed.)*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203829322>
- 14 Al Zidjaly, N. (2020). Selfies as semiotic technology. *Social Semiotics*, 30, 1, 47–63. <https://doi.org/10.1080/10350330.2019.1571301>
- 15 Poddubnaya, N.V., & Mikhienko, S.A. (2020). Identifikatsiia virtualnoi yazykovoi lichnosti v kontekste blog-kommunikatsii [Identification of virtual linguistic personality in blog communication]. *Teoriia yazyka — Theory of Language*, 13, 12. <https://doi.org/10.30853/filnauki.2020.12.45> [in Russian].
- 16 Kleimenova, V.U. (2024). Identichnost virtualnoi yazykovoi lichnosti i yazykovoie tvorchestvo v tsifrovoi leksikografii [Identity of virtual linguistic personality and linguistic creativity in digital lexicography]. *Terra Linguistica*, 15, 2, 68–77. <https://doi.org/10.18721/JHSS.15206> [in Russian].
- 17 Huang, J., et al. (2021). A literature review of online identity reconstruction. *Frontiers in Psychology. Human–Media Interaction*, 12, 696552. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.696552>
- 18 Androustopoulos, J. (2020). Linguaging when contexts collapse: Audience design in social networking. *Discourse, Context & Media*, 34, 100367. <https://doi.org/10.1016/j.dcm.2020.100367>
- 19 Zappavigna, M. (2021). Searchable talk and ambient affiliation: A corpus-based discourse study of Twitter. *Discourse & Communication*, 15, 1, 56–76. <https://doi.org/10.1177/1750481320961771>
- 20 Georgakopoulou, A. (2017). Small stories research and social media narratives: The role of storytelling in identity construction. *Narrative Inquiry*, 27, 2, 306–328. <https://doi.org/10.1075/ni.27.2.06geo>
- 21 Page, R. (2018). *Narratives online: Shared stories and social media*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108669182>
- 22 Herring, S.C., & Dainas, A.R. (2020). Gender and self-presentation in teen bloggers: The code of the digital street. *Journal of Language and Sexuality*, 9, 1, 1–34. <https://doi.org/10.1075/jls.19002.her>
- 23 Djonov, E., & Zhao, S. (Eds.). (2023). *Advancing multimodal discourse analysis: Interdisciplinary research inspiring new agendas*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003156312>
- 24 Barton, D., & Lee, C. (2021). *Language online: Investigating digital texts and practices (2nd ed.)*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003025984>
- 25 Rezhep, A.S., Bekkhozhanova, G.K., Kenesbayeva, N.M., & Sugirova, S.E. (2022). Virtualdy tildik tulganyn leksiko-semantikalıy erekshelikteri [Lexico-semantic peculiarities of a virtual language personality]. *Qazaq Ulıtyq Universitetinin Khabarshysy. Filologia seriasy — Bulletin of Kazakh National University. Philology Series, Vol. 188*, 4, 102–112. Retrieved from <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/4055> [in Kazakh].

Information about the authors

Kurmanova, Zhanara Burambaevna (corresponding author) — Master of Cultural Sciences, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan. E-mail: 4janek_ajar.com@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0000-8351-5146>

Kushkarova, Gulmira Kenesovna — Candidate of Philological Sciences, Professor, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan. E-mail: gulmira-alihan@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8680-9027>

Yermekova, Assemgul Bazarbaevna — Master of Pedagogical Sciences, Senior Teacher, West Kazakhstan Agrarian and Technical University named after Zhangir Khan, Uralsk, Kazakhstan. E-mail: aminaamir80@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2977-5080>

Sadykova, Saule Altynbayevna — PhD, Associate Professor, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan. E-mail: ssadykova@zhubanov.edu.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3825-7680>

M.K. Tulegenova^{*1}, Zh.N. Zhunussova², N.K. Khan³, B.K. Ayazbayeva³

¹*Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan;*

²*L.N. Gumilev Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;*

³*E.A. Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan*

(E-mail:¹mail.rumadina@mail.ru, zhanyl_08@mail.ru; hnadeida@yandex.ru, bahit0108@gmail.com;))

Lexicographic tools for describing substandard lexical systems of the contrasted languages

The study explores challenges in describing non-standard lexical items within the lexicographic frameworks of different languages. The relevance of the study stems from the absence of a unified methodology for the description of non-standard vocabulary in modern lexicography. It is shown that the traditional lexicographic approaches often fail to reflect the full semantic, pragmatic, and sociolinguistic specificity of substandard lexemes. The paper justifies the need for a dedicated lexicographic instrument tailored to substandard vocabulary. An overview of current lexicographic strategies in both English and Russian traditions is presented using the examples of E. Partridge's dictionary and S. Vakhitov's Dictionary of Ufa Slang. Special focus is placed on microstructural elements of dictionary entries, including various types of grammatical, stylistic, and sociolinguistic annotations and the concept of the Lexicographic Method (LGM) as a basis for the semantic-pragmatic analysis of substandard vocabulary. Drawing on the research findings, the authors advocate for a sociolexicographic approach aimed at developing a lexicographic portrait of a word. The resulting portrait integrates multiple linguistic dimensions such as phonetics, grammar, semantics, derivation, etymology, and contextual usage. The integration of these parameters makes it possible to adequately capture the linguistic and extralinguistic characteristics of substandard units. It is demonstrated that only an integral and systematized approach to lexicographic description allows for the accurate and context-sensitive representation of substandard vocabulary. The article proves that substandard lexicon, due to its dynamic, expressive, and socially marked nature, requires a distinct and more flexible lexicographic methodology. Thus, the article contributes to the development of contrastive and sociolexicographic theory by formulating a set of principles for dictionary compilation that meet the demands of both academic research and practical lexicography. The proposed approach offers a foundation for future lexicographic projects aimed at the comprehensive and culturally aware representation of non-standard language elements in bilingual and monolingual dictionaries. The results of the study can be applied in the design of specialized dictionaries and in broader linguistic research involving substandard varieties.

Keywords: substandard vocabulary, lexicographic method, microstructure, sociolexicography, semantisation.

Introduction

The problem of identifying and describing the lexicographic tools necessary for the sociolexicographic description of substandard lexemes in dictionaries has not yet been solved. This is due to the fact that so far “the obvious developments in the lexicographic description of such non-standard linguistic units, as well as in the tools used their lexicography have not been generalised” [1; 168].

The analysis of the lexicographic tools used in the description of explanatory dictionaries of the literary language and in the lexicographic tools of the dictionaries of the standard and substandard do not coincide, because the stylistically reduced lexicon differs “in its connotation and stylistic marking from the literary vocabulary, socio-ethnocultural factors play a significant role in the substandard varieties of a given language.” In other words, a simple lexeme may carry a range of linguistic and sociolinguistic features that are largely absent from standard literary language, and therefore require a specialized lexicographic approach for this accurate representation in dictionaries [2].

According to M.E. Gavar, the lexicographic method, understood as a set techniques and procedures that allow systematizing and fixing language material, belongs to the lexical tools to fix such words in the dictionary. The lexicographic method uses such techniques of fixing vocabulary units as mapping, fixing the system of notes. The lexicographic method (hereinafter — LGM) was considered in the works of O.I. Blinova [3], I.V. Serebrennikov [4], V.I. Kodukhov [5], I.V. Arnold [6], B.N. Golovin [7],

* Corresponding author's e-mail: mail.rumadina@mail.ru

Z.K. Tarlanov [8] and other researchers. Let us summarise the features of the lexicographic method indicated in the studies of scientists.

M.E. Gavar outlines the following defining features of lexicographic method: a) it is founded on a specific linguistic level, which serves as the basis for analysis; b) the method is characterized by its universality and broad applicability; c) its primary object of study is the word and its meaning; d) it employs multiple approach to the analysis of language; e) it allows for the detailed delineation of various aspects of the linguistic phenomena under investigation; f) LGM uses such techniques of collecting and cataloguing material as the technique of interpretation, techniques of component, contextual analysis, the technique of introspection, etc. Special techniques of LGM “include: mapping, lexicography (compilation of dictionary entries), definition, modelling, techniques of lexicographic parametrization of units”; to the presence of original research methodology [9; 11-17].

The general methodology of lexicography, according to V.V. Dubichinskiy. Dubichinskiy proposes a structured approach to the process of dictionary compilation, identifying the following key stages: 1) the development of a dictionary project, which includes determining the dictionary’s type, genre, and target audience; 2) the formation of an authorial team; 3) the creation of a card index or digital database; 4) the selection and systematization of lexical material in accordance with the dictionary’s goals and objectives; 5) the development of the conceptual framework for the structure of dictionary entries; 6) the lexicographic analysis and interpretation of lexical units; 7) the final preparation of the dictionary manuscript for publication; [10; 24-30].

To the lexicographic toolkit he refers lexical parameter, considered as “a way of lexicographic interpretation of this or that structural element” [11].

The researcher considers the microstructure of the dictionary as the main parameter of lexicographic description and refers to “the problems of dictionary article construction. This includes the issues of format, volume, composition of the dictionary article, presentation of various kinds of information about the linguistic unit described in the dictionary (etymological, encyclopaedic, semantic, grammatical, word-formation, stylistic, illustrative, etc. information)” [11, p. 34].

Materials and methods

The present study employs a qualitative theoretical approach based on the analysis of lexicographic and sociolexicographic frameworks applied to the description of substandard vocabulary in contrasted languages, particularly English and Russian. The primary materials for the research include existing monolingual and explanatory dictionaries of substandard and non-standard lexical units, such as E. Partridge’s Dictionary of Slang and Unconventional English and S. Vakhitov’s Dictionary of Ufa Slang, as well as theoretical works by leading scholars in the fields of lexicography and linguistics semantics (e.g., M.E. Gavar, G.V. Ryabichkina, V.V. Dubichinskiy, Y.D. Apresyan).

The methodological framework of the study is grounded in:

- lexicographic analysis — including examination of dictionary microstructures, macrostructures, and semantic labeling systems used to classify substandard lexemes;
- comparative method — contrasting English and Russian lexicographic practices in relation to non-standard lexical systems;
- descriptive and structural methods — focusing on the representation of substandard lexical units in dictionary entries, including their phonetic, grammatical, semantic, etymological, and stylistic characteristics;
- componental and contextual analysis — used to identify key features of the meaning use, and function of substandard lexemes in real communicative contexts;
- sociolexicographic method — addressing the social, demographic, and territorial markers associated with substandard vocabulary and its lexicographic representation;
- modeling and parametrization techniques — employed to define lexicographic portraits and types of substandard lexical units.

In line with the integral lexicographic approach advocated by Gavar, Ryabichkina, and Dubichinskiy, the research also involves the development of a lexicographic toolkit that includes grammatical, stylistic, sociolinguistic, and derivational labels, aimed at providing a comprehensive, semantically nuanced dictionary entry for each substandard unit.

This multidimensional methodology ensures that substandard vocabulary is not only accurately recorded but also systematically analyzed in terms of its linguistic, cultural, and social specificity.

Results and discussion

In the microstructure of the dictionary the main place is occupied by the dictionary entry, which is understood as “the main structural unit of the dictionary, consisting of the heading unit and its description”, includes: the heading units; its phonetic characteristics; its grammatical characteristic; semantisation of the heading unit (interpretation, definition, translation equivalent, etc.); combination characteristic of the heading unit; word-formation possibilities of the heading unit; etymological references; illustrative parameters; lexicographic notes; references; semantisation of the heading unit (interpretation, definition, translation equivalent, etc.); combination characteristic of the heading unit; word-formation possibilities of the heading unit; etymological references; illustrative parameters; lexicographic notes; references, notes [12].

Comp. the vocabulary entry of the vocabulary *vokabula мнительный* (shrewd) -aya, -oe, -len, lin, lno. One who sees danger, trouble in everything; distrustful, morbidly suspicious. This was an extremely resentful, imaginative doctor, to whom it always seemed that he was not believed, that he was not recognized and not sufficiently respected. Chekhov. Three years [13].

According to G.V. Ryabichkina, the peculiarities of lexicographic portraits of literary language dictionaries and dictionaries of substandard lexicon should be taken into account. Such substandard dictionaries should “take into account all specific, as well as general linguistic characteristics of substandard lexical units” [12, p. 147].

To the lexicographic tools used in the registration of substandard units, the scientist refers to wordmarks. The term “vocabulary marks” as a lexicographic toolkit has been recently introduced into lexicographic practice. “At the same time, the developing labeling systems essential for socio-lexicography of substandard vocabulary — including dictionary labels, content specification, and their representation within dictionary entries of a major national language — is one of the key objectives in the theory of social lexicography.”

O.S. Akhmanova’s dictionary characteristics the term marking as “a lexicographic method based on the use of a standardized system of abbreviations, which enables the expansion of the scope and diversity of information about the included lexical units without substantially increasing the overall volume of the dictionary” [14].

The “linguistic Encyclopaedic Dictionary” (1990) provides a more precise idea understanding of the function of lexicographic labels, noting that they indicate the stylistic level of a word (e.g., informal, colloquial, poetic, literary), its expressive connotation (e.g., humorous, vulgar), frequency of usage (e.g., rare, common), domain or professional field of application (e.g., technical, medical, military), as well as certain semantic features (e.g., figurative use.), relation to the core of the modern language (e.g., oral, neol.) [15].

It should be emphasized that this article follows G.V. Ryabichkina’s understanding of a dictionary entry as “a lexicographic index, primarily conveyed through abbreviated verbal or symbolic forms. This index serves to supplement and elucidate the morphological, syntactic, ethno-cultural and sociolinguistic (including areal-territorial, socio-demographic, and professional-corporate) dimensions of the lexical unit — features that are not fully revealed by other components of the dictionary entry, such as the definition, derivational references, illustrative examples, or the documentation of the material within the dictionary” [12].

The famous dictionary of E. Partridge uses the largest number of lexicographic tools of dictionary labels as: 1) grammatical; 2) stylistic; 3) sociolinguistic; 4) derivatological.

But some of the listed labels have additional private labels, such as sociolinguistic labels, which include such sociolinguistic private markers:

1) Areal markers (British range index, index of adaptation into British range from another range-markers: accepted in England, adopted anglicized); American range index (markers: orig. U.S.), Canadian range index (marker: Canadian); Indian range index (marker: Anglo-Indian); Australian range (marker: Australian); Tasmanian range index (marker: Tasmanian). S), Canadian range index (note: Canadian); Indian range index (note: Anglo-Indian); Australian range (note: Australian); Tasmanian range (note: Tasmanian); New Zealand range (note: New Zealand); South African range (note: South African); Scottish range (note: Scottish); Irish range (note: Anglo-Irish);

2) Geo-electro-geographical labels: indexes of territorial regiolects (e.g. the Cape Colony label, marking usage specific to the Cape Colony regiolect); indexes of territorial dialects (e.g., the Air shine label, denoting a slang or dialectal expression originating from Ayshire in Scotland);

3) Temporal notes: indicators of the period of functioning in terms of one or several centuries (notes: C. 14, 15, C. 16, 17, C. 18, 19, C. 20, where C. — century; indications of the period of operation in terms of parts of one or more centuries (notations: C. 14 et seq.; notation C. 16 et seq.);

4) Historical markers: indicators of the period during which a lexical unit in use, based on non-military historical contexts (e.g., the Restoration period marker, referring to the years 1660-1688; as well as markers referencing specific historical events (e.g., the Irish Wars marker, denoting the periods 1641-52 and 1689-91);

5) Socio-class markers: pointers of social stratification reflected in language use. These include markers denoting the speech of the upper classes, such as Society [s] (where s indicates slang specific to upper classes usage); pointers representing the language of the middle class, such as middle-class (referring to lexical items characteristic of middle-class speech); and pointers identifying vocabulary associated with the lower social classes;

6) Socio-professional labels: indexes of civilian socio-professional lexicons, e.g.: label aviation s. (s.=slang) (aviation lexicon or GVF lexicon=civilian air fleet);

7) Socio-corporate labels: indexes of civil socio-corporate lexicons, e.g.: label, beatniks (lexicon of beatnik subcultures);

8) Professional-corporate labels: indexes of civilian professional-corporate lexicons, e.g.: commercial travelling label;

9) Socio-demographic markers: gender markers, for example: marker women's (women's slang); marker feminine (feminine slang); age markers, for example: marker children's (children's slang); markers juvenile, teenagers' (teenage slang).

As we can see, E. Partridge's dictionary regularly uses a system of basic and complementary sociolinguistic labels, which allows systematizing all linguistic and sociolinguistic information. The main labels are linguistic (grammatical, stylistic, derivatological).

In English substandard dictionaries, stylistic marks are also differentiated. In English substandard explanatory dictionaries 35 stylistic private functional-stylistic notes are distinguished:

1) *functional-stylistic labels*: a) stratified socio-stylistic labels: (1) "coll. [colloquial] [standard English]"; (2) "coll. Verging on S.E. [standard English]"; (3) "coll. [colloquial]", (4) "low, (5) low. S. coll. [colloquial]", (6) "(low) coll. Verging on s. [slang]", (7) "s. [slang]", (8) "low. S. [slang]", (9) "verging on j. [jargon]", (10) "j.[jargon]", (11) "low coll./s.los-s. verging". On c. [cant]", (12) "c. [cant]", (13) "vulgarism"; б) historian-stylistic notes: (14) "very slightly ob. [obsolescent]", (15) "very ob. Obsolescent]", (16) "rather ob. [obsolescent]", (17) "ob. [obsolescent]", (18) very ob. [obsolescent]", (19) extremely ob. [obsolescent]", (20) "obsolete", (21) "virtually [obsolete], (22) historical, (23) archaism;

2) *ethico-stylistic labels*: (24) joc. [jocular], (25) jocularly, (26) jocularly, (27) semi-joc, (28) ironic, (29) familiar, (30) familiarity, (31) derisively, (32) derog. [derogatory], (33) abusive [2, 33].

Russian substandard dictionaries use 11 stylistic labels. Functional-stylistic marks and their private stratification varieties: 1) jrr. [jargonized colloquial speech]; 2) ethical-stylistic labels: (2) diminutive. [diminutive], (3) respect. [respectful], (4) approve. [approving], (5) jokingly-approving. [jokingly-approving], (6) profane-joking. [profanity-joking], (7) contempt. [contemptuous], (8) rude. [rude], (9) uncensored. [profane].

Vocabulary definition in dictionaries of substandard lexicon also belongs to the most important tools of lexicography. For a complete and adequate description of the semantics of lexical units it is necessary to develop "the issues of classification, the order of defining meanings in a dictionary entry, the establishment of semantic of vocabulary and the identification of the dynamics of the development of the language vocabulary, as well as the issues of lexicographic interpretation of polysemous words, including the "identification" of an ambiguous word, discretization and classification of the identified meanings and connotations, the dictionary design of the content of a polysemous word" [15]. Semantic label "definition" implies, first of all, observance of the following requirements to the semantisation of a word: the first requirement is "the principle of non-autologousness, which stipulates that the interpreted meaning must be defined using simpler meanings, ultimately reducible to a limited set of elementary, indefinable semantic units — referred to as "words of the semantic metalanguage" [16]; the second requirement concerns necessity and sufficiency: all lexical meanings associated with a given linguistic unit must be described comprehensively and exhaustively; the third requirement is that of stepwiseness, whereby the interpreted unit must be represented through progressively larger semantic blocks, reflecting a structured and hierarchical approach to semantic analysis.

Therefore, an acceptable toolkit for lexicographic analysis of a word is a systematic integral approach to word analysis. Integral description of a word implies a cumulative semantic-pragmatic description of the word, the main technique of such a description is analytical interpretation, which is carried out by means of a special meta-language, as well as by using such tools as lexicographic type and lexicographic portrait. A lexicographic type is “understood as a group of lexemes that share at least one common feature — whether semantic, pragmatic, communicative, combinatory, morphological, prosodic, or otherwise — and are therefore subject to the same principles of linguistic description [17; 267-284]. In his work, Y.D. Apresyan characterizes a lexicographic type “as a class of lexemes possessing identical linguistic properties, which, as a result, necessitates a consistent and unified approach to their dictionary treatment. Both the description of a lexicographic type and that of an individual lexeme rely on the same categories of lexicographic information. When moving from a lexeme to a lexicographic type,” writes the researcher, “it is not so much the set of features that changes as the set of description” [18; 33-75].

Lexicographic portraiture of a word implies its integral description, i.e. focusing on the full semantic-pragmatic representation of the word: on the characterization of communicative-prosodic, combinative, syntactic, morphological and stylistic properties of the linguistic unit with other meanings in the dictionary (synonyms, antonyms, conversations and some types of derivatives).

For the sociolinguistic portrait of a substandard unit, it seems necessary to apply the following tools, namely: 1) sociolexicographic method, within the framework of which work is carried out to identify the type of dictionary (explanatory dictionary of substandard units); 2) development of the draft article; 3) determination of the parameters of the dictionary article (microstructure or macrostructure); 4) determination of the components of the microstructure, which includes: a) the heading unit; b) the descriptive part. This part gives phonetic, grammatical, semantic, combinatory, word-formation characteristics of the heading unit, etymological references and illustrations.

According to G.V. Ryabichkina, the microstructure of a dictionary entry is not characterized by parameters, but by the following tools — word marks. The number of word marks can vary depending on the type of dictionary and the nature of its linguistic representation, for example, E. Partridge’s dictionary uses four main ones (grammatical, stylistic, sociolinguistic, derivatological marks).

Among them, sociolinguistic labels include private labels (areal, geolect-geographical, temporal, historical, socio-corporate, socio-demographic). Stylistic labels also include private labels (35 labels).

This dictionary does not focus on such a vocabulary marking as semantic marking, but in E. Partridge’s dictionary headwords — vocabularies — are nevertheless semanticised, through the use of three “main aspects of revealing the meanings of headwords or collocations, namely: 1) filiation — the membership of the vocabulary into discrete meanings; 2) the determination of these meanings through definitions; 3) additional semanticisation: clarification of the established meanings in their usage plans through (a) certain pointers and markers and (b) illustrative examples; showing the modes of formation in aspects of structure and sources of borrowing through a derivatological reference.

In many explanatory substandard dictionaries of the Russian language the semantic note is not highlighted either, although the headword is semanticised thanks to the definition of the word, selection of synonyms and illustrations. In these dictionaries, the lexicographic portrait of a word as its integral description is not compiled. In the dictionary of S. Vakhitov’s Dictionary of Ufa Slang does not give a full integral description of a substandard unit, for example: FUFlyZHNIK, -a, m. — the same as fuflo. In response, Zorkin swore and shouted: “Get out! You’re sticking up for a fuflyzhnik? Are you like that yourself?” Versiya, 2000, No. 9. A derivative of fuflyga. Dahl’s fuflyga, fuflyzhka, pimple, fursak, dutik — an unsightly, small-sized person” (Dahl IV: 540). Mikhelson has fuflyga — a blowing moth (Mikhelson 1: 625) [19].

Thus, for a complete integral description of a substandard unit, it is necessary to consider all its main and additional private labels, as well as to focus on lexicographic portraiture and lexicographic type of a substandard linguistic unit, using as large a set of tools of sociolexicographic analysis as possible.

Conclusion

The study demonstrates that the lexicographic description of substandard vocabulary in contrasted languages requires a specialized and comprehensive methodological approach. Unlike standard lexemes, substandard units possess a complex set of linguistic, stylistic, sociolinguistic, and pragmatic features that demand an expanded lexicographic toolkit. Based on the analyses of existing English and Russian substandard dictionaries — particularly the works of E. Partridge [20] and S. Vakhitov — the article highlights the importance of integrating grammatical, stylistic, sociolinguistic, and derivational labels, as well as utilizing

methods of lexicographic portraiture and lexicographic typology. The development of dictionary entries for substandard lexemes must include detailed microstructural components such as phonetic, grammatical, semantic, combinatorial, and etymological information, alongside illustrative examples. The findings affirm that only a systematic, sociolexicographic, and integral approach can ensure the accurate representation and semantic-pragmatic interpretation of substandard lexical units in modern lexicographic practice.

References

- 1 Рябичкина Г.В. Теоретические аспекты разработки социолексикографического инструментария / Г.В. Рябичкина // Альманах современной науки и образования. — Тамбов: Грамота, 2008. — № 8(15). — Ч. 2. — С. 167–169.
- 2 Караулов Ю.Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка / Ю.Н. Караулов. — Москва: Наука, 1981. — 366 с.
- 3 Блинова О.И. Сленг как объект лингвистического исследования / О.И. Блинова. — Москва: Флинта, 2002. — 192 с.
- 4 Серебренников И.В. Роль человеческого фактора в языке / И.В. Серебренников. — Москва: Наука, 1978. — 352 с.
- 5 Кодухов В.И. Теория языка и основы лингвокультурологии / В.И. Кодухов. — Москва: Высшая школа, 2002. — 287 с.
- 6 Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка / И.В. Арнольд. — Москва: Высшая школа, 2004. — 384 с.
- 7 Головин Б.Н. Социолингвистика / Б.Н. Головин. — Москва: Гардарики, 1998. — 312 с.
- 8 Тарланов З.К. Очерки по лексикографии русского языка / З.К. Тарланов. — Казань: КазГУ, 1991. — 144 с.
- 9 Гавар М.Е. Лексикографический метод и его применение в исследовании диалектной синонимии / М.Е. Гавар // Вестник Томского государственного университета. — 2014. — № 384. — С. 11–17.
- 10 Дубичинский В.В. Основные понятия лексикографии / В.В. Дубичинский // Глагол и имя в русской лексикографии: вопросы теории и практики. — Екатеринбург: УрГУ, 1996. — С. 24–30.
- 11 Дубичинский В.В. Теоретическая и практическая лексикография / В.В. Дубичинский. — Вена; Харьков: ХГПУ, 1998. — 160 с.
- 12 Рябичкина Г.В. Социолингвистические пометы в словарных статьях монолингвальных толковых словарей лексического субстандарта [Электронный ресурс] / Г.В. Рябичкина. — 2009. — Режим доступа: https://www.rusnauka.com/8_DNI_2009/Philologia/43375.doc.htm.
- 13 Словарь русского языка: [в 4 т.] / под ред. А.П. Евгеньевой. — Москва: Русский язык, 1986. — Т. 27. — 36 с.
- 14 Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. — Москва: УРСС; Едиториал УРСС, 2004. — 571 с.
- 15 Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В.Н. Ярцевой. — 2-е изд. — Москва: Большая Российская энциклопедия, 2002. — 709 с.
- 16 Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка / Ю.Д. Апресян. — Москва: Наука, 1974. — 367 с.
- 17 Апресян Ю.Д. Избранные труды: монография: [в 2 т.] / Ю.Д. Апресян. — Москва: Языки русской культуры, 1995. — Т. 2. — 767 с.
- 18 Апресян Ю.Д. Два принципа и два понятия системной лексикографии / Ю.Д. Апресян // Язык. Личность. Текст: сборник статей к 70-летию Т. М. Николаевой. — Москва: Языки славянской культуры, 2005. — С. 267–284.
- 19 Vakhitov S.A. Dictionary of Ufa Slang / S.A. Vakhitov. — Ufa: Bashkortostan State University Press, 2000. — 150 p.
- 20 Partridge E.A. Dictionary of Slang and Unconventional English / E.A. Partridge; ed. by P. Beale. — 8th ed. — London: Routledge, 2006. — 1400 p.

М.К. Тулегенова, Ж.Н. Жүнісова, Н.К. Хан, Б.К. Аязбаева

Қарама-қарсы тілдердегі бейәдеп лексикалық жүйелерді сипаттауға арналған лексикографиялық құралдар

Зерттеуде әртүрлі тілдердегі лексикографиялық дәстүрлер аясында бейстандартты лексиканы сипаттаудың қиындықтары қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі қазіргі лексикографияда бейстандартты лексиканы сипаттауға арналған бірыңғай әдістемелік тәсілдің болмауымен түсіндіріледі. Дәстүрлі лексикографиялық әдістер субстандартты лексемалардың семантикалық, прагматикалық және социолингвистикалық ерекшеліктерін толық көлемде бейнелей алмайтыны көрсетілген. Сондықтан бейстандартты лексиканы сипаттауға бейімделген арнайы лексикографиялық құралдың қажеттігі дәлелденді. Ағылшын және орыс тілдік дәстүрлеріндегі қазіргі лексикографиялық стратегияларға шолу жасалды. Мысал ретінде Э. Партридждің сөздігі мен С. Вахитовтың «Уфа

сленгінің сөздігі» алынған. Ерекше назар сөздік мақаланың микроструктуралық элементтеріне аударылады, соның ішінде грамматикалық, стилистикалық және социолінгвистикалық белгілердің әртүрлі түрлері, сондай-ақ субстандартты лексиканы семантикалық-прагматикалық тұрғыда талдауға негіз болатын лексикографиялық әдіс (ЛӨ) ұғымы қарастырылған. Алынған нәтижелер негізінде авторлар сөздің лексикографиялық портретін жасауға бағытталған социолексикографиялық тәсілдің қажеттігін негіздейді. Мұндай портрет лингвистикалық параметрлердің (фонетика, грамматика, семантика, сөзжасам, этимология және контекстік қолданылу) кең аясын біріктіреді. Бұл параметрлердің интеграциясы субстандартты бірліктердің тілдік және экстралингвистикалық сипаттарын толық әрі дәл бейнелеуге мүмкіндік береді. Зерттеу барысында лексикографиялық сипаттауға тұтас және жүйелі көзқарас қана бейстандартты лексиканы нақты әрі контекске сай көрсетуге мүмкіндік беретіні анықталды. Мақалада субстандартты лексиконның динамикалық, экспрессивті және әлеуметтік жағынан белгіленген табиғатына байланысты икемді әрі арнайы лексикографиялық әдістеменің қажет екені дәлелденді. Осылайша мақала контрастивті және социолексикографиялық теорияны дамытуға үлес қосып, сөздік құрастырудың ғылыми және қолданбалы лексикография талаптарына сай келетін қағидаларын ұсынады. Ұсынылып отырған тәсіл бейстандартты тілдік элементтерді екітілді және біртілді сөздіктерде жан-жақты әрі мәдени тұрғыда саналы түрде бейнелеуге бағытталған болашақ лексикографиялық жобалар үшін негіз бола алады. Зерттеу нәтижелерін арнайы сөздіктерді әзірлеуде, сондай-ақ субстандартты тілдік формаларды зерттейтін кең ауқымды лингвистикалық зерттеулерде қолдануға болады.

Кілт сөздер: стандарттан тыс лексика, лексикографиялық әдіс, микроқұрылым, социолексикография, семантизация.

М.К. Тулегенова, Ж.Н. Жунусова, Н.К. Хан, Б.К. Аязбаева

Лексикографические средства для описания субстандартных лексических систем сопоставляемых языков

В исследовании рассматриваются трудности описания нестандартной лексики в рамках лексикографических традиций различных языков. Актуальность работы обусловлена отсутствием единой методологии описания нестандартной лексики в современной лексикографии. Показано, что традиционные лексикографические подходы зачастую не отражают в полной мере семантическую, прагматическую и социолінгвистическую специфику субстандартных единиц. Обосновывается необходимость создания специализированного лексикографического инструментария, адаптированного для описания субстандартной лексики. Представлен обзор современных лексикографических стратегий в английской и русской традициях на примере словаря Э. Парtridge и «Словаря уфимского сленга» С. Вахитова. Особое внимание уделяется микроструктурным элементам словарной статьи, включая различные типы грамматических, стилистических и социолінгвистических помет, а также концепции лексикографического метода (ЛГМ) как основы для семантико-прагматического анализа субстандартной лексики. На основе полученных результатов авторы обосновывают необходимость социолексикографического подхода, ориентированного на создание лексикографического портрета слова. Такой портрет интегрирует множество лингвистических параметров, включая фонетику, грамматику, семантику, словообразование, этимологию и контекстуальное употребление. Интеграция этих параметров позволяет адекватно отразить как лингвистические, так и экстралингвистические характеристики субстандартных единиц. Показано, что только целостный и системный подход к лексикографическому описанию обеспечивает точное и контекстуально релевантное представление нестандартной лексики. В статье доказывается, что субстандартный лексикон, обладающий динамичной, экспрессивной и социально маркированной природой, требует особой, более гибкой лексикографической методологии. Таким образом, статья вносит вклад в развитие контрастивной и социолексикографической теории, формулируя комплекс принципов словарной фиксации, соответствующих задачам как академических исследований, так и прикладной лексикографии. Предлагаемый подход может стать основой для будущих лексикографических проектов, направленных на всестороннее и культурно осознанное представление нестандартных языковых элементов в билингвальных и монолингвальных словарях. Результаты исследования могут быть применены при создании специализированных словарей, а также в более широких лингвистических исследованиях, затрагивающих субстандартные языковые разновидности.

Ключевые слова: субстандартная лексика, лексикографический метод, микроструктура, социолексикография, семантизация.

References

- 1 Ryabichkina, G.V. (2008). Teoreticheskie aspekty razrabotki sotsioleksikograficheskogo instrumentarii [Theoretical Aspects of Developing Sociolinguistic Lexicographic Tools]. *Almanakh sovremennoi nauki i obrazovaniia* — *Almanac of Modern Science and Education*, (8)15, 2, 167–169 [in Russian].
- 2 Karaulov, Yu.N. (1981). *Lingvisticheskoe konstruirovaniye i tezaurus literaturnogo yazyka* [Linguistic Construction and the Thesaurus of the Literary Language]. Moscow [in Russian].

- 3 Blinova, O.I. (2002). *Sleng kak obekt lingvisticheskogo issledovaniia* [Slang as an Object of Linguistic Research]. Moscow: Flinta [in Russian].
- 4 Serebrennikov, I.V. (1978). *Rol chelovecheskogo faktora v yazyke* [The Role of the Human Factor in Language]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 5 Kodukhov, V.I. (1982). *Teoriia yazyka i osnovy lingvokulturologii* [Theory of Language and the Foundations of Linguoculturology]. Moscow: Vysshaia shkola [in Russian].
- 6 Arnold, I.V. (2004). *Stilistika sovremennogo angliiskogo yazyka* [Stylistics of the Modern English Language]. Moscow: Vysshaia shkola [in Russian].
- 7 Golovin, B.N. (1998). *Sotsiolingvistika* [Sociolinguistics]. Moscow: Gardariki [in Russian].
- 8 Tarlanov, Z.K. (1991). *Ocherki po leksikografii russkogo yazyka* [Essays on Russian Lexicography]. Kazan: Kazanskii Gosudarstvennyi Universitet [in Russian].
- 9 Gavar, M.E. (2014). Leksikograficheskii metod i ego primenenie v issledovanii dialektnoi sinonimii [The Lexicographic Method and Its Application in the Study of Dialectal Synonymy]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta — Tomsk State University Journal*, 384, 11–17. Tomsk: Tomskii Gosudarstvennyi Universitet [in Russian].
- 10 Dubichinskiy, V.V. (1996). Osnovnye poniatia leksikografii [Basic Concepts of Lexicography]. In *Glagol i imia v russkoi leksikografii: voprosy teorii i praktiki — Verb and Noun in Russian Lexicography: Issues of Theory and Practice* (pp. 24–30). Ekaterinburg: Uralskii Gosudarstvennyi Universitet [in Russian].
- 11 Dubichinskiy, V.V. (1998). *Teoreticheskaia i prakticheskaia leksikografiia* [Theoretical and Practical Lexicography]. Vena; Kharkov: Kharkovskii Gosudarstvennyi Pedagogicheskii Universitet [in Russian].
- 12 Ryabichkina, G.V. (2009). Sotsiolingvisticheskie pomety v slovarnykh statiiakh monolingvalnykh tolkovykh slovari leksicheskogo substandarta [Sociolinguistic Labels in Dictionary Entries of Monolingual Explanatory Dictionaries of the Lexical Substandard]. *rusnauka.com*. Retrieved from https://www.rusnauka.com/8_DNL_2009/Philologia/43375.doc.htm [in Russian].
- 13 Evgenev, A.P. (Ed.). (1986). *Slovar russkogo yazyka* [Dictionary of the Russian Language]. (Vol. 27). Moscow: Russkii yazyk [in Russian].
- 14 Akhmanova, O.S. (2004). *Slovar lingvisticheskikh terminov* [Dictionary of Linguistic Terms]. Moscow: URSS: Editorial URSS [in Russian].
- 15 Yartsev, V.N. (Ed.). (2002). *Lingvisticheskii entsiklopedicheskii slovar* [Linguistic Encyclopedic Dictionary] (2nd ed., expanded). Moscow: Bolshaia Rossiiskaia entsiklopediia [in Russian].
- 16 Apresyan, Yu.D. (1974). *Leksicheskaia semantika. Sinonimicheskie sredstva yazyka* [Lexical Semantics. Synonymic Means of Language]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 17 Apresyan, Yu.D. (1995). *Izbrannye trudy* [Selected Works]. (Vol. 2). Moscow: Yazyki russkoi kultury [in Russian].
- 18 Apresyan, Yu.D. (2005). Dva printsipa i dva poniatia sistemnoi leksikografii [Two Principles and Two Concepts of Systemic Lexicography]. *Yazyk. Lichnost. Tekst: Sbornik statei k 70-letiiu T.M. Nikolaevoi — Language. Personality. Text: Collection of Papers for the 70th Anniversary of T.M. Nikolaeva*. (pp. 267–284). Moscow: Yazyki slavianskoi kultury [in Russian].
- 19 Vakhitov, S.A. (2000). *Dictionary of Ufa Slang*. Ufa: Izdatelstvo Bachkirkoskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 20 Partridge, E. (2006). *A Dictionary of Slang and Unconventional English*. London: Routledge.

Information about the authors

Tulegenova, Medina Kazhimkanovna (corresponding author) — PhD, sr. teacher, Department of foreign languages, Abylka Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: mail.rumadina@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-4097-3551>

Zhunussova, Zhanyl Nygyzbayevna — Doctor of Philological Sciences, Professor of the Department of Theoretical and Applied Linguistics, Eurasian National University named after Gumilev, Astana, Kazakhstan. E-mail: zhanyl_08@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0694-470X>

Khan, Nadezhda Konstantinovna — Candidate of Philological Sciences, Professor of the Department of Russian Language and Literature named after G.A. Meiramov, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: hnadeida@yandex.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3986-6269>

Ayazbayeva, Bakhyt Kusainovna — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Russian Language and Literature named after G.A. Meiramov, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: bahit0108@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2004-3369>

С.Қ. Ыдырыс¹, Л.Ж. Бейсенбаева^{2*}, Д.Ж. Оспанова³

¹Шайсұлтан Шаяхметов атындағы «Тіл – Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы, Астана, Қазақстан;
^{2,3} Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(e-mail: omarovask@mail.ru, tancopan@gmail.com, dana.zhanabekkyzy@gmail.com)

Корпус мәтіндеріндегі грамматикалық форма жиілігі (<https://qazcorporaz.kz> негізінде)

Мақалада қазақ тілінің грамматикалық аспектілерін зерттеу үшін корпус материалының мүмкіндіктерін қаншалықты қажетімізге жарата аламыз деген мәселе аясында етістіктердің грамматикалық формалары жиілігі қарастырылады. Қазақ тілінің сөз жиілігі мәселесі ғылыми объекті ретінде зерттеліп, сөздіктер құрастырылғанымен, осы мәселеде қазақ тілінің корпус базасы мүмкіндіктері толыққанды зерттеулер жүргізу үшін пайдаланылмай келе жатыр, өйткені қазақ тілінің ұлттық корпусын жасау мәселесі кеш қолға алынды. Корпус базасындағы мәтіндерді тілдік зерттеулер үшін пайдалану өте маңызды. Корпус мәтіндерін зерттеу тілдің жүйесіндегі лексикалық қабаттың, синтаксистік конструкциялардың, грамматикалық формалардың өзгерісін, дамуын анықтауға жол ашады. Кез келген тілдің сөздік қоры құбылмалы, өзгермелі болатындықтан, әрбір жылда тіл қандай сөздермен, сөзформаларымен толығады, өзге тілдерден енген сөздерге деген тілдің иммунитеті қандай, жаңа сөзформаларын қандай күйде қабылдады деген мәселеде корпус базасы жыл сайын толықтырылып, жетілдіріліп отырғаны абзал. Бұндай зерттеу жүргізілмесе, тіліміздің даму бағыты бұлыңғырланады. Ал шетел тәжірибесінде лингвистикалық зерттеулер үшін корпус базасы ертеден қолға алынып, түрлі математикалық әдістің көмегімен сөз және форма жиілігінің статистикасы анықталады. Шетелдік тәжірибеге негізделіп жасалған «Қазақ тілінің ұлттық корпусының подкорпустары» (qazcorporaz.kz) базасындағы корпусның іздеу механизмі сөзформа жиілігін зерттеуге аса қолайлы. [Qazcorporaz.kz](https://qazcorporaz.kz) сайтының алғашқы бетіндегі «Статистика» айдарында сөзформа жиілігін зерттеу үшін сілтеме ұсынылған. Оның көмегімен қажетті статистикалық ақпаратты автоматты түрде көшіріп алуға болады. Мақалада «Қазақ тілінің ұлттық корпусының подкорпустары» (qazcorporaz.kz) базасындағы жиілік статистика бойынша публицистикалық және ауызекі мәтіндеріндегі қазақ тілі етістіктерінің грамматикалық форма жиілігі талданады. Корпус базасындағы мәтіндерде ең жиі қолданылатын есімшелі, көсемшелі және қалып етістіктердің грамматикалық формалары, атап айтқанда, *деп, деген, емес, еді, болып, екен, болды, болған, алып, болады, келген, болса, жатқан, отыр, дейді, келеді, деді, болатын, жатыр, алған, келіп, жүрген, отырып, тұр, отырған, тұрған, жүріп, алды, тұратын, жүр, алатын, тұрып* етістіктерінің жиілігі өзара салыстырылады. Бұл етістіктердің мәтіндерде жиі қолданылу себептеріне семантикалық және контекстік талдау жасалады. *Де, е, бол, ал, кел, отыр, тұр, жүр, жат* көмекші етістіктерінің қазақ тіліндегі көпмағыналығы мен көпқызметтілігі талданады. Публицистикалық және ауызекі мәтіндерінде *деп, емес, болып, алып, келген, жатқан, отыр, тұр, жүрген* етістіктерінің тіркесімділік қабілетінің жоғары болатыны, олардың алуан түрлі синтаксистік қатынаста жұмсалып (анықтауыштық, пысықтауыштық, предикаттық), еркін, түйдекті тіркес және күрделі формалар (аналитикалық етістіктер) жасауға негіз болатын қабілеті жүйеленеді. Етістіктердің жиілік көрсеткіші кемімелі прогрессия және қарапайым есептеу жолымен шығарылды. Осы етістіктердің функционалдық қолданыс жиілігіне қатысты тұжырым мен қорытынды шығарылды.

Кілт сөздер: ұлттық корпус, мәтін, етістік, грамматикалық форма, жиілік көрсеткіші.

Кіріспе

Мақаламыздың зерттеу нысаны ретінде Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл - Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығының «Қазақ тілінің ұлттық корпусының подкорпустары» (<https://qazcorporaz.kz>) дерекқорлары негіз болды. Корпус базасындағы газет материалдары және ауызекі сөйлеу мәтіндеріндегі етістіктердің грамматикалық формалары жиілігін анықтау барысында корпусның автоматтандырылған статистикасы басшылыққа алынды.

Осы стильдерге қатысты 13 миллион сөзформаның (2023 жылғы базалық деректер) негізінде жиі қолданылатын етістіктердің грамматикалық форма жиілігі қарастырылды.

Бұқаралық ақпарат құралдарының тілі ең өзекті әлеуметтік-мәдени және тілдік факторлардың айнасы іспеттес. Өйткені қоғамдағы жаһандану және цифрландыру процестерімен байланысты түрлі

* Хат-хабар үшін автор.e-mail: tancopan@gmail.com

құбылыстың, жаңалықтың атаулары ретінде жаңа сөздердің қоғамға енуі, ең алдымен, бұқаралық ақпарат құралдарында көрініс табады.

Сондықтан мақаламыздың мақсаты — публицистикалық және ауызекі сөйлеу тілінде жиі қолданылатын етістіктердің грамматикалық формалары жиілігін анықтау. Бұл аспект тіл білімінде әлі қарастырыла қоймаған мәселе болғандықтан, зерттеу өзекті болады. Корпус дерекқорындағы есімшелі, көсемшелі және қалып етістіктердің грамматикалық түрленуін, яғни етістіктердің жиілігін зерттеудің ғылыми және практикалық маңыздылығы болашақта бірқатар тіл мәселесін шешуге, атап айтқанда:

- қазақ тілі грамматикалық ережелерінің қаншалықты тұрақты, құбылмалы екенін анықтауға;
- қазақ тілінің синтаксистік құрылымын түсінуге;
- тілді өңдеуге;
- сөз қолданысының динамикалық өзгерістерін, стильдік ерекшеліктерін анықтауға және әлеуметтік-лингвистикалық вариация мен тілдің өзгеруін талдауға мүмкіндік береді.
- сондай-ақ машиналық тіл модельдеріне сөйлемдердің мағыналарын дұрыс түсінуге және генерациялауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің әдістері мен материалдары

Зерттеуге алынған нысанға қол жеткізу үшін корпусстың іздеу механизміне жүгіндік. Корпусстың мақсаты қазақ тілін зерттеуге арналғандықтан, платформада ұсынылған корпусстың іздеу механизмдері сөзформа жиілігін зерттеуге аса қолайлы болды.

Qazsopora.kz сайтының алғашқы бетіндегі «Статистика» айдарында корпус базасындағы барлық сөзформа жиілігін көшіріп алуға ыңғайлы сілтеме ұсынылған. Оның көмегімен қажетті статистикалық ақпаратты автоматты түрде көшіріп алуға болады. Корпустағы барлық сөзформа жиілігіне қатысты деректер арасында сәйкессіздік пен қайталануды болдырмас үшін автоматтандырылған тазалау скрипті қолданылған. Жалпы сөзқолданыстың жиілігі корпусстың жүйесіне қондырылған жиілік талдау бағдарламалық құралдары арқылы есептелген.

Сонымен қатар сөз жиілігін арнайы графикалық әдіспен жекелеген сөздерді енгізіп іздеуге де, мәтіндерден нақты іздеп, жалпы саны мен құжатта кездесу жиілігін де анықтауға арналған бағдарлама енгізілген.

Осындай корпусстың автоматтандырылған жүйесін пайдалана отырып, біз мақаламыздағы жиі қолданылатын етістіктердің грамматикалық формасының жиілік деректерін кемімелі прогрессия және қарапайым есептеу әдістерімен алдық. Ішінара семантикалық және контекстік әдістер де басшылыққа алынды. Корпуста сөздер жиілігінің реті ең көп және жиі қолданылатын сөзден басталады. Статистикалық әдіспен қатар салыстырмалы және талдау, қорытындылау әдістері де қолданылды. Лингвистикалық ұлттық корпус шетел тәжірибесінде әр қырынан зерттелген. Корпуссты зерттеген шетелдік ғалымдардың еңбектеріне қысқаша шолу жасайтын болсақ, зерттеуші А. Kilgarrif корпустардың ұқсастығы мен біркелкілігін өлшеу әдісімен анықтауға барған, грамматикалық және лексикалық ұқсастық арасындағы байланыстарға, сөз жиілігіне статистикалық эксперимент жасаған [1; 8-11]. Ал зерттеуші Н. Ваауен сөз жиілігінің статистикалық модельдерін зерттеген. Сөз жиілігін анықтайтын үш математикалық моделін: логнормал заңы (lognormal law), Гаусс-Пуассонның жалпыланған кері заңы (generalized inverse Gauss-Poisson law) және Zipf заңын (extended generalized Zipf's law) салыстырған [2; 348] Nick C. Ellis әлеуметтік лингвистикалық вариация мен тілдің өзгеру құбылысындағы жиіліктің рөлін зерттеген. Фонология, фонотактика, оқу, жазу емлесі, лексика, морфосинтаксис, шаблондық сөйлеу, тілді түсіну, грамматика, сөйлем құрылысын өңдеу кезіндегі жиіліктің әсерін қарастырған [3; 143].

Сондай-ақ шетелдік ғалымдар тарапынан көлемі үлкен корпустарда жиі қолданылатын сөздерді анықтау барысында мәтіннің лексикалық негізіне грамматикалық мағына үстемелеп, мәтіндегі ойды байланыстыратын предлог, есімдіктер, шылауларға және зат есімдер, етістіктер, сын есімдер, үстеулер сияқты ерекше сөздердің орын алатыны біршама зерттелген [4; 23].

Кейбір зерттеу мақалаларында сөз жиілігі корпусты талдаудың бастапқы нүктесі ретінде өте пайдалы болғанымен, оларды пайдаланудың белгілі проблемалары, яғни сөз жиілігін салыстырмалы бұрын, оларды бірыңғайландыру, жүйелеу маңызды екендігі тұжырымдалады. Заманауи тіл корпустарындағы сөз жиіліктері статистикалық әдістер арқылы салыстырылады [5; 81]. Зерттеуші S.T. Piantadosi сөздердің жиілігін статистикалық лингвистиканың негізгі зерттеу объектісі ретінде қарастыра отырып, сонымен қатар тілдік бірліктердің жиілігін коммуникативтік жүйенің

құрылымдық және функционалдық қасиеттерін анықтайтын негізгі сипаттамалардың бірі ретінде бағалайды, бұл сөздердің таралу заңдылықтарын зерттеуде олардың рөлін түсінуге мүмкіндік береді. [6; 11]. F. Nilsson ғылыми-көпшілік және ғылыми-зерттеу мақалаларындағы сөз жиілігін өзара салыстырған. Әрбіреуі 200 000 мыңнан астам сөзден тұратын екі жанрға сандық және сапалық зерттеу жүргізу үшін корпустық лингвистикалық талдау жасаған [7; 11].

Корпусты зерттеу мәселесіндегі заманауи зерттеулерге келетін болсақ, Қазақ тілінің ұлттық корпусының кіші корпусының (qazcorpora.kz) жиілік статистикасы деректері негізінде публицистикалық және ауызекі сөйлеу тілінде қолданылатын сөз таптары жиілігіне статистикалық талдау жасалған [8; 872]. Сондай-ақ корпус Qazcorpora.kz материалы негізінде қазақ тілінің эмоционалды бірліктерінің лексикалық, функционалдық ерекшеліктері талданған. Зерттеу жұмысының нәтижесінде қазақ тіліндегі эмоционалды бірліктер мен эмоционалды сөздер арасындағы айырмашылық анықталған [9; 62]. Келесі зерттеуде 2023 жылы БАҚ тілінің дискурсында ең жиі қолданылатын сөздер мен сөз тіркестері ұсынылып, оларға сандық талдау жасалады [10; 685].

Сонымен қатар қазақ-орыс параллельді А. Байтұрсынұлы мәтіндерінің корпусы негізінде аударма кезіндегі грамматикалық, стилистикалық өзгерістер талданған зерттеулер де бар [11; 763]. А. Байтұрсынұлының жинағына енген мәтіндер корпустық әдістер арқылы талданып, олардың сөз формаларының жиілігі корпус деректеріндегі сөз қолданылысымен салыстырылған, сонымен қатар тілдің динамикалық өзгерістеріне қатысты болжамдар жасалған [12; 16].

Қазақ тіл білімінде сөз жиілігі мәселесі лексикографиялық, әдістемелік тұрғыдан біршама зерттелген. Қазақ тілінде сөз жиілігіне қатысты «Қазақ тілінің жиілік сөздігі» (А.Қ. Жұбанов, А.Ә. Жаңабекова және т.б., 2016), «Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі» (2016), «Қазақ ауызша тіл мәтіндерінің жиілік сөздігі» (А.Қ. Жұбанов, А.Ә. Жаңабекова және т.б., 2020) жарық көрген. Осы бағытта «Қазіргі қазақ газеттері тілінің алфавитті-жиілік сөздігі» (Ә. Ахабаев, 1973) зерттеу еңбегін атауға болады.

Корпус материалының әдістемелік тиімділігі жайлы қазақстандық ғалымдардың: «Using corpora as authentic materials in the language learning classroom» (M. Zhambylkyzy, 2022), «Ұлттық корпустарға негізделген лингвистикалық зерттеулер жүргізу (қазақ, орыс, ағылшын тілі материалдары негізінде)» (К.Қ. Пірманова және т.б., 2022), «Применение корпусных методик в обучении иностранных студентов русскому языку и литературе» (С.Б. Бегалиева, Е.С. Шмакова, 2022) және т.б. еңбектері кездеседі.

Сонымен қатар «Индикативные формы глагола в казахском языке (формы прошедшего времени)» (Ж. Түймебаев, 1992) деп аталатын зерттеу еңбекті ерекше атап кетуге болады. Бұл еңбекте көркем шығарма, фольклор, ғылыми, публицистикалық әдебиеттер материалы негізінде етістіктің өткен шақ формаларының түрлі тілдік стильде қолданылу жиілігі мен сәйкестігі талданған.

«Сөйлеу етістіктерінің мағынасы мен қолданысы» тақырыбына (Г.О. Сыздықова, 2023) жазылған мақалада сөйлеу тілінде жиі қолданылатын *айт, сөйле, жеткіз* етістіктеріне семантикалық және контекстік талдау жасалған.

Сондай-ақ Қазақ тілінің ұлттық корпусының кіші корпусының (qazcorpora.kz) жиілік статистикасы деректері негізінде публицистикалық және ауызекі сөйлеу тілінде жиі қолданылатын сөз таптары, шылау және есімдіктер жиілігіне статистикалық талдау жасалған мақала (Omarova, S., Ospanova, D., Aitova, N., et al., 2025) жарық көрді.

Орыс тіл білімінде етістік формалары жиілігі мәселесі белсенді зерттелуде және түрлі аспектіде қарастырылады. Мәселен, «Семантическая структура глаголов с высокой частотностью» деген мақалада етістік лексикасының семантикасы мен жиі қолданысы арасындағы өзара байланыс зерттелген [13; 47].

«Частотность употребления иллокутивных глаголов в текстовых представлениях речевых актов» атты мақалада публицистикалық дискурста жиі қолданылатын етістіктердің қатары анықталып, теориялық талдау жасалған [14; 130].

Ал «Специфика употребления временных глагольных форм в английском языке при обучении устной диалогической речи» деген еңбекте ағылшын тілінде ауызша сөйлеуге үйретуге арналған тиімді оқулық жасау үшін етістіктің шақ формаларының қолданыс жиілігіне жасалған зерттеулер сипатталады [15; 24].

М.И. Грахольскаяның «Семантика английских глаголов разных частотных рангов» мақаласында ағылшын тіліндегі етістіктердің семантикалық және жиілік ерекшеліктерінің сәйкестіктеріне квантитативтік талдау жасалған [16; 12].

Сондай-ақ «Frequency of Verbal Forms and Language Standard» мақаласында Google Books корпусын пайдалану арқылы сөз түбірінде а/о дауыстылары өзгеріске ұшырайтын етістіктердің жиілігі зерттелген [17; 92].

Мақаланы жазу барысында Қазақ тілі ұлттық корпусы («Тіл – Қазына» ҰҒПО дайындаған) мәтіндеріндегі етістік формаларының жиілігін зерттеу үшін корпус базасындағы 2011 жылдан 2023 жылға дейінгі «Ана тілі» газеті, «Егемен Қазақстан» газеті, «Зан» газеті, «Түркістан» газеті, «Қазақ әдебиеті» газеті, «Айқын» газеті, «Ақиқат» журналы, «Астана ақшамы» газеті, «Жас алаш» және тағы басқа газет материалдарымен жұмыс жасалды. Бұл материалдар корпуста «Басылым бойынша статистика» деген айдармен ұсынылған.

1 - кесте

Етістіктердің грамматикалық форма жиілігі

1		2		3		4		5	
деп	23769 жк1	емес	13607 жк3	болып	11051 жк5	алып	7196 жк9	келген	6200 жк11
деген	17272 жк2	еді	11110 жк4	болды	7932 жк7	алған	4124 жк19	келеді	5273 жк15
дейді	5427 жк14	екен	8697 жк6	болған	7861 жк8	алды	2341 жк27	келіп	3930 жк20
деді	5188 жк16			болады	6992 жк10	алатын	1496 жк29	келетін	1207 жк31
				болса	6047 жк12				
				болатын	4477 жк17				
б		7		8		9			
жатқан	6047 жк12	отыр	5498 жк13	жүрген	3689 жк21	тұр	3525 жк23		
жатыр	4474 жк18	отырып	3534 жк22	жүріп	2362 жк26	тұрған	3006 жк25		
жатып	621	отырған	3468 жк24	жүр	1693 жк29	тұратын	1699 жк28		
жатырмыз	508	отырмыз	1010 жк32	жүретін	645	тұрып	1488 жк30		
жатамын	461	отыратын	512	жүрміз	343	тұрмыз	83		

Ескерту: 1. (жк1, жк2, жк3 және тағы басқа осындай белгілер) — жиілік көрсеткішінің реттілік саны

Корпустық статистика негізінде 9 етістіктің грамматикалық формаларының жиілігі өзара салыстырылған. Онда 1010-нан 23769-ға дейінгі 9 етістіктің грамматикалық форма жиілігі реттілік саны бойынша көрсетілген. Ең жиі қолданылатыны — көсемшелі формадағы *деп* көмекші етістігі. Оның жиілігі — 23769.

Жалпы *де* етістігі *айт*, *сөйле* етістіктерімен мағыналас, синонимдес. Сондықтан да осы мағына ерекшелігі бойынша оны сөйлеу етістіктері тобына жатқызамыз.

Етістіктің семантикалық топтарының ішінде ең жиі қолданылатыны — сөйлеу етістіктері. Сөйлеу етістіктері адам үшін ең маңызды қажеттіліктің бірі — сөйлеуді жүзеге асырады. Г.О. Сыздықова өзінің «Сөйлеу етістіктерінің мағынасы мен қолданысы» мақаласында *айт*, *сөйле*, *жеткіз* етістіктерінің сөйлеу тілінде жиі қолданылатын ерекшеліктерін тоқталған [18; 52].

Алайда корпустың сөзформа жиілігі статистикасына үңілетін болсақ,

айт етістігінің «айт+ып» көсемшелі формасының жиілік көрсеткіші — 3623, «айтты» жедел өткен шақ формасыныкі — 1798 екен. Яғни екі сөзформасының жиілік көрсеткіштерін салыстыратын болсақ, көсемшелі формасы 49,6 % жиі қолданылады. Ал «сөйле» етістігінің *сөйле+n* және *сөйле+di* грамматикалық формаларының жиілік көрсеткіші өте төмен. Корпус статистикасында «сөйлеп — 393», «сөйледі — 131» көрсеткіштеріне ие.

Сондықтан публицистикалық стиль мен сөйлеу тілінде *деп* көсемшелі формасының *айт*, *сөйле* етістіктеріне қарағанда жиі қолданысы оның көпмағыналылығы мен көпқызметтілігіне байланысты деуге болады.

Де етістігінің көпмағыналылығы мен көпқызметтілігі оның көмекшілік қызметіне де қатысты. Оның осындай ерекшелігі ешбір көмекші етістікке тең келе алмайды. Мысалы: Уай, не *деп* кеттіңдер?! (С. Сағынтай «Майқұдық оқигасы»).

Қазақ тілінде *деп* көмекші етістігі төл сөз бен автор сөзін байланыстырушы қызметімен ерекшеленеді. Мысалы: Шешеме: «Енді не істейміз?», – *деп* едім, ол иығын көтеріп: «Ауладағы кішкене жерден басқа ештеңеміз жоқ қой енді», – деді (Д. Кішібеков «Қазақтың бүкіл тұрмыс-тіршілігі — философия»).

Корпус базасынан алынған алғашқы синтаксистік конструкцияда *де* көмекші етістігінің көсемшелі формасының сөйлем ішінде бір рет емес, екі рет қолданылғанын байқаймыз:

1. Мен: «Ауылда жалғыз інім ғана бер еді», – *деп* едім, «жоқ, академияға жібереміз», – *деп*, айтқанынан қайтпады.

Бір сөйлемнің ішінде *деп көмекші етістігінің* 3 рет қайталануы да кездеседі. Мысалы: Шамасы, Мира күйеуі кешірім сұрайды, «кетпеші» *деп*, аяғыма жығылады *деп* ойлаған болуы керек, «енді не істеймін?» *деп* бөгеліңкіреп қалды (А. Есімбай «Жарым»). Осы мысалдағы *деп көмекші етістігіндегі* күрделі тіркестер пысықтауыштық қатынасқа құрылған.

Төл сөзді автор сөзімен байланыстырғанда, *де* көмекші етістігі түрлі тұлғада (*деп, дейді, деген, деді* т.б.) қолданылатыны мәлім. Дегенмен публицистикалық мәтінде *де+n* грамматикалық формасының жиілігі басқаларына қарағанда жоғары. Көсемшелі формасының жиілігі (*деп*) – 23 769 болса, *есімшелі формасы (деген)* — 17 272, *ауыспалы осы шақ формасы (дейді)* — 5428, *жедел өткен шақ формасы (деді)* — 5188 жиілікті құрайды.

Де көмекші етістігі бірде есімше, бірде көсемше тұлғалы етістіктердің жұрнақтары арқылы түрленіп, синтаксистік тіркестің бағыныңқы сыңарында жұмсалады да, құрылымына қарай күрделі еркін тіркесті құрайды. А. Ысқақов: «Ең алдымен бұл форма хабарланылмақшы, ойға қатысты сөзді я сөйлемді түгел үйіріп, айтылмақшы, я аталмақшы амал-әрекеттің (көбінесе, әрине, баяндауыштың) мақсаты, себеп-салдары, нұсқауы сияктандырып көрсету үшін қолданылады. Мұндағы *деп формасы* өзінің негізгі мағынасын түгел я жартылай сақтап отырады» [19; 269], – дейді.

Сонымен қатар *деп көмекші етістігі* есім сөзбен, бұйрық райлы, қалау райлы етістікпен де түйдекті тіркес құрайды. Әрі аталған көмекші етістік өзіне қатысты, өзі тіркескен есім сөздердің, етістіктердің синтаксистік қызметін өзгертеді [20; 93].

Төмендегі мысалдарға назар аударсақ, *деп көмекші етістігі* зат есіммен, көсемшелі және жедел өткен шақ формалы қосарланған етістіктермен, міндеттілік мәнін білдіруші модаль сөздермен қолданылып түйдекті тіркес жасап, басыңқы сыңарда жұмсалып, анықтауыштық және пысықтауыштық қатынаста тұр.

1. Менің ойымша, біздің қазақ *деп аталатын* ұлтымыз, бүкіл түркітөктес халықтар ғана емес, бүкіл әлем елдерінің ішінде ең озық ойшыл халық (Д. Кішібеков «Қазақтың бүкіл тұрмыс-тіршілігі — философия»).

2. Сонда, үш күннің ішінде 60 мыңдай адам *келіп-кетті деп* шамалауға болады (Қ.М. Табеев. «Дерегі көп, керегі жоқ желтоқсан»).

3. *Күтіп аламын деп* әуре болма (Н. Ораз «Шыбын жан көкке ұшқанда»).

4. Оған Сәруарды *ауылдасым, бауырым деп* таныстырды (Н. Ораз «Шыбын жан көкке ұшқанда»).

Келесі *е көмекші етістік* формаларының емес, еді, екен қатарындағы емес болымсыз грамматикалық формасы соңғыларымен салыстырғанда қолданысы жоғары, яғни 13607 жиілікті құрайды.

Болымсыз есімше тұлғасындағы *емес* көмекші етістігінің публицистикалық контексте тіркесімділік функциясы жоғары, мәселен: *мүмкін емес, тиіс емес, керек емес, бар емес пе, ғана емес (қана емес), аз емес, өзінің емес, өзгелер үшін емес, мен емес, бірінші рет емес, бір емес, бауырың емес, олардай емес, бос емес, алдым деп емес, емес пе?, оқитындығымнан емес, нәтижесіз емес, да(те) емес, Шадияров емес* және т.б.

Осы тіркесімдер ішінде *емес* көмекші етістігі публицистикалық мәтіндерде көп жағдайда модаль сөздермен тіркесіп қолданылады.

Келесі *еді* формасының да жиілігі жоғары, ол — 11110. Бұл етістік тілде күрделі формалар жасауға қатысып, есім сөздермен де, етістіктермен де тіркесе береді [21; 50]. Мәселен: *айтатын еді, студия еді, жаз еді, шыққан еді, емдер еді, қандай еді, қайсысы еді, айтып еді, ала алмас еді, азаятын еді, болатын еді* және т.б.

Алайда публицистикалық мәтіндерде *еді* формасының модаль сөздермен де жиі қолданылатын ерекшелігі бар. Мысалы: *бар еді, жоқ еді, керек еді, сияқты еді, мүмкін емес еді*.

Бұл қатардағы *екен* формасының жиілік көрсеткіші — 8697. Корпус мәтіндеріндегі қолданысы, мәселен: *көңіліне түйсе екен, тынышыса екен, жатыр екен, демейді екен, жемейді екен, арыла алмайды екен, береді екен, қадам басқан екен, үлес қосқан екен және т.б.* Публицистикалық мәтінде белсенді қолданылады. Бұл грамматикалық формалардың жиі қолданылуы тек қазақ тіліне ғана тән емес, сонымен қатар қырым татар тілінде де жиі қолданылатын ерекшелікке ие.

Екен формасы жайлы ғалым А.М. Меметов былай деген: «Этимологически *екен* восходит к форме причастия кыпчакского типа, образованной от древнего глагола *эр* («быть, становиться») посредством известного аффикса *-кен* (один из фонетических вариантов аффикса *-гъан*), в результате образования новой формы *екен* в современных языках придаёт ей значение «был», «оказывается, (кажется) был» [22; 219].

Қазіргі қырым татар тілін зерттеген ғалым Л.И. Бекирова (2016) тұжырымына сәйкес, өткен шақты білдіретін «екен» көмекші етістігімен жасалатын формалар жиі қолданылса да, «еді» көмекші етістігімен салыстырғанда «екен» құрылымының жиілігі төмен болып келеді [23; 24].

Корпустық статистикаға сүйенетін болсақ, қазақ тілінің публицистикалық және сөйлеу стильдерінде *еді* формасының жиілік қолданысымен салыстырғанда *екен* формасы 22 % төмен қолданылады екен (1-кесте, Етістіктердің грамматикалық форма жиілігі).

Қимылдың аяқталғандығын білдіретін және құранды етістік жасауға белсенді қатысатын етістіктердің бірі — *бол көмекші етістігі*. Ол мәнді көмекші етістіктердің қатарына жатады, яғни жеке тұрғанда лексикалық мағынаға ие болады да, көмекші етістік қызметін атқарғанда өзінің лексикалық мағынасынан айырылып, тіркескен сөзге қимылдық мағына үстейді. Оның *-ып, -ды, -ған* формалары ең жиі қолданылатын формаларға жатады, ал *-а+ды* (ауыспалы келер шақ), *-са* (шартты рай түрі), *-атын* (есімшелі түрі) формаларының жиілігі төмендеу (*1-кесте*).

Бұл грамматикалық формалар публицистикалық және сөйлеу тілінде жиі қолданылуымен қатар, көркем шығармалар тілінде де жиілік қабілеті жоғары.

Етістік формаларының жиілігі жөніндегі тұжырымдарға сәйкес ғалым Ж. Түймебаев былай деген: «Түрлі стиль мен жанрлар мәтіндерінде етістіктің шақ формаларының қолданысын зерделей отыра, көркем шығармаларда етістіктің өткен шақ формалары жиі қолданылатынын байқадық. Егер көркем шығармаларда *-ды* формасы белсенді қолданылса, ал ғылыми, ғылыми-көпшілік мәтіндерде *-ған* формасы бірінші орында тұрады» [24; 105].

Бол көмекші етістігінің «болып» көсемшелі формасының *-ды, -ған, -а+ды, -са, -атын* грамматикалық формаларымен салыстырғанда жиілігі өте жоғары. *Бол* етістігінің көсемшелі формасы жедел өткен шақ формасынан 27,3 %, есімшелі формасына қарағанда 29 %, ауыспалы келер шақ формасынан 37 %, шартты рай формасынан 45,3 %, есімшенің *-атын* формасынан 59 % жиі қолданылады.

Ол публицистикалық стильде есім, модаль, еліктеуіш сөздермен және түрлі формадағы етістіктермен тіркесіп қолданылады. Мысалы: *жапондар ел болып, ақылдасып алуым керек болып тұр, пора-пора болып ақты, жолым болып түсіп кеттім, бәрі риза болып жатты, Атырауда болып келдім, аппақ болып киініп жүретін, түп-түзу болып тұратын, ерекше жақын болып, аудармашы болып жұмыс істедім, төрағасы болып барғанмын, экспонат болып сақталып тұр, «әжесінің қызы» болып өстім, Нұр-Сұлтан қаласы болып өзгерді, шашу болып шашылған, кім көрінгенге жем болып және т.б.*

Жалпы *бол* етістігінің жоғарыда аталған грамматикалық формаларының белсенділігі публицистикада өте жоғары.

Келесі «ал» негізгі түбір етістігінің де көсемшелі формасы қолданыс жиілігі — 7196. «Алған» формасының қолданыс жиілігі 43 % болса, «алып» формасынікі — 57 %. «Ал» етістігінің *ал+ды, ал+атын* формалары есімшелі және көсемшелі формаларымен салыстырғанда сирек қолданылады. «Алды» етістігі негізгі және көмекші етістік қызметінде жұмсалатыны белгілі. Мәселен: *телефон алды, жеті-сегіз адам алды, трубкасын алды, өзі алды, тиынды алды; ішіп алды, шақырып алды, қарсы алды, қолға алды, айналдырып алды, отырып алды, жайғасып алды, созып алды, шырмап алды және т.б.* Бұл етістік публицистикада көбінесе *-ып алды* құрылымында жиі кездеседі, қолданыс жиілігі — 33 %.

Қазақ тілінде «ал» етістігінің дағдылы өткен шақ есімшелі формасы (*ал+атын*) бұрын болған әрекеттің бірнеше қайталанып, дағдылы қалыпта орындалып тұрғанын білдіретіні белгілі, мәселен: *сабақ алатын, жаздырып алатын, сатып алатын, тігіп алатын, тауып та алатын және т.б.*

Осы *-атын* формалы есімшелі етістіктің мағынасында келер шақты білдіру қабілеті де бар, мысалы, публицистикалық контексте: *гонорар алатын болды, алатын секілді* және т.б.

Дегенмен *-атын* жұрнақты есімшенің шақтық мағынадан алшақтап, атрибуттық мағынада жұмсалып, анықтауыштың қызметін атқаратын қасиетке де ие: *таласа алатын мазмұн, сөйлесе алатын жағдай, айта алатын пенде, қамтамасыз ете алатын нәрсе* және т.б.

Сонымен «ал» етістігі жиілігі жағынан тоғызыншы орында болса, оның *-ған* формасы 18 орында, *-ды* формасы 26, *ал -алатын* формасы 29 орында.

Келесі «кел» етістігінің бұрынғы өткен шақ есімшелі *-ген* формасы *-e+di, -in және -етін* формаларымен салыстырмалы түрде жиі қолданылады. Публицистикадағы *кел+ген* формасының тіркесімділігі бірде атрибуттық бірде предикаттық қолданысынан көрінеді, мәселен: *экскурсияға келген қонақтар, өмірге келген буын, ауылдан келген дәмнен, реті келген жерде сезінбей келген адаммын, айтқысы келген ойын, бойшаң келген жігіт; көргісі келген, дүниеге келген, талай келген, келген еді, барып келген* және т.б. Корпус мәтіндерінде «келген» формасының атрибуттық қызметте жұмсалуды көбірек орын алады.

Корпус статистикасындағы жиілік көрсеткіші бойынша «кел» етістігінің есімшелі формасы (келген) 11 орында, ауыспалы келер шақ формасы (келеді) 15 орында, көсемшелі формасы (келіп) 19 орында және дағдылы өткен шақ есімшелі формасы (келетін) 31 орында.

Енді қазақ тіліндегі төрт қалып етістіктерінің ішінен «отыр» етістігі көп қолданылатыны анықталды. Деректер (1-кесте) бойынша *отыр* етістігінің жиілігі — 5498, *жатыр* — 4474, *тұр* — 3525, *жұр* — 1693.

«Отыр» етістігінің корпус базасындағы қолданысына тоқталып көрейік. Мысалы: *қамтып отыр, жұмыссыз отыр, алдымда отыр, үйде отыр*.

Алайда «жатыр, отыр, тұр, жұр» етістіктерімен салыстырғанда «жатқан» формасының жиілігі жоғары, яғни 6047 құрайды.

Сонымен қатар «жатыр» формасына қарағанда «*жатқан*» етістігінің, «отырып, отырған, отырмыз» етістіктеріне қарағанда «*отыр*» қалып етістігінің, «тұрған, тұратын, тұрып» етістіктеріне қарағанда «*тұр*» формасының, «жүріп, жүр» етістік формаларына қарағанда «*жүрген*» формасы жиі қолданылады.

Қорытындылай келе, *де, бол, ал* етістіктерінің көсемшелі формалары, *кел, жат, жұр* етістіктерінің бұрынғы өткен шақ есімшелі формалары, *е* көмекші етістігінің болымсыз есімше тұлғасы, сондай-ақ *отыр, тұр* қалып етістіктерінің нөлдік формалары жиі қолданылатыны анықталды. Демек, *де+n, e+мес, бол+ып, ал+ып, кел+ген, жат+қан, отыр, тұр, жұр+ген* етістіктерінің публицистикалық мәтіндерде тіркесімділік қабілетінің жоғары болатыны, олардың алуан түрлі синтаксистік қатынаста жұмсалып (анықтауыштық, пысықтауыштық, предикаттық), еркін, түйдекті тіркес және күрделі формалар (аналитикалық етістіктер) жасауға негіз болатын қабілетінде деуге болады.

Осындай бағытта басқа да етістіктердің грамматикалық форма жиілігін зерттеуге болады.

Корпус базасы жылдан-жылға жетілдіріліп отыратындықтан, базадағы сөз қолданыс саны ұлғайған сайын сөзформа жиілігінің көрсеткіші де өзгеріп отырады.

Корпус публицистикалық және көркем мәтіндерді қамтыса да, тілдік вариация мен өзгерісті терең зерттеу үшін оның көлемін арнайы ауызша, тарихи мәтіндерден тұратын кіші корпустармен кеңейту қажет.

Зерттеушілер мен тілші мамандардың қажырлы еңбегінің арқасында күннен-күнге дамып, қоры байып келе жатқан Қазақ тілінің ұлттық корпусы тілдің мүмкіндігін танытатын, оны түсіну мен қолдануды жеңілдететін және зерттеуді жеделдететін қазақ тілінің басты цифрлы базасына айналуға [25; 142].

Қорытынды

Сөз және грамматикалық форма жиілігі экстралингвистикалық факторға байланысты құбылып отырады. Өйткені сөйлеушінің жазу және сөйлеу кезіндегі сөзді және грамматикалық формаларды қолдану сипаты тұрақты болмайды, уақыт өткен сайын өзгереді. Бұндай зерттеу жұмыстары контекстегі сөзформаның құбылуы немесе тұрақтануы мәселесіне қатысты ғылыми зерттеулерге жол ашады.

Қазақ тілін арнайы зерттеу үшін және әдістемелік-дидактикалық мақсатта пайдалану үшін жасалған «Қазақ тілінің ұлттық корпусы подкорпустарының» (<https://qazcorpora.kz>) жиілік

статистикасы грамматикалық ереженің құбылмалылығын, грамматикалық формалардың динамикалық өзгерісін, әлеуметтік-лингвистикалық вариация және тағы басқа келелі мәселені зерттеуге мүмкіндік беретіні белгілі.

Сондай-ақ етістіктердің грамматикалық форма жиілігін анықтау әдістемелік мақсатты оңтайлы шешуге мүмкіндік береді.

Осы мақалада зерттеу нысанына алынған 9 етістіктің (*де, е, бол, ал, кел, жат, отыр, жүр, тұр*) грамматикалық форма жиілігі талданды. Жалпы 41 грамматикалық форманың жиілігі өзара салыстырылды. Оның ішінде 34 грамматикалық форманың жиілік көрсеткіші жоғары, ал 7 грамматикалық форманың (*жат+ын, жатыр+мыз, жат+атын, отыр+атын, жүр+етін, жүр+міз, тұр+мыз*) жиілігі төмен екендігі анықталды.

Етістіктің грамматикалық формаларының жиілік статистикасын өзара салыстыру барысында көсемшелі, есімшелі, болымсыз және жедел өткен шақ формаларының (*де+n, де+ген, е+мес, е+ді, бол+ын*) жиі қолданылатыны функционалдық және синтаксистік қызметіне байланысты талданды.

Зерттеу жұмысы «Қазақ тілін және технологиялық прогресті қолдау үшін үлкен тілдік модельді (LLM) құру» (ИРН: BR24993001) жобасы аясында орындалды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Kilgarriff A. Using Word Frequency Lists to Measure Corpus Homogeneity and Similarity between Corpora [Electronic resource] / A. Kilgarriff // Proceedings of the Fifth Workshop on Very Large Corpora. — 1997. — P. 231–245. — Access mode: <https://aclanthology.org/W97-0122>
- 2 Baayen H. Statistical models for word frequency distributions: A linguistic evaluation / H. Baayen // Computers and the Humanities — 1992. — Vol. 26, No. 5. — P. 347–363. DOI: <https://doi.org/10.1007/BF00136980>
- 3 Ellis N.C. Frequency effects in language processing: A review with implications for theories of implicit and explicit language acquisition / N.C. Ellis // Studies in Second Language Acquisition. — 2002. — Vol. 24, No 2. — P. 143–188. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0272263102002024>
- 4 Scott M. Textual patterns: Key words and corpus analysis in language education / M. Scott, C. Tribble. — Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2006. — 167 p.
- 5 Baron A. Word frequency and key word statistics in historical corpus linguistics / A. Baron, P. Rayson, D. Archer // Anglistik: International Journal of English Studies. — 2009. — Vol. 20, No. 1. — P. 41–67.
- 6 Piantadosi S.T. Zipf's word frequency law in natural language: a critical review and future directions / S.T. Piantadosi // Psychonomic Bulletin & Review. — 2014. — Vol. 21, No. 5. — P. 1112–1130. DOI: <https://doi.org/10.3758/s13423-014-0585-6>
- 7 Nilsson F. A comparative analysis of word use in popular science and research articles in the natural sciences: A corpus linguistic investigation / F. Nilsson. — Västerås: Mälardalen University, 2019. — 50 p.
- 8 Omarova S. A Corpus Approach in Language Discovery: A Word Frequency Analysis Based on the Corpus Outcomes in Kazakh / S. Omarova, D. Ospanova, N. Aitova et al. // Forum for Linguistic Studies. — 2025. — Vol. 7, No 2. — P. 869–881. DOI: <https://doi.org/10.30564/fls.v7i2.8317>
- 9 Aitova N. Verb-based Emotive Structures in the Linguistic Corpus Base / N. Aitova, D. Ospanova // Bulletin of Toraigrov University. Philological Series. — 2024. — No 1. — P. 55–69.
- 10 Ormanova A.B. A corpus-based approach in vocabulary research: Defining the word of the year 2023 in Kazakh / A.B. Ormanova, M.L. Anafinova, D.Zh. Ospanova // Theory and Practice in Language Studies. — 2024. — Vol. 14, No 11. DOI: <https://tpls.academypublication.com/index.php/tpls/article/view/9825>
- 11 Baishukurova, G. A Corpus-Based Analysis: Kazakh-Russian Grammatical Transformations in Akhmet Baitursynuly's Translations / G. Baishukurova, A. Irgebayeva, N. Aitova et al. // Forum for Linguistic Studies. — 2025. — Vol. 7, No 1. — P. 753–766. DOI: <https://doi.org/10.30564/fls.v7i1.7993>
- 12 Аитова Н.Н. Ахмет Байтұрсынұлы шығармаларын корпусстық зерттеу («Қырық мысал», «Маса» жинақтары негізінде) / Н.Н. Аитова, Г.Ж. Байшукурова, А.Б. Иргебаева // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. — 2024. — Т. 29, № 3 (115). — Б. 14–23.
- 13 Плотникова С.В. Семантическая структура глаголов с высокой частотностью / С.В. Плотникова // Функциональная семантика слова. — Екатеринбург: Уральский педуниверситет, 1994. — С. 46–51.
- 14 Назаретян Н.В. Частотность употребления иллокутивных глаголов в текстовых представлениях речевых актов / Н.В. Назаретян // Филологические науки. Вопросы теории и практики. — Тамбов: Грамота, 2014. — № 12 (42). — С. 128–131.
- 15 Митрофаненко Л.М. Специфика употребления временных глагольных форм в английском языке при обучении устной диалогической речи / Л.М. Митрофаненко, М.А. Павлюковец, О.Г. Цыганская. — Ставрополь: Северо-Кавказский федеральный университет, 2019. — С. 11–28.

- 16 Грахольская М.И. Семантика английских глаголов разных частотных рангов / М.И. Грахольская // Германские языки. Филологический аспект. — 2018. — № 12 (44). — С. 12–25.
- 17 Galeev T. Frequency of Verbal Forms and Language Standard / T. Galeev, E. Habibulina // Journal of History Culture and Art Research. — 2017. — Vol. 6, No. 5. — P. 90–98. DOI: <http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v6i5.1250>
- 18 Сыздықова Г.О. Сөйлеу етістіктерінің мағынасы мен қолданысы / Г.О. Сыздықова // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. — 2023. — № 1 (142). — Б. 52–57.
- 19 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі / А. Ысқақов. — Алматы: Ана тілі, 1991. — 384 б.
- 20 Қияқова Р.Ж. Сөйлем мүшесі қызметіндегі «Де» тұлғалы түйдекті тіркес / Р.Ж. Қияқова // Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясы Хабаршысы. — 2013. — Б. 92–95.
- 21 Жолшаева М.С. Қазақ тіліндегі құранды етістіктердің лексика-грамматикалық ерекшеліктері / М.С. Жолшаева // Tiltanym. — 2022. — № 1 (85). — Б. 44–54.
- 22 Меметов, А.М. Крымскотатарский язык: учебное пособие: [в 2 т.] / А.М. Меметов, К.М. Мусаев. — Симферополь: Крымучпедгиз, 2003. — Т. 1-2. — 288 с.
- 23 Бекирова Л.И. Прошедшее время глагола на — имя + екен в современном крымскотатарском языке / Л.И. Бекирова // Ученые записки Крымского федерального университета имени В.И. Вернадского. Серия Филологические науки. — 2016. — Т. 2 (68). — № 3. — С. 20–24.
- 24 Түймебаев Ж.Қ. Индикативные формы глагола в казахском языке (формы прошедшего времени) / Ж.Қ. Түймебаев. — Алма-Ата: Ана тілі, 1992. — 116 с.
- 25 Момынова Б.Қ. Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы етістіктердің лексика-семантикалық белгіленім әзірлемесі: әлемдік тәжірибе, классификациялау, корпуста белгілеу / Б.Қ. Момынова, М.А. Имангазина, У.Г. Анесова // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӨТУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. — 2022. — № 3 (66). — Б. 128–146.

С.К. Ыдырыс, Л.Ж. Бейсенбаева, Д.Ж. Оспанова

Частота грамматических форм в текстах корпуса (на основании <https://qazcorpora.kz>)

В данной статье рассматривается частотность грамматических форм глаголов в рамках вопроса о том, насколько эффективно мы можем использовать корпусные материалы для изучения грамматических аспектов казахского языка. Использование текстов из корпусной базы для лингвистических исследований имеет большое значение. Анализ корпусных текстов позволяет выявлять изменения и развитие лексического слоя, синтаксических конструкций и грамматических форм в языковой системе. Так как словарный запас любого языка изменчив и подвержен трансформациям, важно ежегодно отслеживать, какими новыми словами и словоформами он пополняется, каков уровень устойчивости языка к заимствованиям из других языков, в какой форме он принимает новые словоформы. Для этого корпусная база должна регулярно пополняться и совершенствоваться. Без подобных исследований направление развития нашего языка может стать неясным. В зарубежной практике корпусные базы давно используются для лингвистических исследований, с применением различных математических методов проводится статистический анализ частотности слов и форм. Подкорпусы Национального корпуса казахского языка (qazcorpora.kz), созданные на основе зарубежного опыта, имеют удобные механизмы поиска, что делает их особенно полезными для изучения частотности словоформ. В разделе «Статистика» на главной странице сайта qazcorpora.kz предоставлена ссылка, с помощью которой можно автоматически получить необходимую статистическую информацию. В статье рассматривается частотность грамматических форм казахских глаголов в публицистических и разговорных текстах на основе статистических данных *Подкорпуса Национального корпуса казахского языка* (qazcorpora.kz). Особое внимание уделяется сравнительному анализу наиболее часто употребляемых грамматических форм деепричастий, причастий и глаголов состояния. В частности, исследуется частотность таких глаголов, как: *деп, деген, емес, еді, болып, екен, болды, болған, алып, болады, келген, болса, жатқан, отыр, дейді, келеді, деді, болатын, жатыр, алған, келіп, жүрген, отырып, тұр, отырған, тұрған, жүріп, алды, тұратын, жүр, алатын, тұрып*. Проведён семантический и контекстуальный анализ причин высокой частотности указанных глагольных форм в текстах корпуса. Анализируется многозначность и многофункциональность вспомогательных глаголов *де, е, бол, ал, кел, жүр, отыр, тұр, жат*, а также их роль в формировании устойчивых словосочетаний и аналитических форм в публицистическом и разговорном стиле. Выявлены особенности сочетаемости глаголов *деп, емес, болып, алып, келген, жатқан, отыр, тұр, жүрген* в устойчивых словосочетаниях и проанализированы их функции в создании различных синтаксических отношений (атрибутивных, обстоятельственных, предикативных). Систематизированы их основные функции в образовании свободных и сложных словосочетаний, а также аналитических форм глагола. Сделаны выводы о частоте и функциональной значимости данных глагольных форм в современных казахских текстах.

Ключевые слова: национальный корпус, текст, глагол, грамматическая форма, частотный индекс.

S.K. Ydyrys, L.Zh. Beysenbayeva, D.Zh. Ospanova

Frequency of grammatical forms in corpus texts (based on <https://qazcorpora.kz>)

This article examines the frequency of grammatical forms of verbs within the framework of the question of how effectively we can utilize corpus materials to study the grammatical aspects of the Kazakh language. Using texts from the corpus base for linguistic research is highly important. For this reason, the corpus base must be regularly updated and improved. Without such studies, the direction of language development becomes unclear. In international practice, corpus databases have long been employed in linguistic research, using various mathematical methods to analyze the frequency of words and forms. The subcorpora of the National Corpus of the Kazakh Language (qazcorpora.kz), developed based on international experience, offer convenient search mechanisms that are especially useful for studying the frequency of word forms. On the main page of the qazcorpora.kz website, under the “Statistics” section, a link is provided that allows users to automatically obtain the necessary statistical information. The article examines the frequency of grammatical forms of Kazakh verbs in journalistic and spoken texts based on frequency statistics of the Subcorpus of the National Corpus of the Kazakh language (qazcorpora.kz). Special attention is paid to the comparative analysis of the most frequently used grammatical forms of adverbs, participles, and verbs of state. In particular, the frequency of verbs such as: *dep*, *degen*, *emes*, *edi*, *bolyp*, *eken*, *boldy*, *bolgan*, *alyp*, *bolady*, *kelgen*, *bolsa*, *zhatkan*, *otyr*, *deidi*, *keledi*, *dedi*, *bolatyn*, *zhatyr*, *alghan*, *kelip*, *jurgen*, *otyrp*, *tur*, *otyrghan*, *turgan*, *zhurip*, *aldy*, *turatyn*, *zhur*, *alaty*, *turyp*. A semantic and contextual analysis of the reasons for the high frequency of these verb forms in the corpus texts is carried out. The article analyzes the ambiguity and versatility of auxiliary verbs *de*, *e*, *bol*, *al*, *kel*, *zhur*, *otyr*, *tur*, *zhat*, as well as their role in the formation of stable phrases and analytical forms in journalistic and colloquial style. The features of the compatibility of the verbs *dep*, *emes*, *bolyp*, *alyp*, *kelgen*, *zhatkan*, *otyr*, *tur*, *jurgen* in stable phrases are revealed and their functions in creating various syntactic relations (attributive, circumstantial, predicative) are analyzed. Their main functions in the formation of free and complex phrases, as well as analytical verb forms, are systematized. Conclusions are drawn about the frequency and functional significance of these verb forms in modern Kazakh texts.

Keywords: national corpus, text, verb, grammatical form, frequency index

References

- 1 Kilgarriff, A. (1997). Using Word Frequency Lists to Measure Corpus Homogeneity and Similarity between Corpora. *Proceedings of the Fifth Workshop on Very Large Corpora*, 231–245. Retrieved from <https://aclanthology.org/W97-0122>
- 2 Baayen, H. (1992). Statistical models for word frequency distributions: A linguistic evaluation. *Computers and the Humanities*, 26, 5, 347–363. DOI: <https://doi.org/10.1007/BF00136980>
- 3 Ellis, N.C. (2002). Frequency effects in language processing: A review with implications for theories of implicit and explicit language acquisition. *Studies in Second Language Acquisition*, 24, 2, 143–188. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0272263102002024>
- 4 Scott, M., & Tribble, C. (2006). *Textual patterns: Key words and corpus analysis in language education*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- 5 Baron, A., Rayson, P., & Archer, D. (2009). Word frequency and key word statistics in historical corpus linguistics. *Anglistik: International Journal of English Studies*, 20, 1, 41–67.
- 6 Piantadosi, S.T. (2014). Zipf’s word frequency law in natural language: a critical review and future directions. *Psychonomic Bulletin & Review*, 21, 5, 1112–1130. DOI: <https://doi.org/10.3758/s13423-014-0585-6>
- 7 Nilsson, F. (2019). *A comparative analysis of word use in popular science and research articles in the natural sciences: A corpus linguistic investigation*. Mälardalen: Mälardalen University.
- 8 Omarova, S., Ospanova, D., & Aitova, N., et al. (2025). A Corpus Approach in Language Discovery: A Word Frequency Analysis Based on the Corpus Outcomes in Kazakh. *Forum for Linguistic Studies*, 7, 2, 869–881. DOI: <https://doi.org/10.30564/fls.v7i2.8317>
- 9 Aitova, N., & Ospanova, D. (2024). Verb-based Emotive Structures in the Linguistic Corpus Base. *Bulletin of Toraigyrov University. Philological Series*, 1, 55–69.
- 10 Ormanova, A.B., Anafinova, M.L., & Ospanova, D.Zh. (2024). A corpus-based approach in vocabulary research: Defining the word of the year 2023 in Kazakh. *Theory and Practice in Language Studies*, 14, 11. DOI: <https://tpls.academypublication.com/index.php/tpls/article/view/9825>
- 11 Baishukurova, G., Irgebayeva, A., & Aitova, N., et al. (2025). A Corpus-Based Analysis: Kazakh-Russian Grammatical Transformations in Akhmet Baitursynuly’s Translations. *Forum for Linguistic Studies*, 7, 1, 753–766. DOI: <https://doi.org/10.30564/fls.v7i1.7993>
- 12 Aitova, N.N., Baishukurova, G.Zh., & Irgebayeva, A.B. (2024). Akhmet Baitursynuly shygarmalaryn korpustyq zertteu («Qyryq mysal», «Masa» zhinaqtary negizinde) [Corpus study of Ahmet Baitursynuly’s works (based on the collections “Forty Prov-

erbs”, “Masa”)]. *Qazaq Ultyq Universitetinin Khabarshysy. Filologiya seriiasy — Bulletin of the Kazakh National University. Philological Series*, 29, 3, 14–23 [in Kazakh].

13 Plotnikova, S.V. (1994). *Semanticheskaiia struktura glagolov s vysokoi chastotnostiu* [Semantic structure of high-frequency verbs]. Ekaterinburg: Uralskiy Peduniversitet [in Russian].

14 Nazaretyan, N.V. (2014). Chastotnost upotrebleniia illokutivnykh glagolov v tekstovykh predstavleniakh rechevykh aktov [Frequency of use of illocutionary verbs in textual representations of speech acts]. *Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki — Philological Sciences. Issues of Theory and Practice*, 12, 42, 128–131. Tambov: Gramota [in Russian].

15 Mitrofanenko, L.M., Pavlyukovets, M.A., & Tsyganskaya, O.G. (2019). *Spetsifika upotrebleniia vremennykh glagolnykh form v angliiskom yazyke pri obuchenii ustnoi dialogicheskoi rechi* [Specificity of the use of tense verb forms in English when teaching oral dialogic speech]. Stavropol: Severo-Kavkazskii federalnyi universitet [in Russian].

16 Grakholskaya, M.I. (2018). Semantika angliiskikh glagolov raznykh chastotnykh rangov [Semantics of English verbs of different frequency ranks]. *Germanskii yazyki. Filologicheskii aspekt — Germanic Languages. Philological Aspect*, 12, 44, 12–25 [in Russian].

17 Galeev, T., & Habibulina, E. (2017). Frequency of Verbal Forms and Language Standard. *Journal of History Culture and Art Research*, 6, 5, 90–98. DOI: <http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v6i5.1250>

18 Syzdykova, G.O. (2023). Soileu etistikterinin magynasy men qoldanysy [Meaning and use of speech verbs]. *L.N. Gumilev atyndagy Eurazia Ultyq Universitetinin Khabarshysy — Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philologi Series*, 1, 142, 52–57 [in Kazakh].

19 Ysraqov, A. (1991). *Qazirgi qazaq tili* [Modern Kazakh language]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].

20 Kiaqova, R.Zh. (2013). Soilem mushesi qyzmetindegi «De» tulgalı tuidekti tirkes [The phrase with the form “De” in the function of a sentence member]. *Qazaqstan Respublikasy Ultyq Gylım Akademiiasy Khabarshysy — Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan*, 92–95 [in Kazakh].

21 Zholshaeva, M.S. (2022). Qazaq tilindegi qurandy etistikterdin leksika-grammatikalıyq erekshelikteri [Lexical and grammatical features of compound verbs in the Kazakh language]. *Tiltanym — Linguistics*, 1, 85, 44–54 [in Kazakh].

22 Memetov, A.M., & Musaev, K.M. (2003). *Krymskotatarskii yazyk* [Crimean Tatar language]. (Vols. 1-2; Vol. 2). Simferopol: Krymchpedgiz [in Russian].

23 Bekirova, L.I. (2016). Proshedshee vremia glagola na — imia + eken v sovremennom krymskotatarskom yazyke [Past tense of the verb on — name + eken in the modern Crimean Tatar language]. *Uchenye zapiski Krymskogo federalnogo universiteta imeni V.I. Vernadskogo — Scientific Notes of the V.I. Vernadsky Crimean Federal University*, 2(68), 3, 20–24 [in Russian].

24 Tuymebaev, Zh.Q. (1992). *Indikativnye formy glagola v kazakhskom yazyke (formy proshedshego vremeni)* [Indicative forms of the verb in the Kazakh language (past tense forms)]. Almaty: Ana-tili [in Russian].

25 Momynova, B.K., Imangazina, M.A., & Anesova, U.G. (2022). Qazaq tilinin ulttyq korpusyndagy etistikterdin leksika-semantikalıyq belgilenim azirlemesi [Development of Lexica-Semantic Marking of Verbs in the National Kazakh Corpus of the Kazakh Language: World Experience, Classification, Markup in the Corpus]. *Abylai khan atyndagy Qazaq Khalyqaralyq Qatynastar zhane Alem Tilderi Universitetinin Khabarshysy. Filologia gylımdary seriiasy — Bulletin of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages. Series “Philological Sciences”*, 3, 66, 128–146 [in Kazakh].

Information about the authors

Ydyrys, Sofiya Kazhiakparovna — Candidate of Philological Sciences, Shaisultan Shayakhmetov National Scientific and Practical Center “Til – Qazyna”, Astana, Kazakhstan. E-mail: omarovask@mail.ru; orcid.org/0009-0009-0819-0543

Beisenbayeva, Lyazzat Zhumabekovna (corresponding author) — PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: tancopan@gmail.ru; orcid.org/0000-0001-5932-9263

Ospanova, Dana Zhanarbekkyzy — PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: dana.zhanarbekkyzy@gmail.com; orcid.org/0000-0001-8901-8060

Г.Ә. Сәрсеке*

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(e-mail: sarseke_ga@enu.kz)*

Академиялық дискурстағы деп аталатын синтаксистік құрылымды корпус негізінде талдау

Мақала қазақ тіліндегі көмекші етістіктің де тұлғасы арқылы жасалған деп аталатын синтаксистік құрылымды корпус негізінде талдаудың нәтижелерімен бөліседі. Зерттеу жұмысының мақсаты — деп аталатын синтаксистік құрылымының қолданылу жиілігін, атқаратын қызметін, құрылымдық және мағыналық ерекшеліктерін қазіргі қазақ тілінің жазба академиялық дискурсы аясында корпус негізінде кешенді түрде талдау. Зерттеу материалдары цифрлық гуманитарлық ғылымдар аясында академиялық қазақ тілінің корпусын әзірлеу жобасы барысында тарих пәнінен жиналған деректерден алынды. Деректерде академиялық мәтіндер, атап айтқанда оқулықтар мен оқу құралдары, монографиялар мен диссертациялар, мақалалар мен баяндамалар, тезистер мен абстрактылар қамтылды. Деректердегі деп аталатын құрылымның қолданылу жиілігі мен қызметіне лингвистикалық және функционалдық талдау беріледі. Зерттеу жұмысы корпусқа негізделген лингвистикалық талдау әдісімен жүргізілді. Жинақталған академиялық мәтіндерге сандық және сапалық талдау жасау үшін AntConc бағдарламасы қолданылды. Деп аталатын синтаксистік құрылымның академиялық дискурстағы қолданылу жиілігі аталған құрылымның көркем мәтін дискурсындағы жиілігімен салыстырыла анықталды. Бұл салыстырмалы талдау аталған құрылымның академиялық дискурстағы функционалдық қызметі мен ерекшеліктерін тереңірек сипаттауға мүмкіндік береді. Зерттеу жұмысының маңызы — деп аталатын синтаксистік құрылымның алғаш рет табиғи тілдің деректеріне сүйене отырып корпусқа негізделген әдіспен зерттелуінде. Сонымен қатар аталған құрылымның академиялық дискурстағы қызметін жүйелі түрде талдау арқылы академиялық қазақ тілінің функционалдық ерекшеліктерін анықтау, оның ғылыми мәтіндердегі орны мен маңызын белгілеу зерттеудің өзектілігін арттыра түседі. Зерттеудің болжамы (гипотезасы). Зерттеу жұмысы барысында деп аталатын синтаксистік құрылымының академиялық мәтіндерде жоғары жиілікпен қолданылатын, тілдік тұрғыдан функционалдық жүктемесі жоғары құрылымдардың бірі екендігі жөнінде болжам жасалды. Аталған құрылым ғылыми стильге тән дәлдік, анықтама беру, жүйелеу, атау ұсыну, нақтылау, сипаттау сынды қызметтерді атқара отырып, академиялық дискурстың негізгі құрылымдық элементтерінің біріне айналған деп топшылаймыз. Зерттеу нәтижелері деп аталатын синтаксистік құрылымының академиялық дискурста жиі қолданылатын тұрақты құрылым екенін көрсетті. Сонымен қатар бұл құрылым ғылыми мәтінде атау және сипаттау мәнін білдіретін, яғни белгілі бір ұғымға, нысанға немесе құбылысқа атаулық сипат беру арқылы модификаторлық қызмет атқаратын синтаксистік бірлік ретінде танылды. Аталған құрылымның бұл ерекшелігі академиялық тілдегі нақтылау, дәлдік пен жүйелілік талаптарын қамтамасыз етуге ықпал ететінін дәлелдейді.

Кілт сөздер: деп аталатын, синтаксистік құрылым, академиялық мәтін, қолданылу жиілігі, корпус, корпус негізінде талдау.

Кіріспе

Етістік сөз таптарының ішіндегі ең күрделісі болғандықтан да болар, осы мәселеге арналған зерттеулердің де саны басым, түрлері де сан алуан. *Де* көмекші етістігі *айт*, *сөйле* етістіктерінің синонимі болғанымен, өзіндік айырмашылығы бар, яғни грамматикалық қызметте жұмсалыуында функциясы тіпті басқа екені, сөйлеуші, айтушы және бөгде біреудің сөзін немесе ойын екінші біреуге жеткізу барысында осы *деп* көмекші етістігін қолданатыны, басты қызметі сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстырушы дәнекер тұлға болып табылатыны белгілі.

Қазақ тіл білімінде көмекші етістіктерді зерттеген Қ. Жұбанов *де* етістігін көмекші етістіктер қатарында қарастырып, оны толық мағынасы бар және грамматикалық қызмет атқаратын етістік ретінде жіктеген. Ол *де* етістігін «кеміс» көмекші етістік (е, де, бол, шығар) тобына жатқызады [1, 108]. Көмекші етістіктердің, оның ішінде *де* көмекші етістігінің, табиғатын арнайы зерттеген ғалымдардың алғашқы сапында Н. Т. Сауранбаев (1951) [2] пен А. Әбілқаев (1962) [3] болды. Кейіннен Н. Оралбайқызы көмекші етістіктердің түрлерін анықтап, олардың грамматикалық

* Хат-хабар үшін автор. e-mail: sarseke_ga@enu.kz

қызметін зерттеген. Ол көмекші етістіктерді аналитикалық форманттармен байланыстыра отырып, олардың мағыналық ерекшеліктерін талдаған [4].

Жалпы қазақ тіл білімінде *де* көмекші етістігіне қатысты зерттеулер бірнеше кезеңде жүргізілген. Алғашқы А. Ысқақов [5], Ы. Маманов [6], Н. Оралбай [2], М. Оразов [7] сынды ғалымдардың зерттеулерінде грамматикалық қызметі мен морфологиялық ерекшеліктері қарастырылса, кейінгі жылдардағы ғалымдардың еңбектерінде тарихи, когнитивтік-семантикалық және синтаксистік аспектілерде тереңірек зерттелуде. А. Алтаева [8], Ж. Масалиева [9], М. Жолшаевалардың [10] көмекші етістіктер жайлы ғылыми еңбектерінде *де* көмекші етістігінің когнитивтік аспектіде зерттелуі, модельдерін анықтау, семантикалық талдау мәселелері қамтылған. З. Ш. Ерназарова мен Г. Ш. Ерназарова *деп* көмекші етістігін когнитивтік-семантикалық тұрғыдан зерттеп, сөйлемдегі қызметін фреймдік семантика негізінде талдаған [11]. Көмекші етістіктердің күрделі және құранды етістіктер құрамындағы қызметі мен танылуын айқындай көрсеткен зерттеулер де жарық көруде [12; 13]. Көмекші етістіктердің тарихи ескерткіштердегі сипатын танытатын зерттеулер қатарында түркі тілдері ескерткіштерінде жұмсалуды қарастырған Б. Қасымның [14], Қ. Молгаждаров және тағы басқалардың [15-16], оғыз және мәмлүк-қыпшақ тілдеріндегі көрінісін талдаған А. Б. Балахожаева және тағы басқалардың [17-18] зерттеулері бар. Көмекші етістіктерді зерттеуге отандық зерттеушілерден басқа шетел зерттеушілері де ғылыми қызығушылық танытқан. Оған Л. Йохансон мен А. Э. Цсатоның [19], Г. Д. С. Андерсонның [20], Д. Е. Акбабаның [21] зерттеулері дәлел. Д. Дьёрфидің «Auxiliary verb constructions in Modern Spoken Kazakh» докторлық диссертациясында қазақ сөйлеу тіліндегі көмекші етістік конструкциялары жан-жақты талданады [22]. Жоғарыда аталған зерттеулер *де* көмекші етістігінің қазақ тілі грамматикасындағы орны мен қызметін жан-жақты түсінуге мүмкіндік береді. Дегенмен бүгінгі күнге дейін жарық көрген зерттеулерден *де* көмекші етістігінің қолданылу жиілігі, өзге сөз таптарымен тіркес құру ерекшеліктері, дискурстағы функциялық сипаты туралы талдауларды ұшырастырмадық. Біздің зерттеуіміз көмекші етістіктердің, соның ішінде *деп* көмекші етістігінің, академиялық дискурс құрылымындағы ролін тереңірек түсінуге жол ашады. Бұл зерттеу жұмысымыз осы *де* көмекші етістігі арқылы жасалатын *деп аталатын* синтаксистік құрылымды қазіргі зерттеу жұмыстарында ғылым мен ақпараттық технологияның дамуымен ғылымдағы көрсеткіштерді өлшеуде нақты статистикалық талдауға негізделген корпус негізінде зерттеу болмақ.

Зерттеудің маңыздылығы. Қазақ тілінің академиялық корпусын әзірлеу жобасы аясында [23] академиялық мәтіндермен жұмыс жасау барысында жиі кездесетін лексикалық бірліктер мен синтаксистік құрылымдардың арасында *деп аталатын* құрылымның жиі кездесетінін аңғардық. Бұл құрылым қолдану жиілігі жағынан жиі жұмсалатын құрылым ба, қолданылуында қандай ерекшеліктер бар және академиялық дискурстарда қандай қызметтер атқарады деген сұрақтар біздің зерттеуіміздің негізгі сұрақтары болып табылады. Сонымен қатар бұл құрылым академиялық мәтіндерде ғана жиі кездесе ме, әлде басқа да жанрларға тән құрылым ба деген сұрақты да зерттеуді мақсат еттік. Зерттеудің міндеттері академиялық мәтіндердегі *деп аталатын* синтаксистік құрылымның қолданылу жиілігін анықтау, оны академиялық дискурс жанрынан басқа жанрда (біздің зерттеуімізде көркем әдебиет жанры) кездесу жиілігімен салыстыру, құрылымның қолданыстары мен атқаратын қызметтерін ашу болып табылады. Бұл міндеттерді орындау корпусқа негізделген зерттеу әдісімен іске асады. Зерттеу сұрақтарымызға сәйкес, алдымен, екі жанрдан жиналған деректерді сөз санын бірдей шамалас етіп іріктеу, AntConc бағдарламасын қолданып зерттелетін құрылымның қолданылу жиілігін анықтау және оған сапалық талдау жасау көзделді.

Мұндай зерттеудің қажеттілігі бірнеше маңызды факторлармен түсіндіріледі:

1. Академиялық қазақ тілін меңгертуде бұл құрылымның қолданыс аясын, синтаксистік және функционалдық ерекшеліктерін көрсету арқылы студенттер мен жас зерттеушілердің тілдік сауатын арттыруға мүмкіндік береді;

2. Ғылыми мәтіндердегі грамматикалық құрылымдарды корпусар арқылы кездесу жиілігі, контексті және басқа сөздермен тіркесу қабілеттеріне қарай талдау – студенттердің академиялық жазу дағдыларын жетілдіруге көмек болады;

3. Тілдік ресурстарды жүйелеу мен жетілдіруде мұндай құрылымдардың қызметін терең зерттеу нәтижелері терминология, ғылыми стиль және тіл мәдениетін дамытуда ғылыми негіз болады;

4. Бұл зерттеу академиялық дискурс пен ғылыми коммуникацияны зерттеудің жаңа парадигмасын қалыптастыруға ықпал етеді, себебі *деп аталатын* құрылымы ғылыми анықтама беруде, нақтылауда және сілтеме жасауда маңызды қызмет атқарады.

Зерттеудің болжамы (гипотезасы). Зерттеуіміздің басында *деп аталатын* синтаксистік құрылымының академиялық мәтіндерде ерекше жиілікпен қолданылатын, тілдік тұрғыдан функционалдық жүктемесі жоғары құрылымдардың бірі екендігі жөнінде болжам жасалғанын атап өттік.

Болжам мынадай тұжырымдарға негізделеді:

– Корпус деректері арқылы *деп аталатын* синтаксистік құрылымның мәтіндердегі нақты қолданыс жиілігін анықтауға болады және бұл жиілік оның академиялық дискурста маңызды рөл атқаратынын дәлелдеуі мүмкін;

– *Деп аталатын* синтаксистік құрылымның академиялық стильдің тұрақты белгісі ретінде қарастыруға негіз болады;

– Зерттеу барысында бұл құрылымның қолданылу аясын, функционалдық ерекшелігін, синтаксистік орны мен мағынасын жүйелі түрде талдай отырып, оның тілдік бірлік ретінде ғылыми мәтін қалыптастырудағы қызметі дәлелденеді деген тұжырым жасалды;

– Сонымен қатар бұл құрылымның академиялық қазақ тілін оқыту мен үйрету ісіндегі маңызы арта түседі, өйткені ол студенттерге нақты ғылыми тұжырым жасауға қажетті құрал ретінде қызмет ете алады.

Осыған байланысты, біздің болжамымыз - *деп аталатын* құрылымы академиялық дискурста жиі кездесетін, әрі ғылыми мәтіннің мазмұнын нақты, жүйелі, логикалық тұрғыда беру үшін қажетті негізгі синтаксистік құралдардың бірі болып табылады.

Зерттеудің әдістері мен материалдары

Зерттеу жұмысы корпусқа негізделген лингвистикалық талдау әдісімен жүргізілді. Қазақ тілінің академиялық корпусын жасау үшін жиналған академиялық мәтіндерге сандық талдау жасауда AntConc бағдарламасы қолданылды [24]. AntConc корпусарға сүйене жүргізілетін ғылыми зерттеулерде статистикалық мәліметтерді алудың құралы ретінде корпус лингвистері арасында кеңінен белгілі [25]. *Деп аталатын* синтаксистік құрылымның академиялық дискурстағы қолданылу жиілігі осы құралмен анықталды.

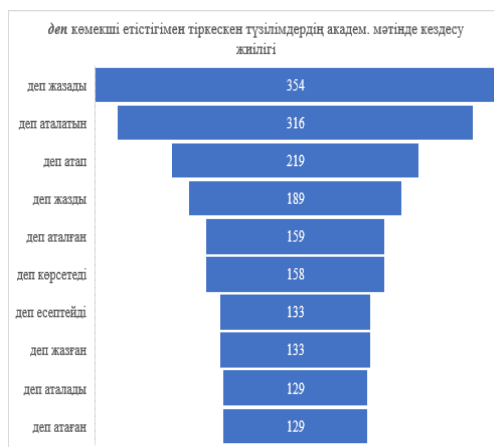
Зерттеу материалы ретінде тарих пәніне қатысты жинақталған академиялық мәтіндер алынды. Олардың қатарына оқулықтар, оқу құралдары, монографиялар, ғылыми мақалалар, баяндамалар, диссертациялар мен авторефераттар кіреді. Барлығы 232 академиялық мәтін AntConc бағдарламалық құралында өңделіп, көлемі 2 358 202 токенді құрайтын арнайы корпус түзілді.

Аталған корпус негізінде *деп аталатын* синтаксистік құрылымының қолданылу жиілігі анықталып, көркем әдебиет жанрындағы жиілік көрсеткіштерімен салыстырылды. Бұл мақсатта қазақ әдебиетінің классик жазушылары М. Әуезов, І. Есенберлин, Ә. Нұрпейісов, М. Мағауин, Ғ. Мүсірепов, О. Бөкей, Ш. Мұртаза, Ә. Нұршайықов, Т. Әбдіков, Д. Досжан, Д. Исабеков, Т. Ахтанов, Ә. Әлімжанов, Б. Соқпақбаев, С. Мұратбеков және қырғыз әдебиетінің классигі жазушы Ш. Айтматов шығармаларынан алынған 32 роман, бірнеше хикаят пен әңгіме көркем мәтіндерінің ашық қолжетімді электрондық нұсқалары негізінде 2 163 109 токеннен тұратын көркем әдебиет корпусы жасалды.

Әр корпус AntConc бағдарламасының көмегімен біріздендіріліп, зерттеу нысаны болған синтаксистік құрылымның жиілік, контекстуалдық және функционалдық ерекшеліктері талданды.

Нәтижелер мен талқылау

Зерттеу жұмысы корпус лингвистикасының әдіснамасы негізінде жүргізілді. Талдауға тарих пәні бойынша жинақталған 232 академиялық мәтін алынып, олардан жалпы көлемі 2 358 202 токенді қамтитын арнайы корпус түзілді. Синтаксистік құрылымдардың жиілігін анықтау үшін AntConc бағдарламасының коллокация құралы пайдаланылды. Соның нәтижесінде *деп* көмекші етістігімен тіркескен 8176 синтаксистік құрылым анықталды. Осы құрылымдардың ішінен жиілік көрсеткіші ең жоғары тіркестер анықталды. Олар төмендегі кестеде берілді.

1-диаграмма. Деп көмекші етістігімен тіркескен құрылымдардың академиялық мәтіндерде кездесу жиілігі

Құрылымның академиялық мәтіндердегі қолданысын көркем мәтіндердегі қолданысымен салыстыру үшін қазақ әдебиетінің 17 классик жазушысының 32 көркем прозалық шығармасы негізінде 2 163 109 токеннен тұратын көркем әдебиет корпусы алынды. Мұнда да коллокация құралымен талдау нәтижесінде *деп аталатын* синтаксистік құрылым бұл корпус ішінде 98 рет кездескені анықталды (1-кесте).

1 - к е с т е

***Деп аталатын* синтаксистік құрылымның академиялық және көркем мәтін дискурстарында қолданылу жиілігі (салыстырмалы түрде)**

Мәтін түрі	Корпус көлемі (токен)	Жиілік (рет)	Орташа жиілік (1 млн токенге шаққанда)
Академиялық мәтін	2 358 202	316	134
Көркем мәтін	2 163 109	98	45

Талдау нәтижесінде *деп аталатын* құрылымының көркем мәтін дискурсына қарағанда академиялық дискурста үш есе жиі қолданылатыны анықталды. Бұл дерек аталмыш синтаксистік құрылымның ғылыми стильге тән тілдік бірлік екенін көрсетеді.

Сонымен қатар *деп аталатын* құрылымының атау беру, анықтау және нақтылау қызметтерін атқара отырып, ғылыми ұғымдарды жүйелеуде маңызды модификаторлық рөл атқаратыны көрінді. Мұндай жиілік пен функционалдық ерекшелік аталмыш құрылымды академиялық стильдің тұрақты құрылымдарының бірі ретінде тануға мүмкіндік береді.

Деп аталатын синтаксистік құрылымы академиялық мәтінде бірнеше маңызды қызмет атқарады. Ең алдымен, ол атау беру, ғылыми терминдер мен ұғымдарды нақтылау, категориялау үшін қолданылады. Бұл құрылым авторға белгілі бір құбылысқа немесе ұғымға атау беріп, оны нақтылап, әрі қарай соған сілтеме жасап жазуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар *деп аталатын* синтаксистік құрылымы ғылыми дискурста сілтеме жасау, дәйектеу, пікір білдіру немесе ғылыми тұжырымдарға баға беру мақсатында да жиі кездеседі.

Сонымен *деп аталатын* синтаксистік құрылымның негізгі қызметтері:

1. Атау беру, анықтау (дефинициялау) қызметі. Ғылыми мәтіндерде жаңа термин немесе ұғым енгізілгенде, оған нақты атау беру үшін қолданылады. Бұл құрылым ғылыми дискурста терминологиялық нақтылықты қамтамасыз етеді. Академиялық корпустан мысалдар:

Бұл үдеріс когнитивтік интерпретация деп аталатын тәсіл арқылы түсіндіріледі.

Мұндай тәсіл когнитивтік лингвистика деп аталатын ғылым саласында қарастырылады.

2. Категориялау және типке бөлу. Белгілі бір объектілерді жіктеп, типтерге бөлгенде жүйелеу, топтастыру мақсатында жиі қолданылады. Мысалы:

Қазақ тілінде көмекші етістік деп аталатын етістік түрі күрделі етістік жасауда қолданылады.

3. Дәйексөз, пікір немесе анықтаманы жанама түрде беру. Басқа авторлардың немесе теориялардың атауын енгізу үшін де пайдаланылады. Сілтеме мен дәйектеуде бейтараптықты сақтайды Мысалы:

Бұл құбылыс 3. Қабдоловтың зерттеулерінде эстетикалық қабылдау деп аталатын ұғыммен анықталады.

4. Ғылыми объективтілік пен дәлдік стилін сақтау. Тура сөйлемдерден гөрі жанама баяндау арқылы бейтараптыққа ұмтылады. Академиялық мәтіннің стилистикалық сипатын қалыптастырады. Мысалы:

Мұндай сөздер формалды лексика деп аталатын топқа жатады.

5. Күрделі сөйлем құрудың және оны күрделендірудің құралы болуы. Бұл құрылым бағыныңқы сөйлем арқылы ойды нақты, дәл бере отырып, сөйлем құрылымын күрделендіреді. Сөйлем ішіндегі логикалық байланыстарды нығайтады. Мысалы:

Зерттеуде мәтінтану деп аталатын бағыттың негізгі белгілері қарастырылды.

2 358 202 токеннен тұратын академиялық корпус негізінде деп аталатын синтаксистік құрылымының тіркесімділік ерекшеліктерін анықтау үшін жиілік талдау жүргізілді. Талдау нәтижесінде аталған құрылыммен жиі тіркесетін сөздердің тізімі алынды (2-кесте).

2 - кесте

Деп аталатын синтаксистік құрылыммен академиялық мәтінде жиі тіркесетін сөздер

№	Жиі тіркесетін сөз	Тіркесу жиілігі
1	Мақаласында	10
2	Еңбегінде	8
3	Жаңа	7
4	Шығармасы	6
5	Жинақ	5
6	Жинағы	4
7	Құралы	4
8	Тарауында	3
9	Зерттеуі	3
10	Кітап	3

Бұл тіркестердің мазмұнына қарай талдайтын болсақ, деп аталатын құрылымы көбіне ғылыми еңбектерге сілтеме жасау, ұғымды нақтылау немесе ғылыми терминге анықтама беру мақсатында қолданылады. Мысалы, деп аталатын мақаласында тіркесімі белгілі бір автордың еңбегіне сілтеме жасағанда, деп аталатын құралы және деп аталатын жинағы тіркесімдері белгілі бір құрал немесе жинақтың мазмұнына түсінік беруде қолданылады.

Осылайша, алынған нәтижелер деп аталатын құрылымының академиялық дискурста номинативтік және сипаттамалық қызмет атқаратын тұрақты тілдік модель екенін дәлелдейді. Бұл құрылым ғылыми жазуда терминологиялық нақтылықты сақтауға, ұғымдарды жүйелі таныстыруға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелерін нақтылай түсу үшін деп аталатын синтаксистік құрылымымен тіркесетін сөздердің сөз таптарына қатысы анықталып, тіркесу ерекшеліктері сарапталды. Талдау нәтижесі бұл құрылымның көбіне нақты бір объектіге, ұғымға немесе дереккөзге сілтеме жасау үшін қолданылатынын көрсетті:

Зат есімдермен тіркесуі:

... деп аталатын: мақаласында, еңбегінде, кітабында, зерттеуінде, баяндамасында, құжатта, қолжазбасында, бөлімінде, естелігінде, буынында, бағдарламада, қаулысында, кіріспесінде, үндеуінде.

... деп аталатын: жинақ, дерек, оқиға, кітап, шығарма, оқу құралы, оқулық, ұйым, бұйрық, құбылыс, салық, империя, қала, елді-мекен, халық, баспахана, өлең, жыр, фильм.

... деп аталатын: тармақтары, түрлері, тарауы, идеясы, көлемі, тақырыбы.

... деп аталатын: жерлер, таңбалар, ыдыстар, жерлер, тауарлар.

... деп аталатын: кезеңдегі, дәуірдегі.

Сын есіммен тіркесуі:

... *деп аталатын*: діни, тарихи, әдеби, әскери, қызметтік, әлеуметтік, аңшылық, халықтық, өзіндік, хроникалық, анықтамалық, ғылыми.

... *деп аталатын*: үлкен, ірі, алып, жаңа, биік, ескі, жеңіл, ерекше, қысқаша, ішкі, алғашқы.

Есімдікпен тіркесуі:

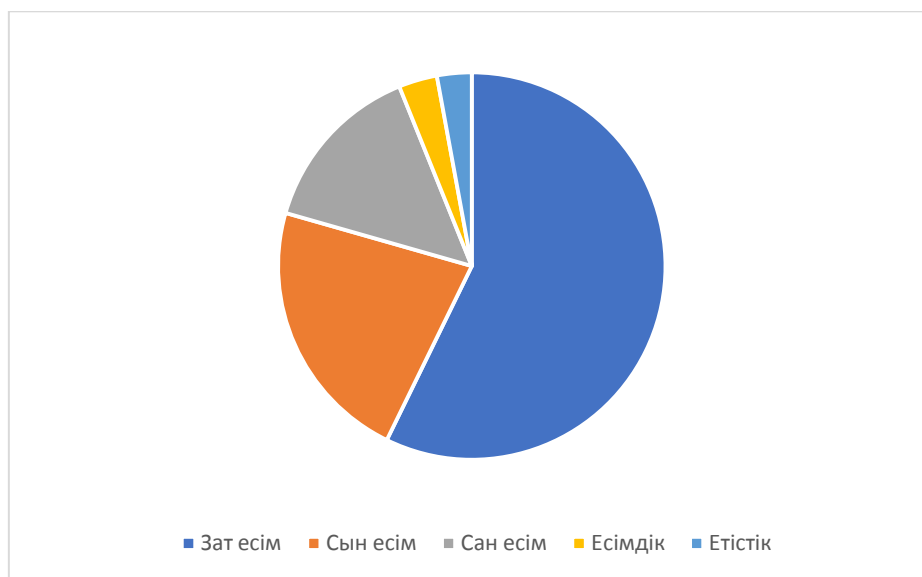
... *деп аталатын*: бұл, осы, сол.

Етістікпен тіркесуі:

... *деп аталатын*: еді, зерттеу, болса, болған.

Сын есіммен тіркесуі сирек кездескенімен, үстеумен кездесуін ұшырастырмадық.

Талдау нәтижесі диаграмма түрінде ұсынылды (2-диаграмма).

2-диаграмма. *Деп аталатын* синтаксистік құрылымның сөз таптарымен тіркесу жиілігі

Ұсынып отырған диаграмма нәтижесі *деп аталатын* синтаксистік құрылымның академиялық дискурста қай сөз таптарымен жиі байланысатынын көрсетеді.

Аталған құрылымның ең жиі тіркесетін сөз табы - зат есім екені көрініп тұр. Бұл - академиялық мәтіндерде ұғым, құбылыс, процесс атауларын нақтылап, ғылыми анықтамалар беру мен жіктеу мақсатында қолданыс табатындығын көрсетеді. Мысалы, *диахрондық тәсіл деп аталатын зерттеуі* сияқты тіркесімдер ғылыми стильге тән нақтылық пен дәлдікті қамтамасыз етеді.

Екінші орында сын есіммен тіркесу жиілігі тұр. Бұл - аталмыш құрылымның нысанды сипаттап, сапалық немесе қатыстық белгілерін нақтылауға бейім екенін дәлелдейді (*деп аталатын тарихи орын, деп аталатын жаңа жоба*).

Сан есім, есімдік және етістікпен тіркесуі салыстырмалы түрде аз. Сан есімдермен тіркесу құрылымның нақты деректер мен өлшемдерді атау үшін пайдаланылатынын көрсетсе (*деп аталатын екінші кезең*), есімдіктермен тіркесі абстракцияланған ұғымдар мен сілтеме мәнін танытады (*деп аталатын осы тәсіл*). Ал етістікпен тіркесу сирек кездеседі, бұл оның лексикалық емес, синтаксистік қызметке көбірек бейім екендігін айғақтайды. Жалпы, бұл талдау *деп аталатын* құрылымының ғылыми стильде атау мен анықтау қызметін атқаратын модификатор ретінде маңызды рөл атқаратынын, әрі зат есім мен сын есіммен тіркесу арқылы терминологиялық және ұғымдық сипаттағы академиялық тілдің қалыптасуына ықпал ететінін көрсетті.

Қорытынды

Бұл зерттеу жұмысында *деп аталатын* синтаксистік құрылымының жазба академиялық дискурстағы қолданысы корпусқа негізделген талдау әдісімен зерттелді. Арнайы құрылған академиялық корпус пен көркем әдебиет корпусы материалдары салыстырмалы түрде талданып, AntConc бағдарламалық құралдың көмегімен құрылымның жиілігі мен функциясы анықталды.

Зерттеу нәтижесінде *деп аталатын* синтаксистік құрылымы академиялық мәтіндерде көркем мәтіндерге қарағанда шамамен үш есе жиі қолданылатыны белгілі болды. Бұл оның академиялық стильге тән тұрақты құрылым екенін дәлелдейді. Құрылыммен жиі тіркесетін сөздердің басым бөлігін зат есімдер құрап, ол атау беру, ғылыми ұғымдарды нақтылау, сипаттау, жүйелеу сияқты модификаторлық қызмет атқаратыны анықталды. Сонымен қатар жүргізілген зерттеу нәтижелері көрсеткендей, «көмекші етістік пен көсемше» және «етістік пен есімше» үлгілері арқылы жасалған *деп аталатын* синтаксистік құрылымы академиялық мәтіндерде белгілі бір ұғымды нақтылау, атау беру және сипаттау қызметін атқарады. Корпусқа негізделген талдау әдісі бұл құрылымның анықтауыштық қызметте жиі қолданылатынын дәлелдей отырып, оның ғылыми дискурста модификаторлық қызмет атқаратын тұрақты құрылым екендігін нақтылай түсті. Осылайша, аталған құрылымның функционалдық ерекшелігі ғылыми мәтіндегі ұғымдарды жүйелеуде маңызды лингвистикалық құрал екендігін айқындайды. Сондай-ақ бұл құрылымды авторлар абстракттілі ғылыми ұғымдарды оқырманға түсінікті етіп ұсынуда тиімді пайдаланады.

Ендеше, *деп аталатын* синтаксистік құрылымының академиялық дискурстағы орнын тану - қазақ тіліндегі академиялық жазуды дамытуда, академиялық мәтіндерді тілдік тұрғыдан саралауда, сондай-ақ болашақта академиялық қазақ тілін оқыту әдістемесін жетілдіруде маңызды болып табылады.

Зерттеу нәтижелері қазақ тілінің функционалдық стильдік жүйесін жаңа қырынан тануға, ғылыми стильдің тұрақты құрылымдарын анықтауға, сондай-ақ терминжасам үдерісіндегі синтаксистік тәсілдерді сипаттауға үлес қосады.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (Грант № AP23488585 «Цифрлық гуманитарлық ғылымдар: Академиялық қазақ тілінің корпусын әзірлеу»).

Әдебиеттер тізімі

- 1 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер / Қ. Жұбанов; жалпы ред. басқ. М. Малбақов. — Алматы: А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2013. — 448 б.
- 2 Әбілқаев А. Де етістігінің мағыналары мен қызметі / А. Әбілқаев. — Алматы, 1958. — 74 б.
- 3 Сауранбаев Н. Қазақ тіліндегі етіс категориясы / Н. Сауранбаев. — Алматы: Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы, 1951. — 78 б.
- 4 Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттары: оқу құралы / Н. Оралбаева. — Алматы: Мектеп, 1975. — 136 б.
- 5 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздің морфологиялық құрылымы және сөйлеудің атаулы бөліктері / А. Ысқақов. — Алматы: Мектеп, 1964. — 147 б.
- 6 Маманов Ы. Қазіргі қазақ тілі (Етістік). Университет пен педагогтық институттардың филология факультеттеріне арналған оқу құралы / Ы. Маманов. — Алматы: Мектеп, 1966. — 153 б.
- 7 Оразов М. Қазіргі қазақ тіліндегі қалып етістіктері / М. Оразов. — Алматы, 1980. — 205 б.
- 8 Алтаева А. Көмекші етістіктердің көпмағыналық қызметке ие болу процестері: филол. ғыл. канд. ... дис. автореф. / А. Алтаева. — Алматы, 2003. — 29 б.
- 9 Масалиева Ж. Қазақ тіліндегі толымсыз көмекші етістіктер: филол. ғыл. канд. ... дисс. автореф. / Ж. Масалиева. — Алматы, 1999. — 25 б.
- 10 Жолшаева М. Қазақ тіліндегі аспектуалды семантика: форма және мазмұн: филол. ғыл. д-ры ... дисс. автореф. / М. Жолшаева. — Алматы, 2009. — 48 б.
- 11 Ерназарова З. Ш. «Деп» көмекші етістікті синтаксистік құрылымдарды когнитивті-семантикалық талдау / З. Ш. Ерназарова, Г. Ш. Ерназарова // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. — 2025. — № 1 (76). — Б. 94–109. — <https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.007>
- 12 Жолшаева М. С. Қазақ тіліндегі құранды етістіктердің лексика грамматикалық ерекшеліктері / М. С. Жолшаева // Тілтаным. — 2022. — №1(85). — Б. 44-54. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2022-1-43-52>
- 13 Жолшаева М. С. Қазақ тіліндегі күрделі құрамды етістіктер мәселесі / М. С. Жолшаева, Н. Х. Шадиева // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. — 2023. — № 2. — Б. 67-80.
- 14 Қасым Б. Түркі тілдеріндегі күрделі етістіктер мен аналитикалық формалы етістіктер / Б. Қасым // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. — 2012. — №1(135). — Б. 131-134.

- 15 Молгаждаров Қ. Көмекші сөздер тарихы: (көне, орта, қазіргі түркі тілдері материалдары негізінде): монография / Қ. Молгаждаров. — Көкшетау, 2010. — 419 б.
- 16 Молгаждаров Қ.К. Орхон-Енисейдегі көмекші сөздер: дамуы мен концепция мәселелері (тарихи-салыстырмалы анализ) / Қ. К. Молгаждаров, Д. Қ. Шаяхимов, Ә. Қ. Таңсықбай // Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің хабаршысы. — 2025. — Том 33, №1. — Б. 138-149.
- 17 Балахожаева А.Б. Мәмлүк-қыпшақ тілі мен қазақ тіліндегі етістіктер және шақ категориясы / А. Б. Балахожаева, Қ. Қ. Аубакирова // Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. Шығыстану сериясы. — 2022. — №3 (102). — Б. 4-15. <https://doi.org/10.26577/JOS.2022.v101.i2.01>
- 18 Балахожаева А. Б. Оғыз тобы тілдеріндегі етістіктің шақтық категориясының салыстырмалы талдауы / А. Б. Балахожаева, Е. А. Қуанышбаев // Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. — 2022. — № 4(141). — Б. 8-22. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-141-8-23>
- 19 Johanson L. The Turkic Languages / L. Johanson, A.É. Csató. — London-New York: Routledge, 1998.
- 20 Anderson G.D.S. Auxiliary verb constructions in Altai-Sayan Turkic / G. D. S. Anderson. — Wiesbaden: Harrassowitz, 2004.
- 21 Akbaba D.E. Kazak ve Nogay Türkçesi Yazı Dillerinde Tasvir Fiilleri [Auxiliary Verbs in Kazakh and Nogai] / D.E. Akbaba. — Ankara: Grafiker Yayınları, 2011.
- 22 Györfi D. Auxiliary verb constructions in modern spoken Kazakh. Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy / D. Györfi. — University of Surrey, 2022. — 333 p.
- 23 Сәрсеке Г.Ә. Академиялық корпус және оны қазақ тілінде әзірлеудің өзектілігі мен маңыздылығы [Электрондық ресурс] / Г. Ә. Сәрсеке, Б. Е. Ақмағамбетова, Ж. Қ. Сентіргбек // Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2025. — № 2. — Б. 213–227. — Кіру режимі: <https://vestnik.kgu.kz/index.php/kufil/article/view/574>
- 24 Anthony L. AntConc (Version 4.3.1) [Computer Software] / L. Anthony. — Tokyo, Japan: Waseda University, 2024. — Retrieved from <https://www.laurenceanthony.net/software/AntConc>
- 25 Anthony L. Common statistics used in corpus linguistics / L. Anthony. — [index – Laurence Anthony's Website](#)

Г.А. Сарсеке

Корпусный анализ синтаксической структуры деп аталатын в академическом дискурсе

В статье представлены результаты корпусного анализа синтаксической конструкции с вспомогательным глаголом *деп аталатын* в казахском языке. Цель исследования — комплексно проанализировать частотность употребления, функциональную нагрузку и структурно-семантические особенности конструкции *деп аталатын* в рамках письменного академического дискурса современного казахского языка на основе корпуса. Материалом исследования послужили данные, собранные по предмету «История» в процессе создания корпуса академического казахского языка в рамках цифровых гуманитарных наук. В корпус включены академические тексты, в том числе учебники и учебные пособия, монографии и диссертации, статьи и доклады, тезисы и аннотации. В работе дается лингвистическая характеристика частотности и функций конструкции *деп аталатын* в академических текстах. Исследование выполнено методом корпусного лингвистического анализа с использованием программы AntConc для количественно-статистической обработки собранных данных. Частотность конструкции *деп аталатын* в академическом дискурсе сопоставлена с её употреблением в художественных текстах. Данное сопоставление позволило более глубоко описать прагматическую функцию и особенности этой конструкции в академическом дискурсе. Актуальность исследования. Актуальность настоящего исследования заключается в том, что синтаксическая конструкция *деп аталатын* впервые подвергается анализу на основе методов корпусной лингвистики. Кроме того, системный анализ функционирования данной конструкции в академическом дискурсе позволяет уточнить функциональные особенности академического казахского языка, определить место и значимость данной единицы в научных текстах. Гипотеза исследования. В ходе исследования выдвинута гипотеза о том, что синтаксическая конструкция *деп аталатын* относится к числу высокочастотных и функционально нагруженных конструкций, широко используемых в академических текстах. Предполагается, что она выполняет характерные для научного стиля функции — точное обозначение, определение, систематизация, наименование, конкретизация и описание, тем самым становясь одним из ключевых элементов академического дискурса. Результаты исследования. Результаты исследования показали, что конструкция *деп аталатын* является устойчивой синтаксической единицей, часто используемой в академическом дискурсе. Кроме того, она выполняет модификаторную функцию, выражая именование и описание понятий, объектов или явлений. Данная особенность способствует выполнению требований академического языка, таких как точность, конкретизация и системность.

Ключевые слова: *деп аталатын*, синтаксическая конструкция, академический текст, частотность, корпус, корпусный анализ.

G.A. Sarseke

A corpus-based analysis of the syntactic structure of *dep аталатын* in academic discourse

This article presents the results of a corpus-based analysis of the Kazakh syntactic construction «dep аталатын», formed with the auxiliary verb 'de'. This study aims to conduct a comprehensive analysis of the frequency of use, functional load and structural-semantic features of the phrase 'dep аталатын' in modern Kazakh academic writing, based on a linguistic corpus research material comprises data collected from the field of history during the development of an academic Kazakh corpus in the humanities. This corpus comprises academic texts, such as textbooks, teaching aids, monographs, dissertations, articles, reports, theses and abstracts. The article provides a linguistic description of the frequency and functions of the dep аталатын construction in academic texts. A corpus-based analysis method was employed for the study, and AntConc software was used for the quantitative processing of the collected data. The frequency of dep аталатын in academic discourse is compared with its usage in literary texts. This comparative analysis has enabled a deeper understanding of the functions and discourse-specific features of the construction in academic writing. Relevance of the study: This study is significant because it is the first to analyse the syntactic construction dep аталатын using a corpus-based analysis method. Furthermore, systematically analysing how this construction functions in academic discourse clarifies the functional features of academic Kazakh and determines the place and significance of this unit in scientific texts. Research Hypothesis: It is hypothesised that the dep аталатын syntactic construction belongs to the category of high-frequency, functionally loaded structures that are widely used in academic texts. It is assumed that this construction performs functions that are typical of the scientific style, such as precise designation, definition, classification, naming, specification and description, thus becoming one of the key elements of academic discourse. Study results: The study showed that the construction of dep аталатын is a stable syntactic unit that is frequently used in academic discourse. Furthermore, it acts as a modifier, expressing the naming and description of concepts, objects or phenomena. This feature helps to fulfil academic language requirements such as precision, concretisation, and consistency.

Keywords: dep аталатын, syntactic construction, academic text, frequency, corpus, corpus-based analysis.

References

- 1 Zhubanov, K. (2013). *Qazaq tili zhonindegi zertteuler* [Studies on the Kazakh language]. Malbaqov, M. (Eds.). Almaty: A. Baitursynuly atyndagy Til bilimi instituty [in Kazakh].
- 2 Abilqaeov, A. (1958). *De etistiginin magynalary men qyzmeti* [Meanings and functions of the verb “de”]. Almaty [in Kazakh].
- 3 Sauranbaev, N. (1951). *Qazaq tilindegi etis kategoriiasy* [The category of voice in the Kazakh language]. Almaty: Qazaq SSR Gylym akademiiasynyn baspasy [in Kazakh].
- 4 Oralbaeva, N. (1975). *Qazirgi qazaq tilindegi etistiktin analitikalyq formantтары: oqu quraly* [Analytical formants of the verb in modern Kazakh: a textbook]. Almaty: Mektep [in Kazakh].
- 5 Ysqaqov, A. (1964). *Qazirgi qazaq tilindegi sozdin morfologiyalyq qurylymy zhane soileudin atauly bolikteri* [Morphological structure of the word and nominal parts of speech in modern Kazakh]. Almaty: Mektep [in Kazakh].
- 6 Mamanov, Y. (1966). *Qazirgi qazaq tili (Etistik)* [Modern Kazakh language (Verb)]. Almaty: Mektep [in Kazakh].
- 7 Orazov, M. (1980). *Qazirgi qazaq tilindegi qalyp etistikteri* [Stative verbs in modern Kazakh]. Almaty [in Kazakh].
- 8 Altaeva, A. (2003). Komekshi etistikterdin kopmagynalyq qyzmetke ie bolu protsesteri [Processes of acquisition of polysemous functions by auxiliary verbs]. *Extended abstract of Candidates's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 9 Masalieva, Zh. (1999). Qazaq tilindegi tolymsyz komekshi etistikter [Incomplete auxiliary verbs in the Kazakh language]. *Extended abstract of Candidates's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 10 Zholshaeva, M. (2009). Qazaq tilindegi aspektualdy semantika: forma zhane mazmun [Aspectual semantics in the Kazakh language: form and content]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 11 Ernazarova, Z.Sh., & Ernazarova, G.Sh. (2025). «Dep» komekshi etistikti sintaksistik qurylymdardy kognitivti-semantikalyq taldau [Cognitive-semantic analysis of syntactic structures with the auxiliary verb “dep”]. *Abylai khan atyndagy Qazaq Khalyqaralyq Qatynastar zhane Alem Tilderi Universitetinin Khabarshysy. Filologia gylymdary seriasy — Bulletin of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages. Series “Philological Sciences”, 1(76), 94–109*. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.007> [in Kazakh].
- 12 Zholshaeva, M.S. (2022). Qazaq tilindegi qurandy etistikterdin leksika grammatikalyq erekshelikteri [Lexico-grammatical features of koranic verbs in the Kazakh language]. *Tiltany — Linguistics, 1(85), 44-54* [in Kazakh].
- 13 Zholshaeva, M.S., Shadieva, N.H. (2023). Qazaq tilindegi kurdeli quramdy etistikter maselesi [The problem of complex compound verbs in the Kazakh language]. *Euraziia gumanitarlyq institutynyn khabarshysy — Bulletin of the Eurasian Humanitarian Institute, 2, 67–80* [in Kazakh].

- 14 Kasym, B. (2012). Turki tilderindegi kurdeli etistikter men analitikalyq formaly etistikter [Complex verbs and verbs of analytical form in Turkic languages]. *Qazaq ultyq universitetinin khabarshysy. Filologiya seriiasy — Bulletin of the Kazakh National University. Philology series, 1(135)*, 131–134 [in Kazakh].
- 15 Molgazhdarov, K. (2010). *Komekshi sozder tarihy: (kone, orta, kazirgi turki tilderi materialdary negizinde): monografiia* [The history of auxiliary words: (based on the material of ancient, Middle, and modern Turkic languages): a monograph]. Kokshetau [in Kazakh].
- 16 Molgazhdarov, K.K., Shajakhimov, D.K., & Tansukbaj, A.K. (2025). Orkhon-Eniseidegi komekshi sozder: damuy men kontsepsiia maseleleri (tarikhi-salystyrmaly analiz) [Auxiliary words in Orkhon-Yensei: problems of development and concepts (historical and comparative analysis)]. *Batys Qazaqstan innovatsiialyq-tehnologiialyq universitetinin khabarshysy — Bulletin of the West Kazakhstan University of Innovation and Technology*, 33, 1, 138–149 [in Kazakh].
- 17 Balakhozhaeva, A. B., & Aubakirova, K. K. (2022). Mamluk-qupshaq tili men qazaq tilindegi etistikter zhane shaq kategoriiasy [Mamluk-Kipchak language and categories of verbs and tenses in the Kazakh language]. *Al-Farabi atyndagy Kazak ultyq universitetinin habarshysy. Shygystanu seriiasy — Bulletin of the Kazakh National University. Journal of Oriental Studies*, 3 (102), 4–15. <https://doi.org/10.26577/JOS.2022.v101.i2.01> [in Kazakh].
- 18 Balakhozhayeva, A. B., & Kuanyshbayev, E. A. (2022). Ogyz toby tilderindegi etistiktin shaktyq kategoriiasynyn salystyrmaly taldauy [Comparative analysis of verb categories in the languages of the Oghuz ethnic group]. *L. N. Gumilov atyndagy Euraziia Ulytyq Universitetinin Khabarshysy. Filologiya seriiasy — Bulletin of L. N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*, 4(141), 8–22. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-141-8-23> 19 [in Kazakh].
- 19 Johanson, L., & Csato A.É. (1998). *The Turkic Languages*. London-New York: Routledge.
- 20 Anderson, G.D.S. (2004). *Auxiliary verb constructions in Altai-Sayan Turkic*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2004.
- 21 Akbaba, D.E. (2011). *Kazak ve Nogay Türkçesi Yazı Dillerinde Tasvir Fiilleri* [Auxiliary Verbs in Kazakh and Nogai]. Ankara: Grafiker Yayınları [in Turkish].
- 22 Györfi, D. (2022). *Auxiliary verb constructions in modern spoken Kazakh*. Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy. University of Surrey.
- 23 Sarseke, G.A., Aqmagambetova, B.E., & Sentirbek, Zh.K. (2025). Akademiialyq korpus zhane ony qazaq tilinde azirleudin ozektiligi men manyzdylygy [Academic corpus and the relevance and importance of its development in the Kazakh language]. *Shoqan Ualikhanov atyndagy Kokshetau universiteti khabarshysy — Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University*, 2, 213–227. Retrieved from <https://vestnik.kgu.kz/index.php/kufil/article/view/574> [in Kazakh].
- 24 Anthony, L. (2024). *AntConc* (Version 4.3.1) [Computer Software]. Tokyo, Japan: Waseda University. Retrieved from: <https://www.laurenceanthony.net/software/AntConc>
- 25 Anthony, L. *Common statistics used in corpus linguistics*. [index – Laurence Anthony's Website](https://www.laurenceanthony.net/index.html)

Information about the authors

Sarseke, Gulnar Adebietkyzy (corresponding author) — PhD, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan. E-mail: sarseke_ga@enu.kz; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1670-5131>

А.К. Даирбекова*, А.С. Адилова, Б.А. Жунусова, С.А. Рахымберлина

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: ayau78@mail.ru, adilova2010@mail.ru, bayan75-75_75@mail.ru, Rakhymberlina_Sagila@buketov.edu7kz.)

Медиалық-тілдік тұлғалардың эпистолярлық дискурсы (І. Омаров, Ш. Мұртаза хаттарының негізінде)

Тілімізде осы уақытқа дейін ақын, жазушылардың тілін қарастырған ғылыми жұмыстар көбірек зерттеліп келсе, кейінгі кездері жеке жазушының немесе қоғам, мәдениет қайраткерлерінің эпистолярлық дискурсын зерттеуге арналған жұмыстар көбірек қолға алынуда. Хат — сөйлеудің ерекше эпистолярлық жанры. Ол адресатқа белгілі бір ақпаратты жеткізу, хабардар ету немесе өзара қарым-қатынасты қолдау мақсатында жолданатыны белгілі. Мақалада хаттардың тілдік ерекшеліктері мен стиліне, адресат пен адресант арасындағы қарым-қатынасқа талдау жасалады. Баспасөз арқылы хат жазысқан қаламгерлердің қоғамдық-әлеуметтік мәселелерін талдап, халық үнін жеткізудегі нақты дәйекпен ой айтылады. Мақаланың мақсаты — медиалық-тілдік тұлға ретінде тануға болатын мәдениет пен қоғам қайраткерлері, қазақ елінің біртуар азаматтары Ілияс Омаров пен Шерхан Мұртазаның эпистолярлық дискурсындағы тілдік ерекшеліктерді нақтылап, олардың идиостиліндегі тілдік бірліктердің функционалдық, коммуникативтік, прагматикалық қызметтерін анықтау. Эпистолярлық жанрда автор мен адресант арасындағы байланыс пен тұлғааралық қатынасты да көрсететіні маңызды болмақ. Эпистолярлық дискурс арқылы хат мәтіндерінде белгілі бір уақытты (кезенді) көрсететінін көреміз. Мәдениет қайраткерлерінің бір-біріне жазған достық хаттары — дәуірдің өзіндік құжаты. Коммуникативтік-прагматикалық және лингвомәдени танымдық тұрғыдан тілдік материалдар кешенді түрде қарастырылған. Эпистолярлық стиль арқылы хаттардың ақпараттық маңыздылығы айқындалып, хат мәтіндеріндегі авторлық қолданыстар, тілдік мәдениет нақтыланады. Автордың тыңдаушыны сендіру шеберлігі, тұлға психологиясы мен тұлғааралық қатынасты түсіну қабілеті, ақпаратты ықпал ету тәжірибесі, әр көтерген мәселенің тарихын білуі, сендіру және дәлелдеу шеберлігі көрінеді. Коммуниканттардың өзара қарым-қатынасы мен идиостилінің ерекшеліктері, тілдік және тұлғалық сипаттары белгіленеді. Ш. Мұртаза мен І. Омаровтың хаттары арқылы олардың білімді, интеллигент адам ретіндегі болмысын, достық әрі іскерлік қарым-қатынасының тиімді қолданыста болғанын көреміз. Мақалада коммуникативтік-функционалдық талдау әдісі қолданылып, хаттардың мәтіні талданып, лексика-семантикалық ерекшеліктері анықталды. Хат мәтіндерінде саяси-қоғамдық жағдайларды талдаудағы әртүрлі пікір қарастырылып, қарапайым лексиканың ауызекі сөйлеу тілінде берілгенін көреміз. Сонымен қатар қарым-қатынасқа тән амандасу, алғыс айту, тілек білдіру, кешірім сұрау сияқты тілдік клишелердің қолданысы адресатқа деген құрметті білдіріп, сенімділік қалыптастыруға ықпал етеді. Қоғам қайраткерлері хат арқылы ойларын барынша ашық жеткізіп, ішкі дүниесін тереңнен ақтарып, сол арқылы қоғамда болып жатқан мәселелерді кеңінен толғайды. Демек, хат — ауызекі сөйлеу стилінен ғылыми стильге дейінгі мәліметті тоғыстыра алатын ерекше жанр деп айтуымызға толық негіз бар.

Кілт сөздер: хат, хат мәтіні, эпистолярлық стиль, эпистолярлық дискурс, адресат пен адресант, тұлға, қоғам қайраткерлері, идиостиль, тілдік бірліктер.

Kipicne

Жазу өнері — тарихы тереңде жатқан жанр. Ерте дәуірден адамдар бір-бірімен хабар алмасу үшін ағаш пен жапырақтарды пайдаланған. Шынында да V-VIII ғасырлардағы әлемге танымал болған туындылар тас бетіне қашап жазған Орхон-Енисей, Күлтегін жазбаларынан бастау алған, кейіннен бірте-бірте қағаз бетіне түсірілген, одан кейін жазу адамзаттың қарым-қатынас құралына айналғаны белгілі. Сөйтіп, жазу өнерінің ғасырдан ғасырға дамып, халық өмірінде қоғамдық-саяси мәні артып, ұлт тарихын түгендеу мен насихаттауда атқарған ролі зор.

Ғалым Г. Пірәлі хаттың маңызы туралы былай дейді: «Әлемдік әдебиет әлеміндегі хат жанры осы кезге дейін тұрмыстық өмірде көп кездесіп, адамзат тарихындағы руханиятта айтарлықтай із қалдырды. Эпистолярлық мәдениет қоғамдық, саяси, әлеуметтік және әдебиет, мәдениеттегі құбылыстарда адам мен адамның, қоғам мен қоғамның, ұлт пен ұлттың, ұрпақ пен ұрпақтың

* Хат-хабар үшін автор. e-mail: ayau78@mail.ru

арасында диалогтық дәстүр қалыптастырып, сөйлеу жанрының жан-жақтылығын қамтамасыз етті» [1; 9]. Қазіргі кезде хаттарға жауапкершілік күшейіп, жалпы адамзаттық мәселелер көтере бастады.

Ғылымда хат жазу немесе хат жіберу эпистолярлық стиль деп аталады. Эпистолярлық стиль де басқа стильдер сияқты бірте-бірте дамып қалыптасты. Лингвистер зерттеу бағытына қарай «эпистолярлық жанр», «эпистолярлық стиль», «эпистолярлық дискурс», «эпистолярлық әдебиет» сияқты терминдерді қолданып жүр. Жазбаша сөйлеудің тарихи қалыптасқан түрі ретінде «эпистолярлық стиль» терминін қолданған дұрыс деп санаймыз. Эпистолярлық стиль арқылы тарих, мәдениет пен әдебиет, өркениет, саясат туралы көптеген ақпаратты білеміз. Қазақ Совет энциклопедиясында: «Эпистолярлық әдебиетке жеке адамдардың бір-біріне жазған, мәдени маңызы бар, әдеби мұраға айналған хаттары да жатады» деген түсінік беріледі [2; 453].

Хат эпистолярлық коммуникацияның бірлігі болғандықтан, онда сөйлеу жанрының барлық белгісі болатыны анық. Эпистолярлық стильде адресат пен адресанттың тұлғалық ерекшеліктері, олардың қарым-қатынасының сипаты, қарым-қатынас тақырыбы, пікірлесу тақырыбы, алшақтық, сөйлеу тілінің жазбаша түрі сияқты белгілер, коммуниканттардың өмір сүрген дәуірі анық көрініп тұрады. Мәтінде берілген ақпарат тұрақты, өзгермей жеке хат түрінде сақталып отырады. Жеке хаттарды баспасөзде жариялау кезінде «жалпыға жария ету» мүмкіндігі мен мүмкін еместігі туралы сұрақтар да туындап отырады. Сонымен қатар хаттар оқырмандарға ой салатын, қоғамдық ой-пікір тудыратын ақпарат көзі ретінде де белгілі. Негізінде эпистолярлық стильде жазылған шығармалардың көтеретін әлеуметтік жүгі және қоғамдық мәні жоғары.

Осы күнге дейін жазу адамзат үшін маңызды рөл атқарып келеді. Өткен ғасырларда бұл стиль ерекше бағаланып, жеке жанр дәрежесіне көтерілгені анық. Академик Рәбиға Сыздықова «Қазақ әдеби тілінің» тарихы кітабында эпистолярлық жанр туралы: «Бұл стиль — адамдардың бір-бірімен хат алмасу тілін көрсететін сөз стилі. Әдетте, бұл салада зерттелетін материал кез келген адамның оның күнделікті өміріне, тұрмыс тіршілігіне қатысты хаттары емес, белгілі қоғам қайраткерлерінің, ғылым өкілдерінің негізінен әлеуметтік немесе басқа мазмұндағы хаттары болуы керек» [3; 247], — дейді. Сонымен қатар ғалым XIX ғасырдағы қазақ қайраткерлерінің хаттарын лексика-фразеологиялық, прагматикалық тұрғыдан қарастырады.

Орыс тіл білімінің зерттеушілері Н. Кохтев, О. Протопопова «Анықтамалық әдебиеттерде хаттар мен жолдаулардың (эпистол) формасына негізделген, тарихи тұрғыдан қалыптасқан жазбаша сөздің бір түрі ретінде қарастырылады (грекше *epistole* — «жолдау, хат») [4; 639], [5; 631], — деген пікір айтады. Ал, А. Кирьянова былай деген: «Хат эпистолярлық коммуникацияның негізгі бірлігі болғандықтан, оған сөйлеу жанрына тән барлық сипат тән» [6; 125]; [7; 246]. М. Бахтиннің пікірінше: «Сөйлеу жанры экспрессия, көлем, адресант және адресат тұрғысынан коммуникативті жағдаятқа байланысты сипатталады» [8; 458], демек хат та жазбаша сөйлеу жанрының бір түрі ретінде осы ерекшеліктерге сәйкес болуы керек.

Хат алмасуға екі жақ — адресант пен адресат қатысады, сондықтан коммуниканттардың жас ерекшелігі, жынысы, әлеуметтік жағдайы, таныстығы, олардың жеке қарым-қатынасы, жеке сөйлеу ерекшеліктері мәтіндердің тілдік табиғатын айқындайтын негізгі фактордың бірі [9; 175]. Эпистолярлық мәтіндерді коммуникативтік тұрғыдан зерттеуде хат алмасу мотивін, мақсаты мен міндетін, жеке хаттарды жазу жағдайын және т.б. қарастырылады.

Эпистолярлық стиль туралы әртүрлі көзқарас пен зерттеуді талдау негізінде Н.И. Белунова хаттың негізгі белгілері ретінде мыналарды көрсетеді: адресатқа нақты назар аудару; «Мен — Сен» коммуникативті-прагматикалық осін жүзеге асыру; көптематикалық; көпфункционалдылық, сөйлеу этикетінің мағыналық толықтығы; семантикалық толықтық; формализаторлардың бір түрі болып табылатын шекаралардың (хаттың басы мен соңы) болуынан байқалатын құрылымдық бірлік; белгілі бір жағдайға байлану; қос межелі — ашық (эксплицитті) және астарлы (имплицитті), контекстік — ақпаратты қамтитын мазмұн тұтастығы; адресант пен адресаттың тілдік тұлғасының ерекшеліктерін көрсететін коммуникативтік міндеттер жүйесі және автордың жеке жазу стилі» [10; 75].

Зерттеудің деректері мен әдістері

XI-XX ғасырлар арасын қамтитын кезеңді эпистолярлық жанрдың нағыз шарықтаған уақыты деп атауға болады. Қазақ елінің ел болып қалыптасуына, бабалар аңсаған егемендіктің орнығуына атсалысқан көптеген қайраткерлердің өз ойын ашық жария ету мақсатында хаттарды пайдаланғаны байқалады, сондықтан эпистолярлық жанрдың табиғатымен ерекшеліктерін көрсету үшін өткен ғасырдағы қазақ зиялыларының хаттары зерттеу нысаны болып отыр.

Мақалада коммуникативті-функционалдық тәсіл арқылы хаттардың мәтіндері талданып, нақтыланады. Аталған әдіс арқылы хаттардың лексика-грамматикалық ерекшеліктері анықталады.

Эпистолярлық шығармалар арқылы тарих, саясат, мәдениет пен әдебиет, өркениет, өнер, әдет-ғұрып, оқиғалармен таныса аламыз. Сонымен қатар эпистолярлық шығармалар есімдері елге белгілі тұлғалар, олардың жеке өмірі, шығармашылығы, қызметі, еңбек жолы, арман-мақсаты туралы ғылыми зерттеулер жүргізуде де таптырмас құрал болып табылады. «Эпистолярлық жанр — өзіндік ерекше табиғаты бар, жеке адамдардың бір-біріне жазысқан хаттарының тілін танытатын сөз мәнері, жеке жазушының сөз саптауы, жазу үлгісі» [11; 132], – дейді Г. Омарбекова. Осы айтқандарымызға мысал ретінде есімдері ел есінде қалған, белгілі мәдениет қайраткері Ілияс Омаровтың, публицист Шерхан Мұртазаның хаттарын негізге алуға болады. І. Омаровтың атақты жазушылар М. Шолохов, Л. Леонов, А. Фадеев, М. Әуезов, Ғ. Мүсірепов, Б. Момышұлы т.б. қаламгерлермен жазысқан хаттары оның сыншылдық мұрасының мазмұнын байытуға ерекше үлес қосқанын білеміз [12; 61]. Аталған тұлғалар ХХ ғасырда өмір сүргенмен, олардың хаттары жазылған тұста қоғамдық-әлеуметтік жағдай, идеология, мәдени кеңістік, ұлттық сана деңгейі әртүрлі болғаны сөзсіз.

Нәтижелер мен талқылау

Қарқынды хат алмасу, әдетте, кәсіби ортаның, достық шеңбердің, күнделікті істердің және т.б. ортақтығына байланысты болғанмен, көтерген мәселелерімен есте қалады. Отаны үшін, елі үшін еңбек еткен ер қашанда елдің мақтанышы, өсу мен өркендеудің қайнар бұлағы. Себебі, олар сын сағатта халқының қамал-қорғаны бола білді, әлеуметтік ілгерілеуіне бағыт-бағдар сілтеді, жол көрсетіп, келер ұрпақ сабақтастығына хаттар арқылы үн қосты. Әрқашан ел үшін қызмет еткен ер мәңгі халық жүрегінде қала береді. Дәстүр бойынша белгілі саяси және мәдениет қайраткерлерінің хаттары, көрнекті тұлғалардың жазғандары әдеби мұраның фактісіне айналып, келер ұрпаққа мұра болып қалатыны сөзсіз. Ғалым Р. Сыздықова жеке жазушылардың сөз мәнері (даралық стилі) деп атап, эпистолярлық стиль ретінде қарастырады [13; 6].

«Хаттар арқалаған сырлар» атты кітабында «Ілияс Омарұлы Омаров (1912-1970) — ХХ ғасырда Қазақстан партиялық-мемлекеттік истеблишментінің арасындағы ең бейнелі тұлға. Солай бола тұра, ол кісінің жеке тұлғалық қасиеттері өз алдына бірегей: парасаттылықтың сан қырлы қасиеттерімен ұйымдастырушылық дарындылығы оның бойындағы таза шыншылдығы және жоғары инабаттылығымен, мәдениеттілігі, социалистік қоғамды қалыптастыру мұратына деген сенімнің беріктілігі, адамзатқа деген шексіз махаббаты өзара бір ғана тұлғаның бойында әдемі үйлесім тапқан» деген баға беріледі [14; 6].

Мәдениет қайраткері Ілияс Омаровтың Мұхтар Әуезов, Бауыржан Момышұлы, Қалибек Қуанышбаев, Шәкен Айманов, Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов, Мәлік Ғабдуллин, Зейін Шашкин, Қаныш Сәтбаев, Әбдіжәміл Нұрпейісов, Хамит Ерғалиев, Сырбай Мәуленов және т.б қазақ тілінде, сонымен қатар орыс тілінде А. Қонаев, А.М. Панкратова, Н.Е. Тихонов, Н.И. Сац, Т.И. Сәтпаева, Л.М. Леонов, Е.Г. Брусиловский т.б сынды белгілі тұлғалармен және басқа қоғам қайраткерлерімен жазысқан хаттарының өзі бір кітап. Ілияс Омаров туралы Қ. Құрманғали: «Бүгінгі қазақ елінің мәдениеті мен өнерінің өсіп-өркендеуіне ерен еңбек сіңіріп, өмірін арнаған азаматтардың ішіндегі бірегейі Ілияс Омаров екендігі жалпы жұрт мойындаған шындық» [15; 6], – дейді. Өткен ғасырдың екі кезеңінде өмір сүрген мәдениет қайраткерінің тек архивтегі деректері ғана қамтылған «Хаттар арқалаған сырлар» атты жинағы 2012 жылы жарық көрді.

1946 жылы жазған «Қадірлі Мәлік!» деп басталатын хаты тілдік тұрғыдан ерекше назар аудартады: «Сенің хатыңды алғаннан кейін мен Алматыға барып бірнеше рет танертең, кешке де телефон соғып едім, жауап берген жоқ. Қандай *жортуылда* жүргенінді Алла тағалам білсін. Бір күні кешке сені таба алмаған соң менің ойыма атақты Стендальдың бір сөзі сап ете түсті. Ол мынау еді: «*Тщеславные даже обладали холодным умом, допускать ошибки, что утверждая, что они всегда были выше сердечных слабостей*». «МӘӘ!.. дедім өзіме-өзім осы ойды ұстап алып, *келінді де құдай бір көрсетер*» дедім ішімнен. Алматыда да көп жүруге мүмкіншілік болған жоқ, себебі тасадағы қуыстың біреуіне *насыбай ілігін шашқаны тиген сиырдай ауылға шабуға тура келді*». Ал енді *қалжыңнан басты тартып* алып, *шығам деп үміттеніп жүрген мұртты бір сипап қойып* секретарь болып сөйлеп көрейін. Абыройсыз болмаспыз-ау деймін, оған *нардай иілген Алтайдың алтын тамған қарт емшегі айзақ*.

Ал енді ауыл шаруашылығымыз *салақ қатынның үйіндегі болып абдырап қолбырап жатыр*. Оған себеп, жаңбыр көп болып, шыққан егінді *бауырлатып жатқызып* тастап, ал оны жинап

алайық десек, күні-түні *сауылдап жауып*, мазаны кетіріп тұр. Дегенмен, *желкеге су кетіп*, қызу еңбектің ортасындамыз. *Көңіл көтеріңкі, мұрын орнында*. Әрине, Алатаудың қатпар тасын қолына ұстап, *іннің аузында тышқан аңдыған мысықтай*, бізде атақты таз Нұрдәулет отыр. Оның ойы бізді былай деп табаламақ, *кедей етегіне бидай салса*, Нұрдәулеті тұрып төгіп тастайды, болмаса *кедейдің аузына ас тисе, мұрны қанайды* демек. Бірақ осы сөздерді сол *тазға* айтқызбай, *аңдып отырған тышқан боп жерден шықпай, мұзбалақ тұйғын боп сорлы мысықтың төбесіне түспесек не жазсын*. Ал енді, әңгіме де, қалжың да әзірге осымен доғарыла тұрсын. Келесі сессияға бара алмайтын түрім бар. Орысша айтқанда: *«Грехи не пускают»*. Сол себепті Мәскеуде кездесе алмаспыз. Әзірге қош бол! Сәлеммен, Илияс. 1946 ж. Өскемен қ. [14; 31].

Хаттың мәтінінде барлық функционалды стильдеріне жататын тілдік бірліктер, тұрақты тіркестер, қарапайым сөз, ауызекі сөйлеу тілі элементтері, мақал-мәтелдер, окказионалды өзгеріске түскен прецедентті айтылымдар да кездеседі. Мысалы, *насыбай ілігін шашқаны тиген сиырдай ауылға шабуға тура келді* «қалжыңнан басты тартып», «шығам деп үміттеніп жүрген мұртты бір сипап қойып» *секретарь болып сөйлеу*, «нардай иілген Алтайдың алтын тамған қарт емшегі айғақ», «салақ қатынның үйінде болып абдырап қолбырап жатыр», «бауырлатып жатқызып тастап», «сауылдап жауып», «желкеге су кетіп, қызу еңбек». *Көңіл көтеріңкі, мұрын орнында*. «*іннің аузында тышқан аңдыған мысықтай*» «*кедей етегіне бидай салса*», «*кедейдің аузына ас тисе, мұрны қанайды*» «*аңдып отырған тышқан боп жерден шықпай, мұзбалақ тұйғын боп сорлы мысықтың төбесіне түспесек не жазсын*» деген сияқты қолданыстарды жаттанды, күнделікті бірліктер емес, авторлық — индивидуалды сөз қолданыстары ретінде қарауға болады. Осындай сөз қолданыстары хат авторының көңіл-күйін, сөйлемдеріндегі эмоционалды бояуынан ақ байқалып тұрады. «МӘӘ!..» деген ауызекі сөйлеу тіліндегі қаратпа сөзде бар. Автордың қолданысындағы орыс тіліндегі мақалда *«Грехи не пускают»* хат мәтінінің мағынасына әртүрлі эмоциялық әсер, эмоциялық реңк беріп, коммуниканттар арасындағы жақындықты білдіріп тұр.

Өнер майталманы Қалибек Қуанышбаевқа жазған келесі бір хаты «Қадірлі Қалеке!» — деп басталып, «Біздің сәулетті мәдениетіміздің бір саласын құраған 4-5 *алтын қарттардың басысыз*.

Сіздердің бір зор қасиеттеріңіз — *«ескінің жұрнағы едік»* деп *надандық заманның нар кеудесін алып келіп жаңа заманға масыл қылған жоқсыздар, жаңалықтан жатырқамай* заманға сай мәдениет құра білдіңіздер. Ал енді құттықтаумен бірге тілек білдіретін тағы бір әдет бар ғой, олай болса *«елуге қарай тартыңыз»* десек жалған тілек болар еді, сол себепті *жүзге қарай тартып көріңіз, Жәкеңнің жеткізе алмаған тоғыз айын жеткізу керек қой*. 29 ақпан, 1953 ж. Москва қ.) деп жалғасқан [14; 68].

Осы хаттағы *«алтын қарттардың басысыз»* деген тіркес автордың өз адресаты және ол арқылы жалпы үлкен адамға деген құрметі мен ашық бағалауын, субъективті көзқарасын көрсетеді. Ал *надандық заманның нар кеудесі, масыл қылған жоқсыздар* тіркесі қайраткердің өз заманының саяси ұстанымы негізінде пайда болған қолданыс екені күмәнсіз. Жалпы І. Омаровтың хаттарында *индивидуалды қолданыстағы тұрақты сөз тіркестері* көптеп кездеседі, бұл автордың тілдік құзіретінің жоғары екенін, тіл байлығының молдығын көрсетеді. Тілдік тұлға құрылымының әр деңгейінің өзіне тән тілдік құралдары бар екені ескерсек, І. Омаровтың тілдік тұлғасының прагматикалық деңгейін көрсететін прецедентті құбылыстар қатарында ұлттық және әлемдік білім, мәдениет кеңістігін танытатын қолданыстарды кездестіруге болады. Мәселен, жоғарыдағы *хаттағы «жүзге қарай тартып көріңіз, Жәкеңнің жеткізе алмаған тоғыз айын жеткізу керек қой»*, - деген жолдарда Жамбыл Жабаевтай 100 жасауды меңзеу ұлттық мәдениет фактісін білдірсе, келесі хаттағы интертекстке құрылған теңеу универсалды білім базасынан алынған: «Қадірлі Бауыржан! Ауырып жатқан кісіге қазаны жазу есептен дұрыс та емес шығар, бірақ сен «суеверный» емессің ғой. Әйтеуір өзім қай сәтте де өмір әңгімесінің ащы-тұщысын ынтамен қабылдаймын. Әзірге сау бол. Тез жазылып шық! Жақында мен де жатып шығатын шығармын, себебі науқасым *Городничийдің әйелі мен қызы* құсап жыбырлай бастады...» [14; 91], яғни хатта сырқатының жанына батуын, мазалауын Н. Гогольдің атақты «Ревизор» комедиясындағы кейіпкер Городничийдің қызы мен әйелінің мінезіне ұқсатуы айрықша әсерлі.

Хат иесінің көбінесе, адресатқа құрмет көрсете, сый білдіре арнаған вокатив сөздері сын есім мен жалқы есім немесе жалпы есімдерден құралады. Мысалы:

– сын есім мен зат есім (жалқы есім): Қадірлі Мәлік! (М. Ғабдуллин); Қадірлі Қалеке! (Қ. Қуанышбаев); Ардақты Бауыржан! (Б. Момышұлы); Қымбатты Әбдіжәміл! (Ә. Нұрпейісов); [14; 172].

– сын есім мен зат есім (жалпы есім): Қадірлі достар!

Соңғы вокатив 1970 жылы 16 шілдеде ауруханада жазған халықпен қоштасу хатында ғана кездеседі [14; 466]. Қаратпалы вокатив сөздерде екі тілдің — қазақ және орыс тілдерінің лексикалық бірліктері: қадірлі, ардақты, құрметті, дорогой (ая), уважаемый (ая), глубокоуважаемый (ая) секілді сын есімдер қолданылады. Жеке хаттарға тән бұл ерекшеліктерге Н. Седова: «Әдеби шығармашылықпен айналысатын тұлғалардың тілдік қолданысы — әдеби тіл элементтерінің ауызекі және диалектілік лексикамен ұштасқан өзіндік синтезін құрайды» [16; 57], – дейді.

Кейбір зерттеушілер эпистолярлық тілдік жүйені әдеби ауызекі сөйлеу тілімен теңестіреді. Мұндай құбылысты И. Лешутина «эпистолярлық ауызекі сөйлеу тілінің ерекше түрі» деп атауы ғылыми тұрғыдан орынды [17; 35]. Бұл көзқарасты Т. Акимова да қолдайды. Оның пікірінше, сөз шеберлерінің эпистолярлық мәтіндері белгілі бір тарихи кезеңнің әдеби нормаға жақын дұрыс ауызекі сөйлеу тілін айқын бейнелейді [18; 8].

Жалпы алғанда, хаттар коммуниканттардың тілдік тұлға ретіндегі ерекшеліктерін аңғартып, сөйлеушінің портретін танытуға мүмкіндік береді, адресант пен адресаттың жеке эпистолярлық идиостилинің ерекшелігі бар екенін көрсетеді. Демек, хаттар сол дәуірдің әдеби, мәдени, саяси контекстіндегі адресат пен адресанттар тұлғасының маңызын, рөлін көрсетіп тұрады. Осыған орай эпистолярлық мәтіндерді зерттегенде коммуникативтік тәсілді және лингвистикалық әдісті біріктіріп қарастырған дұрыс деген пікірдеміз.

Қазақ әдебиеті классиктері мен қазақ мәдениетінің көрнекті қайраткерлерінің орталық мұрағат пен мұражай қорларында сақталған хаттары лингвистикалық сипаттаудың объектісіне сирек айналады. Осы орайда біз қарастырып отырған эпистолярлық мәтіндер мәдениет пен қоғам қайраткерлерінің публицистикалық, эпистолярлық стилін, оның тілдік тұлғасының ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік береді. Жоғарыдағы мысалдар І. Омаровтың жеке адресатқа арнаған хаты болса, Қазақстанның халық жазушысы, қоғам қайраткері Шерхан Мұртазаның хаттары арасында ашық хаттардың көбірек жазылғанын көреміз.

Біздің ойымызша, ашық хат — «классикалық» жеке хаттың, іскерлік петицияның, журналистік жұмыстың және PR мәтінінің қасиеттерін біріктіретін синкретті жанр. Бұл тұжырымға сәйкес хат эпистолярлық стильдің стилистикалық талаптарына сай болуы әртүрлі салада тұлғааралық және әлеуметтік өзара әрекеттесуді қамтамасыз етуге қабілетті, көп функциялы жанр ретінде қарастырылады.

Эпистолярлық материал авторы өзі үшін өзекті әлеуметтік тақырыптардағы интерактивті диалогқа белгілі бір әрекет арқылы қатыса отырып, өзінің әлеуметтік позициясын және белгілі бір пікірлестер тобына қатыстылығын көрсетеді. Дәл осы көзқарастар эпистолярлық-медиалық тілдік тұлғалардың, оның ішінде ашық хат авторларының азаматтық позициясын көрсетудегі батылдық, адалдық, мақсатқа жетудегі табандылық, іс-әрекеттің жүйелілігі, халықтың тілегін жеткізу сияқты қасиеттерінің өзектілігін айқындайды. Публицистикалық стильге жататын БАҚ эпистоляры, оның ішінде ашық хаттар осы жанрлық және стильдік нұсқалардың бірі болып табылады.

А.И. Чеснокова ашық хаттардың екі түрін ұсынады: «идеологиялық хаттар және оқырман хаттары. Идеологиялық хаттардың қоғамдық маңызы бар мәселелерді қамтиды» [19; 102], – дейді.

Ш. Мұртазаның ашық хаттарын қарастырып көрейік. Бірінші хат кезінде Премьер-министр болған Қасым-Жомарт Тоқаев мырзаға елдегі зейнеткерлердің зейнет жасы туралы мәселесін көтерген қалың жұртшылықтың атынан жазылған:

«Біз дүниеге келгенде сұрапыл соғыс жүріп, әкеміз соғысқа кетіп, содан оралмай, әке тәрбиесін көрмей өскен ұрпақпыз. Бұл күнде зейнетақы жасына да жақындап қалдық.

Бірақ соғыс жарасы жазылған жоқ, ерінбей еңбек еттік. Балалық бал дәуренді білмедік. Ерте азаптандық.

Ал, бізде 63-те зейнетке шығармақшы. Зейнетке бұрынғыдай ер-азаматтар үшін 60 жаста, әйелдер үшін 55 жаста шығарғаны әділеттік болар еді.

Адамның өмірі қысқа ғой. — Бейнет ет те, зейнет көр, – дейді халық. Ал, сол зейнетке жеткенше өмір де таусылып бітердей. Осы заң түзелсе екен» [20; 588].

Г. Әбікенова: «Дипломатиялық хаттар эпистолярлық жанрға жатса да ғылыми стиль, ресми стиль аралығынан орын алады», – деген пікір білдіреді [21; 23]. Қарастырылып отырған ашық хаттың мәтінінде эпистолярлық адресанттың өзін-өзі таныстыру қатынасы сақталған, алайда хатта автордың халықтың ойын жеткізу ерекшелігі басым. Адресанттың өзін-өзі позициялауы, оның кәсіпқойлық деңгейі осы хатта ерекше көрінеді. Адам өмірінің қысқалығы, зейнеттің рахатын дер кезінде көруі

керек екенін, заңның түзетілуі қажет болғанын «*бейнет ем те, зейнет көр*» сөздері арқылы нақты көрсетіп отыр.

Біздің ойымызша, эпистолярлық-медиалық мәтін адресантының өзін-өзі көрсету құралдары мен әдістері, ең алдымен, осы мәтіннің лингвистикалық және экстралингвистикалық өмір сүруінің дискурсивтік факторларымен анықталады. Бұл жағдайда автор халықтың, сайлаушыларының атынан өзінің ашық хатын билікке, барлық басқарушы органдардың заң шығаруға мүдделі адамдарына арнайды. Автор: «*Еліміздегі экономикалық жағдай қиындаған тұста зейнет жасын 63 және 58-ге жеткізу уақытша керек те болған шығар*», – деп, қоғамдық резонанс тудырған әрбір істі түбегейлі шешу қажеттігіне назар аударады. Адресанттың бұндай ашық ұстанымы, әдетте, жалпы ашық хат мәтініне тән болады. Көп жағдайда ашық хат мәтіні адресанттың өзін-өзі таныстыруынан кейін оқиғаның сипаттамасы және оны бағалауы, сұрауы негіздеуі және ресімдеуі сияқты құрылымдардан тұрады. Автор: «Сондай-ақ соғыс жылдары тылда жұмыс істеп, еңбекке ерте араласқан ұрпақтан да некен-саяқ қалды. Олардың ішінде «1941-1945 жылдардағы еңбекте ерен ерлік көрсеткені үшін» медалімен марапатталғандар бар. Міне, соларды соғысқа қатысқандар қатарына теңестіру әділет салтанаты болар еді» [20; 589], – дейді. Мұндағы эпистолярлық-медиалық хабарламаның, атап айтқанда ашық хат адресантының өзін-өзі көрсетуі қоғамдағы әлеуметтік топтардың айырмашылықтарын, ол топтарға жататын адамдар қатарын ерекше атап көрсетеді. А.В. Курьянович ашық хатты эпистолярлық-медиалық хаттар тобына жатқызады. Оларды «белгілі бір жанрлық және стильдік ерекшелігі бар, тұлғааралық және әлеуметтік өзара әрекеттесетін жазбаша сөйлеу шығармалары» деп түсіндіріп, хат алушылармен коммуникация «медиа байланыс арнасы арқылы жүзеге асырылады» [22; 71], – дейді.

Расында да, ашық хат басқа да публицистикалық мәтіндер сияқты автордың өзінің пікірін білдіруіне, азаматтық позициясын қорғауға, басқа тақырып бойынша қажетті әрекеттерге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Біз тоқталып отырған хатты автор ашық түрде, яғни өзінің ресми лауазымын көрсете аяқтайды. Мысалы: «Маған келіп жатқан хаттардың ішінде осындай өтініштер бар. Адамгершілік тұрғысынан қарағанда, бұл тілек-талаптар орынды сияқты. Депутат Шерхан Мұртаза» [20; 589]. Ашық хат, әдетте, өкілеттігі бар мемлекеттік тұлғаға жіберіледі. Дегенмен ашық хаттың адрестелуі екі жақты: формалды түрде ашық хат белгілі бір адамға немесе адамдар тобына, яғни оның тікелей адресаты бар, бірақ мәні мен мағынасы бойынша ол тікелей оқырмандардың кең ауқымына арналады. Шерхан Мұртазаның екінші хаты осы қатардан. Оның 1996 жылдың 12 шілдесіндегі «Алтын сандықтың кілті кімде?» хаты жеке тұлғаға (Камал Смайылов) жазылғанымен, ол сол газеттің барлық оқырмандарына, шындығында, тұтас қоғамға, сол қоғамды билеушілерге арналған: «Камал дос! «Егемен Қазақстанда» жарық көрген Қазақстан. ХХІ ғасыр» атты көлемді мақалаңды оқып (25 маусым, 1996 ж.), көңілім сан саққа жүгірді. Бір себептен сүйсіндім. Бір себептен күмәндімін *«Жер-Ана»* деген ұлы ұғым орыстарда да бар. Бірақ сөйте тұра: сол *Ананы бағындырамыз!* – деді. Есінде ме сол ұран? Біздің газеттердің аншлагы, маңдайшасы болатын. *Бақандай-бақандай* әріптермен терілетін. О заманда — бұл заман өз Анасын бағындыратын адам бола ма екен?!

Сөйтіп ұлы Анамыздың көйлегі жыртылды, *омырауы айғыз-айғыз* болды. Жүз жылдық жара түсті. Дүниежүзілік ұятқа қалдық.

Ал, сен болсаң Қазақстанның жерінде бір миллиард адамды асырай алатын өнім алуға болады дейсің. Аузыңа май! жалпы мақалаң тұтастай алғанда дерекке бай. Қазіргі кезде оқулықтар жетпей жатқан мектептерге сабақ болатындай.

Оқулық дегеннен еске түседі. Өзін журналистер одағын басқарасың. Қолыңда нақты деректерің бар шығар, осы біздің қазақ тілінде шығатын басылымдардың бәрі жиналып бір «Караванның» тиражына жетер ме екен? [20; 298] – дейді .

Хатта стиль аралық диффузия құбылысы байқалады, яғни хат мәтінінің вербалды құрылымында эмоционалды-экспрессивті лексика, терминдер, ауызекі сөйлеу тілінің элементтері, ұлттық этикеттік формула, өзгеріске түскен прецедентті мәтін кездеседі.

«Тілді тұтынушының интенциясы мен мақсаттарын, оның өмірдегі белсенді позициясын, және тиісінше оның әлем бейнесінің динамикасын көрсететін прагматикалық деңгей бірліктерінің жиынтығына пресуппозиция, дейксис, рефлексия элементтері, баға, «ұйытқы сөздер», прецедентті мәтіндер, аргументация тәсілдері, «сценарийлер», жоспарлар, сондай-ақ өзін-өзі көрсету бағдары жатады» [23; 672] деген тұжырымды ескерсек, жоғары аталған хат авторлары тілдік тұлға ретінде өз

ниетін, мақсатын ашық, анық, дәл жеткізе алғанын көреміз. Бұл қоғам мәселесін көтеруде эпистолярлық стильдің мәні зор екенін аңғартады.

Жалпы Ш. Мұртазаның ашық хаттарында халықтың әлеуметтік мәселесі, жағдайы сөз болған. Оның тілдік тұлғасында эпистолярлық-медиалық тілдік тұлға белгілері айқын көрінеді деуге болады. А.О. Курьянович «Эпистолярно-медийная языковая личность особый тип носителя, автор (адресант) контента эпистолярно-медийных текстов (Ф.Б. Бешукова, А.В. Курьянович, Н.С. Сибирко, А.В. Шишкина и др.) — письменных речевых произведений, обладающих ярко выраженной жанрово-стилевой спецификой, посредством которых осуществляется межличностное и социальное взаимодействие с адресатами в условиях медиадискурса» [24; 672], – дейді. Ал І. Омаровтың тұсында осындай медиа таралуы болмағанмен, оның жазысқан хаттарынан әлеуметтік-мәдени, саяси-қоғамдық мәселелер көтерілгені байқалады және медиалық-тілдік тұлғаның белгілері ішінара кездеседі.

Қорытынды

Қорытындылай келе, эпистолярлық мәтіндер тілінің өзіне тән лексикалық, грамматикалық, стильдік ерекшеліктері бар. Әрбір қайраткердің эпистолярлық жанрдың мазмұны, көлемі, жазылуы жағынан да айырмашылықтарды, ерекшеліктерді, авторлық қолданыстарды көреміз. Хаттардың мәтініндегі лексика-фразеологиялық қолданыстардың да әрбір авторға тән өзгеше болып келетіні байқалады. Эпистолярлық стиль адамның жан дүниесіндегі ар, намыс, адамгершілік сияқты міндетті мейлінше терең, бүкпесіз жеткізе алады. Эпистолярлық стильдің ерекшелігі туралы ғалым Г. Әбікенова «Хат мәтінінен эпистолярлық жанрдың ерекшелігі көрінеді:

- хат арқылы қоғам қайраткерлері, ақын-жазушы, сыншы, әдебиетші т.б. атақты дарынды тұлғалардың оптимистік көзқарасы, қазақ халқына тән, ұлттық философиялық ойлары танылады;
- өмірдегі өзекті мәселелерді баяндап, талқыға салады, пікірлеседі, ой қорытады, тарихи шындықты тануға көмектеседі;
- тебірене жазылған хаттарда көркем шығармамен салыстырғанда жазушының ішкі сезімдері шынайы жеткізіледі», – деп атап көрсетеді [25; 195].

Біз ашық хатты тек публицистикада ғана емес, басқа салаларда да, мысалы, қоғаммен байланыста қолдануға болатын синкреттік көпфункционалы жанр ретінде қарастырдық. Осы көзқарастар эпистолярлық-медиалық тұлғалардың, оның ішінде ашық хат авторларының азаматтық позициясын көрсетудегі батылдық, адалдық пен мақсатқа жетудегі табандылық, жүйелі іс-әрекеттің өзектілігін айқындайды.

Ашық хат жанры қоғам мүшелерімен байланыс құралы ретінде әсіресе дағдарыстық жағдайларда тиімді жұмыс істей алады. Себебі ол бір жағынан беделді нақты бір адамға бағытталады және оны бар немесе болуы мүмкін болашақ мәселені шешуге ықпал етуге шақырады. Екінші жағынан, қолдау табу үшін қалың жұртшылыққа жүгінеді, бұл осы тақырыптың имиджіне оң әсер ететіні сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Пірәлі Г. М.О. Әуезовтің эпистолярлық мұралары / Г. Пірәлі. — Алматы: «Елтаным» баспасы, 2017. — 158 б.
- 2 Қазақ Совет энциклопедиясы [12 т.] / Қазақ Совет энциклопедиясы. — Алматы: 1978. — Т. 12. — 598 б.
- 3 Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы / Р. Сыздықова. — Алматы: 2004. — 282 б.
- 4 Кохтев Н.Н. Эпистолярный стиль / Н.Н. Кохтев // Русский язык: энциклопедия. — Москва: Большая Рос. энцикл.; Дрофа. — 1997. — С. 639–640.
- 5 Протопопова О.В. Эпистолярный стиль / О.В. Протопопова; под ред. М.Н. Кожинной // Стилистический энциклопедический словарь русского языка. — Москва: Флинта: Наука. — С. 631–634.
- 6 Кирьянова А.П. Адресант в аспекте языковой оценки (на материале писем М.И. Цветаевой) / А.П. Кирьянова // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. Аспирантские тетради. — Т. 16, № 40. — С. 124–129.
- 7 Кирьянова А.П. Адресант в виртуальном пространстве письма (на материале эпистолярия М.И. Цветаевой) / А.П. Кирьянова // Житниковские чтения (VIII). Информационные системы: гуманитарная парадигма: материалы Всерос. науч. конф. — Челябинск: Челябинский государственный университет. — 2007. — С. 244–249.
- 8 Бахтин М. Проблема речевых жанров / М. Бахтин; сост. С.Г. Бочаров, В.В.Кожин // Литературно-критические статьи. — Москва: Художественная литература. — 1986. — С. 428–472.

- 9 Королева И. Эпистолярный стиль как объект лингвокультурологического исследования / И. Королева // Вестник ВолГУ. Серия 2, Языкознание. — 2019. — Т. 18, № 2. — С. 174–181.
- 10 Белунова Н. Дружеское письмо в функционально-стилистическом аспекте / Н. Белунова // Русский язык в школе. — 2000. — № 1. — С. 59.
- 11 Омарбекова Г. М. Әуезовтің эпистолярлық стиліндегі антропонимдік вокативтердің қолданысы / Г. Омарбекова // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. — 2023. — № 4. — Б. 130–143.
- 12 Омаров І. Толғамдар = Раздумья / І. Омаров. — Алматы: 1992. — 168 б.
- 13 Сыздықова Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы) / Р. Сыздықова. — Алматы: Ел-шежіре. — 2014. — 124 б.
- 14 Ілияс Омаров: Хаттар арқалаған сырлар = Из переписки Ильяса Омарова / Құраст. І.М. Қозыбаев, Н.П. Кропивницкий, А.Л. Кривков. — Алматы: Раритет. — 2012. — 480 б.
- 15 Омаров І. Өмір мен өнер (Очерктер, мақалалар, өлендер, хаттар, естеліктер) / І. Омаров; құраст. Қуанышбай Құрманғали. — Алматы: «Ана тілі» баспасы ЖШС, 2012. — 520 б.
- 16 Седова О. Эпистолярный стиль в системе функциональных стилей русского языка / О. Седова // Филологические науки. — 1985. — № 6. — С. 57–62.
- 17 Летушина И. Русская разговорная речь (лексика) в «почтовой прозе» первой трети XIX столетия / И. Летушина. — Москва: МГОУ, 2003. — 126 с.
- 18 Акимова Т. Эпистолярный текст: лингвокультурологические характеристики / Т. Акимова. — Волгоград: ИП Поликарпов И.Л. — 2016. — 332 с.
- 19 Чеснокова И.А. Дифференциальные и интегральные признаки открытых писем / И.А. Чеснокова // Вестник Томского государственного педагогического университета. — 2011. — № 6. — С. 100–103.
- 20 Мұртаза Ш. Алты томдық шығармалар жинағы [6 томдық] / Ш. Мұртаза. — Алматы: Қазығұрт, 2002. — Т. 6: Мақалалар, публицистикалық толғамдар. — 616 б.
- 21 Әбікенова Г. Көркем шығармадағы эпистолярлық жанрдың көрінісі / Г. Әбікенова // Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің хабаршысы. — 2018. — № 3 (39). — Б. 191–195.
- 22 Курьянович А. Эпистолярно-медийная языковая личность как homo verbo agens, или человек, действующий словом / А. Курьянович // Вестник ТГПУ. — 2016. — № 10 (175). — С. 41–47.
- 23 Караулов Ю. Языковая личность / Ю. Караулов // Русский язык: энциклопедия. — Москва, 1986.
- 24 Курьянович А. О стилистическом статусе медийного эпистолярия / А. Курьянович // Современные тенденции развития науки и технологий. — 2016. — № 5-4. — С. 71–74.
- 25 Әбікенова Г. Қазақ тіліндегі эпистолярлық стильдің лингвистикалық сипаты: монография / Г. Әбікенова. — Семей: 2008. — 158 б.

А.К. Даирбекова, А.С. Адилова, Б.А. Жунусова, С.А. Рахымберлина

Эпистолярный дискурс медиально-языковых личностей (на основе писем И. Омарова и Ш. Муртазы)

В нашей лингвистике до настоящего времени большее внимание уделялось исследованию языка поэтов и писателей, тогда как в последние годы все чаще предпринимаются работы, посвященные изучению эпистолярного дискурса отдельных писателей, а также деятелей общества и культуры. Письмо — это особый эпистолярный жанр речи. Оно адресуется для передачи определенной информации, уведомления или поддержания взаимных отношений. В статье анализируются языковые особенности и стиль писем, а также взаимоотношения между адресантом и адресатом. Через письма, опубликованные в печати, рассматриваются общественно-социальные вопросы, приводятся конкретные доводы и мысли, выражающие голос народа. Цель статьи — уточнить языковые особенности эпистолярного дискурса выдающихся деятелей культуры и общества, достойных граждан Казахстана Ильяса Омарова и Шерхана Муртазы как медиально-языковых личностей, определить функциональные, коммуникативные и прагматические функции языковых единиц в их идиостиле. Важно подчеркнуть, что эпистолярный жанр отражает связи и межличностные отношения между автором и адресатом. Через эпистолярный дискурс в текстах писем можно увидеть обозначение определенного времени (эпохи). Дружеские письма деятелей культуры друг другу являются своеобразными документами своего времени. С точки зрения коммуникативно-прагматического и лингвокультурологического подходов языковой материал рассматривается комплексно. Посредством эпистолярного стиля выявляется информационная значимость писем, уточняются авторские употребления и языковая культура текстов писем. Проявляется мастерство автора убеждать адресата, умение понимать психологию личности и межличностные отношения, опыт воздействия информацией, знание истории каждого затронутого вопроса, умение убеждать и доказывать. Определяются особенности взаимных отношений коммуникантов, их идиостиля и характеристик языковой личности. В письмах Ш. Муртазы и И. Омарова мы

видим проявление их сущности как образованных, интеллигентных людей, а также эффективное сочетание дружеских и деловых отношений. В статье применяется коммуникативно-функциональный метод анализа: исследуются тексты писем, выявляются их лексико-семантические особенности. В текстах писем заметны: анализ политико-общественных ситуаций, включение различных мнений, использование простой лексики и элементов устной разговорной речи. Наряду с этим употребление характерных для общения клише — приветствий, выражений благодарности, пожеланий, извинений — свидетельствует о проявлении уважения к адресату и способствует формированию доверия. Через письма общественные деятели максимально откровенно выражают свои мысли, глубоко раскрывают внутренний мир, а также обстоятельно рассуждают о происходящих в обществе событиях. Следовательно, письмо можно назвать особым жанром, способным объединять в себе сведения от разговорного до научного стиля.

Ключевые слова: письмо, текст письма, эпистолярный стиль, эпистолярный дискурс, адресат и адресант, личность, общественные деятели, идиостиль, языковые единицы.

A.K. Dairbekova, A.S. Adilova, B.A. Zhunusova, S.A. Rakhymberlina

Epistolary Discourse of Media-Linguistic Personalities (Based on the Letters of I. Omarov and Sh. Murtaza)

In our linguistics, up to the present time, more scientific works have been devoted to the study of the language of poets and writers, whereas in recent years more attention has been given to research focused on the epistolary discourse of individual writers as well as figures of society and culture. A letter is a special epistolary genre of speech. It is known that it is sent with the purpose of conveying certain information to the addressee, informing them, or maintaining mutual relations. The article analyzes the linguistic features and style of letters, as well as the relationships between addressee and addresser. Through letters exchanged in the press, the social issues of writers are examined, and specific evidence and ideas expressing the voice of the people are presented. The purpose of the article is to specify the linguistic features of the epistolary discourse of outstanding figures of culture and society, eminent citizens of Kazakhstan Ilyas Omarov and Sherkhan Murtaza, who can be recognized as media-linguistic personalities, and to determine the functional, communicative, and pragmatic functions of linguistic units in their idiostyle. It is important to note that the epistolary genre also reveals the connection and interpersonal relations between author and addressee. Through epistolary discourse, one can see how letter texts reflect a specific time (era). The friendly letters of cultural figures to each other are documents of their epoch. From the communicative-pragmatic and linguo-cultural perspectives, the linguistic material is considered in a comprehensive manner. Through the epistolary style, the informational significance of letters is revealed, while the author's linguistic usage and the culture of language in the texts are clarified. The author's skill in persuading the reader, ability to understand personality psychology and interpersonal relations, experience in influencing through information, knowledge of the historical background of each issue raised, and ability to convince and argue are demonstrated. The specific features of communicants' relationships, their idiostyle, and their linguistic personality traits are identified. Through the letters of Sh. Murtaza and I. Omarov, we observe their essence as educated, intelligent individuals, as well as the effective application of both friendly and business-like relations. The article employs the communicative-functional analysis method: the texts of the letters are examined, and their lexical-semantic features are determined. In the letter texts, one can observe analysis of socio-political situations, the inclusion of various opinions, and the use of simple vocabulary and elements of spoken colloquial language. In addition, the use of communication-related clichés such as greetings, expressions of gratitude, good wishes, and apologies reflects respect toward the addressee and contributes to building trust. Through letters, public figures express their thoughts with maximum openness, reveal their inner world in depth, and profoundly reflect on the issues occurring in society. Thus, we have every reason to state that the letter is a unique genre capable of combining information ranging from conversational to scientific style.

Keywords: letter, letter text, epistolary style, epistolary discourse, addressee and addresser, personality, public figures, idiostyle, linguistic units.

References:

- 1 Pirali, G. (2017). *M.O. Auezovtin epistoliarlyq muralary* [M.O. Auezov's epistolary heritage]. Almaty, «Eltanym» baspasy [in Kazakh].
- 2 *Qazaq Sovet entsiklopediiasy* [Kazakh Soviet Encyclopedia]. (Vols. 1–12; Vol. 12). Almaty [in Kazakh].
- 3 Syzdykova, R. (2004). *Qazaq adebi tilinin tarikhly* [History of the Kazakh literary language]. Almaty [in Kazakh].
- 4 Kokhtev, N.N. (1997). Epistoliarnyi stil [Epistolary style]. *Russkii yazyk: entsiklopediia — Russian language: encyclopedia*, 639–640. Moscow: Bolchaia Rossiiskaia entsiklopediia: Drofa [in Russian].
- 5 Protopopova, O.V. (2003). Epistoliarnyi stil [Epistolary style]. *Stilisticheskii entsiklopedicheskii slovar russkogo yazyka — Stylistic Encyclopedic Dictionary of the Russian Language*, 631–634. M.N. Kozhina (Ed.). Moscow: Flinta: Nauka [in Russian].

- 6 Kirianova, A.P. (2007). Adresant v aspekte yazykovoi otsenki (na materiale pisem M.I. Tsvetaevoi) [The addresser in the aspect of linguistic evaluation (based on the letters of M.I. Tsvetaeva)]. *Izvestia Rossiiskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A.I. Gertsena. Aspirantskie tetradi — Izvestia: Herzen University Journal of Humanities & Sciences, Postgraduate notebooks* 16, 40, 124–129 [in Russian].
- 7 Kirianova, A.P. (2007). Adresant v virtualnom prostranstve pisma (na materiale epistoliarrii M.I. Tsvetaevoi) [The addresser in the virtual space of the letter (based on the epistolary of M.I. Tsvetaeva)]. *Zhnikovskie chteniia (VIII; 2007). Informatsionnye sistemy: gumanitarnaia paradigma. Materialy Vserossiiskoi nauchnyi konferentsii — Zhnikov Readings (VIII; 2007). Information Systems: Humanitarian Paradigm, Materials of the All-Russian Scientific Conference* (pp. 244–249). Cheliabinsk: Cheliabinskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 8 Bakhtin, M. (1986). Problema rechevykh zhanrov [The problem of speech genres]. *Literaturno-kriticheskie stati — Literary-critical articles*. Moscow: Khudozhestvennaia literatura [in Russian].
- 9 Koroleva, I. (2019). Epistoliarnyi stil kak obekt lingvokulturologicheskogo issledovaniia [Epistolary style as an object of linguoculturological research]. *Vestnik Volgogradskogo Gosudarstvennogo Universiteta. Seriia 2, Yazykoznanie — Science Journal of Volgograd State University. Linguistics*, 18, 2, 174–181 [in Russian].
- 10 Belunova, N. (2000). Druzheskoe pismo v funktsionalno-stilisticheskom aspekte [Friendly letter in the functional-stylistic aspect]. *Russkii yazyk v shkole — Russian Language at School*, 1, 59 [in Russian].
- 11 Omarbekova, G. (2023). M. Auezovtin epistoliarlyq stilindegi antroponimdik vokativterdin qoldanyсы [The use of Anthroponymicalvocatives in the epistolary style of Mukhtar Auezov]. *Eurazia gumanitarilyq institutynyn khabarshysy — Bulletin of the Eurasian Humanities Institute*, 4, 130–143 [in Kazakh].
- 12 Omarov, I. (1992). *Tolgamdar = Razdumia* [Reflections]. Almaty [in Kazakh].
- 13 Syzdykova, R. (2014). *Tildik norma zhane onyn qalyptanuy (kodifikatsiiasy)* [Linguistic norm and its formation (codification)]. Almaty: El-shezhire [in Kazakh].
- 14 Omarov, I. (2012). *Khattar arqalagan syrlar = Is perepiski Iliasa Omarova* [Secrets carried by letters = from the correspondence of Ilyas Omarov]. I.M. Kozybayev, N.P. Kropivnitskii, A.L. Krivkov (Comp.). Almaty: Raritet [in Kazakh].
- 15 Omarov, I. (2012). *Omir men oner* (Ocherkter, maqalalar, olender, khattar, estelikter) [Life and art (Essays, articles, poems, letters, memoirs)]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 16 Sedova, O. (1985). Epistoliarnyi stil v sisteme funktsionalnykh stilei russkogo yazyka [Epistolary style in the system of functional styles of the Russian language]. *Filologicheskie nauki — Philological Sciences*, 6, 57–62 [in Russian].
- 17 Letushina, I. (2003). *Russkaia razgovornaia rech (leksika) v «pochtovoi proze» pervoi treti XIX stoletii* [Russian colloquial speech (vocabulary) in “postal prose” of the first third of the XIX century]. Moscow: Moskovskii gosudarstvennyi oblostnoi universitet [in Russian].
- 18 Akimova, T. (2016). *Epistoliarnyi tekst: lingvokulturologicheskie kharakteristiki* [Epistolary text: linguoculturological characteristics]. Volgograd: IP Polikarpov I.L. [in Russian].
- 19 Chesnokova, I.A. (2011). Differentsialnye i integralnye priznaki otkrytykh pisem [Differential and integral features of open letters]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta — Tomsk State Pedagogical University Bulletin*, 6, 100–103 [in Russian].
- 20 Murtaza, Sh. (2002). *Alty tomdyq shygarmalar zhinagy* [Six-volume collection of works]. (Vols. 1–6). Vol. 6. Maqalalar, publitsistikalyq toldamdar [Articles, journalistic thoughts]. Almaty: Qazygurt [in Kazakh].
- 21 Abikenova, G. (2018). Korkem shygarmadagy epistoliarlyq zhandyn korinisi [Reflection of the epistolary genre in fiction]. *Qazaq innovatsiialyq gumanitarilyq-zan universitetinin khabarshysy — Bulletin of the Kazakh Innovative University of Humanities and Law*, 3 (39), 191–195 [in Kazakh].
- 22 Kurianovich, A. (2016). Epistoliarno-mediinaia yazykovaia lichnost kak homo verbo agens, ili chelovek, deistvuiushchii slovom [Epistolary-media linguistic personality as homo verbo agens, or a person acting with a word]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta — Tomsk State Pedagogical University Bulletin*, 10 (175), 41–47 [in Russian].
- 23 Karaulov, Yu. (1986). Yazykovaia lichnost [Linguistic personality]. *Russkii yazyk: Entsiklopediia — Russian Language: Encyclopedia*. Moscow [in Russian].
- 24 Kurianovich, A. (2016). O stilisticheskom stuse mediinogo epistoliarrii [On the stylistic status of media epistolary]. *Sovremennye tendentsii razvitiia nauki i tekhnologii — Modern Trends in the Development of Science and Technology*, 5-4, 71–74 [in Russian].
- 25 Abikenova, G. (2008). *Qazaq tilindegi epistoliarlyq stildin lingvistikalyyq sipaty* [Linguistic character of the epistolary style in the Kazakh language]. Semei [in Kazakh].

Information about the authors

Dairbekova, Ayaulym Kenespaevna (corresponding author) — Doctoral student, Kazakh Linguistic Department, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: ayau78@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-7924-4285>

Adilova, Almagul Sovetovna — Doctor of Philological Sciences, Professor, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: adilova2010@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4094-4893>

Zhunosova, Bayan Amanzholovna — Senior Lecturer, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: bayan75-75@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3570-1010>

Rakhemberlina, Sagila Abdigalieвна — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: Rakhemberlina.Sagila@buketov.edu.kz; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6186-4521>

Б. Қасым¹, С.Н. Саменова^{2*}

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан;

²Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан
(e-mail:bkasym77@mail.ru¹, sn.sveta@mail.ru²)

Сөзжасамдық метафора: метафоралық уәждеменің семантикалық әлеуеті

Мақалада лингвистика және әдебиеттану ғылымдары саласында зерттеу нысанына айналған, ауыспалы мағынаның берілу жолының бірі ретінде сипатталып жүрген метафоралық құбылыс номинация бірлігі ретінде қарастырылған. Тіл бірлігінің эмоциялық, экспрессивтік, стилистикалық реңі саналатын метафораның қалыптасуында функционалды-прагматикалық қызмет атқаратын коннотацияның сипаты талданады. Коннотацияның лингвистикалық табиғаты мен мағынасы тіл бірліктерінің бір бөлігі ретінде кез келген ұғымдық мағынаның ассоциативті-бейнелік ішкі құрылымын түсінуден туындайтын қосымша мағына екені айқындалады. Сонымен қатар мақалада концептуалдану нәтижесінде тіл иесінің танымында қалыптасқан метафоралық тілдік бірліктердің моделі жасалатындығы, метафоралық уәждеменің жаңа жасалымдағы ерекшелігі, ауыс мағынадағы уәжділік дәрежелердің бір-бірінен ерекшеленетіндігі және ол сөзжасамдық құрылым шеңберінде ғана айқындалатыны нақты мысалдар негізінде түсіндіріледі. Жаңа аталымның жасалуына негіз болған уәждеме бірліктерді анықтауда олардың тілдік сипатымен қоса танымдық негізі де назарға ілігеді. Авторлар тарапынан метафоралық аталымдардың астарынан уәж сөздің семантикасы айқын не жасырын тұрғандығына қарамастан, тіл иесінің дүниетанымы байқалады, метафоралық уәждеменің семантикалық әлеуеті жаңа жасалымның тұлғасынан анық көрініп тұрады деген тұжырым жасалады. Қазақ сөзжасамындағы метафоралық аталымдар біртұтас лексикалық бірліктер ретінде танылып, мақалада басқа ұқсас тілдік құбылыстардан айыратын негізгі белгілері де айқындалады. Мақалада метафоралық аталымдарды жіктеу мәселесі де қаралып, оларды жіктеуде нақтыдан абстрактіге ауысу, нақтыдан нақтыға ауысу, іс-әрекетпен байланыс, антропоцентрикалық ұстанымдар негізге алынатыны талданады. Сондай-ақ мақала авторлары атаудың ішкі құрылымы ұғыммен тығыз бірлікте болатындығына, ішкі құрылым атауды құрастырушы компоненттердің өзара байланысын сақтайтын тұтас тілдік құбылыс екеніне назар аударады да, уәждеме арқылы ішкі мағыналық құрылымның негізінде метафоралық атау қалыптасады деген қорытынды тұжырым жасайды. Зерттеу нәтижесінде номинативтік құбылыспен тығыз байланысты категорияның бірі — ішкі форма екені, ішкі форма сипаттары семантикалық аспектіде қарастырылғанда іштей бөлініп ажыратылмайтыны, басқалармен бірге олар да ұғымдық мағынаға кірігетіні анықталады. Мақалада ішкі форма уәждену категориясымен бір қатарда қарастырыла талданады. Мақала авторлары ғылыми материалдар мен тілдік деректерге сүйене отырып, метафоралық аталымның семантикалық әлеуетін айқындауды уәждеме және аталым теориясы аясында зерттеу маңызды деген қорытындыға келді және зерттеу нәтижесінде метафоралық аталымдардың жасалуында сөздің ішкі мағыналық формасы негізгі фактор ретінде анықталды.

Кілт сөздер: метафора, ішкі форма, ассоциативті-бейнелік, коннотация, сөзжасамдық уәждеме.

Kipicne

Жүргізілген дәстүрлі зерттеулердің басым бөлігінде метафора «тілдің көркемдеуші құралы» ретінде қарастырылып келгені белгілі. Нақтырақ айтсақ, көркем әдебиеттегі метафоралық қолданыс адресатқа әсер ету қызметі тұрғысынан зерттелді. Соңғы жылдарда лингвистика саласының жаңа бағыттары тұрғысынан метафоралану құбылысы тілші ғалымдардың назарын аударды. Метафоралық аталымдардың жасалуына қатысты қазақ тіл білімінде кейінгі жылдарда біраз зерттеу жүргізіліп, оған қатысты ғалымдар пікірі мақала көлемінде жарияланып жүр. Сөздердің метафоралық қолданысы әдебиеттануда, лингвистикада түрлі аспектіде зерттелгендігі және бүгінде зерттеу жалғасып жатқандығы белгілі. Десек те, қазақ тіл біліміндегі метафоралардың, оның ішінде сөзжасамдық метафоралардың жаңа сөз жасау әлеуеті толық шешімін тапты деуге болмайды.

Метафора құбылысының зерттеу бағыттары да ғалымдардың жіктеуінде әртүрлі сараланады. Мәселен Г.Н. Складаревская тілдік метафораның төрт зерттеу бағытын көрсетеді: *номинативтік, формалды-логикалық, психологиялық және лингвистикалық* [1]. Ал зерттеуші Н.Д. Арутюнованың

* Хат-хабар үшін автор.e-mail: sn.sveta@mail.ru

еңбегінде метафораның ғылыми дискурста қарастырылуы берілген. Д. Арутюнованың тұжырымы бойынша метафора образ жасау құралдан тілдік мағынаны толықтырушы тәсілге айналады [2]. Мұндай құбылыс тіл ғылымында зерттеушілер қолданып жүрген суреттеу немесе түсіндірмелі салыстыру, елестету, бейнелеу арқылы жаңа мағыналардың айырмашылығын ажыратуға мүмкіндік береді. Метафораның ғылыми теорияда және теориялық мәтінде қолданылуы түрлі факторға, қоғамның мәдени өміріне, ой-санасына т.б. тәуелді. Мұндай жағдайда метафораны қолдану дәстүрлі қолданыстан асып, ойлау-түсіну жүйесінде жаңа аталымды тілдік құралдармен беруге септігін тигізеді.

Метафора — бейнелі ойлаудың жемісі. Әрбір халықтың өзіндік ерекшелігі сөзжасам мен метафора салаларына да тән ұлттық сипат алады, сол арқылы ерекшеленеді. Қазақ тіліндегі метафоралану тәсілі *аталым жасауда* белсенді қызмет атқарады. Метафораны бір зат пен екінші заттың ұқсастығына негізделе жасалған ауыспалы мағынадағы сөз деп қана емес, оны тілдегі күрделі құбылыс деп танамыз. Шындық болмыстағы жаңа ұғым ұқсату заңдылығына сай дайын тілдік бірлік ретінде екінші рет қайта қолданысқа түседі. Бұл тілдік үрдісте сөздің ішкі мағыналық құрылымы мен лексикалық мағынасы өзгеріске түседі. *Әлемнің ұлттық бейнесі ретінде танылатын* — сөздердегі бұл ерекшелік тілдегі наным-сенім мен түрлі ұғымда өз ізін қалдырып, тілден орын алып отырады. Тілдік өзгерістердің нәтижесі нақыл сөздерде (афоризмде), тұрақты сөз тіркестерінде, мақал мен мәтелде тілдік бірлік ретінде көрініс табады. Бұл ерекшелік — барлық халықтың тілінде бар заңдылық. Қоғамдағы кез келген құбылыс халықтың дүниетанымымен астасып танылатындығы шындық. Салыстырыла отырып сипатталған, суреттелген кез келген нәрсе көңіл-күй сезімі негізінде бейнеленеді. Тарихи дамудың тағы бір ерекшелігі — әрбір халықтың өзіндік ерекшелігі болып табылатын мәдениеттің құрылуы. Өркендеу халықтарды бір-біріне ұқсатса, мәдениет ажыратушы, әрбір халықты танытушы функциясын орындайды. Бұл ерекшелік, бір жағынан, түрлі этностың бір-бірін түсінуге септігін тигізеді, ал, екінші жағынан, айырмашылығын көрсетеді. Ұлттық болмысты білдіретін метафораның жаңа сөз жасауда қолданылуы кездейсоқ жағдай емес. Ол жөнінде А. Байтұрсынұлы: «Сөздің көбін өз мағынасында жұмсамай, өзге мағынада жұмсаймыз. Арасында түк ұқсастық жоқ екі нәрсенің ететін әсері бірдей болса, біріне қас ғамалды екіншісіне ауыстырып айтамыз» [3; 355], — деп көрсетеді. Ғалымның *өз мағынасын* дегені сөздің *тура мағынасы* да, «ауыстырып айтамыз» деп *метафоралы мағынадағы сөздер* туралы жазып отырғаны төмендегі ой түйіндеулерінен байқалады. Метафоралы ойлау қабілеті жөнінде тілші «*күн құтырып кетті*» дегенді «*күннің желдетуі адамның құтырған күйіне ұқсас әсер ететіндігінен, жанды, есті нәрсенің күйін көрсететін сөз*» [3; 355] (курсивпен берген — автор) деп пайымдайды. А. Байтұрсынұлының тұжырымы бойынша метафоралану үрдісі ассоциациялы ойлау арқылы жүреді, метафоралардың туындауына ұқсастық заңдылығы ұйытқы болады. Оны жоғарыдағы тұжырымы арқылы саралайды.

Жалпы тіл білімінде де, қазақ тіл білімінде де метафоралану құбылысын әр қырынан алып қарастырған ғылыми зерттеулер мен мақалалар жетерлік, сондықтан оларды қайталап айтуды қажет санамадық. Біз осы мақалада метафоралану арқылы қалыптасқан кейбір сөздердің функционалды-прагматикалық қызметін, метафоралы аталымдардың қалыптасуына негіз болатын уәждің семантикалық сипатын анықтауды мақсат етіп алдық.

Әдістер мен материалдар

Зерттеу материалы монография, сөздік, көркем әдебиеттерден іріктеу әдісімен алынған метафоралар болды. Жұмыс дефинициялық талдау әдістерін қолдана отырып, номинативті-когнитивті тұрғыдан орындалды. Мақалада семантикалық-когнитивті талдау, зерттеу, салыстыру, дәлелдеу, сипаттау әдістері қолданылып, тілдегі метафора арқылы қалыптасқан аталымдардың мағыналары сараланды. Сонымен қатар көркем әдебиеттерден, сөздіктерден алынған метафоралық аталымдардың құрылымдық-семантикалық белгілерін сипаттау кезінде компоненттік талдау әдісі, контекстік және ассоциативтік талдау әдістері де қолданылды.

Нәтижелер мен оның талқылануы

Тіл табиғаты, сөз мағынасы — күрделі құбылыс. Бейнелеу және образдар арқылы белгілі бір түсінік ұғымға айналады. Сөздің метафораланып қолданылуында адам санасында осы үрдістер жүреді. Қандай да бір ұғым нақты зат туралы түсініктің негізінде қалыптасса, ұғымға бейнелілік тән. Олай болса, метафора — бейнелі ұғымдардың тіл бірліктері арқылы берілу жолы. Көп мағыналы сөздердің астарында нақты түсініктер негізінде қалыптасқан бейнелі ұғымдардың жатқандығы

байқалады. Тілде метафоралардың жасалуына негіз болатын түсініктер мен ұғымдарға көбінесе нақты зат атауларының ұйытқы болатыны байқалады. Оның себебі абстрактілі заттарға қарағанда нақты зат туралы түсініктің адам санасында берік орын алуында деп ойлаймыз. Демек, нақты заттардың бейнесі де айқын болады.

Лингвистикалық табиғаты мен мағынасы жағынан коннотация — тіл бірліктерінің бір бөлігі. Ол — кез келген ұғымдық мағынаның *ассоциативті-бейнелік* ішкі құрылымын түсінуден туындайтын қосымша мағына. *Ассоциативті белгі* сөз мағынасының өзгеруіндегі сапалық қасиетті, қатынасты білдіреді. *Ассоциативті мағына* жасалғанда уәждеуші тұлғаның уәжелген мағынамен семантикалық байланысы азая түседі де, жаңа аталымның мағынасы артады.

Тілдің сөздік құрамындағы туынды бірліктерді алып қарасак, барлығы да белгілі бір қызмет атқарып, тілдік жүйеден орын алған. Әрбір тілдік бірлік бірнеше күрделі байланыстан тұратындығы зерттеушілерге мәлім. Сондықтан да оларды мағынасына, мәніне, тұлғасына, қызметіне т.б. топтастырады. Осы топтастыру белгілері негізге алына отырып, адам баласының әлемді тануын, қабылдауын, түсінуін қамтитын лексика-семантикалық топтарға тілдік бірліктерді жіктеу қалыптасқан.

Әлем бейнесін қалыптастырушы *концептуалдану* — шоғырланған жалпы ұғым түрінде белгілі бір дүние туралы түсінік беруге себеп болып түсетін ақпараттың, зат-құбылыстың мазмұны ойша тұжырымдалып, қабылданатын танымдық *әрекет түрі*. *Концептуалдану* — дүние тануды, танымдылықты жүзеге асыратын үдеріс [4; 69]. Тіл иесінің танымынды қалыптасқан метафоралы тілдік бірліктердің моделі *концептуалдану нәтижесі*. Ол белгілі құрылымға, компоненттерге негізделген. Мәселен, Бұқар жырау, Ж. Баласағұн, Қ.А. Иассауи еңбектерінде де метафоралы сөзжасам, функционалды қолданыс көрініс тапқан. Мәселен, Бұқар жыраудың толғауларында: Атадан алтау туғанмен, Ішінде біреуі *арыстан* болмас па? немесе Құбылып тұрған *бәйшешек* Қурай болар солғанда. *Ақық* бүркіт төмендер, Екі қанат талғанда... (Бұқар жырау). ХУ-ХУІІІ ғасырлардағы жыраулық өнерде метафора құбылысы дамығанын, поэзия стиліне қызмет еткенін көруге болады. Бұл тілдік бірліктер — ұқсату заңына негізделген метафора. Әрбір сөз реалды ойға құрылып, бейнелік мәнге ие. Бұны өмірлік тәжірибеден шығатын, әлем туралы адамның жинақталған білім қорына негізделген тұжырым деп атауға болады. Ж. Баласағұн «Құтадғу білік» шығармасында: *Кісілер* көп, кісілікке кендеміз, *Адалы* аз, адам атты пендеміз. Кісі сирек емес, сирек *кісілік*, *Кісіліктің* кәдірін біл, түсініп! немесе *Ақыл*, *білім* тілмәші — тіл, *тіл* — кепіл, жадыратар ерді шырын тіл деп біл! – дейді. Қоғамдағы әрбір құбылысқа өз түйінін, көзқарасын түйіндеген. *Адалдық*, *кісілік*, *тіл*, *білім*, *ерлік*, *ездік*, т.б. терең мағыналы ұғымдар метафоралы бірліктер арқылы өмірдің мәні зерделене түседі. Қожа Ахмет Иссауидің «Хикметінде» *Дүниеқоңыз*, *пысықтардан* бойыңды тый, Бойым тыйып *дариядай* тастым міне. *Қара нөсер* қарғыс оғы келіп тиді, Найза алып, жүрек, баурым сұқтым міне (Қ.А. Иассауи, 1-хикмет). *Наданменен* өткен өмірің дозақ болар, *надан* барса дозақ та одан қашар (Қ.А. Иассауи, 15-хикмет). Бұл жерде контекстік метафоралар функционалды-прагматикалық қызмет атқарып тұр. Көп жағдайда сөздердің метафоралы мағынасы қолданыс барысында сөйлеу жағдаятына сәйкес анықталады. Сонымен қатар метафоралы аталымдарға коннотациялық қосымша мағына да жамалып отыратыны белгілі.

«Коннотация» (лат. *connotatio, connato* қосымша мағынаға ие) — тіл бірлігінің эмоциялық, стилистикалық реңі. Кең мағынада *коннотация* тіл бірлігінің грамматикалық және заттық ұғымдық мағынасын толықтыратын, оған экспрессивті рең беретін кез келген түрі...» [5; 158]. Бұл ұғымды алғаш ғылыми айналымға енгізген ғалым Л. Ельмслев деп танылады. Осы мәселе ертеректе лексикология, семасиология тұрғысынан қарастырылып келді. Кейінгі кезеңде М. Оразов [6], А. Салқынбай [7], Б. Қасым [8], Р. Авакова [9], Ғ. Хасанов [10], Б. Жонкешев [11], С. Жиренов [12] т.б. сөзжасам, аталым, семантика теориясымен айналысып жүрген ғалымдар тарапынан да сараланып жүр. Тілшілер *коннотацияның құрылымдық бөліктерін* тар мағынада да, кең мағынада да зерделеп, негізінен *бағалауыштық*, *экспрессивтік*, *эмоционалдық* тұрғыдан баға береді. Бұл мәселенің метафоралы сөзжасамға толықтай қатысы бар.

Метафоралы аталымдардың жасалуына негіз болатын — уәждің түрлі белгісі. Мәселен, заттың қызметі, орны, пішіні, сапасы, қасиеті және тағы да басқа сипаттары метафоралы аталымның уәждік белгісі ретінде қолданылады. Кейде атаудың қалыптасуына заттардың ортақ қасиеттерінің болуы да негіз болады. Мысалы, тілдегі кейбір метафоралы медициналық аталымдардың жасалуына көз алдына *елестету* (ассоциация) немесе эмоциялық қабылдау ықпал етеді. Аналитикалық тәсіл арқылы жасалып, бір ұғымның берілуі коннотациялық семантиканы тудырады. Мысалы, *жөтел* сөзінің

қимыл мағынасы мен сол қимылдың әсерінен адамның қиналуы, бет жүзінің өзгеруі (көк) *көкжәтел* аталымының жасалуына себепші негіз, уәж болған. Мысалы, *көкбақа, көкдауыл, көкет, көктайғақ, көктүйнек, көкшай, көкбайрақ, көкдолы т.б.* деген тілдік деректердегі уәжемелік сыңарлар түрлі коннотациялық мағыналарды тудырған және екіншілік мағынаның қалыптасуына әр сыңардың мағынасы қызмет еткен. Мына сөйлемдегі *көкбақа* аталымының «жеуге келмейтін, майсыз, арық мал» деген коннотациялық мағынасы майсыз еттің түсіне (көк) және бақа сияқты тырбыш жататындығынан қалыптасқан. Етке өткізген малдары *көкбақа* деп сынайды (А. Токмағанбетов).

Метафоралық уәжемені сөзжасамдық талдаудағы ең негізгі ұғым ретінде санап, «уәждеуші негіз» терминін қазақ тіл білімінде ғылыми айналымға енгізген профессор — Б. Қасым. Автор өз зерттеулерінде: «Туынды сөздегі метафоралық уәжділіктің ерекшелігі сол, олардың ауыс мағынасы уәжділік дәрежелердің түрлі деңгейде болуы және ол тек сөзжасамдық құрылымда айқындалады» [8; 129], – деп талдайды.

Жалпы лингвистикада «семантикалық жіктеу» деп аталатын сөздерді мағыналық топтастыру бар екені белгілі. Ішкі мағыналық құрылымның ерекшеліктері метафоралы аталымдарды, терминдерді *жіктеу, топтастыруда* (классификациялауда) негізге алынады. Тілдегі метафора-аталым, терминдер белгілі бір ұстанымға сүйене отырып жіктеледі. Жалпы тіл біліміндегі ол ұстанымды жинақтай айтсақ, төмендегідей:

1. Концептуалдық метафоралы аталымдардың *нақтыдан абстрактіге ауысуы* нәтижесінде қалыптасуы. Бұл ұғымның концептіге тікелей қатысы бар. *Концептінің* мән-мағынасына → *түсінік, бейне, ұғым, мағына* жатады. Мәселен, Е.О. Опарина концептуалдық метафораға: «Концептуальная метафора функционирует как средство получения новые знания о предметном мире. Поэтому ее можно рассматривать как инструмент познания. Эта функция проявляется особенно ярко в языке науки, где при посредстве концептуальной метафоры происходит выделение научных категорий и где она может служить в качестве гипотетической модели, предсказывая ряд свойств исследуемого объекта» [13; 152] деген анықтама бере отырып, оны әлемді танудың, түсінудің құралы деп атайды.

2. Концептуалдық метафоралы аталымдардың *нақтыдан нақтыға ауысуы* үрдісі арқылы қалыптасуы. «Ақпаратты алуда ойлаудан гөрі сезім мүшелері ерекше қызмет атқарады. Бұл — өмірде көп таралған және жиі кездесетін құбылыс. Осы ұстаным арқылы атаудың қалыптасуында ортақ белгілер негіз болады. Мысалы, түрлі пішіндер, түр-түс, қызмет, мекен, мезгіл т.б. ортақ қасиет бірін-бірі байланыстырушы ұғым ретінде жұмсалады. Мысалы: *сарыауру, аққан, ақтүйіршік, құртауру, көкет, көкжасик, көкжал, көкқұтан, көкзеңгір, көкбазар, көкбауыр т.б.*» [4; 135].

3. Концептуалдық метафоралы аталымдардың *іс-әрекетпен байланысты* қалыптасуы. Бұл ұстаным бойынша, процесс ұғымы ортақ сема ретінде танылады да, іс-әрекетпен байланысты аталым жасалады. Мысалы: *ұлтабар, қан түкіру, лоқсу, көкжелік (малдың көктемде түлеуі), қышу (зуд), сарғаю (желтуха), жемсау (зоб)* т.б. Іс-әрекетпен байланысты уәжелген аталымдар тілде мол екендігі байқалды.

4. Концептуалдық метафоралы аталымдардың қалыптасуы *антропоцентрикалық ұстаным* бойынша да жүзеге асып жатады. Бұл ұстаным бойынша қалыптасқан аталымда метафора салыстыру түрінде беріледі. Адамның қолданатын заттары, дене мүшелері, қоршаған орта, тіпті адамның өзі де салыстыру материалы ретінде қызмет етеді. Мысалы: *шотмаңдай, шоқша сақал, қуыс кеуде* т.б. Антропоморфтық метафора — «адамның ойлау қабілетінің негізгі ерекшелігінің бірі. Адам қоршаған айналадағы заттар мен құбылысқа тән қасиетті теңеу (кейіптеу) арқылы» [14; 13] қалыптастырады. Антропоморфтық метафора арқылы жасалған аталымдардың ерекшелігі кейінгі жылдарда зерттеушілердің назарына іліге бастады.

Метафоралық аталымды талдап-саралауда осы аталған тұжырым негізгі ұстаным ретінде алынады.

Тілде метафора арқылы сөз түрленіп, өңделіп отырады. Көне заманнан бері сөздер адам санасының танымдық ой-өрісіне байланысты ауыспалы мағынада қолданылып келе жатқандығы ғылыми деректерде айтылады. Сыртқы дүниені санада бейнелеудің ең жоғарғы деңгейі — ойлау болса, ол ұғыммен тығыз бірлікте. Зат пен құбылыс туралы ұғым адам танымы арқылы қорытылады да, тілдің көмегі арқылы адам өз ойын бейнелейді. Тілдік құралдарды пайдалану нәтижесінде метафоралы аталымдар жасалады. Яғни ойдың өзі метафоралы, ол салыстыру арқылы дамиды да, тілде метафора туындап отырады. Адам ұқсастықты байқап қана қоймайды, өзі де ұқсату негізінде жаңа индивидуалды аталымдарды жасап отырады. Ұқсату арқылы ерекшеліктер мен олардың психикамен өзара әрекетін салыстырады. Осының нәтижесінде метафора тілдің кез келген саласында

туындап отырады. Мысалы, *шотмаңдай, шошқа мойын* (ауру), *сегізкөз* (сүйек), *қызылкеңірдек, миқұрт* (ауру), *қызыласық* (тобық), *көкжорға* (ауру), *көкжәтел, көкжұлын, көксау* (ауру), *атамекен, атажұрт, ақсақал, қайыната, жолсерік* т.б.

Екіншілік атау үдерісі — тілдің коммуникативтік ортасымен айқындалатын семиологиялық үдеріс. Сондықтан екіншілік атау атаудың қалыптасуының коммуникативті-функционалдық шартымен тығыз байланысты. Сөздердің жаңа функцияда екінші рет қайта қолданылуы сөздік белгілердің көпмағыналылығын тудырады. Тарихта динамикалық процесс нәтижесінде екіншілік атау негізгі атау болып қалуы мүмкін.

Номинативтік құбылыспен тығыз байланысты категорияның бірі — *ішкі форма*. Номинативтік сипатқа жататын ішкі форма категориясының белгілері семантикалық аспектіде қарастырылғанда жеке бөлініп ажыратылмайды, себебі оларда ұғымдық, мағыналық кірігу жүреді. Ішкі форма уәждеу категориясымен бір қатарда қарастырылып келеді. Бұл мәселе В.В. Виноградов [15], С.Д. Кацнельсон [16], Е.С. Кубрякова [17], Н.Д. Арутюнова [2], В.Г. Гак [18], В.Н. Телия [19], Т.Р. Кияк [20] т.б. еңбектерінде сөздердің арасындағы семантикалық сәйкестіктердің өзгеріске ұшырауы деп қарастырылған. Туынды сөздің *мағыналық құрылымы* мәселесіне ғалымдар ертеден назар аудара бастаған. Жалпы лингвистикада В. Гумбольдт «сөздің ішкі мағыналық құрылымы» тұжырымдамасын алғаш енгізе отырып, тілдің ішкі мағына-мазмұны мен сыртқы тұрпатын (формасын) бірлікте қарауды ұсынады. Ғалым: «Внутренняя форма — то, что возвышает членораздельный звук до выражения мысли, взятой во всей совокупности своих связей и систематичности», — деген түйін жасайды [21; 71]. Осы теорияға сүйенетін болсақ, *ішкі құрылым* арқылы тіркес, туынды сөздер, тіл оралымдары сияқты тіл бірліктерінің айырмашылығы мен ұлттық ерекшелігі ғана ашылып қоймайды, сонымен қатар *мағыналық құрылым* арқылы тілдің өзіндік, дара ерекшелігі көрінеді, бұл (мағыналық құрылым) осы ерекшелікті танытатын негізгі белгі болып саналады. Профессор Б. Қасым: «Ішкі мағыналық құрылымның басты тәсілі — ұғымды белгілеу және сөздің ішкі мағынасы мен сыртқы тұрпаты арасындағы бірліктерді байланыстыру. Демек, ішкі құрылым атаудың мағыналық құрылымын құрастырушы сыңар ретінде танылады. Ішкі құрылым — алғашқы *бейне*, онда ұғымның негізі жатады. Ішкі құрылым ойға бағыт береді, өзек мағынаның әрі қарай дамуына *мүмкіндік* жасайды» деген қорытындыға келеді [8; 203]. Олай болса, кез келген атаудың ішкі құрылымында ұғымның ізі жатады. Атаудың тұтастығы оны құрастырушы сыңарлардың өзара байланысын сақтайтын, тұтас, жүйелі ерекшелігін көрсететін — ішкі құрылым арқылы танылады. Ал, *атау* уәждеме үрдісінің қатысуымен ішкі мағыналық құрылым негізінде жасалады. Демек, ішкі құрылым атауды қалыптастырудың міндетті семантикалық ерекшелігі саналады. Мысалы, *Ақсұңқар* ұшар жем үшін, Ер жігіт туар ел үшін немесе Қайыптан тапқан алтыннан *Ақсақал* берген бата артық (Мақал).

Когнитивті семантикалық талдау жалпы тілдік бірліктерді, атауды саралауға, олардың дүниетанымдық мәнін, табиғатын ашуға мүмкіндік береді. Бүгінде қазақ тіл білімінде тілдік бірліктерге түрлі дүниетанымдық тұрғыдан зерттеулер жүргізіліп жатыр [22].

Метафора ежелгі заманнан бүгінге дейін зерттеліп келе жатқан тақырыптың бірі бола тұра, оның ұлттық таныммен, ұғыммен бірге жүріп отыратын үрдіс екендігіне аса назар аударылмай келді. Бұл мәселенің туынды сөздердегі уәждеме теориясына тікелей қатысы бар. Ал уәждеме теориясы уәжділіктің түрлеріне қатысты туындайды. Сөзжасам теориясында лексикалық бірліктердің сыртқы сөзжасамдық үлгілерін анықтайтын — сыртқы уәждеме (морфологиялық уәжділік) және бұрынғы мағына мен жаңа мағынаның арасындағы байланыс арқылы сөзжасамдық мағынаны анықтайтын — ішкі уәждеме (семантикалық уәжділік) түрлері анықталған. *Тура аталым мен келтірінді аталымды* айқындау үшін осы уәждеме сараланып, соның заңдылығына сүйену қажет. Көптеген тілші ғалым уәжділікті «*ішкі құрылым*» ұғымымен тікелей байланыстырады [18, 23-24].

Екіншілік атаудың тілдік формаларының ішінде білімді, эксплицитті түрде берудегі тиімді түрі — тілдік метафора. Бір форманың құрылымы бір-бірімен жете байланысқан кемі екі ұғымнан тұрады. *Метафоралық мағына* сөздердің байланыс мағынасынан шығатынын айтуға болады. Метафоралық аталым жасауда сөздің семантикалық ерекшеліктерін негізгі белгі ретінде ескеру қажет [8].

Өте күрделі және көпдеңгейлі құбылыс ретінде метафора «образды құрастыра отырып, санамен қабылданатын жаңа мағына туындатады. Метафоралық процестің ең соңғы сатысында тілдік категориялар» туындайды [25; 234]. Метафораның осы типі эмпирикалық түрде белгіленбеген объектілердің бейнелеу, суреттеу мүмкіндігін туғызады. Метафоралық құралдар қоршаған болмыс туралы білімнің толығына, жан-жақты болуына себепкер болады.

Метафораны сөзжасам жүйесімен байланыстырып қарастыруда лексика-семантикалық тәсілдің басқа да түрлерімен салыстыру қажет, ең алдымен ауыспалы мағына тұрғысынан сөзжасамда орын алады. Бірақ ауыспалы мағынаның түрлері бірнеше аспект бойынша бір-біріне қарама-қарсы келеді. Импликациялық байланыс — болмыстағы зат пен құбылыстың нақты байланысының ұқсас түрі: *бүтін және бөлшек*, зат және сипат арасындағы байланыс. Заттың белгілері қаншалықты алуан болса, олардың санадағы түзілер бейнесі де әр қилы. Бейнеліліктің прагматикалық алғышарты айтушының тыңдаушыға жеткізер ойының әсерлі, түсінікті болуына байланысты метафораның туындауына жағдай жасайды [25; 148].

Екінші атаулардың бірі — *идиомалық тіркестер*. Идиоманың пайда болуын жаңаша атаудың спецификалық ерекше түрі деп қарастыру қажет. Жаңа мағына өзінің құрылымында бұрынғы мағыналық сипатын сақтаса, арадағы байланыс ұзақ уақыт, тіпті бірнеше ғасыр бойы сақталып келуі мүмкін. Сөздегі, сөз тіркесіндегі бейненің өшіп кетуі бірнеше факторға тәуелді болады. Мысалы, **қаракөңіл**: *ниеті арам, аяр кісі*; **қарақағаз**: *қаралы хабар жеткізетін хат*; **қарашаңырақ**: *үлкен үй, тәрбие алған, ұшып шыққан ұя*; **қаратер**: *қара суға түсіп, терлеп-тепшу, сел-сел болу т.б.* Байқап отырғанымыздай, мұндай жағдайда ұғымның көлемі мен мағынасы да өзгеріске ұшырайды.

Қорытынды

Заттардың белгілері қаншалықты әр алуан болса, олардың санадағы түзілер бейнесі де әр қилы. Бейнеліліктің прагматикалық алғышарттары айтушының тыңдаушыға жеткізер ойының әсерлі, түсінікті болуына байланысты метафоралық аталымдардың жасалуына мүмкіндік туады.

Адамды бағалау мен сипаттау құбылысы мақал-мәтел мен тұрақты сөз тіркестеріндегі, метафоралардағы дүние бейнесінде образды-экспрессивтік, субъективтік бағалау арқылы жүзеге асады. Дүниенің тілдік бейнесін беруде метафораның қызметі ерекше байқалады. Әр ұлттың ақиқат дүниеге деген көзқарасы, оны түсінуі, яғни өзіндік дүниетанымы, оны бағалау принципі, білім қоры, алған ақпаратты тұжырымдауы мен қорытындылауы әр алуан болатыны шындық. Тілдік бірліктердің мазмұнынан тіл иесінің болмыс-бітімі, мінез-құлқы, өмір сүретін табиғи ортасы мен тұрмыс-тіршілігінің ерекшеліктері анық көрінеді. Демек, метафоралық аталымдардың астарынан да, уәж сөздің семантикасы айқын не жасырын тұрғанына қарамастан, тіл иесінің дүниетанымын байқауға болады. Олай болса, метафоралық уәждеменің семантикалық әлеуеті түрлі болып келеді, ол жаңа жасалымның тұлғасынан анық байқалып отырады деген қорытындыға келдік. Метафоралық уәждеменің семантикалық әлеуетін бұл мақала көлемінде толық сипаттадық деп айта алмаймыз, сондықтан сөзжасамдық метафоралардың функционалдық, прагматикалық қызметін әлі де анықтап, зерттеуді жалғастыра бермекпіз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Скляревская Г.Н. Метафора в системе языка / Г.Н. Скляревская. — СПб.: Наука, 1993. — 150 с.
- 2 Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс / Н.Д. Арутюнова // Теория метафоры. — М.: Наука, 1990. — С. 5–32.
- 3 Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публицистикалық мақалалар және әдеби зерттеулер / А. Байтұрсынов. — Алматы: Жалын, 1991. — 464 б.
- 4 Қасым Б. Когнитивті семантика / Б. Қасым. — Алматы, 2021. — 256 б.
- 5 Қалиев Ф. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі / Ф. Қалиев. — Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. — 440 б.
- 6 Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы / М. Оразов. — Алматы: Рауан, 1991. — 216 б.
- 7 Салқынбай А. Тарихи сөзжасам: монография / А. Салқынбай. — Алматы: Қазақ университеті, 2018. — 316 б.
- 8 Қасым Б. Күрделі аталым жасалымы: когнитивті-дискурстық ұстаным / Б. Қасым. — Алматы: «ИП Волкова А.В» баспасы, 2010. — 383 б.
- 9 Авакова Р. Фразеологиялық семантика / Р. Авакова. — Алматы: Қазақ университеті, 2002. — 152 б.
- 10 Хасанов Ф. Қазақ тілінің лексикалық синтагматикасы / Ф. Хасанов. — Алматы: Үш қиян, 2009. — 488 б.
- 11 Жонкешов Б. Эмоционалды бірліктердің тілдік табиғаты (семантика, сөзжасам, фоносемантика): Филол. ғыл. канд. ... дис. / Б. Жонкешов. — Алматы, 2006. — 130 б.
- 12 Жиренов С. Когнитивтік лингвистика: оқу құралы / С. Жиренов. — Алматы, 2010. — 110 б.
- 13 Опарина Е.О. Концептуальная метафора и ее функции в языке (на примере субстантивированных метафор): дис. ... канд. филол. наук / Е.О. Опарина. — М., 1990. — 169 с.
- 14 Адишева А. Антропоморфтық метафораның танымдық моделі / А. Адишева, Ө. Мехмет // Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2022. — Т. 188, № 4. — Б. 12–20.

- 15 Виноградов В.В. Стилистический аспект русского словообразования / В.В. Виноградов. — М.: Наука, 1984. — 183 с.
- 16 Кацнельсон С.Д. Общее и типологическое языкознание / С.Д. Кацнельсон. — Л.: Наука, 1986. — 298 с.
- 17 Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова / Е.С. Кубрякова. — М.: Наука, 1981. — 200 с.
- 18 Гак В.Г. Сопоставительная лексикология (На материале русского и французского языков) / В.Г. Гак. — М.: Международ. отношения, 1977. — 262 с.
- 19 Телия В.Н. Метафоризация и её роль в создании языковой картины мира / В.Н. Телия // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. — М., 1988. — С. 173–203.
- 20 Кияк Т.Р. О «внутренней форме» лексических единиц / Т.Р. Кияк // Вопросы языкознания. — 1987. — № 3. — С. 58–68.
- 21 Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / В. Гумбольдт. — М.: Прогресс, 1984. — 397 с.
- 22 Жиренов С. Ғаламның діни бейнесінің тілдік көрінісі / С. Жиренов, З. Кульманова // Тілтаным. — 2023. — Т. 89, № 1. — Б. 125–132.
- 23 Блинова О.И. Типологизирующая функция внутренней формы слова / О.И. Блинова // Вестн. Том. гос. пед. ун-та. Сер. Гуманит. науки. — 2007. — № 2. — С. 30–33.
- 24 Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты / С. Исаев. — Алматы: Рауан, 1998. — 304 б.
- 25 Қасым Б. Метафоралы аталымдар: когнитивті-семантикалық сөзжасам / Б. Қасым. — Алматы: Дарын, 2024. — 315 б.

Б. Қасым, С. Саменова

Словообразовательная метафора: семантический потенциал метафорической мотивации

В статье рассматривается метафора как основной тип передачи переносных значений, как номинативная единица, являющаяся предметом исследования лингвистики и литературоведения. Анализируется языковая характеристика коннотации, выполняющей функционально-прагматическую функцию в формировании метафоры, считающейся эмоциональным, выразительным, стилистическим оттенком языкового единства. Определяется лингвистическая природа и дополнительные значения коннотации, вытекающие из понимания ассоциативно-образной внутренней структуры любого понятийного значения как части языковых единиц. Авторы на основе анализа языковых фактов и примеров доказывают, что в результате концептуализации создается модель метафорических языковых единиц, сформированных в языковом сознании носителя языка, специфика метафорической мотивации в производном слове, смысл их обмена отличается наличием мотивационных степеней на разных уровнях и определяется только в словообразовательной структуре. При рассмотрении мотивированности именованных единиц, наряду с их языковым характером, принимается во внимание и познавательный процесс носителя языка. Под метафорическими названиями со стороны авторов подразумевается, независимо от того, явна или скрыта семантика слова, отражается мировоззрение носителя языка, семантический потенциал метафорической мотивации ярко выражается в самом новом выражении. Метафорические наименования в казахском словообразовании признаются едиными лексическими единицами, в статье также выделяются основные черты, отличающие их от других подобных языковых явлений. В статье также рассматривается проблема классификации метафорических имен, при этом определяется, что все классификации базируются на переходе от реального к абстрактному, от реального к конкретному, связи с действием, антропоцентрических позициях. Авторы статьи обращают внимание на то, что внутренняя структура имени находится в тесном единстве с понятием, что внутренняя структура — это целостное языковое явление, поддерживающее взаимосвязь составляющих имя компонентов, и делают вывод о том, что на основе внутренней смысловой структуры формируется метафорическое имя посредством мотивации. В результате исследования определяется, что одной из категорий, тесно связанных с номинативным явлением, является внутренняя форма, при рассмотрении в семантическом аспекте свойства внутренней формы внутренне неотличимы, вместе с другими они также интегрируются в понятийное значение. В статье внутренняя форма анализируется в одном ряду с категорией мотивации. Авторы статьи, опираясь на научный материал и языковые данные, делают вывод о том, что определение семантического потенциала метафорического наименования важно изучить в рамках теории мотивации и номинации, а в результате исследования в качестве основного фактора при создании метафорического наименования является внутренняя смысловая форма слова.

Ключевые слова: метафора, внутренняя форма, ассоциативный образ, коннотация, словообразовательная мотивация.

B. Kasym, S. Samenova

Word-formation metaphor: semantic potential of metaphorical motivation

The article considers metaphor as the main type of transmission of figurative meanings, as a nominative unit, which is the subject of research in linguistics and literary studies. The article analyzes the linguistic nature of the connotation, which performs a functional and pragmatic function in the formation of a metaphor, which is considered an emotional, expressive, stylistic shade of linguistic unity. The linguistic nature and additional connotation meanings resulting from understanding the associative-figurative internal structure of any conceptual meaning as part of linguistic units are determined. Based on the analysis of linguistic facts and examples, the authors prove that conceptualization creates a model of metaphorical linguistic units formed in the linguistic consciousness of a native speaker, the specifics of metaphorical motivation in a derived word, the meaning of their exchange differs by the presence of motivational degrees at different levels and is determined only in the word-formation structure. When considering the motivation of nominal units, along with their linguistic nature, the cognitive process of a native speaker is also taken into account. By metaphorical names, the authors mean that regardless of whether the semantics of the word is explicit or hidden, the worldview of a native speaker is observed, and the semantic potential of metaphorical motivation is clearly expressed in the newest expression. Metaphorical names in Kazakh word formation are recognized as unified lexical units, the article also highlights the main features that distinguish them from other similar linguistic phenomena. The article also examines the problem of classifying metaphorical names, while determining that all classifications are based on the transition from the real to the abstract, the transition from the real to the concrete, the connection with action, and anthropocentric positions. The authors of the article draw attention to the fact that the internal structure of the name is in close unity with the notion that the internal structure is an integral linguistic phenomenon that supports the interrelation of the components of the name, and conclude that on the basis of the internal semantic structure, a metaphorical name is formed through motivation. As a result of the research, it is determined that one of the categories closely related to the nominative phenomenon is the internal form, when considered in the semantic aspect, the properties of the internal form are internally indistinguishable, together with others they are also integrated into the conceptual meaning. In the article, the internal form is analyzed along with the category of motivation. The authors of the article, based on scientific material and linguistic data, conclude that it is important to study the definition of the semantic potential of a metaphorical name within the framework of the theory of motivation and nomination, and as a result of the research, the internal semantic form of the word is the main factor in creating a metaphorical name.

Keywords: metaphor, internal form, associative image, connotation, word-formation motivation.

References

- 1 Skliarevskaia, G.N. (1993). *Metafora v sisteme yazyka* [Metaphor in the language system]. Saint Petersburg: Nauka [in Russian].
- 2 Arutiunova, N.D. (1990). Metafora i diskurs [Metaphor and discourse]. *Teoriia metafory — Theory of metaphor*, 5–32. Moscow: Nauka [in Russian].
- 3 Baitursynov, A. (1991). *Aq zhol: Olender men tarzhimeler, publitsistikalıq maqalalar zhane adebi zartteuler* [White path: Poems and translations, publicistic articles and literary research]. Almaty: Zhalyn [in Kazakh].
- 4 Kasym, B. (2021). *Kognitivti semantika* [Cognitive semantics]. Almaty [in Kazakh].
- 5 Kaliev, G. (2005). *Til bilimi teriminderinin tusindirme sozdigi* [Explanatory dictionary of linguistics terms]. Almaty: Sozdik-Slovar [in Kazakh].
- 6 Orazov, M. (1991). *Qazaq tilinin semantikasy* [Semantics of the Kazakh language]. Almaty: Rauan [in Kazakh].
- 7 Salqynbai, A. (2018). *Tarixhi sozhasam* [Historical word formation]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 8 Kasym, B. (2010). *Kurdeli atalym zhasalymy: kognitivti-diskurstyq ustanym* [Formation of complex nomination: cognitive-discursive approach]. Almaty: «IP Volkova A.V.» baspasy [in Kazakh].
- 9 Avakova, R. (2002). *Frazeologiialyq semantika* [Phraseological semantics]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 10 Khasanov, G. (2009). *Qazaq tilinin leksikalıq sintagmatikasy* [Lexical syntagmatics of the Kazakh language]. Almaty: Ush qian [in Kazakh].
- 11 Zhonkeshov, B. (2006). Emotsionaldy birlikterdin tildik tabigaty (semantika, sozhasam, fonosemantika) [Linguistic nature of emotional units (semantics, word formation, phonosemantics)]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 12 Zhirenov, S. (2010). *Kognitivtik lingvistika* [Cognitive linguistics]. Almaty [in Kazakh].
- 13 Oparina, E.O. (1990). Kontseptualnaia metafora i ee funktsii v yazyke (na primere substantivirovannykh metafor) [Conceptual metaphor and its functions in language (on the example of substantivized metaphors)]. *Candidate's thesis* [in Russian].
- 14 Adisheva, A., & Mekhmet, O. (2022). Antropomorftıyq metaforanyn tanyndyq modeli [Cognitive model of anthropomorphic metaphor]. *Al-Farabi atyndagy Qazaq ultyq universiteti Khabarshysy. Filologiya seriyasy — Al-Farabi Kazakh National University Bulletin. Philology Series*, 188, 4, 12–20 [in Kazakh].

- 15 Vinogradov, V.V. (1984). *Stilisticheskii aspekt russkogo slovoobrazovaniia* [Stylistic aspect of Russian word formation]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 16 Katsnelson, S.D. (1986). *Obshchee i tipologicheskoe yazykoznanie* [General and typological linguistics]. Leningrad: Nauka [in Russian].
- 17 Kubriakova, E.S. (1981). *Tipy yazykovykh znachenii. Semantika proizvodnogo slova* [Types of linguistic meanings. Semantics of the derived word]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 18 Gak, V.G. (1977). *Sopostavitelnaia leksikologiya (Na materiale russkogo i frantsuzskogo yazykov)* [Comparative lexicology (Based on the material of the Russian and French languages)]. Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniia [in Russian].
- 19 Teliia, V.N. (1988). Metaforizatsiia i ee rol v sozdanii yazykovoï kartiny mira [Metaphorization and its role in creating a linguistic picture of the world]. *Rol chelovecheskogo faktora v yazyke. Yazyk i kartina mira — The role of the human factor in language. Language and the picture of the world* (pp. 173–203). Moscow [in Russian].
- 20 Kiiak, T.R. (1987). О «внутренней форме» лексических единиц [On the “inner form” of lexical units]. *Voprosy yazykoznavaniia — Topics in the study of language*, 3, 58–68 [in Russian].
- 21 Gumboldt, V. (1984). *Izbrannye trudy po yazykoznavaniiu* [Selected works on linguistics]. Moscow: Progress [in Russian].
- 22 Zhirenov, S., & Kulmanova, Z. (2023). Galamnyn dini beinesinin tildik korinisi [Linguistic reflection of the religious image of the universe]. *Tiltanym — Language Studies*, 89, 1, 125–132 [in Kazakh].
- 23 Blinova, O.I. (2007). Tipologiziruiushchaia funktsiia vnutrennei formy slova [Typologizing function of the inner form of the word]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. Seriya Gumanitarnye nauki — Tomsk State Pedagogical University Bulletin. Humanity Series*, 2, 30–33 [in Russian].
- 24 Isaev, S. (1998). *Qazirgi qazaq tilindegi sozderdin grammatikalyq sipaty* [Grammatical character of words in the modern Kazakh language]. Almaty: Rauan [in Kazakh].
- 25 Kasym, B. (2024). *Metaforaly atalymdar: kognitivti-semantikalyq sozhasam* [Metaphorical nominations: cognitive-semantic word formation]. Almaty: Daryn [in Kazakh].

Information about the authors

Kasym, Balkya — Doctor of Philology, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: bkasym77@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5375-387X>

Samenova, Sveta Nurtaevna (corresponding author) — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: sn.sveta@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7662-9970>

А.Е. Баербекова*, Ж.Д. Рапишева, А.З. Қазанбаева, Б.А. Қалиев

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан
(e-mail: baerbekova.aliya@mail.ru, r_zhanat@mail.ru, ajnagulkazanbaeva@mail.com,
kbek2425@gmail.com)

«Дала» концептісі «Қазақстан» концептосферасының фрагменті ретінде

Мақалада қазақ халқының мәдениеті мен дүниетанымында ерекше орын алатын «дала» концептісінің лингвомәдени және когнитивтік қырлары жан-жақты зерттелген. «Дала» ұғымы қазақ халқының ұлттық болмысы мен мәдениетінде айрықша маңызға ие, ол халқымыздың кеңістік туралы түсінігін, еркіндікке деген сүйіспеншілігін, рухани құндылықтарын, патриотизмін және табиғатпен үйлесімді өмір сүру философиясын бейнелейді. Зерттеу барысында «дала» концептісінің қазақ халқының ұлттық санасындағы орны мен оның «Қазақстан» концептосферасының негізгі өзегін құрайтыны анықталды. Бұл ұғымның құрылымы фреймдік талдау әдісі арқылы қарастырылып, негізгі моделі анықталды. Мақалада фреймге анықтама беріліп, тілдегі негізгі қызметі талқыланды. Когнитивтік лингвистикадағы фрейм — білімді ұйымдастырудың маңызды құралы. М. Минскийдің фреймді адамның жадындағы ақпарат пен көрген мәліметті модельдеу әдісі ретінде, яғни ол санадағы визуалды, стереотиптік қабылдауға негізделген ақпараттық құрылым екені талданып, ал Ч. Филмор фреймді тіл біліміне енгізіп, оны концептуалды білім мен когнитивтік құрылым ретінде қабылдағаны сипатталды. Зерттеуші ғалымдардың фреймді жадыда сақталған ассоциация жиынтығы немесе стандартты білімді қамтитын көпқұрамды концепт деп қарастыратыны, фреймдер ақиқаттың санада топтасып, концептуалдық жүйе қалыптастыруын қамтамасыз ететіні баяндалады. Жоғарыда айтылған фреймдік құрылым негізінде «Отан», «ел», «туған жер», «ауыл», «өлке», «аймақ» сияқты ұғымдардың мазмұны ашылды. Сонымен қатар біртұтас жалпы концептінің бір бөлігі немесе оның ішкі категориясы болып табылатын «субконцепт» ұғымына анықтама беріліп, «дала» концептісін құрайтын «Ұлы дала», «қазақ даласы», «сайын дала», «байтақ дала», «жазық дала» субконцептілердің тілдік ерекшеліктері мен олардың мәдени-танымдық мәні терең талданды. Зерттеу барысында Қазақстан мен Татарстан жастарының қатысуымен ассоциативтік эксперимент жүргізілді. Эксперимент нәтижесі «дала» ұғымының бауырлас екі елдің де тілдік санасында маңызды орын алатынын көрсетті. Бұл ұғымның қазақ халқының ұлттық бейнесін айқындайтын негізгі концепт ретінде танылғаны дәлелденді. Сондай-ақ «дала» ұғымының қазақ халқының дүниетанымы мен мәдениетіндегі өзектілігі мақал-мәтел, фразеологизм және лексикографиялық деректер негізінде дәйектелді. Мақалада «дала» концептісінің тарихи, мәдени және тілдік тұрғыдан терең талдануы оның қазақ халқының ұлттық кодын айқындаудағы маңыздылығын көрсетті. Зерттеу нәтижелері «дала» концептісінің қазақ халқының мәдениеті мен дүниетанымындағы орны ерекше екенін және оның ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы рөлін айқындауға мүмкіндік беретінін көрсетті. «Дала» ұғымы қазақ халқының ұлттық болмысын, рухани құндылығын және мәдени ерекшелігін тереңірек түсінуге жол ашады.

Кілт сөздер: «Қазақстан» концептосферасы, «дала» концептісі, фреймдік талдау, лингвомәдени бірлік, ассоциативтік эксперимент.

Kipicne

Кеңістік туралы түсініктер адам танымын, санасын сипаттайтын маңызды категорияның біріне жатады. Қоршаған әлемді қабылдауда кеңістік белгілі бір бағыт береді, кез келген мәдениетте «әлем бейнесінің» негізгі параметрін қалыптастырады. Осыған орай, қазақ дүниетанымындағы, мәдениетіндегі кеңістік сипаттамасын зерттеу этномәдени ерекшелікті айқындауға, халықтың ділдік ерекшелігін түсінуге мүмкіндік береді.

Адам кеңістігі оның өмір сүру ортасы мен географиялық ландшафтысына байланысты анықталатыны белгілі. Этникалық кеңістік адамды белгілі бір этносқа және географиялық ландшафтқа тиесілі деп болжай алады. Мысалы үшін, қазақ халқының әлемнің тілдік бейнесінде кеңістік ұғымы дала, жазықтық, дарқандық, егемендік ұғымдарымен астарласып жатады.

Қазақ халқының дүниетанымы мен мәдени өмірінде «ДАЛА» ұғымы ерекше орын алады. Ол — тек аумақтық кеңістік емес, дала халқымыздың өмір салтының, рухани құндылығының, еркіндікке деген ұмтылысының және табиғатпен үйлесімді өмір сүру философиясының нышаны.

* Хат-хабар үшін автор. e-mail: r_zhanat@mail.ru

Аталған тақырыбымыздың өзектілігі бүгінгі жаһандану заманында ерекше артып отыр. Ұлттық құндылығымыз бен дәстүріміздің сақталуы, оларды болашақ ұрпаққа мұра етіп қалдыру мәселесі бүгінгінің басты міндеті деп айта аламыз. «Дала» концептісі қазақ халқының еркіндікке, егемендікке деген сүйіспеншілігін, кендік пен шексіздікке деген ұмтылысын бейнелейді. Бұл ұғымды зерттей отырып, біз ұлттық бірегейлікті нығайтуға, мәдениетіміздің маңызын тереңірек түсінуге және оны әлемдік деңгейде танытуға үлес қоса аламыз. Бұл мәселе осы тақырыптың теориялық және практикалық маңызын айқындай түседі.

Материал және әдістер

Мақалада семантикалық-когнитивті талдау әдісі арқылы тіліміздегі түрлі сөздіктегі концепт бола алатын «дала», «Ұлы дала», «Отан», «туған жер» және т.б. ұғымдардың мағынасы талданып, нақтыланды. Қазақстан, дала концептілеріне компоненттік, контекстік және ассоциативтік талдау жүргізіліп, қазақ тіліндегі сөздіктер мен БАҚ материалы басты зерттеу материалы ретінде пайдаланылды. Осы негізде кешенді концептуалды талдау әдісі пайдаланылды, себебі бұл әдіс концептіні құрылымдау мен модельдеуді қамтиды, сондай-ақ концептінің семантикалық және прагматикалық компонентін талдау арқылы олардың мәдени сипатын ашуға мүмкіндік береді. Концепт тілдің әртүрлі деңгейінде көрінегін ділдік құрылым болғандықтан, оның тіркесімділік мүмкіндігін контексте талдау негізінде ғана анықтауға болады. «Қазақстан» концептосферасындағы «дала» концептісінің қазіргі өзектілігін анықтау мақсатында ассоциативтік эксперимент әдісі тиімді қолданылды. Аталған әдісті қолданудың нәтижесінде тіл біліміндегі концепт ұғымы, оның ішінде Қазақстан концептосферасындағы «дала» концептісінің аса маңызды эмбебап категория екені дәлелденді.

Нәтиже мен оның талқылануы

Қазақ халқы көшпелі халық болғандықтан, ерте заманнан-ақ кеңістікті тануға деген ұмтылыс жасағанын көре аламыз. Мұны біз халқымыздың фольклорынан таба аламыз. Қазақ халқы кеңістікті аспан астында орналасқан бүкіл қоршаған әлем деп қабылдаған, мысалы: шөл 'пустыня', алқап 'долина', шөл дала 'пустыня', дала 'степь', шөлейт 'полупустыня', аланқай 'полянка' [1; 115].

Қазақтың тілдік дүниетанымында кеңістік табиғатпен толықтай үйлесім табады, сол себепті де адам қоршаған әлемді танып-біле отырып, кеңістік бейнесін кеңейтеді. Кеңістікті қабылдаудың бастауы көшпенді халық пен табиғат біртұтас болған уақытқа барып тіреледі. «Кеңістік» концептісінің мазмұны ұлттық дүниетанымды қалыптастыруда маңызды рөл атқарады, оның негізі — ғаламның кеңістік моделі. Ол мифте көрініс табады, діни түсініктерде бейнеленеді, мәдени әдет-ғұрып пен салт-дәстүрде қайта жаңғыртылады.

Қазақ мәдениетінде кеңістік туралы түсінік философияның негізгі ұғымдары — кеңістік пен уақытпен ұштасып, олар рухани құндылықтар ретінде қабылданады. Кеңістік пен уақытты біртұтас жүйе ретінде көптеген философпен қатар, тілші мен әдебиетшілер де басты нысанына алған [2–6]. Л.Н. Гумилёв әзірлеген теориялық тұжырымға сәйкес тәңіршілдік ұғымы уақыт пен кеңістікті архетиптік тік (вертикальді) құрылымға орналастырады, олар көлденең (горизонтальді) шектеуден тыс қарастырылады [7].

Қазақ дүниетанымындағы кеңістік ұғымын көшпелі өмір салтымен, тарихи оқиғамен, кеңістіктегі қозғалыспен тығыз байланыста дамып, әр кезеңде жетіліп отырған негізгі эмбебап категория екенін қазақ зерттеушілері де атап кетеді [8–12].

Ал қазақ тіл білімінде кеңістік ұғымы грамматикалық, морфологиялық, лексикалық, синтаксистік құрылым арқылы айқындалады. Ал көркем шығармаларда *дала*, *жер*, *жол* т.б. сөздерімен беріледі, доминант мағынасы — дала [13; 80].

Қазақ халқы үшін кеңістік пен уақыт туралы түсінік көшпенділердің күнделікті өмір салты, тұрмысы және табиғатпен қарым-қатынасы негізінде қалыптасқан мазмұнды айқындыққа ие. Әлемнің тік (вертикальді) моделі кеңістік пен уақытқа негізделгенімен, ол көшпенділер үшін аса маңызды рөл атқармайды. Ал көлденең (горизонтальді) модель ашық және үнемі өзгеріп, жаңа мазмұнмен толығып отырады. Бұл ерекшеліктер қазақ халқының дүниетанымын сипаттайды, онда тік әлемде басты орын алатын — айналаны танып-білетін адам. Көшпенділерге бір жерден екінші жерге көшіп-қону үшін кең байтақ кеңістік керек болды. Өйткені олар жылжымалы баспана, көлік құралы және шаруашылық жүргізу үшін жағдайға мұқтаж еді. Сол себепті дала олардың өмір салтына

қолайлы аймақ болды. Сондықтан қазақ халқы үшін кеңістіктегі «дала» ұғымы қасиетті әрі киелі екені сөзсіз.

«Дала» дегенде кез келген қазақ баласына Отан, туған жер, Атамекен, жазира дала, туған ел, көк шалғын, туған ауыл, жайлау және Қазақстан елестейді. Ұлттық дүниетанымда «дала» концептісі ерекше маңызға ие. Дала — өмірдің символы. Дала қазақ халқы үшін кеңдік пен шексіздікті білдіреді.

«Жалпы, қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, таным-нанымы көшпелі өмір салтына байланысты болғандықтан, оның дүниетанымында дала, далаға тән кеңдік, сол дала тіршілігіне бейімделу үнемі көрініс табады» [14], — деп профессор А.С. Әділова «қала» мен «даланы» салыстыра отырып, екі концептінің ерекшелігін атап өтеді. Қазақ халқының танымында шаңырақ, бесік, киіз үй, қамшы, бөрік, домбыра, тұмар т.б. сөздермен қатар «дала» да лингвомәдени бірлік ретінде ұлттық-мәдени концепт деп танылады. Концепті санада танылу деңгейіне қарай, метафизикалық, ұлттық-мәдени, эмоционалдық концепті болып бөлінеді. «Дала» концептісін ұлттық-мәдени концептіге жатқызуымыздың бір себебі, «дала» ұғымы қазақ халқы үшін туып-өскен, өсіп-өнген жер, қасиетті мекен, туған жер деген ұғымда жұмсалады.

«Дала» терминінің бүгінде дәл мағынасы жоқ. Аталған сөз көптеген жалпы еуропалық тілдерде кездеседі. «Step» — «жазық, тегіс болу» деген мағынасы кең таралған. Латыш тілінде stiept — «созылып жату» деген мағынаны берсе, эзербайжандарда «tar» — бұл «ашық, тегіс орын», хинди тілінде «tar» — «алаң, иен жер» деп берілген.

Қазақ тілінің лексикографиялық дерегіне сүйенетін болсақ, 1978 жылы Алматы баспасынан шыққан «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» дала сөзіне мынадай анықтама беріледі: «ДАЛА зат. 1. геогр. Жайылымдық, шабындық, кең байтақ жазық өңір... 2. Үйден сырт жер, тыс... 3. Ауылды жер, қыр... 4. Өлке, аймақ... Байтақ дала. Ұшы-қиыры жоқ кең дала... Бетпақ дала. Үлкен аймақты алып жатқан шөл дала... (ҚТТС, 3-том).

Ал «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» дала сөзінің он мағынасы берілген: «ДАЛА з а т е с і м. 1. э.т.н. Қазақ ұғымында туған жер мағынасымен астасатын, кең байтақ жазық өңір... 2. Г е о г р. Бетін шөптесін өсімдік басқан, ландшафттық-белдемдік өңірлердің жалпы атауы, ормансыз аумақтар... 3. Сырт жер, тыс... 4. с ө й л. Аула, есіктің алды, қора... 5. Ауылды жер, қыр (антонимі қала)... 6. Шабындық, жайылымдық жер... 7. Жапан тұз, адам аяғы сирек баратын жер... 8. Белгілі бір жазық жердегі өлке, аймақ... 9. а у ы с.м. Қазақ жұрты, мекені, елі деген мағынада... 10. а у ы с. м. Киелі мекен, атажұрт (ҚӘТС, 4-том).

Біз өз зерттеуімізде қазақ ұғымында туған жер мағынасымен астасатын, кең байтақ жазық өңір, яғни ауыспалы мағынасы киелі мекен, атажұрт мәніндегісін талдаймыз. Өйткені дала ұғымын концепт дәрежесіне көтеріп тұрған дәл осы жоғарыдағы айтылған мағынасы болып отыр.

Қазақ тілінде шыққан БАҚ дерегіне сүйенетін болсақ, «дала» концептісі байтақ дала, кең дала, қазақ даласы, жазық дала, сайын дала, жазира дала, маң дала т.б. лингвомәдени бірліктермен берілген. Бұл бірліктерді біз мақаламызда «субконцепт» деп бердік. Субконцепт — біртұтас жалпы концептінің бір бөлігі немесе оның ішкі категориясы болып табылатын ұғым. Басқаша айтсақ, субконцепт — жалпы ұғымның қасиеті мен сипаттамасын сақтай отырып, өзіне тән ерекше белгілері бар тар, әрі нақты ұғым. Субконцепті философия, лингвистика, когнитивті ғылымдар, информатика сияқты түрлі ғылым саласында берілген ақпаратты құрылымдау және түрлі ұғымның мағынасын нақтылау үшін жиі қолданылады.

СУБКОНЦЕПТ — қазақ даласы. Қазақ даласы — Орталық Азиядағы кең аумақ. Ол Қазақстанның солтүстігіндегі және Ресей Федерациясымен шекаралас жеріндегі даланы қамти отырып, батыста Понт-Каспий даласынан шығыстағы Еміл аңғарының даласына дейін созылып, үлкен Еуразия даласының бір бөлігін құрап отыр. Қазақ даласы — тарихта қалған ұлылардың алтын бесігі болған қасиетті мекен [15]; *Қазақ даласы белгіленген 1584-жылғы карта табылды* (Bag.kz). «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» берілген ақпарат: *а) поэт. Қазақтардың атамекені, киелі саналатын ата-бабасынан қалған жері. Алда қазақ даласы Ару қырын гүл басқан (Т. Айбергенов, Мен саған).* (ҚӘТС, 4-том).

СУБКОНЦЕПТ — кең дала. Қазақ халқы үшін шексіз де шетсіз, ұшы-қиыры жоқ ұлы мекен — кең дала қазақ халқының кең пейілі мен дархан жүрегінің көрінісіндей. Кең дала — тек табиғаттың бір бөлігі ғана емес, ол қазақ халқының рухани байлығының, еркіндігі мен тәуелсіздігінің нышаны. Далада дүниеге келген қазақ халқының мінезі де осы кеңістікке ұқсайды: ашық, дарқан, қонақжай. «Кең далам» деп өлең арнамаған ақын, әнге қоспаған әнші жоқ шығар. Барлығы кең далаға деген махаббат пен сағынышты, патриотизмді жырлайды.

Әдеби сөздікте: «а) поэт. Самарқау жатқан жазық, ұшы-қиыры жоқ тегіс жер. Желі бар бетке тиген жылы еспе, Күн жылы, аспан жарық онды кеште. Қарасаң бұл уақытта кең далаға, Әртүрлі қиял келіп түсер еске (С. Торайғыров, Алаш ұраны). ә) ауыс. Қазақтың киелі саналатын ұлан байтақ туған жері, қазақ жұрты. Көркем дала, кең дала, Тіл жетпес сені бағалап, Тауыса алмадым, мен балаң, Үздіксіз қырық жыл аралап (С. Мұқанов, Замандас, 361-б.) деп берілген (ҚӘТС, 4-том). Даласы кең, қаласы тар Қазақстан (aikyn.kz); Жасыл тұс — елдің исламға берілгендігінің белгісі, қызыл — ел қорғауда төгілген қан, сары қазақтың кең даласы, еркіндіктің белгісі (abai.kz).

СУБКОНЦЕПТ — байтақ дала. Байтақ дала — туған жердің қымбат бізге әр тасы (aqjolgazet.kz); Автор кітабында «қазақ» атауының бұрын «қырғыз» аталып кеткеніне түсінік бере келіп, қазақтың ұлан-байтақ даласының өзіне тән ерекшеліктері бар көрінісін, сол кезде қоғамдық орны өзгеше қазақ байларының аты-жөнін атап, суреттерін кітабында жариялайды (egemen.kz).

Аталған тіркестегі «байтақ» сөзінің шығуына тілдік талдау жасайтын болсақ, біржақты пікір жоқ. Р. Сыздық бұл сөздің түпнұсқасы жайлы былай дейді: «Байтақ сөзінің өзі қазақ, қырғыз сияқты түркі тілдеріне өте ертеде парсы тілінен енген болуы керек» деп, парсы тіліндегі «пайтахт» сөзі «кастана» (нақты аудармасы: тақтың төменгі жағы) дегенді білдіретінін айтқан. Уақыт өте «байтақ» сөзі қазақ тілінде «жұрт», «кең, үлкен, ұшы-қиырсыз» деген ауыспалы мағыналарға ие болған деп түсіндіреді [16; 98].

Ал «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» кейінгі ауыспалы мағынасында берілген: *Ұшы-қиырсыз кең дала. Жайнатып байтақ даланы, жауызды қуып сақтады, өлтірмей қатын-баланы (ҚӘТС, 4-том).*

Н. Оңдасыновтың «Парсыша-қазақша түсіндірме сөздігінде» де «байтақ» сөзі «шексіз, кең» деген мағынада берілген [17; 67]. Р. Сыздық Шалкиіз бен Махамбет жырларындағы «байтақ» сөзінің парсы тіліндегі «пайтахт» сөзінен туындауы мүмкін екенін айтады. Бұл пікірді К. Юдахиннің «Қырғызша-орысша сөздігі» де растайды, ондағы «байтақ» сөзінің «столица» деген аудармасын таба аламыз [18; 98]. Дегенмен «байтақ» сөзінің қазақ тілінде «кең, ұшы-қиыры жоқ, үлкен» деген мағынаға ауысқаны туралы пікірмен келісу қиын. Себебі басқа тілдік дерек бұл пікірді қолдамайды. Мысалы, араб тілінде «бидағ» сөзі «шөл» не «дала» деген мағыналарды береді екен. Бұл сөз түркі тілдеріндегі дыбыс сәйкестігіне сай «байтақ» түріне дейін өзгеріп, мағынасын жоғалтпай жеткен болуы мүмкін. Осылайша, қазақ тілінде бұл сөз бастапқы «дала» деген мағынасын сақтап қалған болуы ықтимал.

СУБКОНЦЕПТ — жазық дала. «Егемен Қазақстан» газетінде: *Жергілікті жұрт Сұңқайты атап кеткен, шын мәніндегі аты Сұмқайтты жазығы бүгінгі Т. Рысқұлов ауданының Тереңөзек ауылдық округі, мына жағы Өрнек ауылдық округінің Бірлес, Жарлы су елдімекендері, күнгеі жағы Юбилейное ауылына дейін қамтып жатқан үлкен жазық дала (egemen.kz).*

«Орысша-қазақша түсіндірмелі географиялық сөздікте»: «*Жазық — беті тегіс немесе сәл толқынды болып келетін жердің үлкен алапты алып жатқан рельеф формасы. Мұнда көрінілес орналасқан нүктелердің биіктік айырмасы өте аз болады. Жазық ойпатты да, үстіртті де болуы мүмкін және оның көпшілігі бір жағына қарай сәл еңістеу келеді*» (Русско-казахский толковый географический словарь) деген анықтама берілген.

Ал «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» жазық сөзіне үш түрлі анықтама берілген: «*зат. 1. Кең алқапты теп-тегіс аймақ. Ұшы-қиырына көз жетпейтін Тарақты ж а з ы г ы н а үлкен бір жасыл көрпе жаза салған тәрізді (З. Ақышев, Ақбел.). // Кедір-бұдырсыз, тегіс, ойсыз-қырсыз. Күн батып бара жатқанда ж а з ы қ жердің үстінде тұрсаң, күн батып бара жатқан көкжиек жердің ең шеті құсап көрінеді; ал тау үстінен еңкейіп бара жатқан күн ұшы-қиырсыз кең дүниенің бір жықпылына ғана бұғынып қалғандай әсер қалдырады («Жас Алаш»). 2. г е о г р. Теңіз деңгейінен есептегенде одан төмен орналасқан, биіктігі 200метрден аспайтын құрлықтың кең алқабы. Ж а з ы қ ойпатты (биіктігі 200 метрге дейін), қыратты (200-500 метр) және таулы (500 метрден жоғары) болуы мүмкін (Қ. Құрманов, Физ. геогр.). 3. г е о м. Тегістік, геометриялық табиғи дене. Мұнда сызықтар, ж а з ы қ т а р, геометриялық денелер, сандар тағы басқалар табиғи денелерден, нәрселерден дерексіз бөліп алынып қарастырылады (А. Көбесов, Математика.) (sozdikqor.kz).*

Географиялық дерекке сүйенсек, жазық пайда болу ерекшелігіне қарай бірнеше түрге бөлінеді екен [19]. Мысалы, бір кездері теңіз түбі болып, кейін жер қыртысының көтерілуі нәтижесінде пайда болған жазықтар бастапқы жазық деп аталады. Бұған Каспий ойпаты мысал бола алады. Сонымен қатар өзендердің шөгіндісі мен тұнбасы арқылы пайда болған жазықтар да бар. Мұндай жазық қиыршық тас, құм және саздан тұрады, ал олардың шөгінді қабатының қалыңдығы кейде жүздеген метрге дейін жетеді. Осындай жазыққа Үлкен Қытай жазығы, Оңтүстік Америкадағы Парана өзені

бойындағы Ла-Плата жазығы және Азиядағы Месопотамия жазығы жатады. Таулардың ұзақ уақыт бойы мүжілуі нәтижесінде де жазық қалыптасуы мүмкін. Мұндай жазықтар қатты, қатпарлы жыныстардан тұрады және көбінесе төбелі болып келеді. Мұндай жазықтарға Шығыс Еуропа жазығы мен Сарыарқа жазығын жатқызуға болады.

Қазақ халқының тілдік дүниетанымында «жазық дала» ұғымы еркіндік пен кеңдіктің нышаны ретінде ерекше орын алады. Дала — қазақтың тұрмыс-тіршілігі мен мәдениетінің негізі. Жазық дала табиғатпен бірге үйлесімді өмір сүруді бейнелейді. Қазақтың фольклоры мен өнерінде жазық дала шексіздік, тыныштық және рухани тереңдік ұғымдарымен астасып жатады. Сонымен қатар жазық дала қазақтың кеңпейілдігі мен қонақжайлығының көрінісі ретінде қабылданады. Жалпы дала ұғымы қазақтың ұлттық болмысы мен дүниетанымының ажырамас бөлігі іспеттес.

СУБКОНЦЕПТ — сайын дала. Бұл тіркесті көркем проза мен өлең жолдарынан ғана емес, БАҚ беттерінен, әлеуметтік порталдан да көптеп кездестіреміз: *Қазақстанға алғаш рет жолы түсіп отырған ол сайын даладан алған сезімге толы әсерлерін туған жеріне жеткізуге асығулы (Oñtüstik Qazaqstan); Сайын дала сардары ([osken-onir](#)).*

Лексикографиялық сөздіктерге жүгінетін болсақ, «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» берілген мағынасы бірнеше: *«сын. 1. Кең-байтақ, ұлан-ғайыр. Еуразия материгінің Қытайдағы Хуанхэ өзенінен Жерорта теңізіне дейінгі аралығындағы сайын дала адамзаттың бүкіл тарихында Шығыс пен Батысты байланыстырып тұрған көпір ғана емес, ісі түркі далалықтардың алтын бесігі еді (Қаз. Дала. Ойшыл).*

«Ал қимылда?» десіп, бірін-бірі қуып, сайын далада салды аударыспақты (Ж. Аймауытов, Шығ.)

2. ауыс. Кең, дауысы зор, үнді деген мағынада.

Менің жаным мейірімге құмар тым,

Достарым көп шалқар көңіл, сайын үн.

Жез шығатын жерден шыққан бір алтын

Жымысын жиямын деп байыдым (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә).

Сайынға шапты. Думанды, дүбірлі жарысқа түсті деген мағынада.

Шабаны жүйрік тұлпар боп,

Сайынға шауып шаңдатты (Дулат Бабатайұлы, Замана.)»

Біздің пайымдауымызша, тіпті шылау ретіндегі берілген «істің дүркіндік созылыңқылығын білдіретін» қосымша мағынасы да осы бірінші мағынасынан таралған болу керек: «Атты әскерлері неғұрлым ішкері қарай жылжыған сайын, соғұрлым жоңғарлардың жеңістері де қиынға түсе бастады» (Ә. Әлімжанов, Шығ.). Ал сөздіктегі тура, яғни «кең-байтақ, ұлан-ғайыр» деген мағынасы «дала» концептісінің маңызын аша түседі.

Сондай-ақ «Қазақ есімдерінің анықтамалығында» «сайын» сөзі моңғол тілінде «жақсы, оңды» деген мағына береді екен [20].

Әлемді дүр сілкіндірген Алтын Орда мемлекетінің иесі Жошының мирасқоры, халқының ерекше құрметіне бөленген Бату хан көзінің тірісінде-ақ «Сайын хан» деген атаққа ие болды. Сол кезеңде «сайын» сөзі «қайырымды, әділетті» деген мағынада қолданылған екен.

Сайып келгенде, «сайын» сөзінің мағынасы «кең, байтақ, шексіз, созылыңқы, кеңейген, жайылған, ауқымды, қайырымды, әділетті» деген ұғымдарды білдіреді. Бұл лексемалар толығымен «дала концептісінің» бар сипатын ашып тұр.

СУБКОНЦЕПТ — ұлы дала. Бүгінде БАҚ бетінен «Ұлы Дала» сөзін жиі кездестіреміз: *Ұлы дала талай ұлыларды дүниеге әкелгенін біз жақсы білеміз ([adebiportal.kz](#)). Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» бағдарламалық мақаласы — түгел түркі мен Ұлы даладан бастау алатын тамырлас жұрттардың да ортақ игілігіне айналары хақ ([qazaqadebi.kz](#)).*

«Ұлы Дала» түсінігі — сонау заманнан келе жатқан ұғым. Дешті Қыпшақ атауы қыпшақтардың даласы деген мағынаға ие. Бұл ұғым Алтайдан бастап Қара теңізге дейін созылып жатқан кең байтақ даланы қамтиды. Оның басты бөлігі — қазіргі қазақ жері. Ұлы Даланың ұрпағы екенімізді кезінде ақын-жырау, қоғам қайраткерлері айтып кеткен. Н. Назарбаев та ата-бабадан мирас болып қалған жерімізді «Ұлы Дала» деп атауды ұсынды. Яғни «Қазақстан» еліміздің ресми атауы болса, «Ұлы Дала» халықтық атауы болуы керек екенін баса назарға алды. Терең тарихтан бастау алған ерекше атау тәуелсіз жеріміздің, егемен еліміздің әлемге танылуына және мемлекеттік әрі ұлттық беделіміздің артуына зор ықпалын тигізетінін сенімді түрде айтты.

Әлемде бейресми атауларымен танымал болған көптеген мемлекет бар. Мысалы үшін, әлем жұртшылығы Жапонияны «Күншығыс елі», Қытайды «Аспанасты елі», Голландияны «Қызғалдақтар елі», Англияны «Тұманды Альбион», Кубаны «Бостандық аралы», Кореяны «Таңғы шық елі», Австралияны «Жасыл континент» немесе «Кенгуру елі», Португалияны «Еуропа бұрышы», Канаданы «Үйеңкі жапырақ елі», ал АҚШ-ты «Жаңа әлем» немесе «Эмигранттар елі», кейде тіпті «Жабайы Батыс» деген халықтық атаумен береді.

Алтай мен Атырау, Арқа мен Жетісу аралығындағы кеңінен созылып жатқан ұлан-ғайыр жеріміз ата-бабамыздан қалған аманат әрі мұра ретінде «Ұлы Дала елі» атауына әбден лайық, әрі ерекше мән мен терең мағына үстеп тұр.

Ұлы дала мен Қазақстан — бүгінде егіз ұғымдар. «Ұлы дала елі» атауы біздің ұлттық кодымызды айқындайтын, ұлттық болмысымызды айшықтайтын, ұлттық идеология бағытындағы шарамызды саралайтын атау екені сөзсіз.

«Дала» лингвомәдени бірлігін анықтау үшін, біз өз зерттеуімізде тек сөздіктер мен БАҚ-тан терілген мысалдарды ғана емес, сонымен қатар қазақтың мақал-мәтелін де алдық. «Дала» концептісін айқындауда жалпы паремияда дала ұғымымен қатар, «отан», «ел», «жер», «ауыл» сияқты тілдік бірліктер синоним ретінде қолданылады. Бұл лингвомәдени бірлік қазақ халқының санасында Отан, туған жер, туған өлке ретінде қабылдануымен түсіндіріледі, себебі көшпенділер үшін бүкіл қоршаған әлем кеңістік ретінде қарастырылады. Дала концептісі құрылымдық өрісте ядролық қызмет атқарса, қалған фреймдер шеткері периферия қызметін атқарады. Дала қазақ ұғымында екі түрлі мағынада қолданылады. Бірі — ел, туған жер, Отан сияқты патриоттық рухта қолданылады: *Көше — қаланың көркі, көкорай — даланың көркі; Малды бақсаң, сиыр бақ, сүт кетпейді шарадан, егін ексең, бидай ек, құт кетпейді даладан*; екіншісі — сырт жер, алаңсыз, бейқам өмір деген мағынасында да қолданыс табады: *Ананың көңілі — балада, баланың көңілі — далада; Ағадағы мал — аспандағы мал, інідегі мал — ін түбіндегі мал, баладағы мал — даладағы мал; Мал балада қалды, бай далада қалды.*

«Дала» концептісін сипаттауда когнитивтік лингвистикада кеңінен таралған фреймдік талдауды қолдандық. Алдымен, фреймге берілген анықтамаларға тоқталсақ:

Фрейм — білімді қалыптастырудың маңызды құралының бірі. М. Минский адамның көргенінен алған мәліметі мен жадындағы ақпаратты модельдеу әдісін зерттей отырып, фрейм ұғымын анықтайды. Ғалым өз зерттеулерінде фрейм туралы былайша түсіндіреді: «...Мәселен, бөлмеге кірген адамның ондағы заттар мен құбылыстардың қандай екенін, қалай орналасқанын, санада сақталған осы ақпараттардың қаншалықтысы ақиқатқа сәйкес келетінін анықтау адам жадындағы моделді көрсетеді. Бұл модель фрейм деп аталады. Бұл құбылыс фильмнің әрбір кадры секілді санадағы дүниені визуалды, стереотиптік жағдайда қабылдап тану негізінде жүзеге асады. Фрейм — жадыда сақталған білімі мен ақпаратының белгілі бір ақиқат дүние шеңберіне ұйымдасқан, адам тәжірибесіндегі сол дүние туралы нақты фрагменттен құралған ақпараты. Фрейм көп жағдайда дүниенің лексикалық мағынасы, ол туралы тұлғаның энциклопедиялық және экстралингвистикалық білімі негізінде санада көрініс табады. Негізінен, фрейм концепт ядросының төңірегіне ұйымдасатын құрылымдық элементтерді ассоциацияландыра отырып ақпарат жинайды» [21; 78].

«Фрейм — концептілік жүйенің құрылымдық элементтерін танытатын концепт типінің қарапайым формасы. Ол концептінің ең жақын семаларынан құралады және ең жақын ассоциативтік, стереотиптік таңбалар арқылы көрініс табады» [22; 17].

Ал Е.Ф. Серебренникова фреймді мынадай формулаға салып түсіндіреді: *фрейм = білім 1 + білім 2 + білім 3 + білім n* [23; 30].

1970 жылдары Ч. Филлмор «фрейм» ұғымын тіл біліміне енгізіп, оның мағынасын нақтылап, шектеулі етіп сипаттады. Ғалымның пікірінше, фрейм — «алдын ала қалыптасқан және сөздерге біріктірілген концептуалдық білім мен когнитивті құрылым» [24; 75].

Бұл дегеніміз, фреймдер — когнитивтік құрылымның ерекше түрі, олардың міндеті — тілдік сананы стереотипизациялау, ол ассоциация желісі мен вербалды коммуникация арқылы жүзеге асады.

Ресей ғалымдары фреймді концептінің бір түрі ретінде қарастырып, оны былай анықтайды: «жадыда сақталған ассоциация жиынтығы болып табылатын сахна схемасы» [25; 30], «нысан немесе құбылыс туралы стандартты білімді қамтитын көпқұрамды концепт» [26; 45].

Сонымен, әрбір ақиқат санада фрейм ретінде сақтала алады. Олар белгілі бір ұғымның мазмұнына сәйкес топтасып, концептуалдық жүйе қалыптастырады.

Зерттеу барысында «дала» ұғымымен байланысты бірнеше фрейм анықталды:

Отан фреймі бірнеше слоттан құралған:

СЛОТ — батырлық, ерлік. *Отан үшін отқа түс — күймейсің; Отан үшін күрес — ерге тиген үлес; Орағың өткір болса, қарын талмайды, отаның берік болса, жауың алмайды;*

СЛОТ — патриотизм. *Отанды сүю — отбасынан басталады, Отансыз адам — ормансыз бұлбұл; Отанның қадірін білген — елінің тірегі;*

СЛОТ — сатқындық, отанды бағаламау. *Отан қадіріне жетпеген — өз қадіріне жетпейді; Отансыздың оты жанбайды; Отанын сатқан оңбас; Отанды сатқан — оңбайды;*

Ел фреймі паремияларда тұрғылықты жер ретінде көрсетіліп, оны қорғау, қадірлеу, сүю және сақтау керегін сипаттайды.

СЛОТ — сағыныш. *Сағынған елін аңсайды, сары ала қаз көлін аңсайды; Ат айналып қазығын табар, ер айналып елін табар; Өз елінің иті де қадірлі;*

СЛОТ — патриотизм. *Кісі елінде сұлтан болғанша, өз еліңде ұлтан бол; Ел іші — алтын бесік; Өз елімнің басы болмасам да, сайының тасы болайын;*

СЛОТ — бірлік. *Айырылған ел тозады, қосылған ел озады; Бейбіт елде береке бар; Бірлігі жоқ ел тозар, бірлігі күшті ел озар; Бүлінген елден бүлдіргі алма; Басшысыз елде береке болмас;*

Жер, Туған жер фреймі арқылы қазақ халқы үшін жер басты байлық екенін нақтылай аламыз. Өйткені жер бетінде адам баласы, оның ата-жұрты, елі өмір сүреді. Бұл тұжырымды осы фреймдегі мақал-мәтел арқылы дәлелдей түсеміз.

СЛОТ — патриотизм. *Туған жердей жер болмас, туған елдей ел болмас; Ел — елінде, гүл — жерінде; жер шежіресі — ел шежіресі; Туған жерге туың тік;*

СЛОТ — батырлық, ерлік. *Батыр туса — ел ырысы, жаңбыр жауса — жер ырысы; Тойған жерде ит жүрер, туған жерде ер жүрер; Ер туған жеріне, ит тойған жеріне; Ер сүрінбей ел танымас, ат сүрінбей жер танымас;*

СЛОТ — сағыныш. *Аққу көлін аңсайды, адам туған жерін аңсайды; Туған жердің жуасы да тәтті; Туған жердің күні де ыстық, күлі де ыстық; Пәлен жерде пайда бар, өз жеріңдей қайда бар?!;*

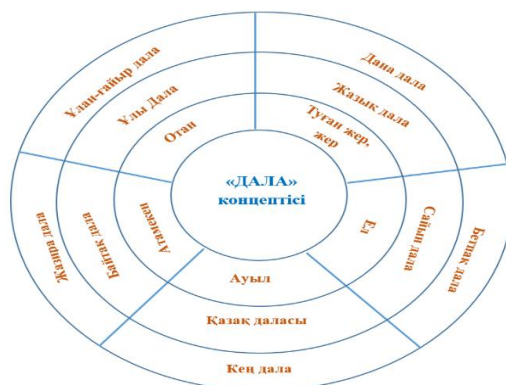
Ауыл фреймі — қазақ дүниетанымында ерекше орын алатын қасиетті ұғым. Бұл ұғым тек қана географиялық немесе тұрғылықты мекенді білдіріп қоймай, сондай-ақ рухани, әлеуметтік және мәдени құндылықтың тоғысқан ортасы ретінде қарастырылады.

СЛОТ — бірлік, ынтымақ. *Айтысқан ауыл болмас, болыспаған бауыр болмас; Ауыл болсаң — қауым бол; Ауылдас, ауылдаспен қауымдас; Ауылдастың анты бір; Ауыл түбі — бірлік, Қауым түбі — тірлік;*

СЛОТ — сағыныш. *Алыс деп ауылыңа бармаймысың; Ауылға барсаң, қона бар, Қамысты көлде сона бар; Ауылға жақындағанда ит озады; Ауылдың жақсылығы — жолынан білінер;*

Ұсынылған паремия «дала» лингво-мәдени бірлігіне жаңа мәдени және мағыналық реңк қосады. Қазақ халқы үшін Отан, туған жер, ел туралы мақал-мәтелдің көптігі туған жердің, оның ішінде дала концептісінің маңыздылығын айқындай түседі.

Жоғарыда айтылған мәселені саралай келе, «дала» концептісін айқын әрі нақтырақ көрсету үшін, «Дала» концептісінің өрістік құрылымын төмендегі сурет (1-сурет. «Дала» концептісінің өрістік құрылымы) арқылы беруге тырыстық.

1-сурет. «Дала» концептісінің өрістік құрылымы

«Дала» концептісі өрістік құрылымның ядросында орналасса, жақын перифериясында Отан, ел, Атамекен, туған жер, ауыл фреймдері және шеткі периферияда қазақ даласы, сайын дала, Ұлы Дала, байтақ дала, жазық дала фреймдері орналасады. Ал ең соңғы арғы перифериясында жазира дала, кең дала, бетпақ дала, дана дала, ұлан-ғайыр дала фреймдері белгіленеді.

Жоғарыда айтылған мәселенің өзектілігін растау үшін, біз екі туыстас елде ассоциативті эксперимент жүргізген едік. Бірі — өз еліміз Қазақстан болса, екіншісі түркі тілдес ел — Татарстан. Экспериментке Қарағанды қаласындағы академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің филология және шетел тілдері факультетінің студенттері қатысты. Ал Татарстан елінен Қазан қаласындағы Қазан Федералды университетінің филология, педагогика және тарих білім беру бағдарламаларының студенттері болды. Экспериментке 17-20 жас аралығындағы 200 адам қатысты. Бір ескеретін жайт, Қазақстанда өткізілген экспериментте тек қазақ ұлты ғана қатысса, Татарстанда өткізілген сауалнамада татар, орыс, чуваш, әзірбайжан, удмурт ұлттары қатысты. 100 студенттің 24-і орыс ұлты, 2-і әзірбайжан, 1-і чуваш, 1-і удмурт ұлтынан болса, ал қалған 72 ұлт өкілі татарлар болды. Эксперимент Қазақстанда 2024 жылдың қараша айында, ал Татарстанда 2025 жылдың сәуір айында өткізілді. Сауалнама қағазбен таратылып, офлайн форматында өтті. Сауалнама парағы зерттеліп жатқан «Қазақстан, Ресей, Америка» концептілері ментальдық бірлік ретінде қалыптастыратын когнитивтік және ассоциативтік анықтауға бағытталған 7 сұрақтан тұрды. Бірақ біз осы мақаламызға қатысты, яғни «дала» концептісін айқындайтын тек 1-ші сұрағы бойынша ғана талдау жасадық. Сауалнаманың 1-ші сұрағы мынадай болды:

1. Қазақстан /Ресей /Америка туралы естігенде, сізде қандай ассоциация пайда болады? (Какие ассоциации у вас возникают при упоминании Казахстана / России / Америки?)

Негізі сауалнама жүргізудің мақсаты мен міндеті мынадай болды: сынаққа қатысушылардың Қазақстан /Ресей /Америка концептілерімен нақты не байланыстыратынын анықтау: себебін, жағдайын, мән-жайын; Қазақстан / Ресей / Америка концептілерінің семантикалық өрісін белсендіру; сынаққа қатысушылардың назарын аударған осы үш концептінің сөз-ассоциаты олардың тілдік санасында қаншалықты өзекті екенін тексеру; осы концептілерді сезіну кезінде ықтимал жағдайды анықтау.

Эксперимент нәтижесінде Қазақстан концептісіне байланысты (1-сұрақ бойынша) 50 жауап-реакция алынды. Алынған мәлімет жинақталып, іріктеліп, төмендегі кестеге жүйеленді (1-кесте).

1 - к е с т е

Қазақстан концептісіне берілген жауап-реакция

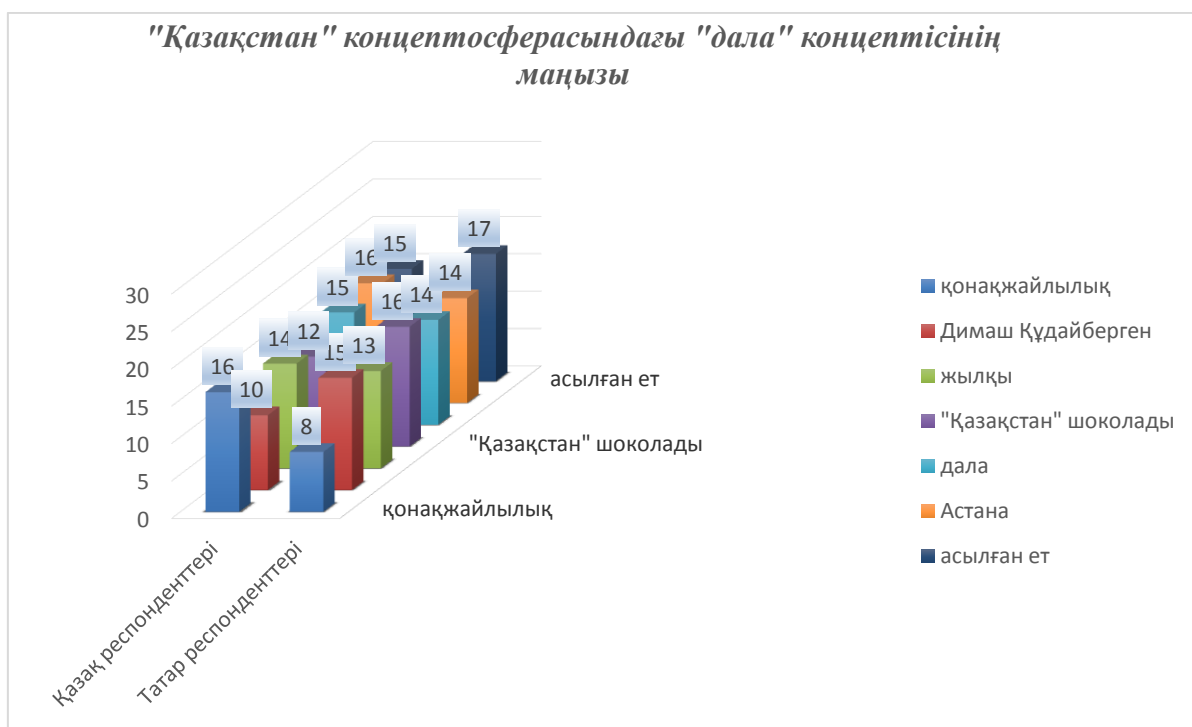
№	«Қазақстан» концептісіне берілген жауап-реакция	Қазақстан респонденті	Татарстан респонденті	Барлығы
1	2	3	4	5
1	дала (степь)	15	14	29
2	жылқы (жылқы спорты)	15	13	28
3	күн	5	2	7
4	ұлттық тағамдар	8	6	14
5	ұлттық киім	5	9	14
6	Ұлттық мәдениет	7	6	13
7	Ұлттық орнамент	9	1	10
8	Қонақжайлылық	17	8	25
9	Қазақ фильмдері	4	1	5
10	Азиаттар	0	2	2
11	Қысық көздер (узкие глаза)	0	1	1
12	Көк түс	9	7	16
13	автомобильмен тасымалдау	0	1	1
14	Алматы	9	3	12
15	Астана	16	14	30
16	Дамыған ел	4	2	6
17	музыка	2	1	3
18	Өзіл	0	1	1
19	«Қазақстан» шоколады	13	16	28
20	Талант	2	2	4
21	Асылған ет (бешбармақ)	15	17	32

1 - кестенің жалғасы

1	2	3	4	5
22	Домбыра	8	2	10
22	Домбыра	8	2	10
23	Ай	0	2	2
24	Бауырлас ел	0	6	6
25	Орталық Азия	1	1	2
26	Мемлекеттер арасындағы көпір	2	2	4
27	Н. Назарбаев	3	3	6
28	Қ.Ж. Тоқаев	7	2	9
29	Д. Құдайберген	10	14	24
30	Киіз үй	9	2	11
31	Көшпенділер	8	5	13
32	Қобыз	4	2	6
33	Қазақстан Туы	7	5	12
34	Момын адамдар	1	2	3
35	Таулар	2	10	12
36	Қымыз	11	4	15
37	Теңге	7	2	9
38	Байқоңыр	4	4	8
39	Мейірімділік	5	7	12
40	Қазақ тілі	4	0	4
41	Туған жер	14	0	14
42	Атамекен	15	0	15
43	Бишімбаев	0	8	8
44	Тәуелсіздік, еркіндік, егемендік	16	0	16
45	Қыран құс, бүркіт	8	0	8
46	Бөрі ұрпағы	5	0	5
47	Шай	0	2	2
48	блогерлер	0	2	2
49	мұнай	5	1	6
50	рэп	0	3	3
23	Ай	0	2	2
24	Бауырлас ел	0	6	6
25	Орталық Азия	1	1	2
26	Мемлекеттер арасындағы көпір	2	2	4
27	Н. Назарбаев	3	3	6
28	Қ.Ж. Тоқаев	7	2	9
29	Д. Құдайберген	10	14	24
30	Киіз үй	9	2	11
31	Көшпенділер	8	5	13
32	Қобыз	4	2	6
33	Қазақстан Туы	7	5	12
34	Момын адамдар	1	2	3
35	Таулар	2	10	12
36	Қымыз	11	4	15
37	Теңге	7	2	9
38	Байқоңыр	4	4	8
39	Мейірімділік	5	7	12
40	Қазақ тілі	4	0	4
41	Туған жер	14	0	14
42	Атамекен	15	0	15
43	Бишімбаев	0	8	8
44	Тәуелсіздік, еркіндік, егемендік	16	0	16
45	Қыран құс, бүркіт	8	0	8
46	Бөрі ұрпағы	5	0	5

47	Шай	0	2	2
48	блогерлер	0	2	2
49	мұнай	5	1	6
50	рәп	0	3	3

Жоғарыдағы кесте (1-кесте) арқылы «Қазақстан» концептосферасын құрайтын 7 концептінің есептеу нәтижесі бойынша диаграмма құрастырылды (1-диаграмма. «Қазақстан» концептосферасындағы «Дала» концептісінің маңызы).

1-диаграмма. «Қазақстан» концептосферасындағы «Дала» концептісінің маңызы

Берілген диаграмма өткізілген эксперименттің нәтижесін, яғни «дала» концептісінің жастар танымындағы маңыздылығын көрсетеді. Тіпті Татарстан жастарының дүниетанымында Қазақстан бейнесін беретін «дала» концептісі де ерекше маңызға ие. Бұл эксперименттің нәтижесінде 1-орында халқымыздың ұлттық тағамы ет (32 реакция) тұрса, бас қаламыз Елорда 2-орынды (30 реакция) иеленді. Ал зерттеу тақырыбымыздың негізгі өзегі болған «дала» концептісі 3-позицияда (29 реакция) тұр. Қалған орындарға «Қазақстан» шоколады, жылқы, Димаш Құдайберген және қонақжайлық сияқты тілдік бірліктер орналасты.

Қорыта келгенде, біз респонденттерге «Қазақстан», оның ішінде «дала» концептісімен байланысты ешқандай оң да, теріс те коннотация ұсынған жоқпыз. Сауалнама анонимді болды. Респонденттердің шығармашылық көзқарасы бастан өткерген жағдайды нақтылауға бағытталған, ал бұл өз кезегінде экспериментке адал қатысуды және «Қазақстан», оның ішінде «дала» концептісінің екі ел жастарының тілдік санасында өзектілігін көрсетеді.

Қорытынды

Сонымен зерттеу барысында «Қазақстан» концептосферасындағы «Дала» концептісінің қазақ халқының және бауырлас ел татар халқының дүниетанымындағы, рухани-мәдени құндылықтар жүйесіндегі орны анықталып, оның қазақ ұлттық болмысы мен танымындағы рөлін жан-жақты талдау болды. Зерттеу барысында қазақ халқының кеңдік пен еркіндікке деген ұмтылысы, рухани кеңістікті қабылдау ерекшеліктері қарастырылды.

Дала — атамекен, туған жер, мәңгілік мекен ретінде халықтың санасында қасиетті, киелі ұғым болып қалыптасқан. Ол тек физикалық кеңістік қана емес, сонымен қатар рухани кеңістік, ұлттық болмыстың айнасы, халықтың ішкі жан дүниесінің көрінісі.

Сонымен бірге «Дала» концептісі — ұлттық-мәдени құндылықтың, тарихи және рухани мұраның жинақталған коды. Ол халықтың тілдік қолданысында кеңінен көрініс тауып, ұлттық таным мен дүниетанымның негізін құрайды. Дала — эпикалық мағынаға ие, ол халықтың өткені мен бүгінін, болашағын байланыстыратын рухани көпір іспетті.

Осылайша «Дала» концептісін жан-жақты зерттеу арқылы біз қазақ халқының ұлттық болмысын, рухани әлемін, мәдени құндылығын тереңірек түсінуге мүмкіндік аламыз. Бұл ұғым адамзаттық құндылықты бойына сіңірген, халықтың тарихи, мәдени және рухани өмірінің айнасы ретінде маңызды рөл атқарады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Бектурова Ж.Б. Функционально-семантическое поле «пространство» в русском и казахском языках / Ж.Б. Бектурова // Лингвокультурологическое сопоставление: межвузовский сборник научных статей. — Алматы: АГУ им. Абая, 1999. — С. 6–13.
- 2 Берке У. Пространство — время, геометрия, космология / У. Берке. — М.: Мир, 1985. — 416 с.
- 3 Кобозева И.М. Грамматика описания пространства / И.М. Кобозева // Логический анализ языка. Языки пространств. — М., 1997. — С. 152–163.
- 4 Кубрякова Е.С. Язык пространства и пространство языка / Е.С. Кубрякова // Известия АН. Сер.: Литература и язык. — 1997. — Т. 56. — № 3. — С. 22–31.
- 5 Мостепаненко А.М. Проблема универсальности основных свойств пространства и времени / А.М. Мостепаненко. — Л.: Наука, 1969. — 229 с.
- 6 Топоров В.Н. Пространство и текст / В.Н. Топоров // Текст: Семантика и структура. — М., 1983. — С. 227–284.
- 7 Гумилев Л.Н. Древние тюрки [Электронный ресурс] / Л.Н. Гумилев. — Режим доступа: <http://history.org.ua/LiberUA/5-306-00313-3/5-306-00313-3.pdf> (Дата обращения: 22.06.2025).
- 8 Тұрғынбаев Ә.Х. Философия / Ә.Х. Тұрғынбаев. — Алматы: Білім, 2005. — 299 б.
- 9 Мырзалы С. Философия / С. Мырзалы. — Алматы: Бастау, 2008. — 644 б.
- 10 Мырзағалиев Ф. Уақыт және кеңістік / Ф. Мырзағалиев. — Алматы: Мектеп, 1968. — 86 б.
- 11 Ғабитов Т.Х. Кеңістік пен уақыт аясындағы өркениет: филос. ғыл. д-ры ... дис. / Т.Х. Ғабитов. — Алматы, 1997. — 294 б.
- 12 Анасова Қ.Т. Дәстүрлі қазақ мәдениетіндегі кеңістік пен уақыттың рәміздік негіздері: филос. ғыл. канд ... автореф. / Қ.Т. Анасова. — Алматы, 2006. — 25 б.
- 13 Исакова А. Қазақ дүниетанымындағы «кеңістік» ұғымы / А. Исакова // Tiltanym. — 2024. — № 4. — Б. 80–89.
- 14 Адилова А.С. Көркем мәтіндердегі «Дала», «Қала» бейнесі [Электрондық ресурс] / А.С. Адилова. — Қолжеткізу режимі: <https://rep.ksu.kz/handle/data/1035> (Қаралған күні 17.06.2025).
- 15 Ниязбеков Р. Қазақ даласы — тарих қалған ұлылардың алтын бесігі [Электрондық ресурс] / Р. Ниязбеков. — Қолжеткізу режимі: https://adebportal.kz/kz/news/view/qazaq-dalasy-tarixta-qalghan-ulylardyn-altyn-besigi__20936 (Қаралған күні 22.06.2025).
- 16 Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді (сөздердің қолданылу тарихынан) / Р. Сыздықова. — Алматы: Мектеп, 1980. — 225 б.
- 17 Ондасынов Н.Д. Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік / Н.Д. Ондасынов. — Алматы: Қазақстан, 1974. — 374 б.
- 18 Киргизско-русский словарь: [в 2 т.] / К.К. Юдахин. — Фрунзе: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии, 1985. — Т. 1. — 504 с.
- 19 Бірмағамбетов Ә. Қазақстанның физикалық географиясы: оқу құралы / Ә. Бірмағамбетов. — Алматы: Отан, 2016. — 158 б.
- 20 Жанұзақов Т. Қазақ есімдерінің анықтамалығы / Т. Жанұзақов. — Алматы: Арыс, 2009. — 552 б.
- 21 Минский М. Фреймы для представлений знаний / М. Минский. — М., 1979. — 196 с.
- 22 Тарақов Ә. Қазақ әдебиетіндегі тарихи тұлға проблемасы (Абылай хан бейнесінің көркемдік тағылымы) / Ә. Тарақов. — Алматы: Мектеп, 1992. — 119 б.
- 23 Серебренникова Е.Ф. Динамика и статика в познании реальности языка: подходы, феномены, способы репрезентации: монография / Е.Ф. Серебренникова; под ред. Е.Ф. Серебренниковой. — Иркутск: Изд-во ИГУ, 2021. — 285 с.
- 24 Fillmore Ch.J. Towards a Frame-based Lexicon: The Semantics of RISK and its Neighbors / Ch.J. Fillmore, B.T.S. Atkins // Frames, Fields and Contrasts. New Essays in Semantic and Lexical Organization / A. Lehrer, E.F. Kittay (Eds.). — Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1992. — P. 75.

25 Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка / А.П. Бабушкин. — Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1996. — 103 с.

26 Попова З.Д. Очерки по когнитивной лингвистике / З.Д. Попова, И.А. Стернин. — Воронеж, 2001. — 189 с.

А.Е. Баербекова, Ж.Д. Рапишева, А.З. Казанбаева, Б.А. Калиев

Концепт «steppe» как фрагмент концептосферы «Kazakhstan»

В статье всесторонне исследованы лингвокультурные и когнитивные аспекты концепта «steppe», который занимает особое место в культуре и мировоззрении казахского народа. Понятие «steppe» имеет исключительное значение в национальной идентичности и культуре казахского народа, отражая его представления о пространстве, любовь к свободе, духовные ценности, патриотизм и философию гармоничной жизни с природой. В ходе исследования было установлено, что концепт «steppe» занимает важное место в национальном сознании казахского народа и является центральным ядром концептосферы «Kazakhstan». Структура данного понятия была рассмотрена с использованием метода фреймового анализа, что позволило выявить его основные модели. В статье дается определение фрейма и анализируется его основная функция в языке. В когнитивной лингвистике фрейм рассматривается как важный инструмент организации знаний. Проанализированы взгляды М. Минского, который определял фрейм как метод моделирования информации и данных, хранящихся в памяти человека, основанный на визуальном и стереотипном восприятии, а также Ч. Филлмора, который ввел понятие фрейма в лингвистику, рассматривая его как концептуальное знание и когнитивную структуру. Указывается, что исследователи рассматривают фрейм как многокомпонентный концепт, включающий в себя ассоциации, хранящиеся в памяти, или стандартные знания, а также подчеркивается, что фреймы способствуют формированию концептуальной системы, группируя восприятие реальности в сознании. На основе вышеупомянутой фреймовой структуры раскрывается содержание таких понятий, как «Родина», «страна», «родная земля», «аул», «край», «регион». Также дается определение понятию «субконцепт», который является частью единого общего концепта или его внутренней категорией. В статье подробно анализируются языковые особенности и культурно-познавательное значение субконцептов, составляющих концепт «steppe», таких как «Великая степь», «казахская степь», «бескрайняя степь», «обширная степь», «равнинная степь». В рамках исследования был проведен ассоциативный эксперимент с участием молодежи Казахстана и Татарстана. Результаты эксперимента показали, что понятие «steppe» занимает важное место в языковом сознании обоих братских народов. Было доказано, что это понятие признано ключевым концептом, определяющим национальный облик казахского народа. Кроме того, актуальность понятия «steppe» в мировоззрении и культуре казахского народа была подтверждена на основе пословиц, поговорок, фразеологизмов и лексикографических данных. В статье подчеркивается, что глубокий анализ исторических, культурных и языковых аспектов концепта «steppe» демонстрирует его значимость в определении национального кода казахского народа. Результаты исследования показали, что концепт «steppe» занимает особое место в культуре и мировоззрении казахского народа и позволяет определить его роль в формировании национальной идентичности. Понятие «steppe» открывает путь к более глубокому пониманию национальной идентичности, духовных ценностей и культурных особенностей казахского народа.

Ключевые слова: концептосфера «Kazakhstan», концепт «steppe», фреймовый анализ, лингвокультурная единица, ассоциативный эксперимент.

A.E. Baerbekova, Zh.D. Rapisheva, A.Z. Kazanbaeva, B.A. Kaliyev

The concept of “steppe” as a fragment of the conceptsphere “Kazakhstan”

The article provides a comprehensive study of the linguistic, cultural, and cognitive aspects of the concept of “steppe,” which holds a special place in the culture and worldview of the Kazakh people. The concept of “steppe” is of exceptional importance in the national identity and culture of the Kazakh people, reflecting their understanding of space, love for freedom, spiritual values, patriotism, and philosophy of harmonious co-existence with nature. The study established that the concept of “steppe” occupies a significant place in the national consciousness of the Kazakh people and serves as the central core of the “Kazakhstan” conceptual sphere. The structure of this concept was analyzed using the frame analysis method, which allowed for the identification of its main models. The article provides a definition of the frame and examines its primary function in language. In cognitive linguistics, the frame is considered an essential tool for organizing knowledge. The views of M. Minsky, who defined the frame as a method of modeling information and data stored in human memory, based on visual and stereotypical perception, were analyzed, as well as those of C. Fillmore, who introduced the concept of the frame into linguistics, viewing it as conceptual knowledge and a cognitive structure. It is noted that researchers consider the frame to be a multi-component concept that in-

cludes associations stored in memory or standard knowledge, and it is emphasized that frames contribute to the formation of a conceptual system by grouping perceptions of reality in the mind. Based on the aforementioned frame structure, the content of concepts such as “Homeland,” “country,” “native land,” “aul” (village), “region,” and “territory” is revealed. Additionally, the term “subconcept,” which is a part of a unified general concept or its internal category, is defined. The article provides an in-depth analysis of the linguistic features and cultural-cognitive significance of subconcepts that constitute the “steppe” concept, such as “Great Steppe,” “Kazakh Steppe,” “boundless steppe,” “vast steppe,” and “flat steppe.” As part of the study, an associative experiment was conducted with the participation of youth from Kazakhstan and Tatarstan. The results of the experiment demonstrated that the concept of “steppe” holds an important place in the linguistic consciousness of both fraternal nations. It was proven that this concept is recognized as a key concept defining the national image of the Kazakh people. Furthermore, the relevance of the concept of “steppe” in the worldview and culture of the Kazakh people was substantiated through proverbs, sayings, phraseological expressions, and lexicographic data. The article emphasizes that an in-depth analysis of the historical, cultural, and linguistic aspects of the “steppe” concept highlights its significance in defining the national code of the Kazakh people. The results of the study demonstrated that the concept of “steppe” holds a unique place in the culture and worldview of the Kazakh people and allows for the identification of its role in shaping national identity. The concept of “steppe” paves the way for a deeper understanding of the national identity, spiritual values, and cultural characteristics of the Kazakh people.

Keywords: conceptsphere “Kazakhstan”, concept of “steppe” frame analysis, linguocultural unit, associative experiment.

References

- 1 Bekturova, Zh.B. (1999). Funktsionalno-semanticheskoe pole «prostranstvo» v russkom i kazakhskom yazykakh [Functional-semantic field “space” in Russian and Kazakh languages]. *Lingvokulturologicheskoe sopostavlenie: Mezhvuzovskii sbornik nauchnykh statei — Linguocultural comparison: interuniversity collection of scientific articles*, 6–13. Almaty: Almatinskii gosudarstvennyi universitet im Abaia [in Russian].
- 2 Berke, U. (1985). *Prostranstvo — vremia, geometriia, kosmologiya* [Space — time, geometry, cosmology]. Moscow: Mir [in Russian].
- 3 Kobozeva, I.M. (1997). Grammatika opisaniia prostranstva [Grammar of space description]. *Logicheskii analiz yazyka. Yazyki prostranstv — Logical analysis of language. Languages of spaces*, 152–163. Moscow [in Russian].
- 4 Kubriakova, E.S. (1997). Yazyk prostranstva i prostranstvo yazyka [Language of space and space of language]. *Izvestiia Akademii Nauk. Seriya: Literatura i yazyk — Bulletin of Academy of Science. Series: Literature and Language*, 56, 3, 22–31 [in Russian].
- 5 Mostepanenko A.M. (1969). *Problema universalnosti osnovnykh svoystv prostranstva i vremeni* [The problem of the universality of the basic properties of space and time]. Leningrad: Nauka [in Russian].
- 6 Toporov V.N. (1983). Prostranstvo i tekst [Space and text]. *Tekst: Semantika i struktura — Text: Semantics and structure*, 227–284. Moscow [in Russian].
- 7 Gumilev, L.N. Drevnie turki [Ancient Turks]. *history.org.ua*. Retrieved from <http://history.org.ua/LiberUA/5-306-00313-3/5-306-00313-3.pdf> [in Russian].
- 8 Turgynbaev, A.Kh. (2005). *Filosofia* [Philosophy]. Almaty: Bilim [in Kazakh].
- 9 Myrzaly, S. (2008). *Filosofia* [Philosophy]. Almaty: Bastau [in Kazakh].
- 10 Myrzagaliev, G. (1968). *Uaqyt zhane kenistik* [Time and space]. Almaty: Mektep [in Kazakh].
- 11 Gabitov, T.Kh. (1997). Kenistik pen uaqyt aiasyndagy orkeniet [Civilization in the context of space and time]. *Doctor's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 12 Anasova, Q.T. (2006). Dasturli qazaq madenietindegi kenistik pen uaqyttyn ramizdik negizderi [Symbolic foundations of space and time in traditional Kazakh culture]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 13 Iskakova, A. (2024). Qazaq dunietyanymyndagy «kenistik» ugymy [The concept of “space” in the Kazakh worldview]. *Tiltanym — Tiltanym*, 4, 80–89 [in Kazakh].
- 14 Adilova, A.S. Korkem matinderdegi «Dala», «Qala» beinesi [The image of “Steppe”, “City” in literary texts]. *ksu.kz*. Retrieved from <https://rep.ksu.kz/handle/data/1035> [in Kazakh].
- 15 Niizbekov R. Qazaq dalasy — tarikh qalghan ulylyardyn altyn besigi [Kazakh steppe is the golden cradle of great people left in history]. *adebiportal.kz*. Retrieved from https://adebiportal.kz/kz/news/view/qazaq-dalasy-tarixta-qalghan-ulylyardyn-altyn-besigi_20936 [in Kazakh].
- 16 Syzdykova, R. (1980). *Sozder soileidi (sozderdin qoldanylu tarikhynan)* [Words speak (from the history of word usage)]. Almaty: Mektep [in Kazakh].
- 17 Ondasynov, N.D. (1974). *Parsysha-qazaqsha tusindirime sozlik* [Persian-Kazakh explanatory dictionary]. Almaty: Kazakhstan [in Kazakh].
- 18 Yudakhin, K.K. (1985). *Kirgizsko-russkii slovar* [Kirghiz-Russian dictionary]. (Vols. 1–2; Vol. 1). Frunze: Glavnaia redaktsiia Kirgizskoi Sovetskoi Entsiklopedii [in Russian].

- 19 Birmagambetov, A. (2016). *Qazaqstannyn fizikalıyq geografıiasy: oqu quraly* [Physical geography of Kazakhstan: a study guide]. Almaty: Otan [in Kazakh].
- 20 Zhanuzaqov, T. (2009). *Qazaq esimderinin anyqtamalygy* [Handbook of Kazakh names]. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 21 Minskii, M. (1979). *Freimy dlia predstavlenii znaniı* [Frames for representing knowledge]. Moscow [in Russian].
- 22 Taraqov, A. (1992). *Qazaq adebietindegi tarikhı tulga problemasy (Abylai khan beinesinin korkemdik tagylymy)* [The problem of historical personality in Kazakh literature (artistic lesson of the image of Abylai Khan)]. Almaty: Mektep [in Kazakh].
- 23 Serebrennikova, E.F. (2021). *Dinamika i statika v poznanii realnosti yazyka: podkhody, fenomeny, sposoby reprezentatsii* [Dynamics and statics in the cognition of language reality: approaches, phenomena, methods of representation]. Serebrennikova E.F. (Eds.). Irkutsk: Izdatelstvo Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 24 Fillmore, Ch.J., & Atkins, B.T.S. (1992). Towards a Frame-based Lexicon: The Semantics of RISK and its Neighbors. *Frames, Fields and Contrasts. New Essays in Semantic and Lexical Organization*, 75. Lehrer A., Kittay E.F. (Eds.). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- 25 Babushkin A.P. (1996). *Tipy kontseptov v leksiko-frazeologicheskoi semantike yazyka* [Types of concepts in lexicophraseological semantics of language]. Voronezh: Izdatelstvo Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 26 Popova Z.D., & Sternin I.A. (2001). *Ocherki po kognitivnoi lingvistike* [Essays on cognitive linguistics]. Voronezh [in Russian].

Information about the authors

Baerbekova, Aliya Ermuratovna (corresponding author) — Doctoral student of Kazakh Linguistic Department, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: baerbekova.aliya@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-3217-609X>

Rapisheva, Zhanat Dabylovna — Candidate of Philological Sciences, Professor of Kazakh Linguistic Department, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: r_zhanat@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2590-3743>

Kazanbaeva, Ainagul Zikirkyzy — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Kazakh Linguistic Department, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: ajnagulkazanbaeva@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6849-521X>

Kaliyev, Bektursyn Amankulovich — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Kazakh Linguistic Department, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: kbek2425@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9993-3024>

Б. Хасенов*

«Bolashaq» Академиясы, Қарағанды, Қазақстан
(e-mail: khassenov.bolat@bolashaq.edu.kz)

Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың семантикалық саралау қызметі: мөлшер және көлем категориясы

Мақала қазақ және жалпы түркі тілдеріндегі дыбыс символизмі құбылысының «кіші-үлкен» және «жалғыз-көп» бинарлы ұғымдарын қалыптастырудағы рөлін талдауға арналған. Дәстүрлі лингвистикада тілдік таңбаның уәжсіздігі негізгі қағида ретінде қабылданғанымен, соңғы онжылдықтардағы психолінгвистикалық, типологиялық және эксперименталды зерттеулер дыбыс пен мағына арасында табиғи, жүйелі байланыстар бар екенін дәлелдеп отыр. Осы тұрғыдан алғанда, дыбыс символизмі — адамның кеңістік, көлем, күш, мөлшер секілді базалық танымдық категорияларын тілде бейнелеудің көне механизмі ретінде қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты — қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың артикуляциялық және акустикалық ерекшеліктері арқылы «кіші-үлкен» және «жалғыз-көп» ұғымдарының қалай сараланатынын айқындау, сондай-ақ бұл құбылыстың мифологиялық және ертегілік дискурстағы көрінісін көрсету. Зерттеу барысында сипаттамалы, салыстырмалы-тарихи, типологиялық, семантикалық және дискурстық талдау әдістері қолданылды. Материал ретінде қазақ тіліндегі еліктеуіш сөздер, мөлшерлік мағына беретін лексемалар, сондай-ақ қырғыз, өзбек, якут, түрік, хакас, түрікмен тілдеріндегі параллель формалар пайдаланылды. Сонымен қатар қазақ және басқа түркі халықтарының ертегілерінен алынған кейіпкер аттары (мысалы, Тоңқылдақ — Шіңкілдек, таз — жеті ағайынды, қу — қырық көпес) талдауға енгізілді. Талдау нәтижелері төменгі тонды, жуан дауыстылардың (мысалы, «а», «о») «үлкен», «көп», ұғымдарымен, ал жоғары тонды, жіңішке, қысаң дауыстылардың (мысалы, «і», «ы») «кішкентай», «жалғыз», «әлсіз» мағыналарымен жүйелі түрде ассоциацияланатынын көрсетті. Бұл заңдылық еліктеуіш лексикада, туыстық атауларда және мифтік-ертегілік дискурста тұрақты түрде көрініс табады. Зерттеу дыбыс символизмінің тілдің уәжді, прототілдік қабатын сақтаған феномен екенін дәлелдеп, түркі тілдерінің семантикалық типологиясын тереңірек түсіндіруге үлес қосады.

Кілт сөздер: қазақ тілі, дыбыс символизмі, дауысты дыбыстар, мөлшер, көлем.

Kipicne

Тіл — адамзаттың дүниені тану, қабылдау және жіктеу жүйесінің ең көне әрі әмбебап құралы. Адам санасында қалыптасқан базалық бинарлы оппозициялар (үлкен-кіші, жалғыз-көп, күшті-әлсіз, жарық-қараңғы, жылы-суық т.б.) тек логикалық категориялар ретінде ғана емес, сонымен қатар дыбыстық форма арқылы да көрініс табады. Осы тұрғыдан алғанда, дыбыстық жүйе мен мағыналық құрылым арасындағы байланыс ертеден-ақ назар аудартқан күрделі мәселе. Дәстүрлі құрылымдық лингвистикада тілдік таңбаның уәжсіздігі негізгі қағида ретінде орныққанымен [1-2], кейінгі жылдары психолінгвистикалық, эксперименталды және типологиялық зерттеулер дыбыс пен мағына арасында табиғи, әмбебап ассоциациялар бар екенін дәлелдеп жатыр [3–13].

Дыбыс символизмі — тілдің осы уәжді қабатын сипаттайтын маңызды құбылыс. Ол адамның артикуляциялық, акустикалық және психофизиологиялық қабылдау ерекшеліктерімен тығыз байланысты. Әсіресе, дауысты дыбыстардың тілдің көлденең және тік қалпы бойынша жіктелуі көлем, күш, мөлшер, эмоция сияқты абстракт ұғымдарды бейнелеуде жүйелі түрде қызмет атқаратыны көптеген тіл материалы негізінде көрсетіліп отыр. Төменгі тонды, жуан, ашық дауыстылардың «үлкен», «ауыр», «көп», «күшті» ұғымдарымен, ал жоғары тонды, жіңішке, қысаң дауыстылардың «кішкентай», «әлсіз», «аз», «жалғыз» мағыналарымен ассоциациялануы универсал тенденция ретінде сипатталады [13-15].

Түркі тілдерінде бұл құбылыс ерекше айқын көрінеді. Қазақ тіліндегі еліктеуіш сөздер жүйесі, туыстық атаулар, мифтік және ертегілік кейіпкерлердің аттары дыбыс пен мағына арасындағы осы табиғи байланыстың тілдік бейнесі іспетті. Ежелгі мифтік ойлау жүйесіне тән дуалистік модельдер (мысалы, ақ-қара, күн-түн, т.б.) тілде дыбыстық оппозициялар арқылы да кодталған. Сондықтан ды-

* Хат-хабар үшін автор. E-mail: khassenov.bolat@bolashaq.edu.kz

быс символизмі тек фонетикалық құбылыс емес, ол — тіл, мәдениет және мифологияның тоғысқан нүктесі.

Осы мақалада «кішкентай–үлкен» және «жалғыз–көп» ұғымдарының дыбыстық негізде қалай сараланатыны, олардың қазақ және басқа түркі тілдеріндегі көрінісі, сондай-ақ мифологиялық-ертегілік дискурс арқылы қалай символдық мәнге ие болатыны қарастырылады. Дауысты дыбыстардың акустикалық және артикуляциялық ерекшеліктері арқылы қалыптасқан бұл оппозициялар тілдің терең қабатында жатқан протосемантикалық механизмдердің сақталған ізі ретінде талданады.

Әдісі мен материалдары

Зерттеу дыбыс символизмі құбылысының «кіші–үлкен» және «жалғыз–көп» бинарлы ұғымдарын қалыптастырудағы рөлін айқындауға бағытталды. Жұмыста кешенді әдістемелік тәсіл қолданылды: сипаттамалы, салыстырмалы-тарихи, семантикалық, этимологиялық және лингвомәдени талдау әдістері өзара ұштастырылып пайдаланылды.

Зерттеу материалы ретінде қазақ тіліндегі еліктеуіш сөздер, туыстық атаулар, мөлшер мен көлемге қатысты лексемалар, сондай-ақ қазақ, қырғыз, өзбек, якут, түрік, хакас, түрікмен тілдеріндегі параллель формалар қамтылды. Сонымен қатар мифтік және ертегілік мәтіндерден алынған кейіпкер атаулары (мысалы, Тоңқылдақ — Шіңкілдек, таз — жеті ағайынды, қу — қырық көпес т.б.) талдауға енгізілді. Материал іріктеуде ұғымдық оппозиция (үлкен-кіші, жалғыз-көп, күшті-әлсіз) айқын көрінетін бірліктерге басымдық берілді.

Талдаудың бірінші кезеңінде дауысты дыбыстардың артикуляциялық (тілдің тік және көлденең қалпы) және акустикалық (жоғарғы/төменгі тон, ашық/қысаң) ерекшеліктері семантикалық белгілермен салыстырылды. Бұл үшін халықаралық фонетикалық әліпби (ХФӘ) жүйесі негізге алынды. Дауыстылардың жуан–жіңішке, ашық–қысаң оппозицияларының «үлкен-кіші», «көп-жалғыз» ұғымдарымен байланысы айқындалды.

Екінші кезеңде типологиялық салыстыру әдісі арқылы түркі тілдеріндегі еліктеуіш сөздердің фонетикалық варианттары (мысалы, дан/диң, лоп/лип, шар/шыр) жинақталып, олардың семантикалық айырмашылықтары сараланды. Бұл материалдар дауысты дыбыстардың дыбыс күші, мөлшер, кеңістік, жинақталу сияқты ұғымдарды кодтаудағы жүйелілігін көрсету мақсатында пайдаланылды.

Үшінші кезеңде мифологиялық және фольклорлық мәтіндерге дискурстық-семантикалық талдау жүргізілді. Кейіпкер аттарындағы дыбыстық құрылым олардың әлеуметтік, психологиялық және символдық статусының көрсеткіші ретінде қарастырылды. Бұл тұрғыда дуалистік мифология теориясы (Е. Мелетинский, А.М. Золотарев) және дыбыстық уәжділік қағидалары (Й. Охала, Й. Аурачер) әдіснамалық негіз ретінде алынды.

Соңында, алынған деректер сандық-сапалық тәсілмен қорытыла отырып, қазақ тіліндегі ашық а мен қысаң ы/і дауыстыларының негізгі оппозициялық маркерлер екені статистикалық және семантикалық тұрғыда дәлелденді. Осылайша, дыбыс символизмі прототілдік семантикалық жіктеудің сақталған ізі ретінде интерпретацияланды.

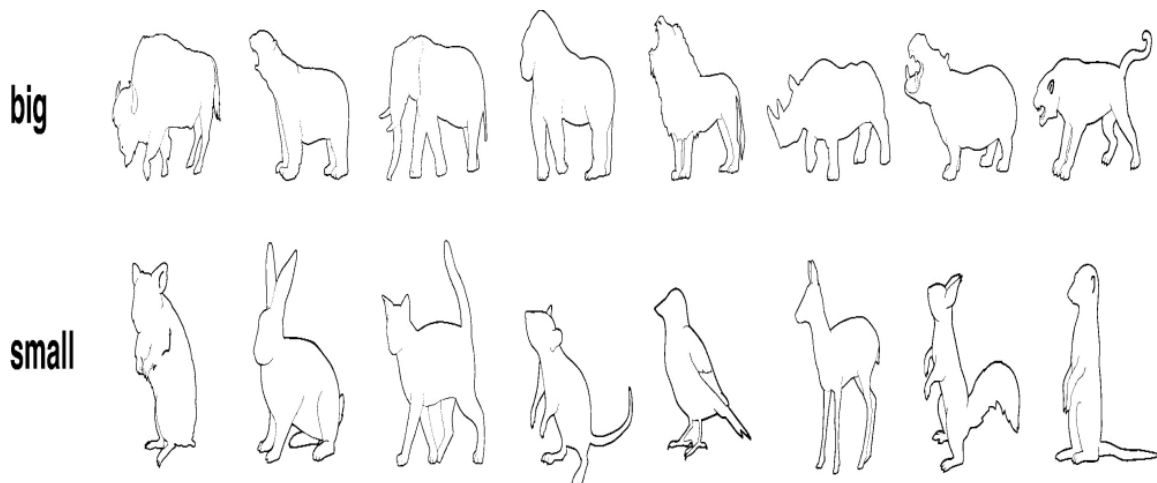
Нәтиже мен оның талқылануы

Дауыстылардың артикуляциясы мен көлем, мөлшер ұғымының арасындағы байланысты анықтауға арналған экспериментальді зерттеулерде төменгі тонды, тіл арты дауыстылар ‘ауыр’, ‘толық’, ‘үлкен’, ‘күшті’, ал жоғарғы тонды, тіл алды дауыстылар керісінше, қарама-қарсы ұғымдарды білдіретіні анықталды. Й. Охаланың (Ohala) пікірінше, бұндай ассоциациялар универсалды болып табылады [15]. Төмендегі 1-суретте қазақ тіліндегі дауыстардың артикуляциялық ерекшеліктерін көрсететін үлгі берілген.

1-сурет — ХФӘ-дегі дауыстылардың көрінісі

Тілдің көлденең қалпы бойынша дыбыстар тіл алды (жіңішке) және тіл арты (жуан), ал тік қалпы бойынша қазақ тілінде ашық-қысаң, шет тіл білімінде жоғарғы (высокие) тонды дыбыстар және төменгі (низкие) тонды дыбыстар деп жіктеледі. Й. Аурачер (J. Auracher) ІАТ (көмескіленген ассоциация тесті) арқылы жасаған ассоциативтік экспериментіне қатысушылар жасанды сөздерді (тіл алды: *kipite, kitepi, pekite, pikite* және тіл арты: *kotopi, kutopo, pokotu, tokopi*) жануарлармен сәйкестендіру керек болған [13]. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, қатысушылар піл, арыстан, бизон, т.б. секілді үлкен аңдарды тіл арты дауыстысы бар жасанды сөздермен атаған, ал тышқан, қоян, тиін, т.б. секілді кішкентай аңдарға тіл алды дауыстысы бар жасанды сөздер арқылы атау берген (2-сурет).

2-сурет — Үлкен-кішкентай ассоциациясы
Ескерту — сурет 13-әдебиеттен алынды

Түркі тілдеріндегі кейбір жас мөлшеріне қатысты туыстық атаулар дыбыс символикалы болып табылады. Мысалы, *ini* сөзі түркі тілдерінің басым көпшілігінде ер адамға қатысты мағынасы сақталған. Тек түрік диалектілерінде ‘қарындас’ (младшая сестра) деген әйелге қатысты мағынасы кездеседі [16, 246]. Өзге алтай тілдерінде мынадай формалары мен мағыналары бар: прототұңғұс-манчжур тілінде — *inan, мағынасы: 1) husband’s younger brother; 2) (younger) brother- / sister-in-law; 3) sister’s children, 4) son-in-law, 5) husband’s younger sister; протокопей тілінде — *ānā, мағынасы — younger brother or sister; протожапон тілінде — *āni, мағынасы — elder brother [17]. Жалпы алтай тілдерінде бұл сөздің ер мен әйелге қатысты мағынасы тең және ол мағыналар ‘кіші’ дегенді білдіреді. ‘Кіші’ деген ұғымды білдіруі сөз ішіндегі тіл алды, қысаң *i* дыбысына байланысты. Себебі көптеген тілде ‘кішкентай’ ұғымына қатысты терминдер *i* дыбысымен жасалған [6]. Ал *ini* сөзінің оппозициясы *aga* сөзінің ‘үлкен’ деген ұғыммен байланысты болуы сөз құрамындағы ашық, жуан *a*-ға қатысты болуы мүмкін. *Aga, aqqa* сөздері ең әуелі ер адамға қатысты қолданылып, кейіннен ‘үлкен’ деген мағына білдірген секілді. Мәселен, бала ақыл-есінің дамуына назар аударсақ, бала ең әуелі ер мен әйел деп ажыратады, содан кейін барып, үлкен-кішкентайға/кішіге жіктейді.

Іні сөзінің әйелге қатысты мағынасы бар екенін ескерсек, оның жуан варианты ретінде *ана* сөзін ұсынуға болады. *Іні* сөзінің ер мен әйелге қатысты мағынасы болса, *ана* сөзі тек әйелге қатысты мағыналарды ғана сақтап қалған. *Ана* және оның дериваттарының (мысалы, ене) мағыналары мынадай:

- 1) мать;
- 2) почетная женщина, матрона;
- 3) бабушка;
- 4) тетя;
- 5) няня;
- 6) сказочная женщина;
- 7) матка (у животных), самка, особь женского пола;

8) главная часть вещи, основной, главный [16, 204]. *Ана** сөзінің мағыналары ‘үлкендікпен’ (старший), ‘шаңырақтағы үлкен адаммен’ байланысты. Осы атаудағы тіл арты, ашық дауысты дыбыстың ‘үлкен’ деген ұғымға қатысы бар деп болжауға болады.

Біздің ойымызша, бұл феномен мифтік, ертегілік кейіпкердің жіктелуінде де өзіндік орны болған сыңайлы. Қазақ халқында «Тоғыз Тонқылдақ және бір Шіңкілдек» деген ертегі бар. Ертегі бойынша бір байдың екі әйелі болады. Бәйбішесінде (үлкен әйелде) тоғыз бала, тоқалында (кіші әйелде) бір бала. Бәйбішеден туған тоғыз бала сотқар болады. Сол себепті де халық оларды Тонқылдақ деп атайды. Бәйбішеден туған балалар тоқалдан туған баланы үнемі ұрып-соғып, жылатып, оған күн көрсетпейді. Сол себепті халық оны даусының ащылығына байланысты Шіңкілдек деп атайды. Қазақ тұрмыстық ертегілерінің генезисін зерттеген Е. Тұрсынов ертегіде екі әлеуметтік жік немесе екі фратрия арасындағы қарама-қайшылық көрініс тапқан деп жазады. Бұл қарама-қайшылық олардың есімдерінен де байқалады. Атақты морфолог А. Ысқақов былай деп жазған: «Еліктеуіш сөздердің түбіріндегі дауысты дыбыстардың я жуан, я жіңішке болуы да сөздің мағынасына әсер етеді. Мысалы: *шыңқ-шыңқ етеді, шіңк-шіңк етеді* дегендердің мағыналарында айырмашылық бар. *Шіңк-шіңк* дегендегі дауысты дыбыстың жіңішке болуынан еліктеуіш сөздің мағынасы сәл өзгешерек болып тұр, демек, одан дыбыс әлсіз болатыны, соған сәйкес, лажсыздықтан ащы келетіні аңғарылады. «Тоғыз тонқылдақ және бір шіңкілдек» деген ертегіде зорлықшыл, қара күш иесі тоғыз жігіттің тонқылдақ делініп аталуы, күші аз, әлсіз, бірақ тәсілшіл бір жігіттің шіңкілдек делініп аталуы кездейсоқ емес. Мұндағы *тонқылдақ* деген зат есім бастапқы *тоңқ* деген еліктеуіш сөзден, *шіңкілдек* деген зат есім бастапқы *шіңк* деген еліктеуіш сөзден шыққан» [18]. Дәстүрлі тіл білімінде еліктеуіш сөздер көп тілде кездесе бермейтін маргинальді құбылысқа жатқызылып, тиісті деңгейде зерттелмегені белгілі. Бұл Ф. де Соссюрдің ‘тілдік таңба уәжсіз’ деген қағидасынан туындаған. Ол былай деп жазған: «В доказательство того, что выбор означаемого не всегда произволен, можно сослаться на звукоподражания. Но ведь звукоподражания не являются органическими элементами в системе языка. Число их к тому же гораздо ограничней, чем обычно полагают. Что касается подлинных звукоподражаний типа ‘буль-буль’, ‘тик-так’, то они не только малочисленны, но и в некоторой степени произвольны, поскольку они лишь приблизительные и наполовину условные имитации определённых звуков (сравните, фр. оиа-оиа, но нем. wau-wau — ‘гав! гав!’)» [1, 100].

Қазақ тіл білімі бойынша жүргізілген зерттеулерде еліктеуіш сөздердің саны басым екені анықталды. «Особо отмечаем роль первичных корней подражательных слов в казахском языке, сыгравших большую роль в формировании корпуса односложных моносиллабов. По нашим предварительным подсчетам в современном казахском языке активно и пассивно функционируют около 500 односложных корней, происходящих от трех (свето-звуко-двигательного) типов подражаний, которые в свою очередь дали языку более 5 тысяч производных образований» [19, 10], – дейді Ә. Қайдар. Осы себепті де қазақ тілі үшін еліктеуіш сөздер маргинальді құбылысқа жатпайды. Алдағы зерттеулерде осы мәселені ерекше назарда ұстау қажет.

Еліктеу сөздеріндегі негізгі оппозициялар тілдің тік қалпы бойынша жасалады (ашық-қысаң). Түркі тілдеріндегі төмендегі материалдар айтылған ойдың нақты дәлелі болып табылады:

– түрікмен тілінде *шар* — подр. шуму сильного бурного потока, *шыр* — подр. слабому журчанию родника, *зоңқ* подр. резкому вздрагиванию — *зиңқ* подр. тому же действию но более слабому, легкому; *лакыр* подр. звуку выливания жидкости из широкого сосуда — *лыкыр* подр. звуку

*Аустралезиялық деректер базасында осындай формадағы сөздер өте көп кездеседі және олар ‘ана’ деген мағына береді.

выливания жидкости из узкогорлого сосуда; *мо* подр. мычанию коровы — *мө* подр. мычанию теленка;

– якут тілінде *лон* подр. громкому звуку удара двух плоскостей твердых предметов — *лип* подр. глухому звуку хлопания плоскостью тяжелого предмета (напр., двери, чугунной плиты, ступки и т.д.), *лаң* подр. открытому раскатистому звуку колокола, медного таза при сильном ударе — *луң* подр. глухому стуку от удара по слабо резонирующей поверхности (напр., при ударе кулаком в грудь, спину);

– өзбек тілінде *пар* подр. шуму крыльев птицы, звуку вентилятора, и т.д. — *пир* подр. шуму крыльев мелких птиц при вспархивании, *таракла* — грохотать, трещать, стучать, тарабанить — *тириқла* стучать (тихо, негромко), *хур-хур* подр. храпу, храпению — *хир-хир* подр. хрипу, хрипению;

– хакас тілінде *сың* подр. брэнчаниу звону (стаканов, монета, и т.д.) — *саң* подр. звону, звучаниу колокола [20, 37].

Қырғыз тілінде бір ғана еліктеу сөзінің түбірі әр түрлі вариантта кездесуі мүмкін. Мысалы, *даң*, *доң*, *дең*, *дуң*, *дөң*, *дың*, *диң* — дабыл қаққанда шығатын дыбысқа еліктеуден пайда болған сөздер. Бұл варианттар құрамындағы дауысты дыбыстар дабыл үнінің күшті (сильный) не әлсіз (слабый) екенін білдіреді. Сөйлеуде (речь) ең жиі қолданылатындары: *даң* — ең күшті (сильный) дыбыс, *диң* — дыбыс тоны бойынша ең әлсіз [20, 37].

Қазақ тілінде *а* және *ы* дыбыстарының жиілігі байқалады (кесте 14). CVC типті 134 еліктеуіш сөздің құрамында *ы* дыбысы 47, *а* дыбысы 36 рет кездеседі [20, 32].

Түркі тілдерінде еліктеуіш сөздердің қатты (громко)-әлсіз (тихо) оппозициясында *а-ы/и* дауыстыларының жиілігі байқалады (мысалы, сақ-сақ күлу — хохотать громко, раскатисто қатты күлу (ОКО, 246; ҚТТС, 700), сықылықта — хохотать, смеяться голосисто (о детях) (ОКО, 252), сақырла — сильно кипеть (ОКО), сақылдаған сары аяз — өте қатты аяз (ҚТТС, 706), тарс-тырс, сартсырт, т.б.). Сонымен қатар түркі тілдерінде *о-и* (i), *у-и* (i) дауыстылары арқылы да оппозитивті коннотация жасалады. Алайда бұлардың саны алдыңғылармен салыстырғанда аз (1-кесте).

1 - кесте

Қазақ тіліндегі CVC типті буын құрамындағы инлаут дыбыстардың статистикасы

Дауысты дыбыстар	ХФӘ	Инлаут
А	[ɑ]	36
Ә	[æ]	2
О	[ɔ]	8
Ө	[œ]	-
Ұ	[ɯ]	7
Ү	[y]	18
Ы	[ɨ]	47
І	[i]	11
Е	[e]	5

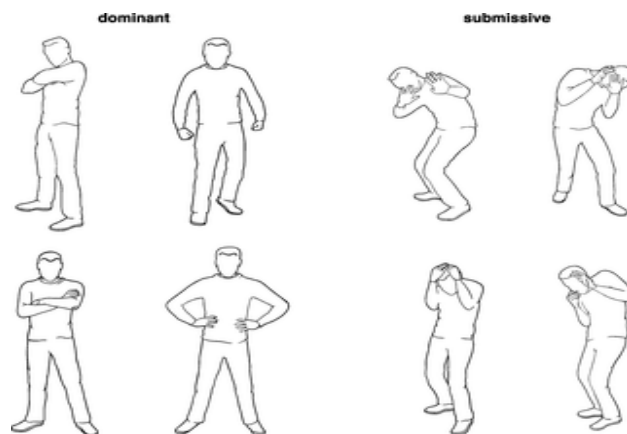
Ежелгі заман мәдениетін зерттеуші ғалымдардың пікірінше, миф, ертегі кейіпкерінің жағымды-жағымсыз болып жіктеуін қарапайым табиғи аналогиялармен (ыстық-суық, ақ-қара, жұмсақ-қатты, т.б.) байланыстырады. «Наши предки усмотрели простейшую аналогию между разделением своего рода на две эндогамные половины (а род отождествлялся со всем человечеством) и всего окружающего мира на две противоположные категории: холодное и горячее, белое и черное, твердое и мягкое, день и ночь, зиму и лето, и т.д.» [21, 83]. Ежелгі қоғамдық құрылыстың дуалды болғандығы жайлы көптеген деректер кездеседі. Этнограф А.М. Золотаревтің пікірінше, «Дуальная форма организации человеческого общества нашла отражение в мифологии, в частности, в таком ее древнейшем пласте, который представлен дуалистическими мифами» [22].

Миф пен тілдің байланысы ойлау мен сөйлеудің байланысы секілді, миф адам қиялының ойының жемісі болса, сөз сол ойды сыртқа шығарушы форма, ойдың атауы. Осы ой мен тілдің шығуында, қалыптасуында табиғи негіз жатыр. Адам баласының ақ пен қараны, күн мен түнді, т.б. ұғымдарды ажыратуы, атау беруі адамға тән генетикалық қабілет. Себебі сол ұғымдардың тілде көрініс табуы, оларға атау берілуі психобиологиялық факторлармен байланысты. Е. Мелетинский былай деп жазады: «Первоначальными «кирпичиками» мифологических символических классификаций являются не мотивы, а отношения в виде элементарных семантических оппозиций (ерекшелеген

біз — *Б.Х.*), в первую очередь соответствующих простейшей пространственной и чувственной ориентации человека (верх/вниз, левый/правый, близкий/далекий, внутренний/внешний, большой/маленький, теплый/холодный, сухой/мокрый, тихий/громкий, светлый/темный, парные различия цветов и т.п.), которые затем «объективируются» и дополняются простейшими соотношениями в космическом пространственно-временном континууме (небо/земля, земля/подземный мир, земля/море, север/юг, запад/восток, день/ночь, зима/лето, солнце/луна), в социуме (свой/чужой, мужской/женской, старший/младший, низший/высший)» [23]. Міне, осындай қарапайым семантикалық оппозициялар табиғи байланысқа негізделген, прототілдің қалдығы саналатын дыбыс символизмі арқылы ажыратылған болу керек.

Ертегілердегі кейіпкер атауы көбіне жалпы атаумен беріледі. Мәселен, «Тоғыз Тоңқылдақ және бір Шіңкілдек» деген ертегідегі атаулар ертегі сюжетіне сәйкес келіп тұр. Жуан дауысты дыбыс ‘үлкен’, ‘көп’ деген ұғымды, жіңішке дауысты дыбыс ‘кішкентай’, ‘жалғыз’ деген ұғымды білдіреді. Осы сюжетке ұқсас қырғыз, өзбек, якут, түрік, алтай ертегілерінде кейіпкерлер жалпы есіммен таз-плешивый, ку-хитрый деп беріледі. Бұл ертегі сюжеттерінің желісі барлық түркі халықтарында біріне-бірі ұқсас келеді*. Ертегілерде кейіпкерлердің бір тобының жалпы атауы — таз (плешивец, плешивый), ку (хитрец), бір тобынкі — жеті ағайынды, жеті қарақшы (разбойник), тоғыз бай, т.б. Таз, ку үнемі жалғыз, ал оған қорлық көрсететіндердің саны көп.

Дауысты дыбыстардың адамның психофизиологиялық қалпын білдіре алады. Мысалы, Й. Аурачердің экспериментіне қатысушылар суреттегі доминантты, өз өзіне сенімді дене тұрысын, кейпін (позасын) тіл арты дыбыстарымен ассоциацияласа, ал көңгіш, қорқак, өзі өзіне сенімсіз (покорный, пугающий) бейнелерді керісінше бағалаған (3-сурет).

3-сурет — Аурачер эксперименті
Ескерту — сурет 13-әдебиеттен алынды

Мифтердің негізі мотив емес, қарапайым семантикалық оппозиция деген пайымды еске салсақ (Е. Мелетинский), онда сол атаулардың, кейіпкер мінезінің саралануы, бірінен бірі ажыратылуы дыбыстардың акустикалық-артикуляциялық ерекшелігімен байланысты туындағанға ұқсайды. Сонымен қатар бұл жерде жалғыз (бір) және көп (бірнешеу, тоғыз) секілді мөлшермен байланысты бинарлы ұғымдар да жатқан тәрізді. Мысалы, Шіңкілдек — жалғыз, біреу, ал Тоңқылдақ саны — тоғыз. Осындағы *бір* және *тоғыз* нақты сан атауын емес, жалпы мөлшер мағынасында тұр. *Шіңкілдек*, *бір* сөзінің құрамындағы *і* дыбысы ‘жалғыз’, ал *тоғыз*, *тоңқылдақ* сөзінің құрамында *о* дыбысы ‘көп’ дегенді білдіреді. Е. Тұрсынов түркі-моңғол ертегілеріндегі басты ерекшелігі ретінде қаһарманның жалғыз, ал оның дұшпандарының (жау, қарсылас) бірнеше болатынын көрсетеді. Мысалы, қазақтарда тазша және он бір ағайынды, қарияның бір баласы мен тоғыз баласы, бір ағайынды және жеті ағайынды, қырғыздарда бір тазша және жеті тазша, түркімендерде ку және қырық көпес, өзбектерде тазша және қырық қарақшы, моңғолдарда жалғыз адам және жеті ағайынды, т.б. Басты қаһарманның қарсыластары үнемі бірге, кеңесіп әрекет етеді. Е. Тұрсынов бұл ертегілердің қалыптасуында дуалистік мифтердің ізі сақталғанын жазады [24, 17]. Әу бастағы ертегі сюжеті екі ағайындының арасындағы теке-тіреске құрылады. Содан кейін уақыт өте келе ертегілердегі жағымсыз кейіпкер са-

*Бұндай аналогияны басқа халықтар ертегілерінен де табуға болады

ны артқан. Бұл ертегінің басты идеясына, сюжетіне нұқсан келтірмеген. Жағымсыз кейіпкерлердің саны бірнеше болғанымен, олар тек мөлшерлік ұғымда ғана ‘көп’, ‘бірнеше’ деп қолданылған.

Сөз мағынасының дамуы жалпыдан жалқыға қарай өрбиді деген пікірді есепке алсақ, прототүркі тілінде ‘жалғыз’ және ‘көп’ мағынасында қолданылған екі гипотезалық түбірді көрсетуге болады. Олар: **me(k/ɣ)* және **mo(k/ɣ)*. Күлтегін жазуында *Tenri teg* деген тіркесті ғалымдардың көпшілігі (В. Томсен, В.В. Радлов, т.б.) ‘как’, ‘словно’, ‘будто’, ‘подобно’ деп аударған. Қ. Сартқожаұлы *mez* сөзінің көне түркі жазба мұраларында төрт мағынасы болғанын айта келіп (мыс., сияқты; дейін; кимыл-іс-әрекетпен байланысты мағыналары; бір), осы мағыналардың ең негізгісі ‘бір’, ‘бір ғана’, ‘жалғыз’ деген ұғымды білдіретінін айтады. Ғалым Құтты біліктегі: «*jyl aj, kün keçer teg tiriğlig* — жыл, ай күн өтер, (бірақ) тек қана тірлік кешер (Мұнда бір ғана өмір сүрер деген мағына береді); М. Қашқаридегі *tek tur* — тек тұр, *tek keldim* — тек өзім ғана келдім (бір өзі ғана тұрған; бір өзі ғана келген) деген фактілерге ерекше назар аударған. «‘Тег’ лексиконының дәл осы мағынасы моңғол тілінде сақталған. Онда: *teg* — нөл деген мағына береді. Онымен қатар ‘бос орын’ деген мағына береді. Нөл көзге көрінбейді, сапалық қасиеті басым сандық мәні бар ұғым береді. Дәл осы іспетті ежелгі және байырғы түріктер ‘Тәңір’ бар, бірақ та көзбен көріп, қолмен ұстауға келмейтін құпия деген түсінікпен ‘*teg*’ деп белгіленген сияқты. Өйтсе ‘*Tenri teg*’ деген тіркес ‘Тәңір біреу ғана’ деген түсінік береді. Бұл дәстүрлі ойлау, қабылдау менталитет бүгінгі қазақ тілінде де сақталған. Онда: ‘*tek, tek qana*’ деген ұғымдар ‘бір, бір ғана’ деген ұғым береді» [25, 76]. Қазіргі қазақ тіліндегі *жеке* сөзі де осы сөзбен байланысты секілді. Ә. Қайдар *жеке* сөзіне былайша сипаттама берген: «*жек ир. первое, единичное; отдельное, особое; жекпе-жек поединок; жеке отдельно; эзіб. тэк одинокий» (ОКО, с. 195). Дегенмен де біздің ойымызша, бұл — түркінің төл сөзі. Бұл жерде *t ~ d ~ ж* дыбыстарының сәйкестігі анық байқалады: *тек ~ дек ~ жек* (некен сөзі де байланысты). *Тек* сөзі көне түркі жазба мұрасында сақталған (соқа басы). Яғни, тіл алды дыбысының *жалғыз* деген ұғымды білдіруі прототілдің жаңғырығы, ал оның көп деген оппозициясының негізі — **mo(k)* (тоғыз Тоңкылдақ). Сонымен қатар **mo* негізі ‘шеңбер’, ‘домалақ’, ‘үлкен’ деген ұғымдармен байланысты болып келеді. Мысалы, қазақ тілінде то-қ, то-й, то-л, то-мпай, то-мар, т.б. Бұл негізбен байланысты сөздерге төмпешік, тө-бе, до-малақ, до-п секілді лексемаларды да жатқызуға болады [20, 78]. Визуалды түрде нүкте және шеңберді елестетеді. Нүкте — бір, жалғыз, ал оны қоршайтын шеңбер — көп.

Қазақ тіліндегі еліктеуіш сөздердің құрамындағы ашық *a* мен қысаң *ы* негізгі оппозициялар болып табылады. Сондай-ақ, бұл құбылыс басқа да сөз таптарында көрініс тапқан: мысалы, *жый* (орфог. жи), *жыйын* (жиын), *жыйыл* (жиыл) сөздері мен *жай*, *жайыл*, *жаз* сөздерін салыстырғанда, *жый* түбірі бір жерге жинау немесе бір нүктеге тоғысу, бірігу дегенді білдірсе, *жайылу* деген сол нүктеден (мысалы, үйілген затты жаймалау, жазу (ҚТТС, 248-б.), тарау, таралу дегенді білдіреді. Мал *жайуу* (жаю) дегенде осы мағынамен төркіндес. Қазақ тіліндегі *нығыз*, *тығыз*, *сық*, *қыс*, *сығым* (күші басымнан көрген қыспақ; біруыс, бір кесек), *сығымда* (бір нәрсені алақанға алып қысу, сығу), т.б. сөздердегі *ы* дыбысы кішірейту, жинақтау (бір ету, біріктіру) секілді мәндерді білдіріп тұр. Тіпті бұл құбылыс мәдени лексикадан да көрініс тапқан: *сықпа* — уысқа салып төрт саусақпен сығымдап істелген құрт; *сықпа құрт* — сығымдап жасалған құрт; *сықпа май* — құтыдағы сығылып шығатын май (ҚТТС, 757-б.). Жаз бен қыс мезгіл атаулары да дыбыс символикалы сөздерге жатады. Жазда күн шуағы мол болады, күн ұзақ, ал қыста керісінше, яғни түбірдегі ашық-қысаң дыбыстар (сондай-ақ дауыссыздар *қ* мен *ж*) екі мезгіл атауының саралануына ұйытқы болып тұр.

Қорытынды

Жүргізілген талдау дыбыс символизмінің қазақ және жалпы түркі тілдеріндегі семантикалық жіктеуде жүйелі әрі терең қызмет атқаратынын көрсетті. «Кіші-үлкен», «жалғыз-көп» секілді базалық бинарлы оппозициялар тек логикалық-ұғымдық деңгейде ғана емес, тілдің дыбыстық құрылымы арқылы да уәжделіп, кодталатыны анықталды. Дауысты дыбыстардың артикуляциялық және акустикалық қасиеттері адамның кеңістік, көлем, күш, мөлшер туралы бастапқы танымымен тікелей байланыста қалыптасқан.

Зерттеу нәтижелері төменгі тонды, жуан, ашық дауыстылардың («а», «о», «ұ») «үлкен», «көп», «күшті», «кең» ұғымдарымен, ал жоғары тонды, жіңішке, қысаң дауыстылардың («і», «ы», «е») «кішкентай», «жалғыз», «әлсіз», «жинақы» мағыналарымен ассоциацияланатынын дәлелдеді. Бұл құбылыс тек жеке сөздер деңгейінде ғана емес, еліктеуіш лексикада, туыстық атауларда, мифтік-ертегілік кейіпкер аттарында және мөлшерді білдіретін концептілер жүйесінде де тұрақты түрде көрініс табады.

Ертегілік дискурстағы «Тоңқылдақ — Шіңкілдек», «таз — жеті ағайынды», «ку — қырық көпес» тәрізді оппозициялар дыбыстық форма арқылы әлеуметтік және символдық мәртебені айқындайды. Мұнда жуан дауыстылар көптік, үстемдік, күш бейнесін берсе, жіңішке, қысаң дауыстылар жалғыздық, әлсіздік, бірақ айлакерлік пен рухани басымдықты білдіретін семантикалық кодқа айналады. Бұл ертегілердің түпнегізінде жатқан дуалистік мифологиялық ойлаумен және архетиптік жіктеу жүйесімен сабақтас.

Осылайша, дыбыс символизмі — тілдің кездейсоқ емес, табиғи-уәжді қабаты екенін, оның адамзаттың алғашқы когнитивтік модельдерімен, мифологиялық танымымен және психофизиологиялық қабылдауымен тікелей байланысты екенін көрсетеді. Қазақ тіліндегі ашық а мен қысаң ы/і оппозициясының белсенділігі бұл жүйенің прототілдік деңгейден сақталып жеткенін айғақтайды. Алынған нәтижелер дыбыс пен мағына арақатынасына қатысты дәстүрлі көзқарастарды қайта қарастыруға негіз болып, түркі тілдерінің семантикалық типологиясын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Соссюр Ф. де. Курс по общей лингвистике / Ф. де Соссюр. — Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 1999. — 432 с.
- 2 Hockett C. The origin of speech / C. Hockett // *Scientific American*. — 1960. — Vol. 203. — No. 3. — P. 88–96.
- 3 Ramachandran V.S. Synaesthesia — a window into perception, thought and language / V.S. Ramachandran, E.M. Hubbard // *Journal of Consciousness Studies*. — 2001. — Vol. 8, No. 12. — P. 3–34.
- 4 Perniss P. Iconicity as a general property of language: evidence from spoken and signed languages [Electronic resource] / P. Perniss, R.L. Thompson, G. Vigliocco. — Access mode: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2010.00227/full>
- 5 Lockwood G. Iconicity in the lab: A review of behavioral, developmental, and neuroimaging research into sound-symbolism [Electronic resource] / G. Lockwood, M. Dingemans. — Access mode: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2015.01246/full>
- 6 Blasi D.E. Sound-meaning association biases evidenced across thousands of languages / D.E. Blasi, S. Wichmann, H. Hammarström et al. // *Proceedings of the National Academy of Sciences*. — 2016. — No. 113. — P. 10818–10823.
- 7 Sidhu D.M. Five mechanisms of sound symbolic association / D.M. Sidhu, P.M. Pexman // *Psychonomic Bulletin & Review*. — 2018. — Vol. 25, No. 5. — P. 1619–1643.
- 8 Nielsen A.K.S. The sound of round: Evaluating the sound-symbolic role of consonants in the classic takete-maluma phenomenon / A.K.S. Nielsen, D. Rendall // *Canadian Journal of Experimental Psychology*. — 2011. — Vol. 65, No. 1. — P. 115–124.
- 9 D’Onofrio A. Phonetic detail and dimensionality in sound-shape correspondences: Refining the bouba-kiki paradigm / A. D’Onofrio // *Language and Speech*. — 2013. — Vol. 57, No. 5. — P. 367–393.
- 10 Ozturk O. Sound symbolism in infancy: Evidence for sound — shape cross-modal correspondences in 4-month-olds / O. Ozturk, M. Krehm, A. Vouloumanos // *Journal of Experimental Child Psychology*. — 2013. — Vol. 114, No. 2. — P. 173–186.
- 11 Pejovic J. The development of spontaneous sound-shape matching in monolingual and bilingual infants during the first year / J. Pejovic, M. Molnar // *Developmental Psychology*. — 2017. — Vol. 53, No. 3. — P. 581–586.
- 12 Miyazaki M. The facilitatory role of sound symbolism in infant word learning / M. Miyazaki, S. Hidaka, I. Imai et al. // *Proceed. 35th annual conf. of the Cognitive Science Society*. — Berlin, 2013. — P. 3080–3085.
- 13 Auracher J. Sound iconicity of abstract concepts: Place of articulation is implicitly associated with abstract concepts of size and social dominance [Electronic resource] / J. Auracher. — Access mode: <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone>
- 14 Khassenov B. Sound Symbolism in the Proto-Turkic Language / B. Khassenov // *3L: The Southeast Asian Journal of English Language Studies*. — 2021. — Vol. 27, No. 1. — P. 102–114.
- 15 Ohala J.J. The frequency code underlies the sound-symbolic use of voice pitch / J.J. Ohala // *Sound symbolism* — NY.: Cambridge University Press, 1994. — P. 325.
- 16 Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: общетюркские и межтюркские основы на гласные / Э.В. Севортян. — М.: Наука, 1974. — 527 с.
- 17 Starostin S. The Tower of Babel. An Etymological Database Project [Electronic resource] / S. Starostin. — Access mode: <https://starling.rinet.ru/main.html>
- 18 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі: морфология / А. Ысқақов. — Алматы: Ана тілі, 1991. — 384 б.
- 19 Кайдар А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке / А.Т. Кайдар. — Алматы: Арыс, 2005. — 304 с.
- 20 Хусаинов К. Звукоизобразительность в казахском языке / К. Хусаинов. — Алма-Ата: Наука, 1988. — 232 с.
- 21 Иванов В.В. Чет и нечет: асимметрия мозга и знаковых систем / В.В. Иванов. — М.: Советское радио, 1978. — 185 с.
- 22 Золотарев А.М. Родовой строй и первобытная мифология / А.М. Золотарев. — М.: Наука, 1964. — 328 с.

- 23 Мелетинский Е. Поэтика мифа / Е. Мелетинский. — М.: Наука, 1976. — 407 с.
- 24 Турсунов Е.Д. Генезис казахской бытовой сказки: в аспекте с первобытным фольклором / Е.Д. Турсунов. — 2-е изд. — Алматы: Дайк-Пресс, 2004. — 192 с.
- 25 Сарткожаулы К. Орхон мұралары / К. Сарткожаулы. — Алматы: Абзал-Ай, 2012. — 328 б.

Б. Хасенов

Семантическая дифференцирующая функция гласных звуков в казахском языке: категории количества и размера

В статье рассматривается феномен звукового символизма в казахском и в целом в тюркских языках и его роль в формировании бинарных понятий «маленький–большой» и «один–много». Несмотря на то, что в традиционной лингвистике доминировал принцип произвольности языкового знака, современные психолингвистические, типологические и экспериментальные исследования свидетельствуют о наличии устойчивых и универсальных связей между звуковой формой и значением. В этом контексте звуковой символизм рассматривается как один из древнейших механизмов языковой репрезентации базовых когнитивных категорий, связанных с пространством, величиной, силой и количеством. Цель исследования заключается в выявлении того, каким образом артикуляционные и акустические характеристики гласных звуков в казахском языке участвуют в семантической дифференциации понятий «маленький–большой» и «один–много», а также в демонстрации отражения этого процесса в мифологическом и сказочном дискурсе. В работе применяются описательный, сравнительно-исторический, типологический, семантический и дискурсивный методы анализа. Материалом исследования послужили казахские звукоподражательные слова, термины родства, лексемы количественно-размерной семантики, а также параллельные формы в киргизском, узбекском, якутском, турецком, хакасском и туркменском языках. Дополнительно анализируются имена персонажей тюркских сказок (например, Тоңқылдақ — Шіңкілдек, таз — семь братьев, хитрец — сорок купцов). Результаты анализа показывают, что низкотональные, заднеязычные, открытые гласные («а», «о») систематически ассоциируются с семантикой «большой», «много», «сильный», «пространственно обширный», тогда как высокотональные, переднеязычные, узкие гласные («і», «ы») связаны с понятиями «маленький», «один», «слабый». Данная закономерность устойчиво проявляется в звукоподражательной лексике, системе родственных наименований и в мифо-сказочном дискурсе. Полученные результаты подтверждают, что звуковой символизм представляет собой мотивированный, протоязыковой пласт языковой системы и вносит вклад в более глубокое понимание семантической типологии тюркских языков.

Ключевые слова: казахский язык, звуковая символика, гласные, количество, размер.

B. Khassenov

The Semantic Differentiation Function of Vowels in Kazakh: Quantity and Size Categories

This article examines the phenomenon of sound symbolism in Kazakh and other Turkic languages, focusing on its role in the formation of the binary concepts “small–big” and “one–many.” Although the arbitrariness of the linguistic sign has long been a dominant principle in traditional linguistics, recent psycholinguistic, typological, and experimental studies provide substantial evidence for systematic and universal associations between sound form and meaning. From this perspective, sound symbolism is viewed as an ancient linguistic mechanism for representing fundamental cognitive categories related to space, size, strength, and quantity. The main objective of the study is to identify how the articulatory and acoustic properties of vowels in Kazakh contribute to the semantic differentiation of the concepts “small–big” and “one–many,” as well as to demonstrate how these distinctions are reflected in mythological and fairy-tale discourse. The study employs a combination of descriptive, comparative-historical, typological, semantic, and discourse-analytic methods. The research material includes Kazakh ideophones, kinship terms, and lexemes expressing quantitative and dimensional meanings, as well as parallel forms from Kyrgyz, Uzbek, Yakut, Turkish, Khakas, and Turkmen. In addition, the analysis incorporates character names from Turkic folk tales (e.g., Тоңқылдақ — Шіңкілдек, the bald trickster and seven brothers, the cunning hero and forty merchants). The findings demonstrate that low-pitched, back, open vowels (“a,” “o”) are systematically associated with the meanings “big,” “many,” “strong,” and “spatially extensive,” whereas high-pitched, front, close vowels (“i,” “u/i”) correlate with the concepts “small,” “one,” “weak,” and “compact.” This pattern consistently appears in ideophonic vocabulary, kinship terminology, and mythological-folkloric narratives. The study confirms that sound symbolism constitutes a motivated, proto-linguistic layer of the language system and contributes to a deeper understanding of the semantic typology of Turkic languages.

Keywords: Kazakh language, sound symbolism, vowels, size, volume.

References

- 1 Sossiur, F. de (1999). *Kurs po obshchei lingvistike* [Course in General Linguistics]. Ekaterinburg: Izdatelstvo Uralskogo universiteta [in Russian].
- 2 Hockett, C. (1960). The origin of speech. *Scientific American*, 203, 3, 88–96.
- 3 Ramachandran, V.S., & Hubbard, E.M. (2001). Synaesthesia — a window into perception, thought and language. *Journal of Consciousness Studies*, 8, 12, 3–34.
- 4 Perniss, P., Thompson, R.L., & Vigliocco, G. (2010). Iconicity as a general property of language: evidence from spoken and signed languages. *frontiersin.org*. Retrieved from <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2010.00227/full>.
- 5 Lockwood, G., & Dingemans, M. (2015). Iconicity in the lab: A review of behavioral, developmental, and neuroimaging research into sound-symbolism. *frontiersin.org*. Retrieved from <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2015.01246/full>.
- 6 Blasi, D.E., Wichmann, S., & Hammarström, H., et al. (2016). Sound-meaning association biases evidenced across thousands of languages. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 113, 10818–10823.
- 7 Sidhu, D.M., & Pexman, P.M. (2018). Five mechanisms of sound symbolic association. *Psychonomic Bulletin & Review*, 25, 5, 1619–1643.
- 8 Nielsen, A.K.S., & Rendall, D. (2011). The sound of round: Evaluating the sound-symbolic role of consonants in the classic takete-maluma phenomenon. *Canadian Journal of Experimental Psychology*, 65, 1, 115–124.
- 9 D’Onofrio, A. (2013). Phonetic detail and dimensionality in sound-shape correspondences: Refining the bouba-kiki paradigm. *Language and Speech*, 57, 5, 367–393.
- 10 Ozturk, O., Krehm, M., & Vouloumanos, A. (2013). Sound symbolism in infancy: Evidence for sound — shape cross-modal correspondences in 4-month-olds. *Journal of Experimental Child Psychology*, 114, 2, 173–186.
- 11 Pejovic, J., & Molnar, M. (2017). The development of spontaneous sound-shape matching in monolingual and bilingual infants during the first year. *Developmental Psychology*, 53, 3, 581–586.
- 12 Miyazaki, M., Hidaka, S., & Imai, I., et al. (2013). The facilitatory role of sound symbolism in infant word learning. *Proceedings of the 35th annual conference of the Cognitive Science Society* (pp. 3080–3085).
- 13 Auracher, J. (2013). Sound iconicity of abstract concepts: Place of articulation is implicitly associated with abstract concepts of size and social dominance. *journals.plos.org*. Retrieved from <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone>.
- 14 Khassenov, B. (2021). Sound Symbolism in the Proto-Turkic Language. *3L: The Southeast Asian Journal of English Language Studies*, 27, 1, 102–114.
- 15 Ohala, J. J. (1994). The frequency code underlies the sound-symbolic use of voice pitch. *Sound symbolism*. New York: Cambridge University Press.
- 16 Sevortian, E. V. (1974). *Etimologicheskii slovar tiurkskikh yazykov: obshchetiurkskie i mezhtiurkskie osnovy na glasnye* [Etymological Dictionary of Turkic Languages: Common Turkic and Inter-Turkic bases on vowels]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 17 Starostin, S. (2026). The Tower of Babel. An Etymological Database Project. *starling.rinet.ru*. Retrieved from <https://starling.rinet.ru/main.html>.
- 18 Ysraqov, A. (1991). *Qazirgi qazaq tili: morfologiya* [Modern Kazakh language: morphology]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 19 Kaidar, A. T. (2005). *Struktura odnoslozhnykh kornei i osnov v kazakhskom yazyke* [Structure of monosyllabic roots and bases in the Kazakh language]. Almaty: Arys [in Russian].
- 20 Khusainov, K. (1988). *Zvukoizobrazitel'nost v kazakhskom yazyke* [Sound iconicity in the Kazakh language]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 21 Ivanov, V.V. (1978). *Chet i nechët: asimmetriia mozga i znakovykh sistem* [Even and Odd: asymmetry of the brain and sign systems]. Moscow: Sovetskoe radio [in Russian].
- 22 Zolotarev, A.M. (1964). *Rodovoi stroi i pervobytnaia mifologiya* [Clan system and primitive mythology]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 23 Meletinskii, E. (1976). *Poetika mifa* [Poetics of myth]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 24 Tursunov, E.D. (2004). *Genesis kazakhskoi bytovoï skazki: v aspekte s pervobytnym folklorom* [Genesis of the Kazakh everyday fairy tale: in the aspect of primitive folklore]. (2nd ed.). Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 25 Sartkozhauly, K. (2012). *Orkhon muralary* [Orkhon Heritage]. Almaty: Abzal-Ai [in Kazakh].

Information about the authors

Khassenov, Bolat Rashidovich (corresponding author) — PhD, Academy “Bolashaq”, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: khassenov.bolat@bolashaq.edu.kz; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0092-7143>

ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ RELEVANT ISSUES OF LITERATURE STUDY

Научная статья
УДК 82.091
<https://doi.org/10.31489/2026PH11/113-124>

Получено: 05.10.2025 г.
Принято: 09.01.2026 г.

А. Мустояпова*

*Карагандинский национальный исследовательский университет им. академика Е.А. Букетова,
Караганда, Казахстан
(E-mail: mustoypova2017@gmail.com)*

Травма социального исключения и трансформация идентичности героя романа Кобо Абэ «Чужое лицо»

В статье осуществлен анализ романа Кобо Абэ «Чужое лицо» на предмет изображения в нем травмы героя и кризиса идентичности, обусловленного остракизмом со стороны общества. Автор статьи акцентирует внимание на переживании травмы социального исключения человеком, сформированным в обществе с коллективистским мышлением. На основании исследований, посвященных изучению группового сознания японского общества, в данной статье доказывается, что не физическое увечье, а последовавшее за несчастным случаем социальное исключение героя стало причиной его психологической травмы и трансформации его идентичности. Особое внимание уделяется травмирующему опыту отчуждения и его разрушительному воздействию на идентичность человека. Социальный контекст позволил исследовать опыт переживания состояния инаковости японцем, принадлежность которого к определенной группе составляет значительную часть его идентичности. Проблема идентичности героя романа рассматривается на фоне формирования национальной идентичности послевоенного японского общества, находящегося под воздействием западной культуры, что позволило пересмотреть стереотип о дихотомии японского коллективизма и западного индивидуализма. Этот ракурс обусловил деколониальную оптику исследования. Кроме того, идентичность героя исследуется в рамках современной теории воплощенного сознания. Избранная перспектива анализа текста определила выбор методов исследования, которые основаны на концепции идентичности, теориях травмы, инаковости и воплощенного сознания. Данный подход обеспечил новизну и актуальность исследования. Целью исследования является анализ травмы и кризиса идентичности личности вследствие социального исключения. Означенная цель достигается посредством определения сути группового сознания, природы инаковости, что позволяет определить характер психологической травмы героя романа и причины трансформации его идентичности. В статье утверждается, что травмирующим для героя становится не единичное событие — несчастный случай, а последствия — исключение его из привычных социальных отношений. Результаты данного исследования демонстрируют, что социальное исключение, которому подвергся герой романа, делает его чувствительным к природе инаковости; вытеснение члена из традиционной социальной группы с коллективистским мышлением приводит не только к кризису идентичности личности, но и формирует в нем новую идентичность, основанную на индивидуализме; идентичность человека, происходящие в нем когнитивные процессы есть воплощение его физической, телесной зависимости от среды, т.е. состояния и норм социума.

Ключевые слова: травма, социальное исключение, инаковость, кризис, трансформация, идентичность.

Введение

Выбор для анализа романа Кобо Абэ «Чужое лицо» [1] обусловлен тем, что в условиях появления новых критических подходов произведение раскрывает новые возможности для интерпретации

---

* Корреспондент-автор. E-mail: mustoypova2017@gmail.com

причин и характера отчуждения героя. Рассмотрение романа с точки зрения экзистенциальной проблематики, проблемы отчуждения, семантики маски и тому подобное составляло предмет анализа исследователей на протяжении полувека. Доступные сегодня методы исследования позволяют рассматривать трагедию героя как переживание им травматического опыта и кризиса идентичности, обусловленного социальным исключением.

Допустимо утверждать, что К. Абэ во многом опередил интерес литературоведов к проблеме психологической травмы и ее влияния на идентичность человека. Внимание писателя к проблеме идентичности было обусловлено социально-историческим контекстом. Роман создавался в период трансформации идентичности японского общества после Второй мировой войны, что нашло отражение в произведениях Я. Кавабаты, Ю. Мисимы и других японских писателей послевоенного поколения. Более того, К. Абэ, выросший в Маньчжурии и потому наделенный возможностью видеть японское общество снаружи и изнутри, показал уязвимость члена коллективистского общества в случае его исключения из привычного социального окружения. Произошедшая с героем романа «Чужое лицо» трагедия, обезобразившая его лицо, привела к его отторжению со стороны общества. Окуяма, будучи членом социальной группы, живущей в парадигме группового мышления, оказывается перед кризисом своей идентичности. Перестав восприниматься как «свой» и оказавшись вне группы, он открывает для себя природу инаковости. Именно социальное исключение обусловило кризис идентичности, поскольку являться и позиционировать себя членом коллектива — важная часть идентичности японца, японского мироощущения. Разрыв с группой, изоляция от группы вырывает японца из привычного окружения и становится травмирующим опытом. Социальное исключение означает для человека потерю себя прежнего. Герой предпринимает создание нового лица-маски, что становится метафорой поиска, а затем и обретения им новой идентичности.

Социальное исключение Окуямы находит выражение в соблюдении дистанции между ним и остальными людьми, молчании, избегании контакта даже посредством взгляда, в отторжении людьми и страхе детей перед его внешним обликом. Герой чувствует свое отчуждение на физическом уровне, и решение проблемы, выход из состояния психологического дискомфорта, он пытается найти через «исправление» ситуации на физическом уровне, а именно созданием лица-маски. К. Абэ интуитивно нашел и образно изобразил истоки формирования и трансформации когнитивных схем — физический опыт. Травма, вызванная социальным исключением, оказывается воплощенной в сознании героя, в переживаемом им кризисе идентичности.

Космополитизм Кобо Абэ обусловил его чувствительность к проблеме идентичности и позволил увидеть скрытый или формируемый индивидуализм сквозь внешний коллективизм японского общества. Эта сторона японской идентичности стала предметом его художественного осмысления. Более того, писатель стремился показать не узко национальную японскую проблему отчуждения человека, а ее универсальность для любого общества. Как отмечает К. Девон, «в отличие от более традиционных японских авторов и художников, чьи системы ценностей были прежде всего японскими, Абэ исследует человеческое существование, свободное от культурных и национальных привязанностей» [2; 40]. Подобный подход позволил К. Абэ более широко увидеть проблему социального исключения и его связь с кризисом идентичности, критически оценить отношение к инаковости и его разрушающее влияние на идентичность отчуждаемого человека. При этом роман К. Абэ позволяет пересмотреть устойчивый стереотип о коллективизме японского общества и индивидуализме западного социума.

Обзор научной литературы позволяет заключить, что роман К. Абэ более полувека остается в поле внимания исследователей, которые обнаруживают все новые грани этого произведения. Так, например, К.А. Дэвон рассматривает творчество К. Абэ в контексте поиска новой идентичности в послевоенной Японии [2], Л. Ким и О. Борецкий анализируют внутреннюю деформацию личности и идентичности героя романа [3], А. Сутандио пишет о символизме маски, олицетворяющей победу технологий над человечностью [4], С. Теоджая исследует экзистенциальный кризис героя посредством категорий индивидуальности/абстракции и идентичности/притворства [5], М. Оразбек анализирует архетип маски и мифологему зеркала в романе [6].

Новизна и актуальность данной работы определяется избранной перспективой, а именно рассмотрением проблемы героя как переживания травмы социального исключения. Эта оптика расширяет представление о характере и причинах психологической травмы и попытке выхода индивида из кризиса идентичности, обусловленного социальным остракизмом. Автор статьи рассматривает травму как не единичное трагическое событие, а как его следствие — продолжительное по времени исключение человека из привычных социальных отношений, окружения и ориентиров.

Целью данного исследования является анализ травмы и кризиса идентичности личности вследствие социального исключения. Задачи, которые решаются в статье, заключаются в определении источника травмы и кризиса идентичности; выявлении признаков социального вытеснения/исключения и его негативного влияния на идентичность человека; обнаружении связи между травмирующим опытом и кризисом идентичности отдельной личности. Кроме того, в статье излагается суть группового сознания, природы инаковости, что позволяет определить характер психологической травмы героя романа и причины трансформации его идентичности.

Используемые при исследовании критические подходы, такие как теория травмы, концепция идентичности, теория воплощенного сознания, позволили рассматривать роман как нарратив о травматическом опыте и переживаемом главным героем кризисе идентичности. Содержание статьи способствует расширению перечня вопросов, включенных в поле теории травмы, и актуализирует проблему идентичности маргинализируемой обществом личности.

Материалы и методы исследования

Основным материалом исследования является роман К. Абэ «Чужое лицо» (1964), представляющий нарратив о травме социального исключения и кризисе идентичности. В связи с проблемой исследования важными источниками стали труды ученых, посвященные травме. Дж. Хартман изложил суть теории травмы: «Возникает теория, сосредотачивающаяся на взаимосвязи слов и травмы и помогающая нам «прочитать рану» с помощью литературы» [7; 537]. Дж. Александер под травмой понимает происходящие события, которые нарушают ощущение благополучия, наносят непоправимый физический и психологический урон человеку [8]. Р. Айерман указывает, что травма вызывает потрясение привычных шаблонов и кризис идентичностей: «Кризис подобен тяжелой экономической депрессии — это шокирующее явление, которое может спровоцировать нарушение повседневной рутины...» [9; 123]. Н. Смелзер подчеркивает важный для нашего исследования тезис о зависимости личности от внешней среды: «...система личности представлена как система, открытая для окружающей среды (т.е. способная быть поврежденной извне), обладающая способностью интернализировать (через память) этот ущерб, способная защищаться от него посредством частично успешного вытеснения, но в конечном итоге уязвимая для его воздействия» [10; 37].

Следующая группа источников включает работы, посвященные концепции идентичности. С. Холл предлагает рассматривать идентичность как процесс, которая может подвергаться трансформации под воздействием травматического события [11]. С.А. Абдулмажид определяет идентичность как «сочетание унаследованных ценностей, личной истории, а также множества социальных связей и норм» [12; 114]. Под социальной идентичностью Р. Дженкинс понимает «установление и обозначение между индивидами, между коллективами, между индивидами и коллективами отношений сходства и различия» [13; 18]. Для анализа романа «Чужое лицо» представляют важность труды, раскрывающие понятия кризиса идентичности и конфликта идентичностей. Э. Эриксон отмечает, что кризис идентичности зависит от прошлых и новых моделей идентификаций, а также ролевых ожиданий общества [14]. Дж. П. Берк и Э. Дж. Стетс в конфликте идентичностей видят ролевой конфликт, полагая, что «конфликты между двумя идентичностями могут возникать, когда человек принимает новые ролевые идентичности» [15; 183].

Важную основу для исследования составили труды о групповом сознании японцев С. Хирота, К. Накашима, Ё. Цуцуи [16], понятиях *ути* (внутреннее), *сото* (внешнее) [17], а также *амаэ*, означающее «зависимость от благосклонности других» и важное «для поддержания гармоничных отношений» [18; 17]. О давлении со стороны коллективистского японского общества пишет Р. Тагучи, отмечая, что оно может негативно влиять на поведение людей в группе [19]. Э. Такамизава рассматривает японское общество как структурированное на основе фреймов: «Любые институты или группы... выполняют функции фреймов в японском обществе. И фрейм, к которому принадлежит человек, определяет его/её основную идентификацию...» [20; 35]. Э. Такамизава отмечает, что фреймовое общество может быть сдерживающим фактором для реализации индивидуальности члена социума, а также характеризуется исключительным отношением к чужакам [20; 36].

Значимым материалом для раскрытия проблемы инаковости, Другого стали работы С.А. Абдулмажид [12], А. Гиллеспи [21], а также Ж.-Ф. Сташак, который в инаковости видит результат того, как «доминирующая группа («Мы», «Я») конструирует одну или несколько доминируемых чужих групп («Они», «Другие»), стигматизируя различие — реальное или воображаемое —

представляемое как отрицание идентичности и, следовательно, мотив для потенциальной дискриминации» [22; 2].

Понимание травмы включает ментальные значения, что актуализирует обращение к теории воплощенного сознания и когнитивной критике. М. Тернер утверждает, что когнитивное изучение литературы позволяет акцентировать внимание на моделях мышления и показывает, как отношения «внешнего пространства» становятся отношениями «внутреннего пространства» [23; 17]. Э. Харт пишет о моделях «воплощения» человеческого мозга и указывает, что «разум разделяет интерактивность мозга с телом и, следовательно, с его физической, социальной и культурной средой» [24; 1267]. Ш. Танака отмечает, что «воплощенный взгляд на разум породил широкий спектр дискуссий о «я»» [25; 35].

В статье использована теория травмы, позволяющая определить ее истоки, признаки, способы выражения и переживание травматического опыта, а также концепция идентичности, позволяющая определить воздействие травмы на идентичность человека. Автор исследования использует контекстуальный подход для определения истоков травматического переживания героя романа; интерпретационный подход, расширяющий возможности понимания семантики произведения, мотивов поступков и выбора Окуямы; когнитивистский подход, включающий анализ связи среды, культурных норм и ментальных схем.

Результаты и обсуждение

Во время научного эксперимента химик Окуяма, главный герой романа «Чужое лицо», обжег себе лицо жидким кислородом, в результате чего оно покрылось келоидными рубцами. Обезображенное лицо Окуяма был вынужден прятать под бинтами. Несчастный случай, безусловно, стал травмирующим событием. Однако определяющим фактором травматического переживания и последовавшего кризиса идентичности стало социальное исключение героя. Речь о травматическом опыте идет именно тогда, когда «травмирующее событие вступает во взаимодействие с человеческой природой... Человеческим существам нужны безопасность, порядок, любовь и связи. Если случается нечто, резко ставящее под угрозу удовлетворение этих потребностей, то... в результате люди оказываются травмированы» [8; 9].

Следует отметить, что переживание травмы может быть следствием рефлексии. Нередко причиной рефлексии является то, что травма оказывается результатом не единичного события, а продолжительной практики исключения, остракизма и необходимости человека преодолевать связанные с данной ситуацией дискомфорт и стресс. В подобной ситуации оказывается герой романа «Чужое лицо». После несчастного случая жизнь его кардинально меняется: он теряет привычную связь с окружающими людьми, чувство общности с ними. Знакомые с ним подчеркнуто вежливы, но стараются не смотреть в его скрытое под бинтами лицо. «Окруженный стеной приветливости, я всегда был совершенно одинок» [1; 162], — пишет герой. Нахождение в скоплении людей вызывает в нем чувство тревоги: «...со всех сторон на меня глазают, будто видят перед собой незаконно вторгшегося пришельца» [1; 170]. При этом он окружен словно непреодолимой границей: «Хотя там была невообразимая толча, только вокруг меня, точно это был зачумленный район, всегда оставалось свободное пространство, и ни разу никто не задел меня плечом» [1; 209]. На оживленных улицах при переполненных людьми лавочках на свободную лавку рядом с Окуямой никто не садился.

Ситуация социального исключения усугублена тем, что Окуяма — японец, т.е. член общества с групповым сознанием. Японское коллективистское мышление выражено в приоритете групповых интересов над личными; ценность представляет лояльность по отношению к социальной группе и соответствие групповым ожиданиям. Подобный менталитет формирует в человеке сильное чувство общности, принадлежности к группе и становится значимым фактором его идентичности. Р. Тагучи связывает японский коллективизм с императивом «сохранения лица», который выражен в сохранении положительного впечатления о себе у других [19]. Э. Така미зава отмечает зависимость японцев от социальных рамок: «Как только японцы вписываются в свои социальные рамки, им нелегко выйти из комфортной зоны внутри них. Рамки функционируют для них как целостная система жизни, и выход за рамки часто означает конец социальной жизни» [20; 44].

Отчуждение в японском коллективистском обществе обычно обращено тем, кто воспринимается чужим. Дихотомия свой/чужой передается понятиями ути/сото, где «ути можно определить как внутри, мой дом и жилище, группа, к которой мы принадлежим, и супруг(а); в противоположность этому, сото означает снаружи, другие группы и вне дома» [18; 217]. Когда отчуждение было направлено на

Окуяму, он, во-первых, оказался вне привычной группы и, во-вторых, был маркирован как чужой. Поэтому социальное отторжение становится для него более травмирующей ситуацией и переживанием, чем обезображенное лицо. Окуяму, в первую очередь, беспокоит исключительность его положения, отсутствие хоть кого-нибудь, на кого он был бы похож, что позволило бы им быть объединенными в одну группу на основании некоего общего для них признака: «...хуже всего то, что моя судьба слишком необычна, слишком индивидуальна. В отличие от голода, безответной любви, безработицы, болезни, банкротства, стихийного бедствия, разоблаченного преступления, в моем горе не было того, что позволило бы разделить его с другими. Мое несчастье навсегда останется только моим, и я ни с кем не смогу им поделиться» [1; 204-205]. Социальное исключение становится главным источником травмирующего опыта героя: «Мое отчаяние объяснялось не столько утратой лица, сколько тем, что моя судьба не имеет ничего общего с судьбами других людей. Я не мог подавить в себе чувство зависти даже к больному раком, потому что он разделяет свою судьбу с другими людьми» [1; 269]. Исключение из социальной группы, нарушение отношений с близкими людьми сокрушало самые основы его идентичности и вызвало перманентное состояние стресса. Отчуждение превращало Окуяму из члена группы в изгоя, из «своего» в Другого, из субъекта в объект. Причиной стала его непохожесть на остальных членов социальной группы, что составляло основу общности. Дж. Хендри подчеркивает: «В Японии особое внимание уделяется тому, чтобы быть похожим на других и уметь вписываться в общество...» [17; 94]. Императив «быть похожим на других» находит выражение в японской поговорке, которая гласит: «Торчащий гвоздь будет забит».

Окуяма боится превратиться в отверженного, в Другого. Взгляды и отношение окружающих людей пугают его: «Помогите! — восклицает он. — Не смотрите на меня так! Если вы и дальше будете так на меня смотреть, то я ведь и вправду стану чудовищем!» [1; 205-206]. Взгляды людей, их стигматизирующее отношение к человеку, ставшего непохожим на остальных членов сообщества, — вот что способно было превратить его в чудовище. Р. Дженкинс важными принципами идентификации называет сходство и различие [13; 18]. Именно появившееся различие во внешнем облике Окуямы стало для общества достаточной причиной для его остракизма.

Травмирующее героя социальное исключение обусловило переживаемый им кризис идентичности. Будучи исключенным из привычного круга социальных отношений, он теряет основополагающие признаки своей идентичности и перестает быть прежним. Окуяма становится кем-то другим. Он еще не знает, кем он станет и что будет составлять его новую идентичность. Одно очевидно: он — Другой. Ж.-Ф. Сташак указывает, что «Другой» — это «идентичность..., определяемая недостатками, обесцененная и подверженная дискриминации» [22; 1]. Инаковость является характеристикой Другого. Вследствие отношения к Окуяме со стороны общества и по воле этого общества герой оказывается заточенным в образ Другого. Он сравнивает себя с арестантом, чье пребывание в тюрьме рано или поздно закончится, его же заточение более страшно, поскольку убежать от себя самого невозможно: «То, что ты не можешь в любую минуту убежать от самого себя, — вот в чем ужас заточения» [1; 210]. Это сравнение показывает, что герой оказывается насильно помещенным в образ Другого, и причиной стало не преступление, а его образ, отличный от образа группы.

Происходит отчуждение Окуямы от самого себя: он смотрит на себя глазами других людей. При этом он теряет чувство принадлежности к группе. Важное замечание Э. Такамазавы позволяет сделать вывод о закономерности следующего этапа в трансформации Окуямы. Ученый, размышляя о фреймовом обществе, отмечает, что «чем важнее группа становится для ее членов, тем сильнее размывается индивидуальная идентичность...» [20; 38]. Окуяма, исключенный из группы и, следовательно, переставший быть ее членом, оказывается в ситуации, когда его индивидуальная идентичность перестает размываться. Сосредоточившись на себе, он пытается разобраться, кто он есть без группы. Будучи вытолкнутым из состава «мы», герой пытается понять, кто есть «они», Другие.

Окуяма обращает внимание на тех, кто был дискриминируемым, маргинализируемым со стороны общества, группы, к которой он еще недавно принадлежал. Он размышляет о корейцах, находя «сходство между собой, лишившимся лица, и корейцами, часто становившимися объектом расовых предрассудков...» [1; 243]. Окуяма вспоминает о случаях, когда «корейцы с примесью японской крови подвергают себя пластической операции, чтобы быть больше похожими на корейцев» [1; 180]. Герой вдруг понимает, что отчуждение от себя и страдание вследствие социального исключения не являются единственной и естественной реакцией. Есть люди, которые не смиряются с дискриминацией и не чувствуют себя находящимися вне некоей нормы, а, напротив, подчеркивают свою непохожесть, свою индивидуальность, тем самым избегая разрушительного для личности отчуждения от самого

себя. В основе такого поведения, такой реакции присутствуют и вызов, и выбор. Вскоре Окуяма делает свой выбор, граничащий с вызовом.

Размышления героя о природе Другого помогают ему преодолеть ситуацию отчуждения от себя: «Поскольку я идентичен самому себе, а для другого — абсолютно чужой, значит, я наполовину чужой. Правда? Мы — желтая раса, но мы не были желтой расой от природы. Впервые мы превратились в желтую расу благодаря тому, что были названы так расой с другим цветом кожи» [1; 287]. Окуяма осознает, что и он сам стал Другим не «от природы», а лишь потому, что таковым его определили те, кто отличается от него пусть не по цвету кожи, но по другому признаку. Оттого, что кто-то определил японцев «желтой расой», они не изменили своей оценки самих себя, не потеряли свою идентичность, свою индивидуальность. Следовательно, и Окуяма, воспринимаемый окружающими как Другой, не обязан воспринимать себя таковым. Он принимает себя, свою самость. Остается вопрос: кто есть он, без растворения в группе, размывающей его индивидуальность? Для японца с групповым мышлением этот вопрос оказывается непростым. Р. Айерман отмечает: «Шоки возбуждают эмоции тем, что разрывают повседневную рутину (поведений и когнитивных рамок) и поэтому требуют интерпретации» [9; 125]. Проработка героем травматического опыта, определение своей идентичности в новых жизненных обстоятельствах, новой среде стала для него условием обретения собственной идентичности вне влияния группы и без возможности скрыть свою индивидуальность в групповой идентичности.

Кризис идентичности, согласно Э. Эриксону, находится с зависимости от ролевых ожиданий общества, а также от конфликта между прошлыми и новыми моделями идентификации [14]. Окуяма в силу обстоятельств оказался свободным от ожиданий общества. В конфликт вступили его прежняя и новая идентификации. С.А. Абдулмаджид отмечает: «Однако идентификация не всегда является индивидуальным выбором: некоторые стигматизации и стереотипы навязываются некоторым группам людей. Эти нежелательные идентичности влияют на самовосприятие и осознание себя, а также на выбор и действия, основанные на этом» [12; 121]. Процесс идентификации Окуямы во многом был обусловлен не собственным выбором, а социальным исключением, разрушившим его прежнюю жизнь. Следовательно, идентификация стала его попыткой вернуть утерянную цельность бытия, возможность управлять собственной жизнью даже ценой выбора негативной идентичности. К. Эриксон указывает на то, что «выбор негативной идентичности представляет собой отчаянную попытку вновь овладеть ситуацией, в которой различные элементы позитивной идентичности подавляют друг друга...» [26; 185].

Поиск идентичности в новых жизненных условиях и в новой среде формируют в Окуяме новое «я» — идентичность индивидуалиста, напористого, агрессивного человека. Новые условия существования Окуямы дали право голоса Другому, который был едва слышен в тот период, когда герой был частью большого целого — социальной группы. А. Гиллеспи отмечает, что «голос другого... может иметь множество последствий. Ему можно сопротивляться, его можно принять, с ним можно договориться, и он может вызвать динамичное возникновение нового «я», то есть саморефлексии» [21; 212]. Принятый Окуямой голос Другого способствовал рождению его нового «я».

Возникает вопрос: родилось ли новое «я» героя или проявилось его истинное «я», подавленное и скрытое под спудом групповой идентичности? Существует устойчивое представление о коллективизме японского мышления, и оно имеет под собой научную основу. Однако меняются времена, условия коллективного взаимодействия, и прежние, сформированные за долгие века определенного образа жизни и хозяйствования поведенческие установки претерпевают трансформацию. Этот вопрос активно дискутируется в науке, и в качестве одной из причин называется быстрое развитие постиндустриального общества в Японии, что не могло не сказаться на идентичности японцев, особенно молодых поколений. К.А. Дэвон отмечает еще одну причину: «По мере роста населения в городских центрах Японии способы общения японцев друг с другом и их взаимодействия с окружающей средой также начали меняться» [2; 35]. С. Танака убежден в том, что «я» «в японской культуре не всегда коллективно, но имеет и индивидуальный аспект. Дело в том, что это вряд ли будет выражено вербально, поскольку переживания индивидуальности в основном даются через телесное взаимодействие, особенно через невербальные сигналы. Скорее, молчание перед другими — это распространённая форма поведения, выражающая индивидуальность... Короче говоря, дихотомия «индивидуальное против коллективного» или «независимое против взаимозависимого» слишком груба и стереотипна для описания культурных различий «я»» [25; 38]. Важный тезис высказывают Ш. Хирота, К. Накашима и Ё. Цуцуи, отмечая, что лояльность японца по отношению к группе носит утилитаристский

характер и что «индивидуальное конформное поведение обусловлено тремя психологическими факторами, а именно: фактором эффективности, фактором комфорта и фактором удовлетворенности» [16; 109]. Исследователи подчеркивают, что «японцы особенно склонны покидать группы, которые им не выгодны» [16; 124]. И тогда сложный выбор Окуямы становится вполне логичным. Герой отказался от конформного поведения, поскольку больше не находил в прежней группе ни комфорта, ни эффективности, ни удовлетворенности.

К.А. Дэвон рассматривает изменение идентичности японской нации, в том числе коллективистского мышления, в историческом контексте. Он пишет: «Как и на заре эпохи Мэйдзи, послевоенная Япония снова искала современную идентичность перед лицом западного господства» [2; 39]. Ученый отмечает, что в Японии послевоенного периода шел процесс работы «не только над созданием японской идентичности, но и над передачей общей идентичности людям современности, прямо атакуя использование Западом «ориентализма» [2; 39]. Именно в этом ключе К.А. Дэвон рассматривает произведение К. Абэ, создавшего целую галерею героев-одиночек. Окуяма высказывает подобную мысль об общности судеб всех людей, и его трагедия перестает быть просто историей японца, потерявшего связь с обществом. Герой понимает, что его ситуация не столь необычна, как ему изначально казалось: «Сама моя судьба — утрата лица, заставившая обратиться к помощи этой маски, — совсем не является чем-то из ряда вон выходящим — это, скорее, общая судьба современных людей» [1; 296]. Герой понимает, что, выбрав индивидуализм вместо привычного для него коллективизма и оказавшись в одиночестве, он на самом деле разделит судьбу многих людей. Его первоначальное убеждение в том, что его судьба «слишком необычна», что в его положение не попадал ни один человек, оказывается ошибочным. Теперь он знает, что может разделить свою судьбу со многими людьми. И речь идет не только об одиночках-индивидуалистах, но и о любом человеке, который включен в жизнь группы.

Окуяма осознает, что люди отчуждаются от самих себя, прячась за лицом, за допустимыми в обществе нормами или за коллективной идентичностью. Они прячут свой индивидуализм. «Выражение лица — не потайная дверь, которую скрывают от постороннего взора, а парадный вход, и поэтому его сознательно так строят и так украшают, чтобы он услаждал глаз проходящего» [1; 219]. Это выражение лица адресовано другим, т.е. тем, кто снаружи. Наедине с собой лицо человека естественно, как и он сам, и лишь вступая во внешний мир, человек начинает «играть по правилам». Так, выражение-маска, которое человек носит на лице, призвано нивелировать его индивидуальные черты. Лицо-маска становится привычкой, подменяя настоящее лицо, подобно тому, как следование правилам и нормам группы подменяет истинное «я» человека, его желания и его выбор. В этом Окуяма видит форму подчинения. И тогда отказ от подчинения группе означает свободу. Одиночество как следствие социального исключения теперь начинает обретать иной смысл. Окуяма видит в изоляции от группы свободу, пока еще пугающую его: «Или, может быть, свобода подобна сильнодействующему лекарству: в малых дозах — лечит, если же дозу увеличить — оказывает отрицательное действие... Если я во что бы то ни стало должен подчиняться требованиям маски, тогда моя теория, что маска — тюрьма, о чем я так трудно и долго писал, да что там теория, все мои записки — продукт ошибочных представлений» [1; 274].

Долгий опыт зависимости от группы отразился на его растерянности от обретенной свободы, необходимости постоянно делать самостоятельный выбор: «Итак, как же поступить с этой чрезмерной свободой?» [1; 274]. Увы, Окуяма видит в свободе «освобождение от совести», «которого не нужно стыдиться, в котором не нужно оправдываться» [1; 274]. Проблема героя заключалась в том, что он не понял главного: не искусственная маска давала ему свободу, скрывая его суть (его под маской узнали и жена, и соседская девочка), а его изоляция, освобождение, пусть вынужденное, от социальной группы. Разрыв прежних связей и отсутствие необходимости подчиняться правилам группы, соответствовать ее нормам и ожиданиям освободили в нем то, что было подавлено. Конфликт его идентичностей, прежней (групповой, коллективистской) и новой (индивидуалистической), спровоцировал дихотомическое мышление и видение альтернатив, находящихся в бинарной оппозиции. Окуяма рассматривал как возможный выбор нового поведения, образа жизни лишь как противоположную альтернативу прежним.

Дж.П. Берк и Э.Дж. Стетс указывают, что конфликт идентичностей может проявляться в том, что поведение противоречит одной идентичности, но согласуется с другой [15; 185]. То есть якобы новая идентичность Окуямы на самом деле была той частью, которая находилась под спудом коллективной идентичности. Он пишет о характере маски: «...он представлял собой часть меня самого, появ-

вившуюся не по моей воле, а благодаря тому, что охрана моего настоящего лица прочно прикрыла все входы и выходы» [1; 255]. Именно внутренняя «часть себя» вступает в конфликт с тем, что в Окуяме было сформировано под воздействием группы. Маска лишь легализовала выход в свет его новой или, точнее, ранее подавленной идентичности. Окуяма пишет: «Я должен идти вперед, шаг за шагом растапывая свой вкус, если хочу создать чужое сердце, подходящее чужому лицу. Но это оказалось не таким трудным делом, как я предполагал... Собственное «я», видимо, совсем не такое, каким оно представляется» [1; 252]. Следует напомнить, что тип характера для маски Окуяма подбирает осознанно и очень тщательно. И его выбор наверняка был обусловлен тем, что герой интуитивно чувствовал в себе, т.е. ранее подавленную часть его идентичности. Полученный результат доказывает это: «Действительно, я чувствую, что маска была не столько маской, сколько чем-то близким новому, настоящему лицу» [1; 333]. Супруга Окуямы, прочитав три тетради его исповеди-саморефлексии, сразу поняла это: «... не настоящее ли лицо то, которое ты считал маской, не маска ли то, что ты считал настоящим лицом?... Наконец ты предстал в своем истинном облике. Это была не маска, это был ты сам» [1; 330].

Окуяма пишет о своей растерянности: «Но, к сожалению, я не знал, на какую добычу стоило бы тратить свободу. Может быть, слишком уж долго меня приучали и приучили наконец экономить свободу» [1; 275]. Приучившая его группа выработала в нем навыки жизни в определенных социальных и культурных условиях. Потеряв прежнюю среду, герой на время потерял себя. Окуяма понимает, что, находясь в «теле» группы, он подчинил группе свое тело (поведение, поступки), лицо (нормы общения и взаимодействия) и, как следствие, собственное мышление. Фраза о том, что его «приучали экономить свободу», означает, что его свободу контролировали, ограничивая и сдерживая его индивидуальность. Подчиненное тело подчиняло мышление.

Ситуацию подчинения прежнего Окуямы его новой идентичностью, воплощенной в маске, можно рассмотреть в рамках теории воплощенного сознания. Пример Окуямы позволяет констатировать, во-первых, связь между телом и опытом его взаимодействия со средой, и, во-вторых, влияния тела на мышление. Э. Харт предлагает исследовать «человеческое тело как основное место социального строительства» [24; 1267].

«Воплощенный ум», являющийся результатом взаимодействия мозга с телом, демонстрирует, что ментальные схемы человека берут начало в его телесном опыте. Новая социальная и физическая среда, в которой оказалось тело Окуямы, сформировала в нем новые привычки, манеру поведения, что постепенно сформировало его новое «я», новый тип мышления и самовосприятия. Ш. Танака объясняет зависимость внутреннего «я» от среды: «...воплощенное «я» обретает свою идентичность через взаимодействие с окружающей средой... Точно так же, теряя среду, которая позволяет «я» действовать, «я» становится неспособным сохранять свою идентичность... Для воплощенного «я» самоидентичность... поддерживается не саморефлексией, а привычными действиями. «Я» существует между телом и окружающей средой...» [25; 37]. «Привычные действия» оказались невостребованными для Окуямы, обусловив формирование новых отношений между изменившейся окружающей средой и телом.

Обретение нового «я» и стало для героя «побегом из одиночной камеры». Значит, тюрьмой было прежнее существование, когда он был скован нормами группы и стремился оправдывать ее ожидания. Исключение Окуямы из социума обернулось для него индивидуальной свободой. Он в новом облике совершает неожиданные для себя поступки: «Но по-настоящему я осознал, насколько жизнеспособна и своенравна маска, когда пришел в универсальный магазин, чтобы купить костюм. Хотя наиболее подходящим для очков и бороды было бы что-нибудь броское, я тем не менее выбрал модный строгий пиджак с узкими бортами, на трех пуговицах. Мне просто не верилось. Во-первых, сам факт, что я как-то разбираюсь в моде, был выше моего понимания. Мало того, я специально зашел в ювелирный отдел и купил кольцо. Выходило, что маска игнорирует мои желания и начинает сама ходить, куда ей захочется» [1; 243]. В новой среде и новых социальных условиях тело Окуямы стало ощущать себя иначе, и со временем герой стал иначе чувствовать, мыслить, воспринимать мир и людей.

Вновь сформированная или, точнее, подвергшаяся трансформации идентичность Окуямы одержала победу. Он чувствует себя комфортно в обретенном телесном и ментальном состоянии: «Стоило мне размотать бинты и надеть маску, как тут же в моем психологическом спектре произошли изменения... Посмотрев в зеркало, я испытал радость, будто встретился со старым другом» [1; 339].

Агрессивность изменившегося Окуямы, приобретение им пистолета и готовность к противоправным поступкам ставят перед ним вопрос о его вине. Он понимает, что общество имеет отношение к тому, почему и каким образом он трансформировался. Он видит в происходящем не только свою вину: «Но то, что заключено во мне, есть во всех других людях, это нечто общее, и потому я не желаю все бремя вины взваливать на собственные плечи... Обвинить одного меня не удастся... Я ненавижу людей» [1;341]. Отношение социума к Окуяме, которого после несчастного случая они маркировали как Другого, — вот что прекратило его в «чудовище». Трагедией и причиной травматического переживания стало не обезображенное в ходе научного эксперимента лицо, а последующее социальное исключение, стигматизация.

Поиск и обретение своей индивидуальной идентичности составляет суть романа «Чужое лицо», содержание трех тетрадей Окуямы. Следует отметить символизм тетрадей, в которых герой описывает не только случившееся с ним, но и свои размышления. Первая, чёрная, тетрадь повествует о создании маски, новой идентичности. Этот период символично занял девять месяцев, т.е. срок вынашивания плода нового человека. Вторая, белая, тетрадь рассказывает о том, что в Окуяме проявляется его индивидуальная идентичность, вытесняющая все то, что было обусловлено в нем его прежним существованием в рамках социальной группы. В третьей, серой, тетради показана новая сущность героя. Три тетради Окуямы становятся нарративом, способствующим освобождению от травматического переживания.

Новое лицо Окуямы стало воплощением его новой идентичности. Социальное исключение привело к тому, что для него потеряло актуальность то, что было необходимо для существования в группе. Эта часть прежней идентичности оказалась невостребованной и уступила место ранее сокрытой, дремавшей в нем индивидуальной идентичности.

Заключение

В романе «Чужое лицо» К. Абэ обнаруживается сложный комплекс последствий травмы социального исключения, который находит выражение в потере героем прежних социальных связей и ориентиров, переживаемом им кризисе идентичности, отчуждении от самого себя, конфликте идентичностей. Социальное исключение делает героя романа чувствительным к вопросу собственной идентичности, природе Другого и причинам маргинализации человека. Таким образом, важный вывод заключается в том, что переживаемый героем кризис идентичности связан не с физической травмой лица, а с последовавшим за несчастным случаем социальным исключением.

Результаты исследования позволяют заключить, что существует прямая связь между социальным исключением и травматическим переживанием героя, между травмой и кризисом идентичности, между телесным опытом, обусловленным физической, социальной средой, и ментальными процессами, наконец, между социальным исключением и трансформацией идентичности человека.

Проявление новой идентичности героя может рассматриваться не как ее формирование, а как обнаружение, обнажение его индивидуальной идентичности, ранее скрытой, подавляемой групповой идентичностью и социальными ожиданиями. Потеря прежнего социального окружения, образа жизни, связанных с ними привычек, поведенческих норм и обретение новых постепенно формирует в героя романа новую идентичность.

Осуществленный анализ романа позволяет сделать вывод о том, что когнитивные процессы есть следствие физической, телесной обусловленности средой. Тело в изменившейся среде постепенно меняет мышление, ментальность, самооценку человека, его ценности и привычки. Смена Окуямой образа жизни, среды, типа и дистанции социального взаимодействия, ощущения тела в пространстве способствовали трансформации его идентичности.

Список литературы

- 1 Абэ К. Женщина в песках. Чужое лицо / К. Абэ. — М.: Художественная литература, 1988. — 158–341 с.
- 2 Devon C.A. The Work of Abe Kobo in the 1960s: The Struggle for Identity in Modernity; Japan, the West, and Beyond. Theses [Electronic resource] / C.A. Devon. — 2009. — Access mode: <https://scholarship.shu.edu/theses/72>
- 3 Ким Л. Лицо и маска (по роману Кобо Абэ «Чужое лицо») / Л. Ким, О. Борецкий // Адам элeмi. — 2017. — № 1 (71). — С. 51–60.
- 4 Sutandio A. Transposition of the Scientific Elements in Hiroshi Teshigahara's Adaptation of Kobo Abe's The Face of Another / A. Sutandio // Kata. — 2017. — Vol. 19. — No. 2. — P. 63–70. DOI: 10.9744/kata.19.2.63-70.

- 5 Theojaya S. Personambiguity in Kobo Abe's *The Face of Another* and the Abyssal Surface of Responsibility / S. Theojaya // *Phainomena*. — 2022. — Vol. 31. — No. 120-121. — P. 359–380. DOI: 10.32022/PHI31.2022.120-121.16
- 6 Оразбек М. Маска архетипі және айна мифологемасы [Электрондық ресурс] / М. Оразбек // *Қазақ әдебиеті*. — 2024. — 14.06. — Коллективділігі: <https://qazaqadebieti.kz/46599/maska-arhetipi-zh-ne-ajna-mifologemasy>
- 7 Hartman H.G. On Traumatic Knowledge and Literary Studies Source / H.G. Hartman // *New Literary History*. — 1995. — Vol. 26. — No. 3. — P. 537–563.
- 8 Александер Дж. Культурная травма и коллективная идентичность / Дж. Александер // *Социологический журнал*. — 2012. — № 3. — С. 6–40.
- 9 Айерман Р. Социальная теория и травма / Р. Айерман // *Социологическое обозрение*. — 2013. — Т. 12, № 1. — С. 121–138.
- 10 Smelser N.J. Psychological trauma and cultural trauma / N.J. Smelser et al // *Cultural trauma and collective identity*. Los Angeles, London: University of California Press, 2004. — P. 31–59.
- 11 Hall S. Cultural Identity and Diaspora / S. Hall // *Framework*. — 1989. — No. 36. — P. 222–237.
- 12 AbdulMagied S.A. Othring, Identity, and Recognition: The Social Exclusion of the Constructed “Other” / S.A. AbdulMagied // *Future Journal of Social Science*. — 2022. — Vol. 1. — Issue 1. — P. 111–128. DOI: 10.54623/fue.fjss.1.1.5
- 13 Jenkins R. *Social Identity* / R. Jenkins. — 3rd ed. — London, New York, 2008. — 246 p.
- 14 Эриксон Э.Г. Кризис идентичности в автобиографической перспективе / Э.Г. Эриксон // *Личность. Культура. Общество*. — 2008. — Вып. 1 (40). — С. 73–89.
- 15 Burke J.P. *Identity Theory* / J.P. Burke, E.J. Stets. — Oxford University Press, 2009. — 256 p.
- 16 Hirota Sh. Psychological motivations for collectivist behavior: comparison between Japan and the U.S. / Sh. Hirota, K. Nakashima, Y. Tsutsui // *Mind & Society*. — 2023. — No. 22. — P. 103–128. DOI: 10.1007/s11299-023-00298-y
- 17 Hendry J. *Understanding Japanese society* / J. Hendry. — 2nd ed. — London and New York: Taylor & Francis Group, 1995. — 240 p.
- 18 *The Japanese Mind: Understanding Contemporary Japanese Culture* / edited by R.J. Davies, O. Ikeno. — Tokyo, Rutland, Vermont, Singapore: TUTTLE Publishing, 2002. — 270 p.
- 19 Taguchi R. Collectivism in Japan: How it is Impeding Japan's Growth and Future / R. Taguchi // *Angles: A Sophia University Journal of New Writing*. — 2021. — May 14.
- 20 Takamizawa E. Group Orientation in Japan: Analysis and Application to Missions / E. Takamizawa // *Torch Trinity Journal*. — 2001. — No. 4. — P. 34–45.
- 21 Gillespie A. *Becoming other: from social interaction to self-reflection* / A. Gillespie. — Information Age Publishing, 2006. — 286 p.
- 22 Staszak J.-F. Other/otherness / J.-F. Staszak // *International Encyclopedia of Human Geography*. — Oxford: Elsevier, 2008. — Vol. 8. — P. 43–47.
- 23 Turner M. Compression and representation / M. Turner // *Language and Literature*. — L.; Thousand Oaks (CA); New Delhi: SAGE Publications, 2006. — Vol. 15, No. 1. — P. 17–27. DOI: 10.1177/0963947006060550
- 24 Hart E.F. *Embodied Literature: A Cognitive-Poststructuralist Approach to Genre* / E.F. Hart // *Literary Theory: An Anthology* / edited by J. Rivkin, M. Ryan. — 3rd ed. — John Wiley & Sons, 2017. — P. 1265–1283.
- 25 Tanaka Sh. *Reconsidering the Self in Japanese Culture from an Embodied Perspective* / Sh. Tanaka // *Civilization*. — 2015. — No. 2. — P. 35–39.
- 26 Эриксон Э. *Идентичность: юность и кризис* / Э. Эриксон. — 2-е изд. — М.: Флинта: МПСИ: Прогресс, 2006. — 352 с.

А. Мұстаяпова

Кобо Абэнің «Бөтен бет» романы кейіпкерінің әлеуметтік ерекшелік жарақаты және сәйкестік дағдарысы

Мақалада Кобо Абэнің «Бөтен бет» романы кейіпкерінің жарақаты мен қоғам тарапынан шеттетілу салдарынан туындайтын ұқсастық дағдарысын бейнелеу тұрғысынан талдау жасалған. Мақала авторы ұжымдық ойлау жүйесі қалыптасқан қоғамда өмір сүретін адамның әлеуметтік оқшаулану жарақатын бастан кешіруіне назар аударады. Жапон қоғамының топтық санасын зерттеуге арналған еңбектерге сүйене отырып, бұл мақалада кейіпкердің психологиялық жарақаты мен тұлғалық сәйкестігінің өзгеруіне себеп болған нәрсе оның физикалық жарақаты емес, апаттан кейін бастан өткерген әлеуметтік оқшаулануы екені дәлелденген. Ерекше назар адам тұлғасына деструктивті әсер ететін жатсыну тәжірибесіне және оның жарақаттаушы сипатына аударылады. Әлеуметтік контекст оның белгілі бір топқа тиесілі тұлғалық сәйкестігінің елеулі бөлігін құрайтын жапон азаматының өзге болмыс күйін бастан кешіру тәжірибесін зерттеуге мүмкіндік берді. Роман кейіпкерінің сәйкестік мәселесі соғыстан кейін батыс мәдениетінің ықпалына түскен жапон қоғамындағы ұлттық сәйкестіктің қалыптасуы аясында қарастырылады, әрі ұлттық ұжымдасу мен батыстық жекешелену

дихотомиясы жөніндегі стереотипті қайта пайымдауға мүмкіндік берді. Осындай көзқарас зерттеудің деколониялдық бағытта жүзеге асуына негіз болды. Сонымен қатар кейіпкердің сәйкестігі қазіргі заманғы шынайы сана теориясы аясында зерттеледі. Мәтінді талдаудың ерекшеленген мүмкіндігі сәйкестік тұжырымдамасына, жарақат, өзгелік және шынайы сана теорияларына негізделген зерттеу әдістерін таңдауға себеп болды. Мұндай тәсіл зерттеудің жаңалығын және өзектілігін қамтамасыз етті. Зерттеудің мақсаты әлеуметтік оқшаулану салдарынан тұлғаның жарақаты мен сәйкестік дағдарысын талдау. Аталған мақсатқа топтық сананың мәнін және өзгелік табиғатын анықтау арқылы қол жеткізіледі, бұл роман кейіпкерінің психологиялық жарақатының сипатын және оның тұлғалық сәйкестігінің өзгеру себептерін айқындауға мүмкіндік береді. Мақалада кейіпкерді жарақаттаушы жайт бір реттік оқиға немесе жазатайым жағдай емес, керісінше, оның қалыпты әлеуметтік қатынастардан шеттетілуінің салдары екені атап өтіледі. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, кейіпкер бастан кешкен әлеуметтік оқшаулану оны өзгенің табиғатын терең сезінуге итермелейді; ұжымдық ойлау басым дәстүрлі әлеуметтік топтан адамның шеттетілуі тек тұлғалық сәйкестік дағдарысына ғана емес, сонымен қатар жекешеленуге негізделген жаңа сәйкестіктің қалыптасуына да алып келеді. Адамның сәйкестігі мен оның бойындағы когнитивтік үдерістер оның қоршаған ортаға, яғни қоғамның жағдайы мен нормаларына тән физикалық және денелік тәуелділігінің көрінісі.

Кілт сөздер: жарақат, әлеуметтік оқшаулану, өзгелік, дағдарыс, сәйкестік.

A. Mustoyarova

The Trauma of Social Exclusion and the Identity Transformation of the Protagonist in Kobo Abe's *The Face of Another*

This article analyzes Kobo Abe's novel *The Face of Another* in terms of its depiction of the protagonist's trauma and identity crisis resulting from social ostracism. The author focuses on the experience of social exclusion in a person shaped by a collectivist society. Drawing on studies of group consciousness in Japanese society, the article argues that it was not the physical injury itself but the subsequent social exclusion following the accident that produced the protagonist's psychological trauma and transformation of identity. Particular attention is given to the traumatic experience of alienation and its destructive impact on human identity. The social context makes it possible to explore the experience of otherness encountered by a Japanese individual whose sense of belonging to a group constitutes a significant part of their identity. The protagonist's identity crisis is examined against the backdrop of the formation of national identity in postwar Japanese society, which, under the influence of Western culture, allows for a reconsideration of the stereotype of a dichotomy between Japanese collectivism and Western individualism. This perspective shapes the decolonial approach of the study. In addition, the protagonist's identity is analyzed through the lens of contemporary theories of embodied consciousness. This analytical perspective guided the research methodology, which draws on the concept of identity, as well as theories of trauma, otherness, and embodied consciousness. Such an approach ensures both the novelty and relevance of the study. The aim of the research is to analyze trauma and identity crisis as consequences of social exclusion. This aim is pursued by clarifying the essence of group consciousness and the nature of otherness, which together make it possible to identify the character of the protagonist's psychological trauma and the reasons for his transformation of identity. The article argues that what proves traumatic for the protagonist is not the singular event of the accident, but its aftermath—his exclusion from habitual social relations. The results of the study demonstrate that social exclusion sensitizes the protagonist to the nature of otherness. The expulsion of an individual from a traditional collectivist group leads not only to a crisis of personal identity, but also to the formation of a new identity based on individualism. Furthermore, an individual's identity and cognitive processes are understood as the embodiment of their physical and bodily dependence on the social environment—its conditions and norms.

Keywords: trauma, social exclusion, otherness, crisis, transformation, identity.

References

- 1 Abe, K. (1988). *Zhenshchina v peskakh. Chuzhoe litso* [Woman in the Dunes. The Face of Another]. Moscow: Khudozhestvennaia literatura [in Russian].
- 2 Devon, C.A. (2009). The Work of Abe Kobo in the 1960s: The Struggle for Identity in Modernity; Japan, the West, and Beyond. *scholarship.shu.edu*. Retrieved from <https://scholarship.shu.edu/theses/72>
- 3 Kim, L., & Boretskii, O. (2017). Litso i maska (po romanu Kobo Abe «Chuzhoe litso») [Face and Mask (based on Kobo Abe's novel "The Face of Another")]. *Adam alemi — World of Man*, 1, 71, 51–60 [in Russian].
- 4 Sutandio, A. (2017). Transposition of the Scientific Elements in Hiroshi Teshigahara's Adaptation of Kobo Abe's *The Face of Another*. *Kata*, 19, 2, 63–70. 10.9744/kata.19.2.63-70.

- 5 Theojaya, S. (2022). Personambiguity in Kobo Abe's *The Face of Another* and the Abyssal Surface of Responsibility. *Phainomena*, 31, 120-121, 359–380. 10.32022/PHI31.2022.120-121.16
- 6 Orzbek, M. (2024). Maska arketipi zhane aina mifologemasy [Mask Archetype and Mirror Mythologem]. *Kazakh adebiety — Kazakh literature*. Retrieved from <https://qazaqadebiety.kz/46599/maska-arhetipi-zh-ne-ajna-mifologemasy> [in Kazakh].
- 7 Hartman, H.G. (1995). On Traumatic Knowledge and Literary Studies Source. *New Literary History*, 26, 3, 537–563.
- 8 Aleksander, Dzh. (2012). Kulturnaia travma i kollektivnaia identichnost [Cultural Trauma and Collective Identity]. *Sotsiologicheskii zhurnal — Sociological Journal*, 3, 6–40 [in Russian].
- 9 Aierman, R. (2013). Sotsialnaia teoriia i travma [Social Theory and Trauma]. *Sotsiologicheskoe obozrenie — Russian Sociological Review*, 12, 1, 121–138 [in Russian].
- 10 Smelser, N.J. et al (2004). Psychological trauma and cultural trauma. *Cultural trauma and collective identity*, 31–59. Los Angeles, London: University of California Press
- 11 Hall, S. (1989). Cultural Identity and Diaspora. *Framework*, 36, 222–237.
- 12 AbdulMagied, S.A. (2022). Othering, Identity, and Recognition: The Social Exclusion of the Constructed “Other”. *Future Journal of Social Science*, 1, 1, 111–128. 10.54623/fue.fjss.1.1.5
- 13 Jenkins, R. (2008). *Social Identity*. (3rd ed.). London, New York.
- 14 Erikson, E.G. (2008). Krizis identichnosti v avtobiograficheskoi perspektive [Identity Crisis in Autobiographical Perspective]. *Lichnost. Kultura. Obshchestvo — Personality. Culture. Society*, 1, 40, 73–89 [in Russian].
- 15 Burke, J.P., & Stets, E.J. (2009). *Identity Theory* [Identity Theory]. Oxford University Press.
- 16 Hirota, Sh., Nakashima K., & Tsutsui, Y. (2023). Psychological motivations for collectivist behavior: comparison between Japan and the U.S. *Mind & Society*, 22, 103–128. 10.1007/s11299-023-00298-y
- 17 Hendry, J. (1995). *Understanding Japanese society*. (2nd ed.). London and New York: Taylor & Francis Group.
- 18 Davies, R.J., & Ikeno, O. (Eds.). (2002). *The Japanese Mind: Understanding Contemporary Japanese*. Tokyo, Rutland, Vermont, Singapore: TUTTLE Publishing.
- 19 Taguchi, R. (2021). Collectivism in Japan: How it is Impeding Japan's Growth and Future. *Angles: A Sophia University Journal of New Writing*.
- 20 Takamizawa, E. (2001). Group Orientation in Japan: Analysis and Application to Missions. *Torch Trinity Journal*, 4, 34–45.
- 21 Gillespie, A. (2006). *Becoming other: from social interaction to self-reflection*. Information Age Publishing.
- 22 Staszak, J.-F. (2008). Other/otherness. *International Encyclopedia of Human Geography*, 8, 43–47. Elsevier.
- 23 Turner, M. (2006). Compression and representation. *Language and Literature*, 15, 1, 17–27. 10.1177/09639470060606550
- 24 Hart, E.F. (2017). Embodied Literature: A Cognitive-Poststructuralist Approach to Genre [Embodied Literature: A Cognitive-Poststructuralist Approach to Genre]. *Literary Theory: An Anthology*, (3rd ed.). John Wiley & Sons, 1265–1283.
- 25 Tanaka, Sh. (2015). Reconsidering the Self in Japanese Culture from an Embodied Perspective. *Civilization*, 2, 35–39.
- 26 Erikson, E. (2006). *Identichnost: yunost i krizis* [Identity: Youth and Crisis]. (2nd ed.). Moscow: Flinta: MPSI: Progress [in Russian].

Information about the author

Mustoyapova, Ainash Tokushevna — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: mustoyapova2017@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5658-9844>

Kh.Zh. Lessova^{*1}, H. Kusse², L.V. Safronova³

^{1,3}*Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

²*Technical University of Dresden, Dresden, Germany*

(e-mail: Zada_Xan@mail.ru, dinass2002@mail.ru, holger.kusse@tu-dresden.de)

Initiation Narratives in A. Zhaksylykov's Novel "Dreams of the Damned"

This article examines the initiation plot in Aslan Zhaksylykov's novel "Dreams of the Damned" against the backdrop of collective nuclear trauma caused by the Semipalatinsk nuclear tests. The study is relevant due to the limited scholarly exploration of initiation plots in post-Soviet Kazakhstani literature and the need to interpret literary texts through the lens of historical, cultural, and philosophical trauma. In the context of global transformations, ecological and social catastrophes, preservation of cultural memory and understanding of collective experience acquire special significance, making Zhaksylykov's work a particularly important object of inquiry. The study aims to identify and systematize the initiation structures in "Dreams of the Damned" and interpret them through the conceptual models of Joseph Campbell, Victor Turner, and Arnold van Gennep, as well as to analyze how the text reproduces collective trauma and generates artistic-philosophical reflection. The methodological framework is interdisciplinary, integrating philosophical, literary, and cultural analysis. It employs Campbell's concept of the "hero's journey" van Gennep's stages of the rite of passage, and Turner's ideas of liminality and communitas, allowing tracing of the main characters' transformation through separation, liminality, and reintegration into a new identity. Special attention is given to symbolic and mythopoetic elements, including dreams, ancestral images, the motif of the land, shamanic practices, and interaction between individual and collective experience within historical trauma. The novelty lies in interpreting the novel as a spatial initiation ritual combining local Kazakh cultural codes with universal structures of ritual and personal transformation. The article addresses issues insufficiently studied in Kazakhstani literary criticism: character metamorphoses under trauma, interplay of personal and collective narratives, and the role of philosophical prose in rethinking historical catastrophes. The analysis shows that "Dreams of the Damned" constructs a multilayered narrative and symbolic structure enabling readers to undergo initiation alongside the characters, comprehend traumatic experience and cultural memory, and assess literature's potential as a medium of cultural healing. Zhaksylykov creates not merely a literary work about a nuclear catastrophe but a universal philosophical text on the transformation of the individual and society under destruction, offering new approaches to studying post-catastrophic Kazakhstani prose.

Keywords: initiation, nuclear trauma, A. Zhaksylykov, collective memory, cultural identity.

Introduction

The prose of Aslan Zhaksylykov occupies a distinctive place in contemporary Kazakhstani literature, as it combines artistic narrative with philosophical meditation and cultural reflection. His novel-cycle "Dreams of the Damned" [1] was first published as a trilogy in 2005, though the first two parts appeared earlier: "Singing Stones" (1988), "Dreams of the Damned" (2000), "Another Ocean" (2005). Later, two additional volumes followed: "The Meerkat's House" (2008), and "The Return" (2011). Thus, the work is often read as a pentology. This five-part cycle demonstrates a rare synthesis of mythopoetic, existential, and posttraumatic discourses within post-Soviet literature. More than a literary text, it functions as a metanovel that interrogates the origins of narrative, the boundaries of consciousness, and the writer's responsibility to history.

This article does not claim to provide a comprehensive analysis of Zhaksylykov's pentology. Instead, it focuses on the elements directly relevant to the initiation plot, the transformation of characters, and the interpretation of collective nuclear trauma through the theoretical frameworks of Joseph Campbell [2], Arnold van Gennep [3] and Victor Turner [4]. Such a focus makes it possible to examine the ritual and symbolic mechanisms of the text without attempting to address all possible literary and philosophical dimensions of the work.

The Semipalatinsk nuclear test site forms the central historical background of the novel. Yet Zhaksylykov elevates this event beyond documentary or social critique. He transforms nuclear catastrophe into an archetypal matrix of initiation in which both characters and readers undergo trials, liminal states, and

* Corresponding author's e-mail: Zada_Xan@mail.ru

spiritual renewal. In this sense, the novel functions not only as trauma literature but also as a philosophical ritual of transformation.

The initiation plot is illuminated through classical anthropological theories. Arnold van Gennep's concept of the "rites of passage" clarifies the stages of initiation: separation, liminality, and return. Victor Turner extends this framework by interpreting liminality as a threshold state where individuals exist outside social structures but gain access to transcendent experience. Joseph Campbell's model of the "hero's journey" highlights the universal pattern of trials, helpers, obstacles, symbolic death, and rebirth.

Zhaksylykov deliberately weaves these models into his narrative. His characters appear as the "damned," excluded from ordinary social and existential structures but endowed with heightened sensitivity to transcendence. Their dreams, hallucinations, encounters with metaphysical images, and returns to mythological codes are not simply artistic devices but ritualized modes of experiencing trauma and transition.

Another essential feature is the translanguing quality of Zhaksylykov's prose, which oscillates between Kazakh and Russian linguistic codes. This dual cultural belonging bridges national mythology and the universal structures of world literature. It enables the novel to transcend local concerns and engage with global discourses of post-traumatic writing.

However, the study of the initiation plot in conjunction with nuclear trauma and through the theoretical frameworks of Campbell, Turner, and van Gennep has not yet received systematic scholarly attention. Yet, precisely this perspective makes it possible to grasp more profoundly both the artistic and philosophical dimensions of the novel.

The relevance of the present research is determined by several factors. First, the theme of nuclear trauma remains insufficiently conceptualized within the humanities in Kazakhstan. Second, the initiation plot constitutes a universal cultural code which, in Zhaksylykov's prose, acquires a distinctive national specificity. Third, analyzing the novel through the lens of ritual anthropology and post-traumatic literature allows one to move beyond the regional canon and integrate the text into the global literary-critical discourse.

Accordingly, this article undertakes an analysis of the initiation plot in Zhaksylykov's pentalogy "Dreams of the Damned" through the prism of nuclear trauma, understood as a liminal space of collective experience. The theoretical foundation of the study is provided by the concepts of Arnold van Gennep, Victor Turner, and Joseph Campbell. The primary aim is to demonstrate how Zhaksylykov mobilizes the universal structures of the initiation rite to artistically conceptualize a national tragedy, and how, as a result, he creates a new type of post-Soviet philosophical novel — a meta-novel of initiation.

"Dreams of the Damned" is not merely a work of trauma literature but a text that aspires to function as a philosophical ritual in which the reader is drawn into the very process of initiation — experiencing liminality, confronting traumatic memory, overcoming fear, and arriving at an appreciation of remembrance and hope. The novel thus becomes a space where nuclear catastrophe is transformed into symbol, and symbol into a pathway of transcendence and renewal. In this lies its philosophical, cultural, and profoundly human significance.

Materials and Methods

The primary material of this study is Aslan Zhaksylykov's "Dreams of the Damned", examined as an integral philosophical and artistic work that reflects both individual and collective experiences of trauma associated with nuclear testing in the Semipalatinsk region. The textual analysis is directed toward identifying structural, symbolic, and ritual-initiatory elements that shape the artistic and philosophical coherence of the narrative.

The methodological framework combines interdisciplinary approaches, including literary, philosophical, cultural, and anthropological analysis. As its theoretical foundation, the study draws upon Arnold van Gennep's concept of the stages of the rite of passage, Victor Turner's notions of liminality and *communitas*, as well as Joseph Campbell's universal "hero's journey" schema. These perspectives enable the identification of the ritual-initiatory structure of the novel and the interpretation of the protagonist's transformation within the context of collective historical trauma.

The applied methods ensure a comprehensive analysis of both form and content. A mythocritical approach is employed to examine archetypal images, dream motifs, elements of shamanic healing, and figures of ancestors and spiritual mentors, thereby elucidating their function in constructing the symbolic system of the text.

The combined use of these methods provides a complex interpretation of the novel, revealing its ritual-initiatory framework and demonstrating how the work operates as a philosophical and cultural instrument for conceptualizing historical and existential trauma.

Results and Discussion

The analysis of Aslan Zhaksylykov's "Dreams of the Damned" demonstrates that the work represents a rare synthetic space within post-Soviet literature, where mythological criticism, ritual anthropology, trauma narratology, and postcolonial theory intersect. On the level of form, the novel appears as a metanarrative that reflects on the origins of the text and the author's responsibility for cultural memory; on the level of content, it is an initiatory drama of a community that has endured both technological and historical catastrophes; and on the level of cultural politics, it functions as a translanguaging bridge between Kazakh and Russian semiotic worlds.

An examination of the novel's structure confirms that each of its five parts — "Singing Stones", "Dreams of the Damned", "Another Ocean", "The Meerkat's House" and "The Return" — possesses independent significance, yet collectively they form the culminating initiatory trajectory of the protagonist. The structure of each book is built upon ritual elements and archetypal imagery, where the hero undergoes the stages of separation, liminality, and return, thereby reflecting the classical initiation models of van Gennep, Campbell, and Turner. The symbolic reworking of nuclear trauma through the protagonist's inner experiences integrates both personal and collective memory, producing a complex space of transformation.

According to Arnold van Gennep, initiation follows a tripartite scheme: separation — liminality — incorporation.

Separation. Nuclear testing and forced evacuation create the primary traumatic rupture: disabled children, the Mugalim (Teacher), and the Journalist find themselves excluded from the established order. The Mugalim's theft of ration cards and the "illicit" decision to remain in the abandoned town represent ritual gestures of withdrawal from institutional control: the subject shifts from the status of "dependent" to that of the "initiate."

Liminality. The deserted settlement becomes a threshold space (Turner's "betwixt-and-between" state): stratified realities — dreams, visions, hallucinations — intertwine with communitarian life absent of rigid hierarchy (children with the Mugalim). Demonic rats, materializations of entropic evil, permeate this space. Protective figures and signs (including the Daoist Yin-Yang symbol appearing in one fragment of the cycle), "texts within the text" (children's Chronicles/Notebooks, the Mugalim's mentorship), and mythological codes of the steppe tradition (Tengri, totems, shamanic archetypes) actively operate in this liminal zone. This characterization of the liminal space in Zhaksylykov's novel resonates with Catherine Alexander's concept of the "chronotope of expansion". In her anthropological study of a Kazakh nuclear town, Alexander shows that local communities resist spatio-temporal constraints imposed by the state, which seeks to delimit and erase the traumatic legacy of the Semipalatinsk test site. Similarly, in Zhaksylykov's narrative, the abandoned settlement functions as a spatial mediator of nuclear trauma: its topography and imagery both record the catastrophe and enable the protagonist's initiatory transformation [5].

Return. In Zhaksylykov, resocialization takes the form of testimony: the "boon" is not the restoration of a lost order but rather the language of witnessing (the written book/Chronicles/voice). Return, therefore, is ambivalent: while an ethics of memory is affirmed, trauma remains unresolved. This is why the cycle progresses toward a pentateuch: "Singing Stones" → "Dreams of the Damned" → "Another Ocean" → "The Meerkat's House" → "The Return". The final book registers a partial initiation (ethical maturation) but not a "happy normalization."

An important conceptual framework is provided by Joseph Campbell in *The Hero with a Thousand Faces*, where he introduces the universal scheme of the "monomyth" or the "hero's journey" [2]. In this model, the subject receives a call to a spiritual journey, encounters trials, crosses the threshold between worlds, undergoes a symbolic death, and returns transformed. Zhaksylykov's protagonist follows this structure in full measure: from a world of illness and fear, he descends into the deeper layers of the collective unconscious, where mythological images, dreams, and premonitions guide him toward the truth about himself and his nation. Within literary studies, the novel may be situated in the field of postcolonial writing, where collective trauma becomes a central focus of narration. Postcolonial theorists such as Homi Bhabha [6] and Edward Said [7] emphasize the importance of voices emerging from within cultural trauma and the re-examination of historical narratives. Zhaksylykov inscribes himself in this discourse, representing the traumatic experience of the Kazakh people through the prism of national mythology and spiritual quest.

In addition, research in the field of trauma narratology (Cathy Caruth [8], Dominick LaCapra [9]) highlights repetition, fragmentation, and the disruption of linear temporality as characteristic forms of trauma representation in literature. These features are clearly visible in the novel's composition — cyclical dreams, symbolic repetitions, and temporal displacements underscore the impossibility of directly experiencing the catastrophe and the necessity of its symbolic articulation through myth. Kazakh and Central Asian criticism, in turn, more frequently focuses on cultural and ethnic identity, on restoring the relationship between human beings and the land, disrupted by modernization and colonial policy.

Campbell's mythological model of the "hero's journey" also undergoes significant transformation. Mapping Zhaksylykov's narrative against Campbell's schema reveals a multi-layered "path of the hero":

- Call — catastrophe, dreams, the voice of Memory
- Refusal/Doubt — fear, bodily deficiency, editorial rejections, "shame"
- Mentor —Mugalim
- Threshold — decision to remain within or leave the "system"
- Road of Trials — hunger, rats, illness, search for meaning
- Abyss — hallucinatory episodes, visions of scorched earth, existential desert
- Illumination/Apotheosis — narration of the Golden Age, experience of inner silence, "assembly" of mythic codes
- Gift — the book (as both object and act of speech), the name (as re-claimed subjectivity), memory (as a collective resource)
- Return — witnessing and the "answer to the living."

Crucially, the "journey" is collectivized (the hero = the community), while the "gift," as a discursive (language/text), corresponding to the logic of trauma literature. Zhaksylykov indeed introduces the motif of the "call to wandering" and symbolic journey, yet the protagonist is unable to pass through all the stages of the "great circle." Traditionally, the hero, having endured trials, returns to society with new power and knowledge. In "Dreams of the Damned", such return does not occur. The collective experience of nuclear catastrophe blocks the possibility of completing the cycle: the hero loses not only his connection with the community but also the very perspective of wholeness. Thus, the "monomyth" in Zhaksylykov's novel turns into an "unfinished myth," pointing to a cultural crisis in which initiation becomes impossible.

Of particular importance is Victor Turner's concept of the "liminal" and "communitas." In Turner's terms, the community of children and Mugalim represents communitas: a temporary anti-structure in which roles are redistributed and mutual care becomes central, where everyday rituals (food gathering, spatial "re-appropriation"), and the collective "re-creation of myth" (oral stories of the Golden Age, children's writings) substitute for the functions of school and family. This communitas produces a new ethics: compassion outweighs law; memory surpasses documentation; the rituals of sharing, writing, and listening replace institutional structures. It is sustained by liminality: the ruined city, the "silence" of infrastructure, statuses of "neither children nor adults," "neither sick nor healthy." Liminality here is a prolonged initiation, stretched out, for trauma is not singular but chronic.

In Zhaksylykov's novel, liminality manifests as a condition between life and death, past and future. Yet unlike the initiation practices described by Turner, in which the liminal stage culminates in new unity, Zhaksylykov's narrative generates an "anticommunitas": not solidarity but estrangement, not cohesion but disintegration. Liminality becomes not a temporary phase but a total and permanent state, transforming the novel into a chronicle of "suspended initiation."

Archetypes, Culture, and Ecology in the Interpretation of the Novel by Kazakhstani Scholars

Kazakhstani scholars have made a substantial contribution to the study of A. Zhaksylykov's pentalogy "Dreams of the Damned." S.M. Altybayeva emphasizes its dystopian and ecological dimensions, underscoring that the fantastic layer of the narrative is causally anchored in concrete historical reality [10]. O.A. Valikova and U.M. Bakhtikireeva situate the text within a bilingual cultural field, describing it as a translingual novel in which Russian serves as a medium for articulating Kazakh ethnic worldviews [11, 12]. A.A. Jundubayeva identifies remythologization and neomythologism as key narrative strategies that mitigate postmodern epistemic uncertainty [13]. Zh.B. Ibraeva and co-authors interpret "Singing Stones" through a fairy-tale plot, thereby clarifying its mythological organization [14]. O. Abisheva examines archetypal structures and onomastics, showing how mythological elements recode folk traditions and reflect shifts in values and moral norms [15].

Particular attention has been paid to the work of L.V. Safronova. In her study of “Another Ocean,” she investigates the novel’s “ornamental fields,” revealing its visual-symbolic texture and complex compositional layers. Together with T. Zhanysbekova, Safronova analyzes oneiro-poetics as a form of realizing the author’s worldview in literary fairy tales and fiction, demonstrating how dream imagery functions as a structural and symbolic mechanism within the narrative [16]. This approach is directly relevant to Zhaksylykov’s “Dreams of the Damned,” where dream and vision act as central vehicles of the protagonist’s initiatory transformation. In another co-authored study with B. Baizhigit and E. Shmakova, Safronova explores the functionality of dream reality in émigré literature, emphasizing correlations between oneiric structures and cultural identity [17]. These insights align with the present article’s interpretation of dreams and visions as mediators between trauma, memory, and archetypal models of initiation.

Other scholars offer complementary perspectives. A. Sh. Askarova reads the pentalogy as a multi-layered text in which modernist, postmodernist, and neorealist tendencies complement one another, producing a distinctive depth of artistic consciousness [18]. In addition, the article by G.E. Ensebay and A.S. Demchenko offers a comprehensive overview of Kazakhstani scholarly approaches to Zhaksylykov’s novel “Dreams of the Damned”, analyzing the methodological diversity of its interpretations within national literary criticism. Their research demonstrates how the pentalogy has been situated simultaneously in the contexts of mythopoetics, trauma studies, and postcolonial discourse, thereby confirming its interdisciplinary status. Incorporating this perspective allows the present study to further substantiate its argument regarding the initiatory and symbolic functions of the text and its significance for the development of contemporary Kazakh literary tradition [19].

The systematization of the above approaches supports the conclusion that “Dreams of the Damned” cannot be confined to a single literary paradigm. Rather, it operates as an intergeneric and interdisciplinary text: a dystopian and ecological novel (Altybayeva), a mythopoetic and archetypal narrative (Abisheva, Safronova), a translingual and cultural-bridging work (Valikova, Bakhtikireeva), a narrative of remythologization (Jundubayeva), a fairy-tale structure (Ibraeva). The present study integrates these diverse perspectives and advances the discussion by (1) reading the initiation plot through nuclear trauma as a transformative ritual; (2) synthesizing classical mythological theory (Campbell, van Gennepe, Turner) with Kazakhstan’s cultural-linguistic specificities; and (3) foregrounding oneiric motifs as pivotal to the symbolic reworking of trauma and initiation.

Conclusion

A. Zhaksylykov’s novel “Dreams of the Damned” constitutes a unique artistic and philosophical work in which the nuclear catastrophe and its aftermath function not only as the subject of narration but also as the profound existential background for the initiatory path of a human being who has lost familiar points of orientation and exists in a liminal state between life and death, reality and dream, the earthly and the sacred. Through the image of the protagonist undergoing transformation amid spiritual and physical disintegration, the author creates a universal narrative of suffering and transfiguration that seamlessly resonates with models described in classical theories of passage and initiation, such as those of van Gennepe, V. Turner, and J. Campbell.

Initiation in the novel is presented not merely as an internal process but as a mode of interpreting collective historical trauma associated with the nuclear tests in the Semipalatinsk region, thereby endowing the text with cultural and historical significance. The study has demonstrated that the narrative structure, the system of symbols, images, and motifs, as well as the stylistic features of the text, all serve to reproduce a ritual scenario: from separation through liminality to a conditional return. A distinctive role in the novel is played by the logic of dreams and visions, through which Zhaksylykov immerses the reader in a mythopoetic space where dialogue with the collective unconscious, with the voices of the ancestors, and with the traumatized land — conceived as an indispensable participant in the hero’s spiritual journey — becomes possible.

The application of interdisciplinary methods — mythological criticism, the anthropology of ritual, postcolonial analysis, and cultural studies — has made it possible to examine the multilayered structure of the text, to reveal the inner harmony between form and content, and to demonstrate how a literary work may perform the function of cultural healing and symbolic reworking of collective trauma. In this sense, “Dreams of the Damned” is not only a literary response to a technogenic catastrophe but also a philosophical treatise on the fate of the human being in a shattered world, on the capacity to preserve dignity and meaning even at the edge of annihilation.

It is, ultimately, a novel-ritual in which the reader becomes both witness and participant in profound metaphysical processes that expose the essence of human nature, memory, and hope. In the context of the contemporary epoch, where trauma — personal, cultural, or ecological — has become an increasingly universal experience, Zhaksylykov's work acquires exceptional relevance, offering not only an interpretation of pain but also a path of overcoming through culture, text, and inner renewal.

Список литературы

- 1 Жаксылыков А.Ж. Сны окаянных: Трилогия / А.Ж. Жаксылыков. — Алматы: ТОО «Алматинский издательский дом», 2005. — 526 с.
- 2 Campbell J. The Hero with a Thousand Faces / J. Campbell. — Novato, CA: New World Library, 2008. — 416 p.
- 3 Ван Геннеп А. Обряды перехода / А. Ван Геннеп. — М.: Восточная литература, 1999. — 198 с.
- 4 Тернер В. Символ и ритуал / В. Тернер. — М.: RUGRAM, 2021. — 273 с.
- 5 Alexander C.A. Chronotope of Expansion: Resisting Spatio-temporal Limits in a Kazakh Nuclear Town / C.A. Alexander // *Ethnos*. — 2020. — Vol. 85. — No. 5. — P. 920–938. <https://doi.org/10.1080/00141844.2020.1796735>
- 6 Bhabha H.K. The Location of Culture / H.K. Bhabha. — London — New York: Routledge, 1994. — 218 p.
- 7 Said E. Orientalism / E. Said. — New York: Pantheon Books, 1978. — 368 p.
- 8 Карут К. Травма, время, история. Травма: Пункты. Сборник статей / К. Карут; под ред. С. Ушакина, Е. Трубиной. — М.: Новое литературное обозрение, 2009. — 903 с.
- 9 LaCapra D. Writing History, Writing Trauma / D. LaCapra. — Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001. — 280 p.
- 10 Алтыбаева С.М. Фантастическое в новейшей казахской прозе: к вопросу новаторства и традиции / С.М. Алтыбаева // *Известия НАН РК. Серия филологическая*. — 2007. — № 1. — С. 53–57.
- 11 Валикова О.А. Роман А. Жаксылыкова «Поющие камни» в русле теории литературного домена / О.А. Валикова, У.М. Бахтиреева // *Вестник РУДН. Серия: Литературоведение. Журналистика*. — 2019. — Т. 24, № 4. — С. 633–648. <https://doi.org/10.22363/2312-9220-2019-24-4-633-648>
- 12 Валикова О.А. Роман-трилогия А.Ж. Жаксылыкова «Сны окаянных» в контексте русской литературы: дис. ... д-ра философии (PhD) / О.А. Валикова. — Алматы, 2015. — 157 с.
- 13 Джундубаева А.А. Нарративные стратегии в постмодернистской прозе: дис. ... д-ра философии (PhD) / А.А. Джундубаева. — Алматы, 2015. — 151 с.
- 14 Ибраева Ж.Б. Фольклоризм в романе А. Жаксылыкова «Поющие камни» [Электронный ресурс] / Ж.Б. Ибраева, Г.З. Шашкина, М.К. Адилбекова // *Керуен*. — 2022. — Т. 77, № 4. — С. 210–221. — Режим доступа: <https://keruenjournal.kz/main/article/view/307>
- 15 Абишева О. Сквозь призму мифа / О. Абишева // *Простор*. — 2016. — № 3. — С. 39–45.
- 16 Safronova L.V. Mythopoetics of Transition in Women's Prose in Kazakhstan (Based on the Works of Lili Kalas) [Electronic resource] / L.V. Safronova, E. Zanyzbekova, Zh.M. Ryssaldiyev // *Journal of Siberian Federal University — Humanities and Social Sciences*. — 2025. — Vol. 18, No. 1. — P. 56–69. — Access mode: https://elib.sfu-kras.ru/bitstream/handle/2311/154376/06_Safronova.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- 17 Safronova L. The functionality of dream reality in an emigrant text / L. Safronova, B. Baizhigit, E. Shmakova // *Przegląd Wschodnioeuropejski*. — 2023. — Vol. 14. — No. 1. — P. 275–282. <https://doi.org/10.31648/pw.9037>
- 18 Аскарова А.Ш. Основные тенденции русскоязычной художественной литературы Казахстана в постсоветский период / А.Ш. Аскарова // *Вестник КазНУ. Серия филологическая*. — 2017. — № 1 (165). — С. 32–38.
- 19 Енсебай Г.Е. Пенталогия А.Ж. Жаксылыкова «Сны окаянных» в исследованиях казахстанских ученых / Г.Е. Енсебай, А.С. Демченко // *Филология и человек*. — 2023. — № 3. — С. 119–128. <https://doi.org/10.14258/filichel2023.3-09>
- 20 Мустояпова А.Т. Теория травмы и нарратив / А.Т. Мустояпова // *Вестник Карагандинского университета. Серия филологическая*. — 2021. — № 2 (102). — С. 81–92. <https://doi.org/10.31489/2021Ph2/81-92>
- 21 Смирнова А. Роман-travelog Гузель Яхиной «Эшелон на Самарканд»: от изживания исторической травмы к персональной мифологии / А. Смирнова // *Przegląd Rusycystyczny*. — 2022. — № 4 (180). — С. 231–242. <https://doi.org/10.31261/pr.13850>

Х.Ж. Лесова, Х. Куссе, Л.В. Сафронова

А. Жаксылыковтың «Сорлылардың түстері» романындағы инициациялық нарратив

Мақала Аслан Жаксылыковтың «Сорлылардың түстері» («Сны окаянның») романындағы инициация сюжетін Семей ядролық полигонындағы сынақтардың салдарынан туындаған ұжымдық ядролық жарақат аясында қарастырады. Зерттеудің өзектілігі посткеңестік қазақ әдебиетінде инициациялық нарративтің жеткілікті деңгейде игерілмеуімен, сондай-ақ көркем мәтінді тарихи, мәдени және философиялық қасиет тұрғысынан пайымдау қажеттілігімен байланысты. Ғаламдық трансформация, экологиялық және әлеуметтік апат жағдайында мәдени жадты сақтау мен ұжымдық тәжірибені ұғыну мәселелері айрықша маңызға ие болып отыр. Бұл Жаксылыков шығармасын ғылыми зерттеудің аса қажетті нысанына айналдырады. Зерттеудің мақсаты — «Сорлылардың түстері» романындағы инициациялық құрылымды айқындап, оларды Дж. Кэмпбелл, В. Тернер және А. ван Геннеп концептуалдық үлгілері арқылы жүйелеу, сондай-ақ мәтіннің ұжымдық жарақатты қайта жаңғырту және философиялық-көркемдік рефлексия жасау тәсілін талдау. Зерттеудің әдіснамалық негізі — философиялық, әдебиеттанулық және мәдениеттанулық талдауды біріктіретін пәнаралық тәсіл. Ол Кэмпбеллдің «қаһарман сапары» концепциясына, ван Геннептің өтпелі ғұрып сатылары теориясына және Тернердің лиминалдылық пен «коммунитас» ұғымдарына сүйенеді. Мұндай амал басты кейіпкерлердің бөліну, өтпелі кезең және жаңа тұлғалық болмысқа оралу сатылары арқылы трансформациясын қадағалауға мүмкіндік береді. Арнайы назар символдық және мифопоэтикалық элементтерге — түс көрулерге, ата-баба бейнелеріне, жер бейнесіне, шамандық мотивтерге, сондай-ақ тарихи қасиет контексіндегі жекелік пен ұжымдық тәжірибенің өзара ықпалдастығына аударылады. Зерттеудің ғылыми жаңалығы романның кеңістіктік инициациялық ритуал ретіндегі кешенді интерпретациясында жатыр. Бұл интерпретация жергілікті қазақ мәдени кодын ритуал мен тұлғалық трансформацияның әмбебап құрылымымен сабақтастыра қарастырады. Мақалада қазақ әдебиеттануында әлі де аз зерттелген мәселе — ядролық жарақат ықпалынан кейіпкерлердің метаморфозасы, жекелік пен ұжымдық нарративтің өзара тоғысуы, тарихи апаттарды ұғынуда философиялық прозаның рөлі қарастырылған. Жүргізілген талдау нәтижесінде «Сорлылардың түстері» романы оқырманға кейіпкерлермен бірге инициация үдерісін бастан кешуге, ұжымдық жарақат пен мәдени жадының тереңдігін тануға, сондай-ақ әдебиетті мәдени сауығудың құралы ретінде бағалауға мүмкіндік беретін күрделі нарративтік және символдық жүйе жасайтыны анықталды. А. Жаксылыков тек ядролық апат туралы көркем шығарма ғана емес, тұлға мен қоғамның күйреу жағдайындағы трансформациясын бейнелейтін әмбебап философиялық мәтін ұсынады. Бұл посткатастрофалық қазақ прозасын зерттеудің жаңа бағыттарын айқындайды.

Кілт сөздер: инициация, ядролық жарақат, А. Жаксылыков, ұжымдық жад, мәдени бірегейлік.

Х.Ж. Лесова, Х. Куссе, Л.В. Сафронова

Инициационные нарративы в романе А. Жаксылыкова «Сны окаянның»

Статья посвящена анализу сюжета инициации в романе Аслана Жаксылыкова «Сны окаянның» на фоне коллективной ядерной травмы, вызванной последствиями Семипалатинских ядерных испытаний. Актуальность исследования обусловлена недостаточной разработанностью темы инициационного сюжета в постсоветской казахстанской литературе, а также потребностью в интерпретации художественного текста через призму исторической, культурной и философской травмы. В условиях глобальных трансформаций, экологических и социальных катастроф, вопросы сохранения культурной памяти и осмысления коллективного опыта приобретают особое значение, что делает произведение Жаксылыкова особенно востребованным объектом научного изучения. Цель исследования заключается в выявлении и систематизации инициационных структур в романе «Сны окаянның» и интерпретации их через концептуальные модели Дж. Кэмпбелла, В. Тернера и А. ван Геннепа, а также в анализе способов, с помощью которых текст воспроизводит коллективную травму и формирует художественно-философскую рефлексию. Методологической основой работы является междисциплинарный подход, объединяющий философский, литературоведческий и культурологический анализ. Используются концепции Кэмпбелла о «путешествии героя», ван Геннепа о стадиях обряда перехода и Тернера о лиминальности, что позволяет проследить трансформацию главных героев через отделение, пограничное состояние и возвращение к новой идентичности. Особое внимание уделяется анализу символических и мифопоэтических элементов, включая сновидения, образы предков и земли, шаманские мотивы, а также взаимодействие индивидуального и коллективного опыта в контексте исторической травмы. Новизна исследования заключается в комплексной интерпретации романа как пространственного инициационного ритуала, сочетающего локальные казахские культурные коды с универсальными структурами ритуала и трансформации личности. Рассматриваются ключевые проблемы, недос-

таточно освещённые в казахстанской литературоведческой традиции: метаморфозы персонажей под воздействием травмы, взаимодействие личного и коллективного нарратива, роль философской прозы в осмыслении исторических катастроф. В результате анализа выявлено, что «Сны окайанных» формируют сложный нарративный и символический слой, позволяющий читателю пережить процесс инициации вместе с героями, осознать глубину травматического опыта и культурной памяти, а также оценить потенциал художественной литературы как инструмента культурного исцеления. Статья демонстрирует, что Жаксылыков создаёт не просто литературное произведение о ядерной катастрофе, но универсальный философский текст о трансформации личности и общества в условиях разрушения, предлагая новые подходы к изучению посткатастрофической казахстанской прозы.

Ключевые слова: инициация, ядерная травма, А. Жаксылыков, коллективная память, культурная идентичность.

References

- 1 Zhaksylykov, A.Zh. (2005). *Sny okaiannykh: Trilogiia* [Dreams of the Damned: Trilogy]. Almaty: TOO «Almatinskii izdatelskii dom» [in Russian].
- 2 Kempbell, Dzh. (2008). *The Hero with a Thousand Faces*. Novato, Kaliforniia: Niu Uorld Laibrari.
- 3 Van Genep, A. (1999). *Obriady perekhoda* [Rites of Passage]. Moscow: Vostochnaia literatura [in Russian].
- 4 Terner, V. (2021). *Simvol i ritual* [Symbol and Ritual]. Moscow: RUGRAM [in Russian].
- 5 Aleksander, K.A. (2020). Chronotope of Expansion: Resisting Spatio-temporal Limits in a Kazakh Nuclear Town. *Etnos — Ethnos*, 85, 5, 920–938. 10.1080/00141844.2020.1796735
- 6 Bhabha, H.K. (1994). *The Location of Culture*. London — New York: Rutledzh.
- 7 Said, E. (1978). *Orientalism*. New York: Panteon Buks.
- 8 Caruth, K. (2009). *Travma, vremia, istoriia. Travma: Punkty. Sbornik statei* [Trauma, Time, History. Trauma: Points. Collection of articles]. Ushakin, S., & Trubina, E. (Eds.). Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
- 9 LaKapra, D. (2001). *Writing History, Writing Trauma*. Baltimor: Dzhons Khopkins Yuniversiti Press.
- 10 Altybayeva, S.M. (2007). Fantasticheskoe v noveishei kazakhskoi proze: k voprosu novatorstva i traditsii [The fantastic in the latest Kazakh prose: on the issue of innovation and tradition]. *Izvestiia Natsionalnoi akademii nauk Respubliki Kazakhstan. Seriiia filologicheskaiia — Bulletin of the National Academy of Science of the Republic of Kazakhstan. Philological Series*, 1, 53–57 [in Russian].
- 11 Valikova, O.A., & Bakhtikireeva, U.M. (2019). Roman A. Zhaksylykova «Poiushchie kamni» v rusle teorii literaturnogo domena [A. Zhaksylykov's novel "Singing Stones" in line with the theory of the literary domain]. *Vestnik Rossiiskogo Universiteta Druzhy Narodov. Seriiia: Literaturovedenie. Zhurnalistika — Journal of Studies of the Peoples' Friendship University of Russia, Series: Literature and Journalism*, 24, 4, 633–648. 10.22363/2312-9220-2019-24-4-633-648 [in Russian].
- 12 Valikova, O.A. (2015). Roman-trilogiia A.Zh. Zhaksylykova «Sny okaiannykh» v kontekste russkoi literatury [A.Zh. Zhaksylykov's novel-trilogy "Dreams of the Damned" in the context of Russian literature]. *Doctor's thesis*. Almaty [in Russian].
- 13 Jundubayeva, A.A. (2015). Narrativnye strategii v postmodernistskoi proze [Narrative strategies in postmodern prose]. *Doctor's thesis*. Almaty [in Russian].
- 14 Ibraeva, Zh.B., Shashkina, G.Z., & Adilbekova, M.K. (2022). Folklorizm v romane A. Zhaksylykova «Poiushchie kamni» [Folklorism in A. Zhaksylykov's novel "Singing Stones"]. *Keruen — Caravan*, 77, 4, 210–221. Retrieved from <https://keruenjournal.kz/main/article/view/307> [in Russian].
- 15 Abisheva, O. (2016). Skvoz prizmu mifa [Through the prism of myth]. *Prostor — Prostor*, 3, 39–45 [in Russian].
- 16 Safronova, L.V., Zhanysbekova, E., & Rysaldyev, Zh.M. (2025). Mythopoetics of Transition in Women's Prose in Kazakhstan (Based on the Works of Lili Kalas). *Journal of Siberian Federal University — Humanities and Social Sciences*, 18, 1, 56–69. Retrieved from https://elib.sfu-kras.ru/bitstream/handle/2311/154376/06_Safronova.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- 17 Safronova, L., Baizhigit, B., & Shmakova, E. (2023). The functionality of dream reality in an emigrant text. *Pshegliad Vskhodneeuropeiski — East European Review*, 14, 1, 275–282. 10.31648/pw.9037
- 18 Askarova, A.Sh. (2017). Osnovnye tendentsii russkoiazychnoi khudozhestvennoi literatury Kazakhstana v postsovetiskii period [Main trends of Russian-language fiction of Kazakhstan in the post-Soviet period]. *Vestnik Kazakhskogo Natsionalnogo Universiteta. Seriiia filologicheskaiia — Bulletin of Kazakh National University. Philological Series*, 1 (165), 32–38 [in Russian].
- 19 Ensebay, G.E., & Demchenko, A.S. (2023). Pentalogiia A. Zh. Zhaksylykova «Sny okaiannykh» v issledovaniakh kazakhstanskikh uchenykh [A. Zh. Zhaksylykov's pentalogy "Dreams of the Damned" in the studies of Kazakhstani scientists]. *Filologiia i chelovek — Philology & Human*, 3, 119–128. 10.14258/filichel2023.3–09 [in Russian].
- 20 Mustoiapova, A.T. (2021). Teoriia travmy i narrativ [Trauma theory and narrative]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriiia filologicheskaiia — Bulletin of the Karaganda University. Philology Series*, 2 (102), 81–92. 10.31489/2021Ph2/81-92 [in Russian].

21 Smirnova, A. (2022). Roman-travelog Guzel Yakhinói «Eshelon na Samarkand»: ot izzhivaniia istoricheskoi travmy k personalnoi mifologii [Guzel Yakhina's travelogue novel "Echelon to Samarkand": from overcoming historical trauma to personal mythology]. *Pshegliad Rusysystychny* — *Russian Review*, 4 (180), 231–242 [in Russian].

Information about the authors

Lessova, Khanzada Zhambulovna (corresponding author) — PhD Student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: Zada_Xan@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-6294-2341>

Kusse, Holger — Doctor of Philology, Professor, Technical University of Dresden, Dresden, Germany. E-mail: holger.kusse@tu-dresden.de; ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0471-9330>

Safronova, Lyudmila Vasilyevna — Doctor of Philology, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: dinass2002@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0337-9418>

Ә.О. Ыбырайым¹, Х.Х. Таджиев^{2*}, Л.О. Жолдасбек³, С.Е. Қалдығезова⁴

^{1,2,3,4} М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан;
(E-mail: Azimchan23@mail.ru, xamidulla_86@mail.ru, Apaliya@mail.ru, sandugash.73@mail.ru)

XIX және XX ғасыр басында отарлауға қарсы күрестің көркемдік көріністері (Қазақ жазба ақындары шығармалары мысалында)

XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы отарлау әрекетінің қазақ жазба әдебиетіне әсері жайлы мол дерек ұсынылды. Бұл саясатқа қызмет еткен Н.П. Остроумов, С.М. Граменицкий, А.Е. Алекторов пен И.Н. Ильминский сияқты миссионерлердің іс-әрекетіне тоқталып, олар туралы нақты зерттеулерге сүйенеді. Авторлар империяның ұлттық болмысқа жасаған қиянатын ұлт зиялылары сезініп, оған қарсы тұрудың бір-ақ жолы халықтың көзін ашып, сауатты ету идеясы болғанын әдеби шығармалар арқылы дәлелдейді. Атап айтқанда, мақалада отарлау саясатына қарсы әрекет жасаған ақындар шығармалары жайлы деректер ұсынылып, империалистік саясаттың зардабын ерте сезінген ұлт зиялыларының әдеби портретін жасау негізгі мақсат ретінде қойылған. Сөз өнері арқылы патша зұлымдығына қарсы тұрып, елді батпақтан шығаруды көздеген ақын-жыршының бүгінге дейін ғылыми айналымға түсіп үлгермеген шығармаларын тарихи-салыстырмалы, әдеби талдау әдісі, жүйелеу және саралау әдістерін пайдалана отырып талдау жүргізілді. Мақалада зерттеу нысанына алынған тағы бір нысан — орта ғасырлардан бастап XX ғасыр басына дейін жалғасқан әдеби дәстүрдің бірі — назирагөйлік туралы мәлімет беріліп, аталған дәстүрдің тарихи дамуы мен түркі халықтары оның ішінде қазақ әдебиетіне жасаған әсері жайлы сөз етіледі. Атап айтқанда, сюжеттер, тақырыптар және форма мен мазмұн жағынан XX ғасыр басындағы ақындар шығармаларына негіз болған ортағасырлық жәдігерлер бұқара халықтың санасына назира дәстүрімен жазылған шығармалар арқылы сіңісіп отырғанын дәлелдейді. Қазақ жазба әдебиетінде иман негіздері мен шариғат шарттарын өлең арқылы ел жүрегіне жеткізген Майлықожа ақын, Шәді ақын, Мәделі ақын, Нұралы ақын, Жүсіпбек ақын, Ақыт ақын сынды тұлғалар оны ұтымды пайдаланғаны жайлы мол фактілер бар. Әрине, бұл фактілердің бәрін бір зерттеу мақаласында келтіру мүмкін емес. Осыны ескере отырып, Империяның отарлау саясатының зұлымдық оқиғаларын барынша суреттеуді мақсат еткен, ақын Молда Мәди Меркішұлының «Тухфа-и жумхурият» (Республикаға сый) атты тарихи дастаны мен Мәмбетұлы Қалыбай ақынның «1853-1866 жылдарында орыс әскерінің Түркістанға жасаған басқыншылығы» атты шығармалары негізгі объект ретінде таңдап алынды. Ал, бұқара халықтың ауыр хәлін, патшаның әділетсіз заңдарын шығармаларында ашық көрсетіп, халықты оянуға шақырған Шәкәрім Құдайбердіұлы, Міржақып Дулатұлы, Өріп Тәңірбергенұлы, Мақыш Қалтайұлы, Нұржан Наушабайұлы, Ергөбек Құттыбайұлы сынды ақындар өлеңдерін, қазақ жерінде жүргізілген отаршылдық саясатының сойқанды көріністерін салыстырмалы зерттелді.

Кілт сөздер: жазба әдебиет, отарлау, ақындар, гуманизм.

Кіріспе

Түркі халықтарының қалыптасу, даму процесіндегі маңызды кезеңнің бірі — XVIII-XX ғасырлар арасындағы дәуір болды. Бұл кезең елуге жуық түркі тілдес халықтардың біраз бөлігінің орыстану процесін бастан кешкен кезеңі деуге болады. Соның ішінде қарашай, малқар, тыва, тофалары сынды түркі тектес халықтар өзіндік қалыптасу процесін тоқтатып, әлемдегі аз санды халықтар қатарына қосылса, кей түркі ұлттары жойылуға жақындады. Осы ауыр тағдыр тауқыметі Орталық және Солтүстік-Шығыс Азия территориясында дала демократиясымен өмір сүріп, көшпелі салт-дәстүрін ұстанған қазақ еліне де оңайға соқпады.

Қазақ даласында орыс отаршылдығының басталу процесі XVIII ғасырлардан бастау алғанымен тарихи еңбектер бұл үдерістің XIX ғасырда жандана түскенін дәлелдеп отыр. Қазақ даласында бұл процесті жақтайтындар да, оған қарсы шығып тәуелсіз ел болуды мақсат еткендер де болды. Отарлауға қарсы идеялар да алғашқы кезеңдерде жергілікті халық арасында жер-жерде ұйымдастырылған наразылықтармен көріне бастады. Ақын әрі батырлар Махамбет Өтемісұлы және Исатай Тайманұлының бастамасымен 1836-1838 жылдардағы көтеріліс, бір жыл толмай 1837 жылы Кенесары Қасымұлы бастамасымен көтерілген хандықты қалдыруды мақсат еткен қазақтар көтерілісі

* Хат-хабар үшін автор.e-mail: xamidulla_86@mail.ru

1847 жылға дейін жалғасын тапқанымен, хандықты сақтап қалуға мүмкіндік болмады. 1870 жылы патшаның отарлау саясатына қарсы қазақ батыры Есет Көтібарұлы тарапынан ұйымдастырылған көтерілісте езілген халық ауыр хәлінен сыр шертетін, наразылығының белгісі болып қалды [1; 327].

Осы кезеңде ғасырлар бойы қалыптасып, атадан балаға жеткен ауыз әдебиеті енді біртіндеп жазба әдебиетке көше бастаған еді. Жоғарыда аталған саяси, тарихи-әлеуметтік факторлар XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы қазақ тарихшыларымен жазба ақындарының негізгі тақырыбына айналып, хатқа түсті. Елдің тарихи-әдеби мұрасына айналған мұндай шығармалар тәуелсіздік жылдарында біраз зерттеліп, зерделенген болса да, оңтүстік өңіріндегі қолжазба мұраларына кодикологиялық зерттеулер жүргізу барысында мұндай шығармалардың көптеп табылып жатқанына куә болып отырмыз. Сондай шығармалардың қатарында империяның отарлау саясатының зұлымдық оқиғаларын барынша суреттеуді мақсат еткен, ақын Молда Мәди Меркішұлының «Тухфа-и жумхурият» (Республикаға сый) атты тарихи дастаны мен Мәмбетұлы Қалыбай ақынның «1853-1866 жылдарында орыс әскерінің Түркістанға жасаған басқыншылығы» атты шығармалары деуге болады. Ал, Е. Құттыбайұлы, Мақыш Қалтайұлы, Н. Наушабайұлы сынды ақындар бұқара халықтың ауыр хәлін, патшаның әділетсіз заңдарын шығармаларында ашық көрсетіп, халықты оянуға шақырды.

Материалдар мен әдістер

Қазақ тарихындағы отарлауға қарсы әрекеттердің әдебиеттегі көріністері мәселесін зерттеу үшін негізгі әдістерді қамтитын кешенді тәсілдерді қолдануға тырыстық. Атап айтқанда, бұл зерттеу жұмысында төмендегідей әдістер пайдаланылды:

Тарихи салыстырмалы әдіс арқылы ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеттің тоғысқан дәуіріндегі тарихи-әлеуметтік жағдайларды ескере отырып, жазба әдебиетте қалыптаса бастаған империализмге қарсы поэзияның даму эволюциясы нақтыланды.

Әдеби талдау әдісі арқылы Хакім Абай, Шәкәрім ақын, Міржақып, Мақыш сынды ағартушы ақындар шығармашылығын талдай отырып, аталған тұлғалардың сөз өнері арқылы халықты оятуға жасаған әрекеттері теориялық тұрғыдан салыстырылды.

Жүйелеу және саралау әдісін жүргізе отырып, нәзира дәстүрінде жазылған поэтикалық әдеби шығармалардың тақырыбы мен құрылымы, стилі мен тілдік ерекшеліктеріне талдау жүргізілді.

Нәтижелер мен талқылануы

Жалпы түркі халықтарын отарлау барысында патшалықтың бірнеше әдіс-тәсілді қолданғаны белгілі. Бұл зерттеу мақаламызда аталған әдістердің бірнешесін мысал ретінде келтіреміз. Олардың бірі иеленген халықтың билік системасын түбегейлі өзгерту әдісі. Патша әкімшілігі «бөліп ал да билей бер» деген ұстанымды ұстана отырып, алдымен қазақ тарихындағы маңызды «Үш жүзге» бөліну жүйесі зерттеледі. В.В. Бартольд, М.П. Вяткин сынды ғалымдарды мысал ретінде айтуға болады.

Көп жылдар бойы жасалған зерттеулер арқылы қазақ арасында елге танымал билік өкілдерін басшылыққа жақындату, көзқарастарын анықтап, өз мақсаттарын асықпай сіңдіру үшін орыс тілін жергілікті халық арасында кеңінен насихаттап, оны қажетті деңгейге жеткізу жолдары зерттелді. Бұл бағытты зерттеген мұғалімдердің бірі В.П. Наливкин. Ол Түркістан генерал-губернаторлығында қызмет етіп жүргенде «Түркестанский ведомости» газетінде «Орталық Азия жергілікті халықтарының мектептері туралы» және «Түркістан өлкесінің білім беру мәселелері» атты маңызды мақалаларын жариялады [2; 62].

Қазақ елінің батыс бөлігін осындай патшалық сенімінен шыққан төрелер — сұлтан правительдер басқарды. Алғашқыда аға сұлтандар төрелерден қойылды, ал Кенесары көтерілісінен кейін бұқара халық арасынан да адамдар билік басына келе бастаған. Ал оңтүстік өңірлеріндегі қазақтар арасында билік тізгінін «датқалар» ұстаған. «Қазақ жерлерін жабайы жолмен отарлау 1891 жылғы 25 наурыздағы «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару туралы Ереже» қабылданған соң жоғары қарқынмен жүргізіле бастады. Ереженің 119-бабы бойынша «Жыл мезгілдеріндегі көші-қон жерлерін және сол жерлерге тиесілінің бәрін соның ішінде ормандарды да» бүтіндей мемлекеттік меншікке айналдырды» [3; 98].

Осылайша ел билеуде «Ұзын арқан, кең тұсау» жүйесі енгізілді. Жалпы «1822-1868 жылдар аралығында Ресей қазақтардың барлық бөлігін өзіне қосып алып, хан билігіне нүкте қойды» [4; 246].

Жалпы 1865 жылдан бастап 1900 жылға дейінгі аралықта аталған үдерісті қолайлы пайдаланған патшалық, әр жерлерде миссионерлік әрекетті ұйымдастыратын қоғамдық ұйымдар құрып, қазақ

халқы арасында өз салт-дәстүрін насихаттауды күшейтті. Сондай қоғамдардың бірі Православие деп аталатын қоғам еді [5; 20]. Бұл қоғам жоспарлы түрде өз жұмысын жүргізіп, он бес жыл ішінде сексен алты мың адамды, ал 1881 және 1894 жылдар бойынша жүз жиырма тоғыз мың адамды христиандыққа баулып, халықты ата дәстүрінен бездіру жұмыстары жүргізілді [6].

Өлкедегі оқу-ағарту мәселелеріне қатысты зерттеулердің көпшілігін орыс ғалымдары Н.П. Остроумов, С.М. Граменицкий, А.Е. Алекторов пен И.Н. Ильминский сынды миссионерлер жүргізді. «Олар Оңтүстік Қазақстан, Сырдария облыстарындағы мектептер мен медреселердегі білім сапасының төмен екенін дәлелдеуге тырысып, генерал-губернаторға «Жергілікті халықты шошытпай, өлкеде орыс-түзем мектептерін көптеп ашу керек» деп есептер дайындап, осы тақырыпта мақалалар жариялады» [7].

«Түркістан генерал-губернаторлығында жүзеге асырылған іс-әрекет исламдық оқу орындарының дамуына кедергі келтіріп, жергілікті балалардың білім деңгейі төмен мектептердің орнына орыс мектептеріне бет бұруына себеп болды» [8; 666].

Қазақ зиялылары мұндай китүрқы әрекеттерді іштей сезіп отырды. Бұл жөнінде ғалым Мекемтас Мырзахметұлы: «Гибельные для казахского народа последствия такой политики глубоко осознала первая группа казахской интеллигенции, то есть поэты и писатели, чьи имена и творчества долгие годы были преданы забвению. Они не только понимали пагубность такой зловердной политики, но активно противились ей» [9; 16].

Ғалым айтқандай, жоғарыда келтірілген зиянды саяси әрекеттер қазақ халқының саяси-мәдени өмірімен қоса XIX ғасыр басынан бастап қалыптаса бастаған жазба әдебиетіне әсер етті. «Он тоғызыншы ғасырдың алғашқы жартысындағы Кіші жүз ақындары шығармашылығында сұлтан правителдер бейнесі көрсетіле бастаса, орта жүз ақындары шығармашылығында сұлтан-правительдер образын Дулат ақын сынды ақындар тобы әдебиетке әкелді. Ал, Сүйінбай ақын бастаған Ұлы жүз ақындары шығармашылығында датқалар образының жасалуы — әдебиет тарихында үш әдеби ағымның пайда болғанын айғақтап тұр» [10; 132].

«Орынбор, Ташкент, Қазан қалалары аталған кезеңдегі Орта Азия халықтарының тілдеріндегі кітаптарды шығарушы орталықтар болатын. Мысалы, 1831 жылы алғаш рет қазақша жарық көрген «Игьлан намә Қырғыз халығына» (сол тұста қазақ халқы қырғыз деп аталды) еңбегі, 1862 жылы Ер тарғын дастандары Қазанда басылып шықты» [11; 98].

Бұл деректер профессор Б. Кенжебаев зерттеулерінде де көрініс беріп отыр. Ғалым XX ғасырдағы баспа ісі тарихы XIX ғасырдың орта тұсында бастау алғанын айта келіп, «Кітаптың көптеп басыла бастауы халықты ағартуға үндейтін алапат күш еді» [12; 50], – дейді. «Ғалым бұл дәуірді «Ояну кезеңі» дей отырып, XX ғасырдың алғашқы он жылдығындағы өлкенің капиталистік бағытқа ауысуы, онда тұрып жатқан халықтардың да дүниетанымының өзгеруіне себеп болғанын көз ашып, саналы түрде оянуына мүмкіндік туғанын айтады. Сонымен қатар мұндай өзгерістер рухани салада да көп байқалатынын атап өтеді. Мысалы, оқу процесі жаңа жүйеге, яғни усули жәдидке көшті, бұл жүйе бойынша медреселерде шариғат сабақтарымен қатар дүниелік ғылымдар — тарих, есеп, география оқылды; кейбір оқу орындарында орыс тілі де үйретілді» [12; 50]. Бұл қазақ арасында ұлттық дүниетанымы өзгерген, жаңаша көзқарастағы тұлғалардың пайда болуына себеп болды.

«Мұхтар Әуезов қазақ арасында бұл кезеңде Шоқан, Ыбырай, Абай сынды ең танылған ғалымдардың аттарын атап, оларды үш мұнараға теңейді» [13; 242].

Қазақтың рухани-әдеби мұрасын түгендеп, әдебиеттің адам дүниетанымына ерекше әсерін түсіне білген Ы. Алтынсарин фольклор мұраларын зерттеп, адам санасына әсер етуін насихаттаған. «Алтынсарин елдің саяси өмірі мен әлеуметтік жағдайын көтермелеу үшін мәдениетті, әдебиетті өзгерту керектігін түсініп, оған арнайы программа жасады, соны орындау үшін бар күшін, дарынын сарып етті, әдеби мұраны идеологиядағы басты құрал деп есептеді» [14; 52]. Бұл Алтынсарин еңбектерін терең зерттеген ғалым Рымғали Нұрғалидің пікірі еді. Әйтсе де Н. Иванович, В. Васильевич, В. Радлов сияқты миссионерлердің жоспары мүлде бөлек болғанын байқау қиын емес. Мысалы, атақты түркітанушы В.В. Радловтың қазақ халқы ауыз әдебиеті жайлы көзқарастарында, «кітаби өлең — халық арасында кең тарап, халық рухын ығыстырып жатқан ислам дінінің ұрығы және баяу әсер ететін у сияқты іспетті қалың жұртшылықты исламның басты көзқарастарын қабылдауға дайындайды» [15; 18], – деп баға берген.

Профессор Ә. Күмісбаев «Орта ғасырлық әдеби мұра дербес қазақ фольклорының қалыптасуына негіз болғанын, қазақ фольклорын ұлы далада таратуға қызмет еткен шайырлардың бәрі дерлік мұсылмандық мәдениетті, имандылықты насихаттауға атсалысқанын» [16; 33] жазады.

Біз зерттеу нысанына алып отырған кезең ақындары сөз өнерін ағартушылық мақсатта пайдаланды. Ақындардың шығарма жазу барысында «нәзірәшылдық» немесе «нәзірәғәйлік» дәстүрін ұтымды пайдалануы осы дәстүрдің қазақ даласында кең таралып, шығыстық сарындағы классикалық шығармалардың сюжеттік тұрғыдан, формасы мен мазмұн жағынан қайта жаңғырып отырғанынан айқын көруге болады. Атап айтқанда, Майлықожа ақын, Нұралы ақын, Шәді ақын, Мәделі ақын, Ақыт ақын, Жүсіпбек ақын, Мақыш ақынсынды ақындар осы дәстүр арқылы қара халықтың көзін ашып, шариғат заңдары мен иман шарттарын насихаттап отырды. Мысалы, Мақыш ақын 1910-1911 жылдары басылып шыққан «Қазақтың айнасы», «Насихат қазақия», «Біраз ғибрат сөз» атты өлеңдер жинақтарында қара халықты ғылым мен білімге үндеді. Жалпы, бұл ортақ мақсатты арқалаған ақындар тобын шартты түрде екі топқа бөліп қарастыруға болады. Алғашқысы заманның талабын ескере отырып, жаңашылдықты көздеген ұлттық сананы дамытудың жолдарын қарастырған ақындар десек, кейінгі топ «уды умен» қайтаруды көздеген, елдің рухани мәдениеті — имандылық деп білген ақындар еді. Профессор А. Қыраубаеваның сөзімен айтсақ, «Алғашқы топта Абай бастаған, ұлттың оянуы үшін ұлттық сананы жаңа бағытта дамытуды көздеген ақындар тұрса, екінші топта имандылық жолынан ажырап қалмаудың амалдарын іздеген, салт-дәстүрін сақтаған ақындар тобы жинақталды. Бұл ақындар «Жүсіп-Злиха» мен «Қиссас-и Рабғүзиді» оқыған, «Шаһнама», «Тотынама» және «Мың бір түн» сынды қисса-дастандарды жаттап өскен, Құран қиссалары мен хикаяларын оқыған ақындар болатын. Дәріс алған ұстазы-медресесі классик түркі, араб әдебиеті болған» [17; 41].

«Бірінді қазақ бірін дос, көрмесен істің бәрі бос» деп жырлаған Абай Құнанбайұлының өзі алғашқы білімін медресе қабырғасында алып, Құран қиссалары мен ортағасырлық шығыс шайырлары мұраларынан мол білім жинаған. Абайдан тәлім алған ақын, философ Шәкәрім Құдайбердіұлының да асыл мұраты елді ағарту болғанын шығармаларынан байқау қиын емес. Ол ғылым мен білімді және кәсіпті дұрыс меңгермей ұзаққа жете алмайтынын «Жастарға» атты өлеңінде былай жеткізеді:

Қой жігіттер, күн болды ойланарлық,
Білім, әдет, ақылды ойға аларлық.
Надандықтан еліріп босқа жүрсек,
Мына заман көрсетер бізге тарлық [18; 223].

Ал, қоғамдағы ғылым мен білімнің рөлін ұрпаққа аманат еткен ақын Әріп Тәңірбергенұлы «Ғылым туралы» өлеңінде:

Мысалы, дүние — теңіз, ғылым кеме,
Кемесіз терен суға түсем деме.
Толқыны тауға ұқсаған мына заман,

Сеже ме мұны даңғой жәһил неме, – деп, дүниені теңізге, ал ғылымды сол теңізде жүзіп бара жатқан кемеге теңеп, жас ұрпаққа ескерту жасайды [19; 79]. Абай поэзиясынан нәр алған Әріп ақынның осы сынды өлеңдері қазақ халқының XIX-XX ғасыр басындағы әдеби мұрасына өзіндік орнымен демократтық-ағартушылық, сыншыл реализм дәстүрі арқылы көрініс берді.

Қазақ әдебиет тарихын дәуірлеу мәселесімен тиянақты түрде айналысқан ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Б. Кенжебайұлы Абай өмір сүрген дәуірге өзіндік бағасын бере отырып, «Бұқара халықтың арасында екі түрлі қанау, қысым болғанын, оның бірі бектік-феодалдық және екіншісі капиталистік қарым-қатынастан туындағанын» [12; 169] жазады.

Ғалымның пікірінен ұғатынымыз, ел арасындағы әлсіз топ өкілдерін қанау, езу патшалық тарапынан жүргізіліп отырған сыртқы зұлымдыққа қосымша зұлым болғандығының белгісі іспетті. Мұндай саяси мәселелер қазақ жазба әдебиетінде кеңінен көрініс берді. Әсіресе қазақ арасында ертеден келе жатқан «жер дауы» енді патшалықтың назарына түсіп, «алты ағайын ала болса ауыздағы кетеді» деген мәселе осы кезеңде қазақтың басына түскенін көреміз. Бұл мәселе де ел қамын ойлаған ақындар назарынан тыс қалған жоқ. Ақын Міржақып Дулатұлы «Қазақ жерлері» өлеңінде жеріне жеткізіп суреттеледі. Ақын туған жердің сағынышын, бабалардың қасиетті аманатын еске түсіріп, «Қазағым, жерің қайда атамекен, Қазақ қазақ болғалы мекен еткен?» [20; 31], – деп патшалықтың әділетсіздікпен алып қойып жатқан жерлеріне деген өкінішін поэзиямен жеткізді.

Түркібасы жерінде туып, Оңтүстік өңірінде талантты ақындығымен көзге түскен Мәди Меркішұлының «Тухфа-и Жумһурият» атты шығармасында болыстық сатылы сайлаудың саяси әлеуметтік астарлы сырын былай жеткізеді:

«Және бір сайлау деген шығарып заң,
Түркістанның еліне салды лаң.

Жауырын тастап ит таластырғандай ғып,

Жүргенге қалушы еді ақылымыз таң» [21; 5], – деп, қоғамдағы кеселді дертті дер

кезінде аңғарған ақын поэзия арқылы батыл үн көтереді. Отаршылармен қатар халық арасынан шыққан сатымсақ билік иелерінің езгісінде таланған елдің мұңын мұңдап, жоғын жоқтап, бұл жолда өзінің ақындық бағыт-бағдарын айқын түрде аңғартып отырды.

Шаруасын айналдырып, өзімен өзі тыныш өмір сүріп отырған елдің құнарлы жерлерін келімсек орыстарға алып беруі, басқару жүйесіне болыстық системаны енгізгені туралы ақын бірде:

«Көшпелі ел қазаққа жер жоқ десіп,

Қазақ жерін мұжыққа берді кесіп.

Шарифатсыз, низамсыз зорлықпенен,

Ауыр тауды мойнына ілді тесіп» [21; 8], – деп жырлайды.

Тіпті көп жағдайда бұқара халықтың надандығы мен бойкүйездігіне, жер шаруашылығындағы оралымсыз олақтығына күйініп, сынға алатын тұстары да бар:

«Күлмеңіздер қашаған туғаныма,

Болмас іске белімді бұғаныма.

Менен жаман адам жоқ бай, кедейге,

Жақпаймын тура сөйлеп туғаныма» [21; 27], – деп өзінің ақындық шығармашылық

жолында ұстанған басты сарыны қайда жатқанынан хабардар етіп отырады.

Екінші жағынан, отаршылдардың қазақтарды өз еркімен жер сатты деп сырт көзге адал боп көрінгісі келген зымиян қулығын:

Өз еркімен мұжыққа жер сатты қып,

Айламенен амалдап торға шалды, – деген өлең жолында бүгінге дейін тарихшылар тереңдеп сырын айта бермеген шындықтың бетін ашып беруінде де көп астарлы мәселе жатыр. Өйткені С. Торайғыров атап көрсеткендей:

Абай тұсы қазақтың бұзылғаны,

Қаралыққа айналып қызыл қаны...

Елдігіне, жеріне һәм дініне,

Құрылды талай тұзақ, талай қақпан, — сияқты отаршылдық саясат тұрғысынан жан-жақты қолданысқа түсіп жатқан заман шындығы болатын. Бірінші дүниежүзілік соғысқа қатысқан мемлекет атаулының негізгі мақсаты да жер жаулап отарлау саясаты екенін Мәди ақын дәл танып әшкерелей білген.

Ондағы кісілердің мақсаттары,

Алмақшы Құдай берсе үлкен қоныс, – деп, бұл соғыстың өз жерін кеңейту мақсатымен жаңадан жер отарлап алуда жатқан саяси мақсатын әшкерелейді.

Әдебиеттанушы ғалым Немат Келімбетұлының «Қай халықтың болсын әдебиет тарихы ең алдымен сол халықтың қоғамдық, әлеуметтік тарихымен тығыз байланысты» [22; 8] деген пікірін негізге алсақ, зерттеу мақаламызға арқау етіп отырған, өз дәуірінің мұңы мен мұқтажын поэзия арқылы ұрпаққа насихаттаған ақындар шығармашылығын бұдан әрі толықтыра беруге болатынын жеткізгіміз келеді.

Қорытынды

Қорыта айтсақ, Ұлы дала елін мекендеген қазақ халқы отар елге айналған заманда оның рухани байлығын өшіріп, тарихын жоюды мақсат еткен отарлаушы елдің басты жоспарында бұл халықты түгел бағындыру пиғылы жатқанын зерттеу жұмысымызда нақты деректер арқылы көріп шықтық.

Зерттеліп отырған дәуір әдебиетінде отарлаудың зиянды тұстарын елінен бұрын көріп, бұқара халықтың өз мәдениетінен арылып, орысқа еліктеп бара жатқан өкілдерінің қайтуын, бұл жағдайдың ұлт болашағына жасайтын зиянын алдын ала болжай білген, бұл проблеманы шешудің жалғыз жолы — елді ғылым мен білімге бастау екендігін түсіне білген, өзіндік алдына мақсат еткен зиялы ұлт өкілдері болғанына көз жеткіздік. Зерттеуге алынып отырған шығармалар, зерделеніп отырған әдебиет тарихында өзіндік бағыт-бағдарымен ерекше көрініс берген ақындар шығармаларын зерделеу арқылы екі мәселені анықтадық. Біріншісі, бұл ақындар жазып қалдырған тарихи-әдеби шығармалар идеялық-көркемдік жағынан және құрылымдық-сюжеттік тұрғыдан жазба әдебиетті жаңа туындылармен, жаңа жанрмен, толықтырған әдеби дәстүр болды десек, екінші жағынан, олар

қалдырған әдеби жәдігерлер халықты оятуға, ағартушылыққа бастады. Бұған дейін әдебиет тарихында аздап зерттелген бұл ақындар шығармашылығы алдағы кезеңде де терең зерттеулерге себеп болады деп үміттенеміз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Tadzhiyev Kh. 19.yüzyıl ve 20.yüzyıl'ın başında Türkistan dinî-maarifî edebiyatında Ahmed Yesevî izleri / Kh. Tadzhiyev, N. Khasanov, T. Qydyr // Türk kültürü ve Hacı Bektaş Veli araştırma dergisi. — 2020. — No. 96. — S. 319–343. DOI: 10.34189/hbv.96.014
- 2 Наливкин В.П. Школа у туземцев Средней Азии / В.П. Наливкин // Туркестанские ведомости. — 1889. — № 32.
- 3 Таджикиев Х. «Қазыналы Оңтүстік» көптомдығындағы Нұралы Нысанбайұлының әдеби мұрасы / Х. Таджикиев, Г. Қортабаева // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. — 2020. — Т. 131. — № 2. — Б. 62–70.
- 4 Golden P.B. Dünya Tarihinde Orta Asya / P.B. Golden. — İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014. — 246 s.
- 5 Бермағанбет С.Ж. Діни-ағартушылық және Әбубәкір (Кердері) Боранқұлұлының әдеби мұрасы: Монография / С.Ж. Бермағанбет. — Ақтөбе: Жұбанов университеті баспасы, 2019. — 128 б.
- 6 Айбын. Энциклопедия / под ред. Б.Ө. Жақып. — Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. — 880 б.
- 7 Остроумов Н.П. Мусульманские мактабы и русско-туземные школы в Туркестанском крае / Н.П. Остроумов // Журнал Министерства народного просвещения. — 1906, 1907, 1913.
- 8 Egamberdiyev M. Çarlık Rusyasinin Güney Kazakistan'Daki Eğitim Politikasi (1850–1914) / M. Egamberdiyev, L. Dinashva // Belleten Türk tarihi kurumu. — Augustos 2019. — Vol. 83. — No. 297. — P. 665–688. DOI: 10.37879/belleten.2019.665
- 9 Мырзахметұлы М. Совершенно секретно: Тайны русификации казахов / М. Мырзахметұлы; пер. с каз. Б. Момынкул. — Алматы: ТОО «Қазығұрт» баспасы», 2015. — 316 с.
- 10 Таджикиев Х. Ұлы Дала жәдігерлері — «Қазыналы Оңтүстік» көптомдығының түркі әдеби мұрасын насихаттаудағы орны мен маңызы / Х. Таджикиев, М. Мырзахметұлы // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы, Шығыстану сериясы. — 2019. — № 2 (89). — Б. 131–139.
- 11 Қазақ кітабының шежіресі: 1807–1917: библиографиялық көрсеткіш / Құраст. Ү. Субханбердина, Д.С. Сейфуллина. — Алматы: Рауан, 1996.
- 12 Кенжебайұлы Б. Шығармалар жинағы / Б. Кенжебайұлы. — Алматы: «Ел-шежіре» ҚК, 2018. — 1-т. Түрік қағанатынан бүгінгі күнге дейін. — 360 б.
- 13 Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Зерттеулер, мақалалар: монография / М. Әуезов. — Алматы: Жазушы, 1985. — Т. 19. — 496 б.
- 14 Нұрғали Р. Әдебиет теориясы. Нұсқалық / Р. Нұрғали. — Астана: Фолиант, 2003. — 344 б.
- 15 Радлов В.В. Алтын сандық / В.В. Радлов. — Алматы: Ана тілі, 1993. — 256 б.
- 16 Күмісбаев Ө. Терең тамырлар: оқу құралы / Ө. Күмісбаев. — Алматы: Қазақ университеті, 2009. — 452 б.
- 17 Қыраубаева А. Қазақ әдебиетіндегі шығыстық қисса-дастандардың түп-төркіні мен қалыптасуы: филол. ғыл. д-р ... дис. / А. Қыраубаева. — Алматы, 1997. — 366 б.
- 18 Құдайбердіұлы Ш. Жастарға [Электрондық ресурс] / Ш. Құдайбердіұлы. — Колжетімділігі: <https://abaialemi.kz/ru/post/view?id=530>
- 19 Әміренов Ә. Мақыш Қалтайұлының әдеби мұрасы / Ә. Әміренов. — Павлодар, 2015. — 150 б.
- 20 Дулатов М. Шығармалары: өлеңдері, қарасөздері, көсемсөздері / М. Дулатов. — Алматы: Жазушы, 1991. — 384 б.
- 21 Меркішұлы М. Тухфа-и жұмхурият (Республикаға сый) / М. Меркішұлы // «Қазыналы Оңтүстік» көптомдығы. — Алматы: Нұрлы әлем, 2013. — Т. 113. — 296 б.
- 22 Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті / Н. Келімбетов. — Алматы, 1991. — 261 б.

А.О. Ыбырайым, Х.Х. Таджикиев, Л.О. Жолдасбек, С.Е. Калдыгозова

Художественные проявления борьбы с колониализмом в XIX — начале XX веков (на примере творчества казахских поэтов)

В статье представлены обширные сведения о политике империализма, оказавшей большое влияние на развитие казахского народа в XIX — начале XX веков, на его политическую и социальную жизнь, а также на становление письменной литературы. Нами изучена деятельность таких миссионеров, как Н.П. Остроумов, С.М. Граменицкий, А.Е. Алекторов и И.Н. Ильминский. Ущерб, наносимый колониальной политикой процессу становления нации, прежде всего ощущали представители

интеллигенции, стремившиеся доказать, что единственным способом противодействия империализму были просвещение, развитие науки и образования. В частности, авторы стремятся раскрыть литературный портрет казахской интеллигенции, которая рано почувствовала последствия империализма и выступала против колониальной политики. С применением историко-сравнительного метода, метода литературного анализа, методов систематизации и дифференциации был проведен анализ до сих пор не вошедших в научный оборот произведений поэтов, в которых раскрываются тяжелые последствия русского империализма и предлагаются пути выхода из тупика к единству страны. В истории изучаемого периода имеются многочисленные свидетельства того, что такие поэты, как Шади Жангирулы, Майлыкожа Султанкожаулы, Мадели Жусупкожаулы, Нуралы Нысанбайулы, Жусупбек Шайхисламулы, Ахыт Улимжиулы, внедряя в сознание масс положения Шариата и основы веры, рационально использовали традицию назира. В числе таких произведений, исследуемых в статье, — историческая сага поэта Муллы Мади Меркишулы «Тухфа-и жумхурият» (подарок Республике) и «Орыс әскерінің Түркістанға 1853–1866 жылдарында жасаған басқыншылығы» («Вторжение русской армии в Туркестан в 1853–1866 годах»). Авторами путем сравнительного анализа изучены произведения таких поэтов, как Шакарим Кудайбердиулы, Миржакып Дулатулы, Арип Танирбергеноулы, Мақыш Калтайулы, Нуржан Наушабайулы, Ергобек Куттыбайулы, в которых открыто говорится о тяжелых временах на казахской земле, об общественно-социальных проблемах и несправедливых законах колониальной политики, а также звучит призыв к пробуждению народа.

Ключевые слова: письменная литература, империализм, поэты, гуманизм, поэзия.

A.O. Ybrayim, Kh.Kh. Tadzhiyev, L.O. Zholdasbek, S.E. Kaldygozova

Artistic manifestations of the struggle against colonialism in the 19th — early 20th centuries (based on the work of Kazakh poets)

The article presents extensive information about the policy of imperialism, which had a great influence on the development of the Kazakh people of the 19th and early 20th centuries, on their political and social life, as well as on the formation of written literature. We have studied the activities of such missionaries as N.P. Ostroumov, S.M. Gramenitsky, A.E. Alektorov and I.N. Ilminsky. The damage caused by colonial policy to the process of nation building was felt first and foremost by representatives of the intelligentsia, who sought to prove that the only way to counter imperialism was enlightenment, the development of science and education. In particular, the authors seek to reveal the literary portrait of the Kazakh intelligentsia, which early felt the consequences of imperialism and spoke out against colonial policy. Using the historical-comparative method, the method of literary analysis, and the methods of systematization and differentiation, an analysis was conducted of works by poets that have not yet entered into scientific circulation, in which the grave consequences of Russian imperialism are revealed and ways out of the impasse towards the unity of the country are proposed. In the history of the period under study, there is ample evidence that such poets as Shadi Zhangiruly, Mailykozha Sultankozhayuly, Madeli Zhusupkozhayuly, Nuraly Nysanbayuly, Zhusupbek Shaikhislamuly, Akhtyt Ulimzhiuly, introducing the provisions of Sharia and the foundations of faith into the consciousness of the masses, rationally used the tradition of nazir. Among the works studied in the article are the historical saga of the poet Mullah Madi Merkishuly “Tukhfa-i Jumhuriyat” (A Gift to the Republic) and “The Invasion of the Russian Army into Turkestan in 1853-1866”. The authors, through comparative analysis, studied the works of such poets as Shakarim Kudaiberdiuly, Myrzhakyp Dulatuly, Arip Tanirbergenuly, Makysh Kaltayuly, Nurzhan Naushabayuly, Ergobek Kuttybayuly, which openly speak about the hard times on the Kazakh land, about social problems and unfair laws of colonial policy, and also sound a call to awaken the people.

Keywords: Written literature, imperialism, poets, humanism, poetry.

References

- 1 Tadzhiyev, Kh., Khasanov, N., & Qydyr, T. (2020). 19.yüzyıl ve 20.yüzyıl’ın başında Türkistan dinî-maarifi edebiyatında Ahmed Yesevî izleri [Traces of Ahmed Yesevî in the religious-educational literature of Turkestan at the beginning of the 19th and 20th centuries]. *Türk kültürü ve Hacı Bektaş Veli araştırma dergisi — Journal of Turkish Culture and Hacı Bektaş Veli Research*, 96, 319–343. DOI: 10.34189/hbv.96.014 [in Turkish].
- 2 Nalivkin, V.P. (1889). Shkola u tuzemtsev Srednei Azii [School for the natives of Central Asia]. *Turkestanskije vedomosti — Turkestan Gazette*, 32 [in Russian].
- 3 Tadzhiyev, Kh., & Qortabaeva, G. (2020). Qazynaly Ontustik koptomdygyndagy Nuraly Nysanbaiulynyn adebi murasy [The literary heritage of Nuraly Nysanbaiuly in the multi-volume Treasury of the South]. *L.N. Gumilev atyndagy Euraziia ultyq universitetinin Khabarshysy. Filologiya seriiasy — Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*, 131, 2, 62–70 [in Kazakh].
- 4 Golden, P.B. (2014). *Dünya Tarihinde Orta Asya* [Central Asia in World History]. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

- 5 Bermaganbet, S.Zh. (2019). *Dini-aqartushylyq zhane Abubakir (Kerderi) Boranqululynyn adebi murasy* [Religious-educational and literary heritage of Abubakir (Kerderi) Borankululy]. Aqtobe: Zhubanov universiteti baspasy [in Kazakh].
- 6 Zhaqyp, B.O. (Eds.). (2011). *Aibyn. Entsiklopediia* [Aibyn. Encyclopedia]. Almaty: Qazaq entsiklopediiasy [in Kazakh].
- 7 Ostroumov, N.P. (1906). *Musulmanskie maktaby i rusско-tuzemnye shkoly v Turkestanskom krae* [Muslim maktabs and Russian-native schools in the Turkestan region]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia — Journal of the Ministry of National Education* [in Russian].
- 8 Egamberdiyev, M., & Dinasheva, L. (2019). Çarlik Rusyasinin Güney Kazakistan'daki Eđitim Politikasi (1850–1914) [Education policy of Tsarist Russia in Southern Kazakhstan (1850–1914)]. *Belleten Türk tarihi kurumu — Belleten Turkish Historical Society*, 83, 297, 665–688. DOI: 10.37879/belleten.2019.665 [in Turkish].
- 9 Myrzakhmetuly M. (2015). *Sovershenno sekretno: Tainy rusifikatsiia kazakhov* [Top secret: Secrets of the Russification of Kazakhs]. (B. Momynkul, Trans). Almaty: TOO «Qazygurt» baspasy» [in Russian].
- 10 Tadzhiiev, Kh., & Myrzakhmetuly, M. (2019). Uly Dala zhadigerleri — «Qazynaly Ontustik» koptomdygynyn turki adebi murasyn nasikhataudagy ornyn men manyzy [Relics of the Great Steppe — the place and significance of the “Treasury of the South” multi-volume series in promoting the Turkic literary heritage]. *Al-Farabi atyndagy Qazaq Ul'tyq Universitetinin Khabarshysy, Shygystanu seriiasy — Bulletin of Al-Farabi Kazakh National Universiteti, Oriental Studies Series*, 2 (89), 131–139 [in Kazakh].
- 11 Subkhanberdina, U., & Seifullina, D. (1996). *Qazaq kitabynyn shezhiresi: 1807–1917* [Chronicle of the Kazakh book: 1807–1917]. Almaty [in Kazakh].
- 12 Kenzhebauiy, B. (2018). *Shygarmalar zhinagy* [Collection of works]. Vol. 1. *Turik qaganatynan bugingi kunge deiin* [From the Turkic Khaganate to the present day]. Almaty: El-shezhire [in Kazakh].
- 13 Auezov, M. (1985). *Zhiyrma tomдық shygarmalar zhinagy. Zertteuler, maqalalar* [Collection of works in twenty volumes. Research, articles]. (Vol. 19). Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 14 Nurgali, R. (2003). *Adebiat teoriiasy. Nusqalyq* [Theory of literature. Manual]. Astana: Foliant [in Kazakh].
- 15 Radlov, V.V. (1993). *Altyn sandyq* [Golden chest]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 16 Kumisbayev, O. (2009). *Teren tamyrlyar: oqu quraly* [Deep roots: textbook]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 17 Kyraubaeva, A. (1997). *Qazaq adebietindegi shygystyq qissa-dastandardyn tup-torkini men qalyptasuy* [The origin and formation of oriental kissa-dastans in Kazakh literature]. *Doctor's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 18 Kudaiberdiuly, Sh. Zhastarga [To the youth]. *abaialemi.kz*. Retrieved from <https://abaialemi.kz/ru/post/view?id=530> [in Kazakh].
- 19 Amirenov, A. (2015). *Maqysh Qaltaiulynyn adebi murasy* [Literary heritage of Makysht Kaltaiuly]. Pavlodar [in Kazakh].
- 20 Dulatov, M. (1991). *Shygarmalary: olenderi, qarasozeri, kosemsozderi* [Works: poems, prose, journalism]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 21 Merkishuly, M. (2013). *Tukhfa-i zhumkhuriat (Respublikaga syi) Qazynaly Ontustik koptomdygy* [Tukhfa-i jumhuriyat (Gift to the Republic) Treasury of the South multi-volume series]. (Vol. 113). Almaty: Nurly alem [in Kazakh].
- 22 Kelimbetov, N. (1991). *Ezhelgi dauir adebiati* [Ancient literature]. Almaty [in Kazakh].

Information about the authors

Ybrayim, Azimhan Orazbayuly — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor. Department of Kazakh Language and Literature, South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Republic of Kazakhstan. E-mail: Azimchan23@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4616-7140>

Tadzhiev, Khamidulla Khabibullaevich (corresponding author) — PhD, Associate Professor, Department of Kazakh language and literature, South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: xamidulla_86@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8078-1585>

Zholdasbek, Lazzat Ongarbekkyzy — Candidate of Philosophy, Senior Lecturer, Department of Kazakh Language and Literature, South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: Apaliya@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5172-8814>

Kaldygozova, Sandugash Erkimbekovna — Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Faculty of Philology, South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Republic of Kazakhstan. E-mail: sandugash.73@mail.ru

М.С. Амангельдина^{1*}, Ж.Ж. Жарылғапов², К.С. Калыбекова³

^{1,2} Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан;
³ Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан
E-mail: mereke_amangeldina@mail.ru, zharylgapov_zhan@mail.ru, kalam_09@mail.ru

Лирикалық прозаның теориялық мәселелері

Мақалада прозадағы лиризм мен лирикалық проза жайындағы ұғымдар терең зерттеліп, ұлттық әдебиеттегі лирикалық прозаға тән әдістер мен көркем принциптер жайындағы ғылыми көзқарастар жан-жақты талданған. Бұл мәселе жайында отандық және шетелдік ғалымдардың әдеби-теориялық ой-пікірі сараланған. Лирикалық прозаның эстетикалық рөлі жайында пікірлер мен тұжырымдар көрсетілген. Қазақ әдебиетінде лирикалық прозаның зерттелу динамикасы қарастырылған. Жалпы «лирикалық кейіпкер» терминіне теориялық түсінік беріліп, сараланды. Осы бағытта ауқымды зерттеулер жүргізген ғалымдардың ойлары мен пікірі талқыланды. Ғалымдардың және зерттеушілердің талдаулары жүйеленді. Бұл орайда біршама лирикалық проза үлгілері негізге алынып, зерттелді. Яғни лирикалық прозаның жанрлық белгілері мен олардың көркем дәстүрлері, әдеби үдерістегі орны жайында ғылыми тұжырымдар жасалды. Әдебиеттану ғылымында лирикалық прозаның теориялық анықтамасын берудегі бірнеше көзқарас көрсетілді. Әсіресе ХХ ғасырдың соңына қарай қазақ прозасының дамуы жолындағы лирикалық үрдісті ғалымдар мен сыншылар әркілі немесе әртүрлі түсіндіріп келе жатқаны, бірқатар әдебиет сыншыларының еңбектерінде бұл мәселе жанрлық мағынасында емес, прозаның эмоционалды және сезім әсеріндегі құбылысты айшықтайтын стиль ретінде қарастырылатыны сияқты қайшылықты пайымдауларға түсінік беріледі. Қазақ әдебиетіндегі лирикалық прозаның қалыптасуы мен дамуы, жанрлық және стильдік ерекшеліктері ғылыми талдау өзегіне айналады. Лирикалық прозаның құрылымы және мазмұнын құрайтын барлық элементтер және оларды түзу немесе субъективтілік факторы, ұйымдастыру тәсілдері мен баяндау формалары қарастырылды. Қазақ әдебиетіндегі лирикалық прозаның өріс ала бастаған кезеңі ХХ ғасырдың басындағы жазушылардың шығармаларымен байланысты екені анықталды. Ол шығармалардағы кейіпкерлердің жан дүниесі, қуануы мен қасірет шегуі сияқты көптеген психологиялық көріністерді суреттеуде лирика элементтерінің прозаға кірігу тәсілдері айқындалады. «Лирикалық проза» терминінің нақты ғылыми анықтамасы әлі күнге толық тиянақталмағандықтан, бірнеше ғалымның пікірі жүйеленіп, ортақ тұжырым жасалады. Осыған сәйкес лирикалық прозаның басты критерийі көрсетіледі.

Кілт сөздер: проза, жанр, драма, тенденция, тұлға, лирика, лиризм.

Kipicne

Жалпы қазақ прозасының даму жолында автор мен оқырман ішіндегі монологтарға мейлінше екпін жасалып, баяндау экспрессивтілігін арттырып отыратын бірнеше тәсілдік ізденіс, нарративтік-көркемдік құбылыс кездеседі. Бұл әсіресе 1960 жылдардың ортасынан әдебиетке араласқан бірқатар жазушының стильдерінен байқалды. Бұл проза поэтикасына поэзиялық реңк пен лиризм элементтерінің батыл кіріге бастауы арқылы да көріне бастады. Аталмыш кезеңнің прозасына байланысты лиризм көркем субъект рөлінің артуымен, жазушылардың жеке идеялық-саяси принципін, қоғамның элеуметтік-этикалық нормалары хақындағы көзқарастары мен идеяларын ашық білдіруге деген ұмтылыстарымен тығыз байланысты болды. Мұндай эстетикалық сипат «лирикалық проза» деп жанрлық анықтама алған шығармалардың пайда болуына да қатысты.

Қарапайым түсінікте лирикалық проза автордың субъективті ойы мен авторлық көңіл көңіл-күйі доминант болатын прозалық шығармаларды айтамыз. Әдебиеттану ғылымында мұндай шығармалардың ерекшелігін анықтаудың күрделілігі туралы біршама пікір айтылды. Көптеген әдебиет тарихшылары прозадағы автор тұлғасын алғаш күн тәртібіне енгізген сентиментализм екенін жазады. Сентиментализмде автор кейіпкер болмысына кедергісіз араласып, субъективті эмоциясын араластырып жіберетіні шындық. Бірақ та прозадағы лиризм табиғатын тек қана сентиментализм ағымына байланысты ерекшеліктермен шектеуге де болмайды.

* Хат-хабар үшін автор. e-mail: mereke_amangeldina@mail.ru

Лирикалық проза табиғаты шетелдік ғалымдардың да назарында болды. Зерттеуші Mark Jarman (Марк Джарман) «Өлең мен прозадағы лирика» («The Lirik in Verse and Prose») еңбегінде поэзиялық жанр мен прозадағы лирикалық элементтердің көрінісін көлемді түрде талдаса [1], Колумбия университетінің профессоры J.A. Parras (Дж.А. Паррас) лиризмнің баяндауға әлеуметтік мағына берудегі қызметіне көңіл бөлді [2]. Ағылшын әдебиетінің зерттеушісі G.G. Starr (Г.Г. Сэпп) аталмыш мәселені ағылшын қаламгерлері Элиза Хейвуд пен Афра Бенннің шығармалары арқылы қарастырды [3]. Кейін онда айтылған тұжырымдарды кеңейтіп, поэзия мен роман жанрының қарым-қатынасын XVIII ғасыр әдебиетінің мысалдары арқылы талдады [4]. Зерттеуші лириканың посторальды романдардағы қаһармандардың ішкі дүниесін ашып көрсетудегі басты тәсіл болғанын айтады. Ал француз зерттеушісі С. Malroux (К. Мальру) аудармалардағы проза мен лириканың арақатынасын ашуға тырысты [5]. Орыс зерттеушілері Н.Д. Тамарченко, В.И. Тюпа, Н.С. Бройтмандардың «Көркем дискурс теориясы. Теориялық поэтика» атты ұжымдық еңбектерінде лиризм мен прозалық баяндаудың арақатынасы талданады [6]. А.И. Павловскийдің «Лирикалық проза туралы» прозадағы лиризм құбылысын жеке жазушылардың шығармашылығында қарастырудың үлгісі [7]. Э.А. Бальбуrow «Лирикалық проза поэтикасы» еңбегінде «лирикалық проза» ұғымын нақты әдеби-теориялық категория ретінде саралады [8]. Орыс әдебиеттанушылары көркем шығармадағы лирикалық негіздер мәселесіне арнап арнайы ғылыми жинақ та шығарған болатын [9].

Қазіргі уақытта прозалық шығармалардың поэтикасында «лирикалық кейіпкер» деген термин қолданылып жүр. Алайда оның эмоционалды, сезімталдық белгілерін ескерсек, оның негізгі орны поэзияда болуы заңдылық еді. Демек, прозада ол өзінің қасиетін жоғалтпауы шарт. Яғни, біріншіден, оқырман мен автор арасындағы делдал, жол сілтеушілік, яғни автордың ойы, сезімі, автордың сөзінің кейіпкер арқылы оқырманның жүрегінен орын алуы болса, екіншіден, жазушы ұсынып отырған шығармада авторлық «мен» арқылы автор образының жасалуы. Шығармадағы автор образы — жазушының жеке тұлғасының бейнеленуі. Ол жанрына қарай әр түрлі дәрежеде, түрлі қырынан көрініс береді. Яғни, эпикалық шығармада баяндаушы ретінде көрінсе, поэзияда лирикалық тұлға ретінде, ал, драмалық шығармада оқиға сюжетінен сырт тұрады.

Әдебиеттану ғылымында лирикалық прозаға анықтама беруде бірнеше көзқарас кездеседі. «Қазақ әдебиеті энциклопедиясында» «лирикалық прозаны жанр ретінде қарағаннан гөрі прозадағы стильдің бір түрі деп қараған дұрыс», – деген пікір беріледі [10; 448]. Әсіресе XX ғасырдың соңына қарайғы қазақ прозасының дамуындағы лирикалық үрдісті ғалымдар мен сыншылар әртүрлі түсіндіреді. Мысалы, ғалым Б. Майтанов әдеби үрдістегі мұндай стилді психологизм принципімен жазылған шығармаларға жатқызады. Бұл ретте ғалым Я. Элсбергтің «Қазіргі орыс прозасындағы стильдік ізденістер туралы» мақаласындағы «... терең лирикалық стиль тасасында өз ойлары, сезімі мен тебіренісі немесе солардың кейбір қырлары туралы айтуға хақы бар адам тұруы шарт», – деген көзқарасын, осыған байланысты Липиннің лирикалық проза туралы «жазушының шындыққа қатысы, олардың өзі туралы шындықты айтуы» сияқты пікірін негізге ала отырып, екі пікірдегі айтар ойдың түбі бір екеніне ден қояды. Мұндай үрдіс лирикалық прозадағы психологизм заңдылықтарының басымдық алуынан деп қарайды [11; 55].

Материалдар мен әдістер

Прозадағы лиризм табиғатын психологизм принциптерімен сәйкес келетінін, кейбір тұсында қайсы маңызды болатынын анықтауға тырысқан ғалымдар тұжырымы бір жерден шыға берген жоқ. Осы мәселеге қатысты зерттеу жасаған С. Айтуғанованың «Прозадағы лиризм» атты мақаласында маңызды ой қорытылады. Ол «Әдебиеттану терминдер сөздігінде» берілген «автордың нәзік көңіл күйімен жазылған, сезім әсерімен суарылған прозалық шығарма» деген анықтамасына сүйене отырып, оның қазіргі әдебиеттануда лириканың синонимі ретінде қолданыла беретіндігін көрсетеді. Ғалым лирикалық прозаның композициясы, түр мен мазмұн бірлігі, стильдік ерекшелігі, драмалық қуаты т.б. сияқты компоненттерге көңіл бөлу керегін ескертеді. Сонымен қатар зерттеуші лиризм аясының кеңдігін жазушының жеке басы, өмірдің қай жағын суреттейтіндігі, оның мақсат-мұраты мен дүниетанымы сияқты фактормен байланыстыра отырып, «лиризм қаламгердің өмір құбылыстарын молырақ, кеңірек бейнелеуіне бөгет болады деген пікірдің шындыққа сәйкес келмейтіндігін ескеру керек» [12; 51], – дейді.

Әдеби шығармашылықты лиризмсіз елестету мүмкін емес. Лирика элементтері әдебиеттің әр жанрында азды-көпті кездесіп отыратыны да шындық. Кезінде В.Г. Белинский: «Лиризм болмаса, оның ішінде эпос пен драма тым сүреңсіз және оның мазмұнына да қарабайыр болар еді», – деп

жазған-ды [13; 227]. Көркем шығармаларда лирикалық стильдің бой көрсетуіне қарап, олардың барлығын лирикалық прозаға жатқыза беруге де болмайды. Бұл лириканың прозада атқаратын эстетикалық рөлі мен мөлшеріне қатысты. Лирикаға тән көркемдік тәсіл шығарманың поэтикалық жүйесінде доминанттық мән иеленсе, жанрдың баяндау құрылымын өзгертетіндей қуаты болса ғана лирикалық проза туралы сөз қоғауға болады. Зерттеуші Э.А. Бальбуров айтуынша, лирикалық сарын туындының құрылымдық-формалық жүйесіне қандай өзгеріс әкелетінін көрсету керек. Сонда ғана лирикалық прозаны терминологиялық тұрғыдан бөліп көрсетуге болады. Ол: «Лирикалық проза дегеніміз стильдік сипаттама ма, әлде жанр ма деген сұрақтарға сонда ғана жауап табылады» [8; 10], – деп жазады.

Қазірге дейін «лирикалық прозаның» әдеби-теориялық термин ретіндегі аяқталған ғылыми анықтамасы жоқ. Көп сыншы өз еңбектерінде бұл құбылысты жанрлық мағынада емес, прозадағы эмоционалды құбылыстарды білдіретін стиль ретінде көрсетеді. Осыған байланысты кейбір лирикалық прозаның жанрлық ерекшелігіне сәйкес оның критерийі де айқындалмай қалды. Бұл орайда зерттеуші А. Эльяшевичтің лирикалық прозаға қатысты пікірлері маңызды болғанымен, біраз мәселе басы ашық күйінде қалып қойды [14].

Қаламгерлердің прозадағы лиризм тәсілдерін жіті меңгеруі ХХ ғасырдың соңғы ширегінде прозаға оң өзгеріс әкелгендігі туралы айтылып жүр. Әрине бұл ұлттық әдебиетіміздің даму үрдісінде лирикалық сарындағы прозалық шығармалар болмады дегендік емес. Жоғарыда лирикалық прозаның ерекшелігі авторлық баяндаудан көрініс табатынын атап өттік. Баяндау формасында автордың субъективті-эмоционалды ахуалы алдыңғы қатарға шығатын Абай, Ыбырай шығармаларынан да лиризмнің бояуы байқалатынын танимыз. Бұған Ыбырайдың төл әңгімелері мен Абайдың қарасөздері дәлел бола алады. Абайдың «Ғақлиясы» туралы А. Исмакова «Қазақ көркем прозасы» еңбегінде: «Ондағы әрбір тіркес ой динамикасынан туады. Абай прозадағы ойларды талап етеді. Сондықтан Абайды табиғаты — поэзиядағы сурет өнері» [15; 94], – деген пікірі де осы ойымызды қуаттайды.

Ал әлем әдебиетінде лирикалық эпостың жаңа түрінің өрістеуіне, «Жоғалған уақытты іздеу» романдарының импрессионистік циклының авторы ретінде танымал болған еуропалық қаламгер М. Прустың орны айрықша. Оның «Барлығы нысанада емес — санада» деген эксперименттік принципі жүзеге асып қана қоймай, адам психологиясының, интеллектінің заңдылығын «Мен» аясында тануға тырысады. Ал орыс әдебиетіндегі лирикалық проза ХХ ғасырдың екінші жартысында И.С. Тургенев, Н.Г. Короленко, Ф.М. Достоевский, И.А. Буниндерден бастау алды. Бұған И.С. Тургеневтің «Көктемгі тасқын», Н.Г. Короленконың «Соқыр сазгер» сияқты прозалық шығармаларындағы лирикалық мотивтер мысал болады. Бұл орыс прозасында лирикалық сарындардың бұрын-соңды болмағанын көрсетпейді, мұнда да қазақ әдебиетіндегі Абай, Ыбырай шығармаларының әсері сияқты А. Белый, Ф. Сологуб, В. Брюсов сияқты орыс символистерінің ғалам бейнесін автор санасына бағындыруға арналған тәжірибелерінің ықпалы болғаны анық. Қандай да бір әдеби ағымның, көркем үрдістің ең жарқын өкілдері болатынын ескерсек, орыс әдебиетінде «лирикалық прозаны» жоғарғы сатыға көтерген И.С. Тургенев болса, қазақ әдебиетіндегі классикалық дәрежеге көтерілуін Ж. Аймауытов шығармаларына қатысты айта аламыз.

Қазақ әдебиетіндегі лирикалық прозаның өріс ала бастаған кезеңі — ХХ ғасырдың басы. Бұл Б. Майлин, М. Дулатов, Ж. Аймауытов шығармаларында лиризмнің айқын көрініс беруімен байланысты. Мысалы, Б. Майлиннің «Шұғаның белгісінде» екі жастың арасындағы махаббат сезімі, тағдыр тауқыметін сезіну, кейіпкердің жан дүниесі, қуануы мен қасірет шегуі сияқты көріністі суреттеуде лирикаға тән көркем тәсілдің эстетикалық қызметі ерекше болды. Әсіресе Қасымжанның баяндауы, Кәрімнің Шұғаға жазған хаты, Қасымжан мен Зәйкүлдің бір-біріне ғашықтық сезімін білдіруі, Әбдірахмен мен Шұғаның арасындағы хаттар және сол сияқты кейіпкерлерінің ішкі сырын, сезімдерін бейнелеген тұстары көп жағдайда поэзия жанрына тән деп есептелетін бейнелеу ерекшеліктерінің прозада қолданылуы анық байқалады.

Сондай-ақ М. Дулатовтың «Бақытсыз жамал», Ж. Аймауытовтың «Күнікейдің жазығы», «Ақбілек», «Қартқожа», одан кейінгі буын М. Әуезов, С. Сейфуллин, Ғ. Мүсірепов, Т. Әлімқұлов және т.б. қаламгерлердің шығармаларындағы лирикалық мотивтер қазақ прозасының дамуын ілгерілетті, өз кезегінде жаңа туындылардың өмірге келуіне ықпал етті. Әсіресе 1960-70 жылдарда қарқынды дамыды, тіпті тұрақты үдеріске айналды. Осы жылдардағы әдебиет өзінің классикалық нысанасы — адамдық аспектіге бет бұрысы көркем сөз жанрының ішкі мүмкіндігін сарқа қозғауына, көркемдіктің жаңа көкжиегіне деген құлшынысына, әдебиеттің күрделене түсуіне себепші болды. Академик С. Қирабаев: «Соңғы жылдардағы әдеби процестің бір ерекшелігі — талантты жастардың

әдебиетке көптеп келуі. Он-он бес жылдардың айналасында әдебиетке келген топ та біраз іріктеліп қалды. Олардың талантты өкілдері осы дәуір ішіндегі әдеби процеске белсене араласып, әдебиетіміздің жаңа ізденісін, табысын байытуға үлесін қосып жүр. Олар өз дәуірі шындығының жанды суретін ғана емес, замандастарының ішкі сезім күйлерін, оларды толғандырған ой-пікір байлығын ала келді» [16; 84], – деген ойы да ұлттық әдебиетте эстетикалық көпвекторлықтың орын алуына байланысты айтылды.

Әрбір жанр өзінің эволюциялық даму жолында түрлі қоғамдық-әлеуметтік, тарихи-мәдени әсердің негізінде жетіліп отыратыны — диалектикалық шындық. Сол сияқты қазақ прозасы да көркем шығармашылықтағы жанр синкретизмі тұрғысынан батыл эксперименттерге барды. Өйткені катал цензураның бұғауы сәл босаң тартқан «жылымық» жылдарында жазушылар заман келбетін көркемдік таным деңгейінен бағамдауды адам тағдырымен терең сабақтастыратын болды. Прозаның қай жанрында болсын әдебиеттің адамтанудағы мәнін ескеру күшейді. Бұл кешегі постотарлық (посткеңестік) кеңістікті жалпылай қамтыған құбылыс еді. Мұндай жаңашыл үрдіске әдеби-философиялық баға беруге тырысқан Г.А. Белая: «Бүгінгі әдебиеттің құндылық орталығы — адам мен адамзатты жалпыадамзаттың тарихи бірлігі негізінде тану. Бұл шындықты тым ауқымды түсіну деп ойлау дұрыс болмас еді: талдау скальпелі тереңге, терең болғанда, адамның ішіне еніп кетті. Бұл қосбірлік қазіргі прозаның ерекшелігі мен сипатын анықтады» [17; 6], – деп жазды.

Сыншы С. Әшімбаевтың: «Образ жасаудың әлімсақтан белгілі «архаикалық» жолдарының қазіргі әдебиеттің прогресшіл даму жағдайында өрісі бірте-бірте тарылыққырап бара жатқан сияқты. Оның өзі бүгінгі заманғы әдебиетке қойылатын интеллектуалдық талаптарға, әлеуметтік талғамның өсуі мен өзгеруіне, өмірдің алға дамуына сәйкес адам жанының күрделенуіне тікелей байланысты болып отыр» [18; 39], – деген байлам жасауына біз айтып өткен фактор әсер етсе керек. Қоғамдық идеалдың өзгеруіне байланысты өткенді қайта саралуға болады.

Қазақ сөз өнеріндегі мұндай көркемдік ізденіс ұлттық прозадағы лиризмнің жетекші позиция иеленуінен де көруге болады. Әсіресе бұл прозаның орта көлемді жанры — повестердің поэтикалық құрылымынан айқын аңғарылады.

Мысалы, Сайын Мұратбеков туындыларының көбісінде поэтикалық басты ерекшелік — лиризм. Әдебиет теорияшысы Б. Майтанов қазақ прозасындағы мұндай үрдісті психологизм мен лиризм принципінің тұтастануы деп көрсетті. Автор шығарманың баяндау жүйесіне барынша араласса, я болмаса лирикалық кейіпкер ролін атқарса, шығарманың экспрессивті-эмоционалды әсері де арта бермек. Сайын Мұратбеков «Жабайы алма» повесінде соғыс жылдарындағы ауыртпалықты көрсету үшін қиыншылық кезеңіндегі адамдардың қуанышы мен мұңды сәттеріне мейлінше мән беруінде осындай суреткерлік мақсат жатты. Б. Майтанов: «Таныс-бейтаныс жандардың тартысқа түскен тағдырын суреттегенде автор тұлғасы мүлде көрінбейтіндей, жазушы кейіпкерлерімен қосыла отырып, түрлі характердің жан қойнауындағы қалтарыстарға жол табады, қаһарманның рухани дүниесімен бүкпесіз тілдесетін жағдайда қаламгерлік қырағы назармен, оралымды психологизммен, өзі үшін де, өзге үшін де тебіреніске түсетін сыршыл табиғатымен жетеді» [11; 95], – деп жазды. Сайын Мұратбековтің өмір құбылысын шынайы әрі эмоционалды әсермен жеткізетін «Жабайы алма», «Отау үй», «Менің қарындасым», «Жусан иісі», «Райгүл», «Қысқы кеш», «Алғашқы қар», «Кэментоғай» және т.б. шығармалары ұлттық прозада лирикалық сарынның мүмкіндігі мен эстетикалық құндылығын біржола айқындап берді. Ал Т. Нұрмағанбетовтің «Қош бол, ата!», «Қарлығаштың ұясы», «Тұнық су» сияқты повестері және көптеген әңгімесі арқылы лиризмді шырқау биікке көтеріп, ұлттық прозадағы стилдік үрдістен жанрлық ерекшелікке дейін жеткізді.

Бұл кезеңдегі лиризмнің дамуы туралы біз де (осы мақала авторының бірі — Ж. Жарылғапов) алдыңғы зерттеулерімізде «Кейіпкер мен суреткердің сезімдері астасып-араласып келіп отыратын, өмірлік тартыс пен оқиғаға автордың қатыстылығы шебер үйлесіп, табиғи арна табатын лирикалық стиль Д. Исабеков, С. Мұратбеков, О. Бөкей, Ә. Кекілбаев сынды қаламгерлер талантының бір қыры екенін айта келіп: «Бұл орайда Д. Исабековтің «Біз соғысты көрген жоқпыз», С. Мұратбековтің «Жусан иісі», «Жабайы алма», О. Бөкейдің «Бәрі де майдан» повестеріндегі лирикалық әуен, ауыл өмірі, Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі тыл өмірін, қазақ даласының тыныс-тіршілігін суреттеу ерекшеліктерін атап көрсетуге болады... Шығармашылық психологияда нақты бір тақырып ашуға орайы келетін әдеби әдістер мен көркемдік тәсілдер болатынын байқап жүрміз. Аталған шығармалар соның мысалы деп айтуға болады. Жалпы прозадағы мұндай құбылыстар — ғылыми түсінік берілуін күтіп тұрған мәселелердің бірі» [19; 17], – деген пікірді алға тарттық. Прозадағы лиризм табиғатына хақында әлі де ауқымды теориялық ізденістер жасау қажет. Өйткені бұл тарапта әлі де болса өзінің

теориялық анықтамаларын күтіп жатқан мәселелер аз емес. Мәселен, лирикалық бояуы айрықша көрінетін Д. Исабековтің «Бекет» және «Гауһар тас» әңгімелері, Ә. Таразидың «Аяз бен Бибі» хикаяты, Ә. Кекілбаевтың «Бір шоқ жиде» және «Құс қанаты», «Елең-алаң» повестері, О. Бөкейдің «Мынау аппақ дүние», «Қар қызы», «Өліара», «Сайтан көпір» повестері туралы сөз еткенде зерттеушілердің бір тобы «сыршыл психологизм» терминін жиі қолданады. Лирикалық прозада лиризм мен психологизм араласып, стиль түзуде, образ жасауда қызмет ететіні туралы жоғарыда айтып өткенбіз. Бірақ психологиялық талдау жасағанда көбінесе образдық дамудың индивидуалдық принципі басты орынға шығатыны, ал лирикада образ бен қаламгердің сезімдік байланысы алдыңғы орында тұратыны ескеріле бермейді. Осы ойымызды Л. Гинзбургтың «автор санасының белгілі бір мәселелер мен көңіл-күйге негізделген бірлігі — лирикалық кейіпкер болуға қажетті шарт» [20; 155], – деген пікірі дәлелдей түседі.

Оқиғаның бірінші жақтан баяндалуы ғана лирикалық стильдің басты көрсеткіші бола алмайды. Бұл біріншіден, автордың эпикалық идеясымен байланысты болуы мүмкін; екіншіден, шындықты объективті бейнелеуге қызмет етуі мүмкін. Сонымен бірге поэтикалық толқу, монологизм ассоциативтілік сияқты лирикалық формаға тән белгілер де бұл құбылыстың мағынасын толық аша алмайды. Шетелдік зерттеушілер С. Петров, Я. Элсберг, В. Новиков лирикалық прозаны көркемдік жинақтаудың ерекше түрі, тұтас дәуір келбетін кестелейтін ойлар мен сезімдерге сәйкес келетін авторлық «меннің» шығармада міндетті түрде бой көрсетуі деп саралайды.

Ал С. Айтуғанованың «Лирикалық прозаның эпикалық шығармадан артықшылығы — ойдың талқылануына көнбейтіндігі және келмейтіні деп келтіреді. Онда бірінші орында семантикалық мән емес, сөздің әуені тұрады деп тұжырымдайды. Мұнда сюжет айтарлықтай рөл атқармайды, лирикалық жазушының шеберлігі жоғары болған сайын, оның әңгімелерінде сюжет соғұрлым белгісіз болады. Лирикалық прозада бастан-аяқ үзілмей дамып отыратын сюжет көп кездеспейді де кейіпкерлердің бүкіл бастан кешкен көңіл-күй әсерімен белгілі бір желі пайда болып отырады. Оны лирикалық желі деп атауға болады. Лирикалық прозаның кейіпкерлері эпостық шығармадағы күрделі сияқты оқиғаларға, іс-әрекеттерге негізделмейді, қайта ойламаған жерден күтпеген жағдайды, өзгерістерді бастан өткеріп отырады» [12; 50], – деген ойы ғылыми тұрғыдан нақты дәлелдермен негізделген ауқымды зерттеу өзегі болуы қажет.

Нәтиже мен оның талқылануы

«Қазақ прозасы әдебиетіміздің өзге жанрлары сияқты өзінің кең құлаштығымен де, көркемдік-эстетикалық қуатымен де халқымыздың рухани өмірінде ерекше орын алады. Замана ағымының қилы кезеңінде ширап-шыныққан сөз өнерінің тақырыптық тұрпаты үздіксіз дамытып, жаңаланып, дамиды. Ел басына түскен қиындықтар ұлттың сана-сезімінің, ұлттық идеяның дамуына түрткі болды» [21; 14]. Ал қазақ прозасының жанрлық тұрғыдан жетіле түсуінде, стильдік тұрғыдан түрлене түсуінде прозадағы лиризм құбылысының орны айрықша. Жалпы лирикалық мазмұн шығарманың барлық жүйесіне жетекшілік жасап, баяндаудың ерекше эмоционалды құрылымын жасайды. Лирикалық прозаның назары шындықтың тікелей бейнесінде емес, сол шындықтың жазушыға, кейіпкерге және оған жақын адамына тигізетін әсері болып табылады. «Лирика өзінің табиғатында сезім мен ойдың поэтикалық нәтижесі, концентраты» [22; 46], – деп жазады профессор Б. Кәрібаева. Көптеген зерттеуде лирикалық принципке қарағанда эпикалық принциптің артықшылығын көрсетуге деген ұмтылыс бірінші кезекте тұрады. Әрине лирикалық бастаудың поэзиядағы көрінісі мен прозадағы лирикалық принциптің көрінуінде едәуір айырмашылық бар.

«Лиризм» ұғымы жайлы алғаш пікір білдірген Гегельдің ойынша, романтикалық шығармалардың мазмұнының артықшылығы — жеке адамның ішкі рухани өмірін, сезімдердің әр алуандылығын бере алуы. Бұл тұрғыдан алғанда, ішкі толғаныс сырттай беріле алмағандықтан, күрделенеді. Осыдан келе, жазушы кейіпкердің ішкі әлемін беру үшін лирикаға жүгінеді. Оның айтуынша, «лиризм — романтикалық өнердің негізгі стихиялы ерекшелігі» [23; 506]. Бұдан кейіпкердің сезімін оның ішкі ой толғанысы, яғни монолог арқылы беру лирикалық прозаға тән басты ерекшеліктің бірі екенін көре аламыз. «Лирикалық өнер әрі романтикалық, әрі реалистік негіздерде өмір сүреді» [24; 132], – деген С.А. Липин лиризмнің белгілі бір көркемдік әдістер мен бағыттарға тәуелсіздігін, психологизм сияқты әдебиеттің «тектік» қасиетіне бейім екенін аңғартады.

Лирикалық прозаның поэзиямен тікелей және туыстық байланысынан іздеуге бұл орайдағы зерттеулердің дұрыс стратегиясы болып табылады. Өйткені «лириканы, лиро-эпикалық поэмаларды талдау прозалық жанрдағы лирикалық принципті зерттеуге көп нәрсе береді» [25; 11].

Мұндай шығармаларда айтушы тұлғасы — композицияның негізі. Ол тек қана оқиғаны айтып қоймайды, сонымен қатар шындықты өзінің қабылдауы арқылы өткізіп, оған поэтикалық өзгеріс енгізе отырып береді. Мұнда бәрі кейіпкер сезімі арқылы өтіп, оның көңіл күйіне сәйкес беріледі. Жазушы тудырған образдарда персонаж мінезінен тыс нәрселер де жасырынып жатады. Олар негізгі оймен бірге автордың көңіл-күйін де білдіруге мүмкіндік береді. Жалпы әлемдік прозасының поэтикалық құрамына талдау жасаған зерттеушілер бұл жанрдың тақырыптық, образдық тұрғыдан ғана емес поэтикалық стиль тұрғысынан да жаңарып, түлегенін айтып келеді. Кейінгі жылдары модернистік және постмодернистік үрдістер ығыстыра бастағанымен, лирикалық прозаның бай дәстүрін, эстетикалық құндылығын жоққа шығара алмайды. Тіпті лирикалық прозаға тән стильдердің модернистік эстетикаға да әсер ету мүмкіндігі де бар.

Қорытынды

Жалпы лирикалық баяндау формалары прозаның жанрлық түрлерінде әртүрлі қызмет жасайды. Поэтикалық басымдығын лиризм, әңгіме, повестерде толық көрсете алса, роман сынды көлемді жанрда полифониялық сипатта болады. Себебі романда дәуір дидарын көбінде ауқымды қамту міндеті болғандықтан, ол әртүрлі ракурстан көрінуі тиіс. XX ғасырдың екінші жартысынан басталған лирикалық проза турасындағы зерттеулерге қарап, мынадай тұжырым жасауға болады: Біріншіден, лирикалық проза поэтикасы автордың жеке санасының көрсеткіші. Шығарма құрылымынан барынша ауқымды орын алатын оның рухани әлемі болып келеді; екіншіден, хронология, сюжет, себеп-салдарлық және басқа байланыстар екінші кезекке қойылады. Өйткені бұлар психологиялық процестің ерекшеліктеріне қарсы келеді; үшіншіден, кейіпкердің объективті әлемі және қоршаған құбылыстар әлемі бір-бірін толықтыра отырып, тұтастықты құрайды. Осы себепті, лирикалық прозада әлем қаһарманның және автордың көзімен көрінеді. Яғни эпикалық бастау субъективті тенденцияға жатады; төртіншіден, шығарма поэтикасы және баяндау субъективтілік дәрегейіне көшіп, композиция көп жағдайда эмоционалды тақырыптарға жатқызылады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Jarman M. The Lirik in Verse and Prose / M. Jarman // The Hudson Review. — 2019. — Vol. 72. — No. 2. — P. 343–351.
- 2 Parras J.A. Modern poetic prose: Lyricism, narrative, and the social implicatioons of generic form / J.A. Parras. — Columbia University, 1996.
- 3 Starr G.G. Rereading Prose Fiction: Lyric Convention in Aphra Behn and Eliza Haywood / G.G. Starr // Eighteenth-Century Fiction. — 1999. — Vol. 12. — No. 1. — P. 1–18.
- 4 Starr G.G. Lyric Generations: Poetry and the Novel in the Long Eighteenth Century / G.G. Starr. — JHU Press, 2015.
- 5 Malroux C. Translating Douglas Dunn into French, or how to steer between the prosaic and the lyrical / C. Malroux // Forum for Modern Language Studies. — Oxford University Press, 1997. — Vol. 33. — No. 1. — P. 21–26.
- 6 Тамарченко Н.Д. Теория литературы: [в 2 т.] учеб. пособие для студ. вузов / Н.Д. Тамарченко, В.И. Тюпа, С.Н. Бройтман; под ред. Н.Д. Тамарченко. — М.: Академия, 2004. — Т. 1. — 512 с.
- 7 Павловский А.И. О лирической прозе. О. Берггольц и В. Солоухин / А.И. Павловский // Время. Пафос. Стиль. — М.; Л., 1965. — С. 247–289.
- 8 Бальбууров Э.А. Поэтика лирической прозы (1960–1970-е годы) / Э.А. Бальбууров. — Новосибирск: Наука: Сиб. отд-ние, 1985. — 132 с.
- 9 Лирическое начало и его функции в художественном произведении: Межвузовский сборник научных трудов. — Владимир, 1989. — 186 с.
- 10 Қазақ әдебиеті: энциклопедия. — Алматы: Қазақстан даму институты, 1999. — 750 б.
- 11 Майтанов Б. Қазақ прозасындағы замандас бейнесі / Б. Майтанов. — Алматы: Ғылым, 1982. — 75 б.
- 12 Айтуғанова С. Прозадағы лиризм / С. Айтуғанова // Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. Филология сериясы. — 2010. — № 4 (34). — Б. 49–52.
- 13 Белинский В.Г. Разделение поэзии на роды и виды. Собр. соч. / В.Г. Белинский. — Москва: Художественная литература, 1978. — Т. 3. — 621 с.
- 14 Эльяшевич А.П. О лирическом начале в прозе / А.П. Эльяшевич // Звезда. — 1961. — № 8. — С. 193–196.
- 15 Исмакова А.С. Казахская художественная проза: Поэтика. Жанр. Стиль / А.С. Исмакова. — Алматы: Ғылым, 1998. — 94 с.
- 16 Қирабаев С. Екі томдық шығармалар жинағы: [2 томдық] / С. Қирабаев. — Алматы: Жазушы, 1992. — Т. 2. — 544 б.
- 17 Белая Г.А. Художественный мир современной прозы / Г.А. Белая. — Москва: Наука, 1983. — 191 с.

- 18 Әшімбаев С. Шындыққа сүйіспеншілік: Сын мақалалар, портреттер эссе / С. Әшімбаев. — Алматы: Жазушы, 1993. — 624 б.
- 19 Жарылғапов Ж. XX ғасыр соңындағы қазақ прозасындағы идеялық-эстетикалық мәселелері / Ж. Жарылғапов. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2003. — Б. 7.
- 20 Гинзбург Л. О лирике / Л. Гинзбург. — Ленинград: Советский писатель, 1974. — 409 с.
- 21 Айтуғанова С. Проза жанрының жаңа бағыттары және көркемдік ізденістер / С. Айтуғанова // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. Филология сериясы. — 2021. — № 1. — Б. 14–18.
- 22 Кәрібаева Б. Қазіргі қазақ лирикасы / Б. Кәрібаева. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 1993. — 312 б.
- 23 Гегель Г.В.Ф. Эстетика: монография: [в 2-х т.] / Г.В.Ф. Гегель. — М.: Наука, 1999. — Т. 2. — С. 603.
- 24 Липин С.А. Идейное единство и художественное многообразие советской прозы / С.А. Липин. — М.: Мысль, 1974. — С. 336.
- 25 Курочкина А.В. Поэтика лирической прозы Б. Зайцева: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А.В. Курочкина. — Самара, 2003. — 25 с.

М.С. Амангельдина, Ж.Ж. Жарылғапов, К.С. Калыбекова

Поэтика лирической прозы: жанрово-стилевые вопросы

В статье глубоко исследуются понятия лиризма в прозе и лирической прозы, рассматриваются научные взгляды на лирическую прозу писателя, методы и принципы ее создания. Вопросы обсуждаются на основе литературно-теоретических мнений отечественных и зарубежных ученых. Предлагаются мнения и выводы о эстетической роли лирики в прозе. Также рассматриваются исследования лирической прозы в казахской литературе. В общем, дается глубокое понимание термина «лирический герой» и его анализ. Обсуждаются мнения и взгляды ученых и исследователей. Упомянуто и исследуется множество лирических произведений. То есть обсуждаются жанровые особенности лирической прозы и ее традиционное место среди других жанров. В литературоведении существует несколько точек зрения на определение лирической прозы. Особенно к концу XX века лирический процесс в развитии казахской прозы по-разному трактуется учеными и критиками, а в произведениях литературоведов некоторые рассматривают и анализируют его не в смысле жанра, а как описание стиля, выражающего в прозе эмоциональные, волнующие душу явления. Всесторонне анализируются становление и развитие лирической прозы в казахской литературе, жанровые и стилистические особенности. Их учитывают все элементы, составляющие структуру и содержание лирической прозы, а также фактор структуры и предметности, способы организации, формы повествования. Период развития лирической прозы в казахской литературе связан с ее проявлением в творчестве многих писателей, продолжавших традицию Абая в начале XX века. В статье показана функция лирической поэзии в описании многих сцен, таких как чувство любви двух молодых людей, тяготы судьбы, душа героя, его радость и страдания, и проанализированы подобные произведения. Поскольку нет конкретного научного определения термина «лирическая проза», рассматривается мнение ученого. То есть в работах литературоведов она определяется не как жанр, а как стиль, выражающий эмоциональные и художественные явления в прозе. В связи с этим в некоторых статьях не указываются критерии лирической прозы в соответствии с её жанровой спецификой. Соответственно, многие лирические произведения отмечены и проанализированы учеными и исследователями, и их анализ, несомненно, трогателен и изучен.

Ключевые слова: проза, жанр, драматургия, направление, личность, стиль, лирика, лиризм.

M.S. Amangeldina, Zh.Zh. Zharylgapov, K.S. Kalybekova

Poetics of lyrical prose: genre and style issues

The article deeply explores the concepts of lyricism in prose and lyrical prose, examining scientific perspectives on the lyrical prose of the writer, as well as the methods and principles of its creation. The issues are discussed based on literary-theoretical viewpoints from both domestic and foreign scholars. Opinions and conclusions about the aesthetic role of lyricism in prose are proposed. The research on lyrical prose in Kazakh literature is also considered. Overall, a profound understanding of the term “lyrical hero” and its analysis is provided. The article discusses the opinions and views of scholars who have thoroughly researched this field. It analyzes the works of various researchers and scholars. Numerous lyrical works are mentioned and examined, emphasizing the genre characteristics of lyrical prose and its traditional place among other genres. Several approaches to defining lyrical prose in literary studies are presented. Especially since the end of the 20th century, the lyrical trend in the development of Kazakh prose has been interpreted differently by scholars and critics, and in the works of some literary critics, it is considered and analyzed not in a genre sense, but

as a stylistic characteristic expressing emotional, soul-stirring phenomena in prose. The formation and development of lyrical prose in Kazakh literature, its genre, and stylistic features are comprehensively analyzed. All elements that make up the and structure and content of lyrical prose, as well as their factors of formation and subjectivity, methods of organization and forms of narrative are considered. The period of the development of lyrical prose in Kazakh literature was associated with its manifestation in the works of many writers who continued the Abai tradition at the beginning of the 20th century. The article shows the function of lyrics in describing many scenes, such as the feeling of love between two young people and the hardships of fate, and the character's soul, joy and suffering, and analyzes such works. Since there is no specific scientific definition of the term "lyrical prose", the opinion of the scientist is considered. That is, in the works of literary critics, it is not defined in the sense of a genre, but as a style that expresses emotional and phenomena in prose. In this regard, some articles do not specify the criteria for lyrical prose in accordance with its genre characteristics. Accordingly, many lyrical works are mentioned and analyzed by scientists and researchers, which are clearly discussed and studied.

Keywords: prose, genre, drama, direction, personality, style, lyrics, lyricism.

References

- 1 Jarman, M. (2019). The Lirik in Verse and Prose. *The Hudson Review*, 72, 2, 343–351.
- 2 Parras, J.A. (1996). *Modern poetic prose: Lyricism, narrative, and the social implications of generic form*. Columbia University.
- 3 Starr, G.G. (1999). Rereading Prose Fiction: Lyric Convention in Aphra Behn and Eliza Haywood. *Eighteenth-Century Fiction*, 12, 1, 1–18.
- 4 Starr, G.G. (2015). *Lyric Generations: Poetry and the Novel in the Long Eighteenth Century*. JHU Press.
- 5 Malroux, C. (1997). Translating Douglas Dunn into French, or how to steer between the prosaic and the lyrical. *Forum for Modern Language Studies*, 33, 1, 21–26. Oxford University Press.
- 6 Tamarchenko, N.D., Tiupa, V.I., & Broitman, S.N. (2004). *Teoriia literatury* [Theory of literature]. (Vols. 1-2.; Vol. 1). Tamarchenko, N.D. (Ed.). Moscow: Akademia [in Russian].
- 7 Pavlovskii, A.I. (1965). O liricheskoi proze. O. Berggolts i V. Soloukhin [About lyrical prose. O. Berggolts and V. Soloukhin]. *Vremia. Pafos. Stil. — Time. Pathos. Style*, 247–289. Moscow; Leningrad [in Russian].
- 8 Balbuurov, E.A. (1985). *Poetika liricheskoi prozy (1960–1970-e gody)* [Poetics of lyrical prose (1960-1970s)]. Novosibirsk: Nauka: Sibirskoe otdelenie [in Russian].
- 9 *Liricheskoe nachalo i ego funktsii v khudozhestvennom proizvedenii* [Lyrical beginning and its functions in a work of art]. Vladimir [in Russian].
- 10 *Qazaq adebieti: entsiklopediia* [Kazakh literature: encyclopedia]. Almaty: Qazaqstan damu unstituty [in Kazakh].
- 11 Maitanov, B. (1982). *Qazaq prozasyndagy zamandas beinesi* [The image of a contemporary in Kazakh prose]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 12 Aituganova, S. (2010). Prozadagy lirizm [Lyricism in prose]. *Abai atyndagy Qazaq Ultyq Pedagogikalyq Universitetinin khabarshysy. Filologiya seriiasy — Abai Kazakh National Pedagogical University Bulletin. Philology series*, 4 (34), 49–52 [in Kazakh].
- 13 Belinskii, V.G. (1978). *Razdelenie poezii na rody i vidy. Sobranie sochinenii. T. 3* [Division of poetry into genres and types. Collected works. Vol. 3]. Moscow: Khudozhestvennaia literatura [in Russian].
- 14 Eliashevich, A.P. (1961). O liricheskome nachale v proze [About the lyrical beginning in prose]. *Zvezda*, 8, 193–196 [in Russian].
- 15 Ismakova, A.S. (1998). *Kazakhskaiia khudozhestvennaia proza: Poetika. Zhanr. Stil* [Kazakh artistic prose: Poetics. Genre. Style]. Almaty: Gylym [in Russian].
- 16 Kirabaev, S. (1992). *Eki tomdyq shygarmalar zhinagy* [Two-volume collection of works]. (Vols. 1-2.; Vol. 2). Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 17 Belaia, G.A. (1983). *Khudozhestvennyi mir sovremennoi prozy* [Artistic world of modern prose]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 18 Ashimbaev, S. (1993). *Shyndyqqa suispenshilik: Syn maqalalar, portretter esse* [Love for truth: Critical articles, portraits essay]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 19 Zharylgapov, Zh. (2003). *XX gasyr sonyndagy qazaq prozasyndagy ideialyq-estetikalyq maseleleri* [Ideological and aesthetic issues in Kazakh prose at the end of the 20th century]. Karaganda: Qaragandy memlekettik universitetinin baspasy [in Kazakh].
- 20 Ginzburg, L. (1974). *O lirike* [About lyrics]. Leningrad: Sovetskii pisatel [in Russian].
- 21 Aituganova, S. (2021). Proza zhanrynyn zhana bagyttary zhane korkemdik izdenister [New directions and artistic searches of the prose genre]. *Euraziia gumanitarlyq institutynyn khabarshysy. Filologiya seriiasy — Bulletin of the Eurasian Humanities Institute. Philology series*, 1, 14–18 [in Kazakh].

22 Karibaeva, B. (1993). *Qazirgi qazaq lirikasy* [Modern Kazakh lyrics]. Karaganda: Qaragandy memlekettik universitetinin baspasy [in Kazakh].

23 Gegel, G.V.F. (1999). *Estetika* [Aesthetics]. (Vols. 1-2.; Vol. 2). Moscow: Nauka [in Russian].

24 Lipin, S.A. (1974). *Ideinoe edinstvo i khudozhestvennoe mnogoobrazie sovetskoi prozy* [Ideological unity and artistic diversity of Soviet prose]. Moscow: Mysl [in Russian].

25 Kurochkina, A.V. (2003). Poetika liricheskoi prozy B. Zaitseva [Poetics of lyrical prose of B. Zaitsev]. *Extended abstract of candidates's thesis*. Samara [in Russian].

Information about the authors

Amangeldina, Mereke Sarsenbekovna (corresponding author) — Doctoral student, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: mereke_amangeldina@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8839-2613>

Zharylgapov, Zhansaya Zhangazievich — Doctor of Philological Sciences, Professor, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: zharylgapov_zhan@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2086-0457>

Kalybekova, Kalamkas Sagindikovna — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: kalam_09@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2441-8810>

А. Айдарқызы*, А.В. Танжарикова

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан;
(e-mail: ardak.kulzhaspai@gmail.com, alua1973@mail.ru)

Рақымжан Отарбаев шығармаларындағы «Жан» категориясының көркем антропологиялық бейнесі

Мақалада қазіргі қазақ прозасындағы «жан» категориясының көркем антропологиялық бейнесі Рақымжан Отарбаевтың әңгімелері негізінде қарастырылады. Зерттеу жұмысының өзектілігі — қазақ әдебиетіндегі адам жанының рухани тереңдігін, психологиялық астарын ұлттық дүниетаным тұрғысынан түсіндіру қажеттілігімен тығыз байланысты. Қазіргі заманда ұлттық болмысты сақтау мен рухани құндылықтарды жаңаша пайымдау мәселесі әдебиеттану ғылымының басты міндеттерінің біріне айналып отыр. Осы ретте адам жанына үңілу, оның ішкі әлемін көркемдік құралдар арқылы бейнелеу — отандық прозаның өзекті ізденіс бағытына айналған. Мақалада «жан» ұғымының көркем прозадағы берілу формалары мен мағыналық қабаттары сараланып, авторлық идея мен философиялық тұжырымдар арасындағы өзара байланыс анықталады. Зерттеу барысында Р. Отарбаев шығармашылық әдісінде романтизм, реализм, натурализм, символизм элементтері ұштасып, көркемдік-эстетикалық тұтастық қалыптасады. Оның прозасы ұлттық руханияттың терең қатпарларын ашуға бағытталған және әрбір кейіпкер — адам мен қоғам, адам мен уақыт, адам мен сенім арасындағы байланыстың символдық өкілі ретінде көрінеді. Мақалада «Жасырынбақ», «Американың ұлттық байлығы», «Аспандағы ақ көбелектер», «Торшақыз бен тотықұс», «Токтышақ», «Алтын» атты әңгімелер талданып, олардың көркемдік құрылымында «жан» категориясының түрлі қырынан көрініс табуы зерделенеді. Әр шығармадағы кейіпкер — рухани күйзеліс, ішкі арпалыс, жалғыздық, үмітсіздік сынды өмірлік түйткілдердің адами бейнедегі көрінісі. Сонымен қатар мақалада жазушының кейіпкерлері арқылы қоғамдағы әлеуметтік әділетсіздік, адамгершілік құндылықтардың дағдарысы, ұлттық дүниетаным мен рухани ізденіс сынды мәселелер де қатар бейнеленген. Отарбаев шығармаларында қарапайым адамдардың тағдыры, күнкөріс күресі, махаббат пен жалғыздық, шынайылық пен екіжүзділік, еркіндік пен бағыныштылық секілді мәңгілік тақырыптар ұлттық дүниетаныммен байланысты өрбиді. Әр кейіпкердің жан әлемі — тұтас қоғамның, замана тынысының айнасы. Жазушы адамның жан жарасы мен ар-намысының, үміті мен түңілісінің көркем көрінісін замана шындығымен сабақтастыра бейнелеп, оқырманды ойға қалдырады. Жүргізілген зерттеу нәтижесінде қазақ прозасындағы «жан» концептісі тек психологиялық немесе поэтикалық элемент ретінде ғана емес, сонымен қатар ұлттық сананың, тарихи естіліктің, рухани құндылықтардың көркем формасы ретінде қалыптасқаны дәлелденді. Мақалада Р. Отарбаевтың көркемдік тәсілдері мен идеялық ұстанымдарының қазақ әдебиетінде «жан» категориясын түсінудегі маңыздылығы айқын көрсетіледі. Автор ұсынған тұжырымдар ұлттық әдебиеттануға жаңа әдіснамалық бағдар ұсынып, көркем антропология саласына тың үлес қосады.

Кілт сөздер: көркем антропология, жан категориясы, Рақымжан Отарбаев, әңгімелер, ұлттық мінез, көркемдік әлем, қазақ әдебиеті.

Кіріспе

Антропология — адам табиғатын, оның болмысын, мәдени-тарихи дамуын зерттейтін кең ауқымды ғылым саласы [1]. XX ғасырдан бастап бұл ұғымның мазмұны кеңейіп, философиялық антропология, діни антропология, көркем антропология сияқты бірнеше бағытта өрістеді. Солардың ішінде көркем антропология әдебиеттану ғылымында ерекше маңызға ие [2]. Бұл бағыт көркем шығармадағы адам бейнесін мәдени, тарихи, онтологиялық және дүниетанымдық тұрғыда қарастырады. Яғни, көркем антропология — адамның ішкі жан дүниесін әдеби мәтін арқылы ұғынуға мүмкіндік беретін терең талдау алаңы [3]. Көркем антропология адамды тек кейіпкер ретінде емес, тұтас бір дәуірдің рухани өкілі, белгілі бір қоғамның идеологиялық, мәдени және дүниетанымдық айнасы ретінде қабылдайды [4-5]. Адам бейнесі арқылы ұлттық болмыс, уақыт тынысы, тарихи сана, рух пен жанның күресі көрініс табады. Әдебиеттегі адам бейнесінің осы күрделі табиғатын ашуда «жан» категориясы ерекше орын алады [6].

* Хат-хабар үшін автор. e-mail: ardak.kulzhaspai@gmail.com

Қазақ дүниетанымында «жан» ұғымы терең мағыналы, көп қабатты құбылыс ретінде қалыптасқан. Жан — тек физиологиялық өмір нышаны ғана емес, рухани тұтастықтың, ар-ожданның, ішкі дауыс пен тіршілік мағынасының көрінісі [7]. XIX ғасырдың ортасына дейінгі «жан» тек философиялық және теологиялық бағыттың тақырыбы ғана емес, сонымен бірге психологияның және әдебиеттің де зерттеу пәні болып қалыптасты [8]. Жан — адамның психикасы мен ішкі әлеміне тарихи өзгеретін көзқарастарды білдіретін ұғым. Классикалық әдебиетте де, қазіргі прозада да жан — адамның адамдығын айқындайтын басты өлшем. «Жан» ұғымы арқылы жазушы кейіпкердің ішкі қақтығысын, қоғаммен қарым-қатынасын, рухани болмысын ашып береді [9]. Бұл — көркем антропологияның негізгі өзегі.

Осы тұрғыдан алғанда, Рақымжан Отарбаевтың прозасы — қазақ әдебиетіндегі адам мәселесін терең қозғайтын көркем антропологиялық кеңістік. Жазушы шығармаларында адам — тек оқиғаның қатысушысы ғана емес, жанымен өмір сүріп, жанымен күйіп-жанатын тірі болмыс [10]. Оның әңгімелеріндегі кейіпкерлер — рухани азап шегуші, қоғаммен үйлесе алмай, өзінің ішкі әлемімен бетпе-бет қалған жандар. Бұл кейіпкерлер арқылы жазушы адам жанының шексіз иірімдерін, рухани сын сәттерін, тіршілік пен ар-ұждан арасындағы күресті көркем тілмен шебер өрнектейді. Рақымжан Отарбаев прозасындағы «жан» ұғымының көркемдік сипаты өзіндік даралығымен ерекшеленеді. Жазушы дәстүрлі поэтикалық немесе философиялық метафораларға жүгінбей-ақ, «жан» ұғымын шынайы өмір болмысымен байланыстыра бейнелейді [11]. Оның шығармаларында жан — кейіпкердің ішкі әлемімен қатар, сыртқы келбеті, мінез-құлқы, қоғамдағы орны мен рухани болмысын сипаттайтын кең мағыналы көркем ұғымға айналады. Жан арқылы кейіпкердің көңіл күйіндегі тербелістер, сезім ауысымдары мен ішкі күйзелістері нәзік те шынайы ашылады.

Р. Отарбаев кейіпкерлері — тағдыр салмағын арқалаған ғана емес, жан дүниесінің арпалысында жүрген, рухани қыспақтағы адамдар [12]. Жазушы оларды суреттегенде көркем тіл мен терең психологиялық түйсікті шебер ұштастырады. Бұл — «жан» ұғымын автордың тек бейнелеу құралы ғана емес, адам болмысын танудың, оны сезім мен сана тұтастығында бейнелеудің басты тетігі ретінде қарастыратынын дәлелдейді. Жазушының тіл өрнегінде метафоралар кейіпкерді немесе әлеуметтік жағдайды тура сипаттаудан гөрі, олардың мәнін, ішкі әлемін, санадағы жасырын күйзелістерін бейнелеудің тәсіліне айналады [13]. Бұл тәсіл Отарбаевқа тарихи және әлеуметтік шындықты ашық сынаудан бойын аулақ ұстай отырып, сол заманның рухын, адам жанындағы дертті толық әрі астарлы түрде жеткізуге мүмкіндік береді. Оның көркем тілі — адам жанының күрделі иірімдерін, ұлттық болмыстың терең қабаттарын сипаттауға арналған қуатты құрал [14].

Көрнекті жазушы Әбдіжәміл Нұрпейісов Рақымжан Отарбаев шығармашылығын жоғары бағалап, оны ХХІ ғасырдағы «қазақтың Чеховы» деп атаған. Өз пікірінде ол: «Рақымжан — өте шебер, өте ойлы және жаны сұлу жазушы. Ол ең алдымен әрі ұшқыр, әрі асқан шеберлікті, парасатты суреткерлікті талап ететін әңгіме жанрының асқан ұстасы» [15], – деп атап өтеді. Бұл баға — жазушының адам жанын психологиялық және көркемдік дәлдікпен суреттей білгенін айғақтайды. Зерттеуші С. Байхонов Рақымжан Отарбаевтың бірнеше әңгімесін саралай келе, жазушы туындыларындағы терең әлеуметтік-психологиялық астарларға назар аударады [16]. Ол жазушы кейіпкерлерінің жан әлемі балалықтан тамыр тартқан психологиялық ұстанымдармен астасып жататынын атап өтеді. Жазушы әңгімелерінде рухани жаралы, жан күйзелісіне ұшыраған кейіпкерлерді жиі суреттейді.

А. Қадыралиева Рақымжан Отарбаев дәстүрлі тартыс формаларын жаңаша ұғынып, аян беру, елес көру, рухпен тілдесу сынды мифтік-символдық тәсілдерді қазіргі заман мәселелерімен байланыстыра білгенін ерекше атап өтеді [17]. Автор елес кейіпкер мен рухани байланыс арқылы адамның жан әлеміндегі арпалысты, түңілу мен үміт арасындағы шекаралық күйді берудің сәтті үлгісін ұсынады деп пайымдайды. Осы орайда Махамбет рухының антрополог Ноэль мен қала әкімі Имашқа ғана аян беруі — рухтың кімге көрінетіні, кіммен сөйлесетіні тек рухани биігі бар жандарды таңдайтынын білдіреді. Бұл тәсіл кейіпкерлердің ішкі жан әлеміне терең үңілуге, олардың сана деңгейін, рухани толысуын бейнелеуге мүмкіндік береді.

П.М. Адиева өзінің «Рақымжан Отарбаев шығармашылығын орта мектепте оқыту» атты мақаласында жазушының көркемдік тілінің ықшам, өткір, шынайы сипатымен ерекшеленетінін атап өтеді [18]. Ол Отарбаев шығармаларындағы сөз қолданыстың терең психологиялық және эстетикалық салмағына назар аудара отырып, бұл туындыларды мектеп бағдарламасына енгізу — жас ұрпақты тәрбиелеудің, рухани байытудың, ана тілінің көркемдігін сезіндірудің бірден-бір жолы екенін дәлелдейді. Ө. Оралбайұлы «Тіл биігіне ту тіккен» мақаласында «Рақымжанның қазақ прозасындағы

қолтаңбасы — айшықты, өзгеге ұқсамайтын қолтаңба. Оның шағын әңгімелерінің өзі үлкен әдеби жанрдың жүгін көтеріп, әлеуметтік-тұрмыстық, адамгершілік-имандылық, азаматтық-салауаттылық мәселелерін тереңнен қозғап, оқырманның көңіл пердесін ашып, қарапайым өмірдің аса күрделі тұстарын танытып, ойлантып, кейде опындырып отыратын [19]. Осы аталған зерттеулер мен тұжырымдар негізінде Рақымжан Отарбаев шығармашылығын көркем антропология тұрғысынан қарастыру — бүгінгі әдебиеттанудағы өзекті бағыттардың бірі. Жазушы туындыларындағы «жан» ұғымы адам болмысының рухани тереңдігін, ішкі арпалысын, қоғамдық өзгерістер мен тарихи сілкіністерге қатысты тұлғалық ұстанымды айқындайтын негізгі категорияға айналады. Сондықтан да бұл мақалада жазушы прозасындағы «жан» категориясының көркем антропологиялық бейнесін талдау арқылы, қазақ әдебиетіндегі адам ұғымының көркемдік-философиялық мазмұнын тереңірек ашу көзделеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақалада Рақымжан Отарбаев прозасындағы «жан» категориясының көркем антропологиялық бейнесін анықтау мақсатында бірқатар таңдаулы әңгімесі негізге алынды. Атап айтқанда, жазушының «Американың ұлттық байлығы», «Аспандағы ақ көбелектер», «Жасырынбақ», «Алтын», «Тоқтышак», «Торшақыз бен тотықұс» атты әңгімелері зерттеу материалы ретінде алынды. Зерттеу барысында әдеби-теориялық талдау, сипаттамалы-салыстырмалы әдіс, философиялық және антропологиялық түсіндіру тәсілдері қолданылды. Сонымен қатар кейіпкерлердің жан дүниесін ашуда мәтін ішілік көркемдік құралдар мен авторлық интонацияға мән берілді. Әңгімелердегі кейіпкерлердің іс-әрекеті, ішкі монологтары, күйзелістері мен ой ағымдары арқылы «жан» ұғымы сараланды. Зерттеу барысында Рақымжан Отарбаевтың шығармалары тек көркем туынды ретінде ғана емес, адам болмысының айнасы, рухани дағдарыс пен үміт, күйреу мен қайта түлеу үдерісінің символдық бейнесі ретінде қарастырылады. Мақалада аталған әңгімелердегі кейіпкерлер арқылы адам жанындағы күйзеліс, жалғыздық, үмітсіздік, ар-ожданмен күрес және адамгершілік құндылықтарға деген ішкі сұраныс көркемдік-антропологиялық тұрғыдан жүйелі түрде талданады.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ әдебиетінде адамның ішкі жан әлемін, рухани тереңдігін көркем бейнелеу — ежелден жалғасып келе жатқан басты дәстүрдің бірі. Қазіргі әдебиетте бұл үрдіс антропологиялық әдіснама арқылы жаңаша сипат алып отыр. Әдебиеттегі көркем антропология — адам болмысын, оның жан күйін, қоғаммен байланысын, рухани және психологиялық қақтығыстарын көркем мәтін арқылы тануға мүмкіндік береді. Бұл бағытта Рақымжан Отарбаевтың прозасы ерекше назар аударуға лайық. Оның әңгімелеріндегі кейіпкерлер — ішкі әлемінде арпалысқа түскен, жаны жаралы, рухани теперіш көрген жандар. Осы кейіпкерлер арқылы жазушы ұлттық болмыстың, тарихи естіліктің, адамгершілік дағдарыстың өзекті мәселелерін көтереді. Әсіресе, «жан» категориясы оның туындыларында көркемдікпен өріліп, терең философиялық-антропологиялық мағынаға ие болады.

Рақымжан Отарбаевтың «Жасырынбақ» атты әңгімесі — жазушының көркем антропология тұрғысынан ерекше мәнге ие туындыларының бірі [20]. Алғашқы оқығанда шығарма жекешелендіру дәуіріндегі әлеуметтік теңсіздік пен «банкрот» тақырыбына арналғандай көрінеді. Алайда әңгімені тереңірек зерделегенде, бұл туындыда қарапайым халық пен билік өкілдері арасындағы ажырап кеткен рухани шекара, ішкі қарама-қайшылық, әлеуметтік-этикалық деградация суреттелетіні анық байқалады. Мұндағы кейіпкер — «жан» категориясының күрделі бейнесі. Ол сырттай қызметі мен әлеуметтік рөліне қарамастан, ішкі рухани бос кеңістікте өмір сүреді. Жастықтағы «жасырынбақ» ойыны оның бүкіл өмірлік ұстанымына айналып, шынайылықтан, қоғаммен ашық диалогтан бас тартуына себеп болады. Бұл — жанның қоғамнан жасырынып, өзіндік шындықпен өмір сүруі, ал мұндай бейне қазіргі қоғамның да рухани дағдарысын бейнелейді. Шығармада кейіпкердің нақты есімі берілмейді. Бұл — типтік образ екенін білдіреді. Ол — рухсыз жүйенің тудырған, жанын ойын мен билікке айырбастаған адамның бейнесі. Автор бұл арқылы тек бір тұлғаны емес, тұтас әлеуметтік топтың рухани келбетін сипаттайды. Жасырынбақ ойыны өмірлік стратегияға айналғанда, адам жанынан ажырап, тірі тән, бірақ өлі рух иесіне айналады. Жазушы бұл кейіпкер арқылы жан мен арсыздық, билік пен түйсік арасындағы қақтығысты өте нәзік бейнелейді. Әңгімедегі басты ой — жанын қоғамға емес, мансап пен жүйеге арнаған адамның ішкі күйреуі. Бұл — көркем антропологиядағы «жан» ұғымының дағдарысқа түсуін көрсететін көркемдік шешім.

Мәтіннің алғашқы сөйлемдерінен бастап-ақ оқырман кейіпкердің сана күйзелісіне, ішкі күйінің теперішіне куә болады: *«Ертелі-кеш қос қолын қайырып әкеліп құйрықтың үстіне салып, ерсілі-қарсылы сенделеді де кетеді»* деген жолдар — жан дүниесі жадап, тіршілік иірімінде бағытсыз қалған адамның сыртқы формасын ғана емес, ішкі мазмұнын да аңғартады. Кейіпкер кеңседе қамалып, сырттағы халықтан, ел үні мен жан дауысынан қашып, *«жұмсақ креслосында»* шөгіп жатқанда, оның бойындағы жансыздану процесі анық көрініс табады.

Сырттағы халықтың шынайы жанайқайы мен оның кабинетіндегі *«жым-жырт»* тыныштық — рух пен тәннің арасындағы шекараны білдіреді. Бұл — адамның жанын жоғалту, жансыз болмысқа айналу сәті. Қоғам да, халық та басынан бақайшағына дейін от пен ашуға оранып, зейнетақы, әділет, нан сұрап жатқанда, ол *«қаптаған елдің айқайын естіртпейтін аспап»* әкеліп, өзін халықтан бөліп тастағысы келеді. Бұл жанның рухани оқшаулануын, жансыз денеге айналған биліктің символын көрсетеді. *«Көкке ұшты десең, терезе анау, жерге сіңді десең, емен паркетті еден мынау»* — кейіпкердің жоғалуы көркем шешім ретінде өте терең философиялық мағынаға ие. Басты кейіпкер шынайы әлемнен, ел алдындағы жауапкершіліктен қашып, қайтадан балалық шаққа — жасырынбақ ойынына оралады. Шкаф ішіне тығылып, *«Мен жасырынбақ ойнап жүрмін»* деуі — жан әлемінің тоқтағанын, өсіп-жетілмегенін, психологиялық және рухани регрессияны білдіреді.

Жазушы бұл әңгіме арқылы адамның жанын жоғалту — қоғамның күйреуінің басы екенін жеткізеді. Бала күнінде табылмайтын сары бала — бүгін ел алдында жауап беруден, шындықтан тығылып отырған билік иесі. Ол — жансыз биліктің көркем прототипі. Жансыз билік — жансыз қоғамның алғышарты.

Рахымжан Отарбаевтың *«Американың ұлттық байлығы»* атты әңгімесі — адамның ішкі әлеміндегі күйзеліс пен рухани дағдарысты терең философиялық әрі психологиялық деңгейде суреттейтін көркем шығарма [21]. Бұл туындыда жазушы жаһандану дәуіріндегі ұлт пен рух, қарапайым қазақтың жан дүниесіндегі үрей мен күйінішті шеберлікпен өрнектейді. Кейіпкер Қапар — қазақ даласында шибөрі аулап күн көріп жүрген аңшы. Бірақ сол аңшылықтың өзі енді оның басына қауіп төндірген, себебі Америка үшін шибөрі — «ұлттық байлық».

Әңгіме Қапар мен Жетес арасындағы диалогтан басталады. Жетестің сөзі арқылы Қапар әлемдік саясаттың, ақпараттың және *«ұлттық құндылық»* ұғымының жаңа деңгейіне тап болады. Қапар аңшылық кәсібінен емес, өзін жай ғана жойылып бара жатқан халықтың бір өкілі ретінде сезінуден қорқады. Қорқыныш оның санасын меңдеп, жан күйзелісіне алып келеді. Бұл күйзеліс оның ата-бабасының суретіне қарап, өткен өмірді еске түсіруінен де көрінеді. Ол елге, дәстүрге, болмысқа деген сағынышпен жаны жараланып отыр.

Ғалым Г. Ниетқалиева бұл шығармаға берген талдауында: *«Жазушы адам жанын қорғауды негізгі тақырып етіп алған. Қазіргі заманның келмеске кеткен құндылықтары, ата-баба дәстүрі, адалдық — бәрі де артта қалған шалмен бірге жоғалып бара жатыр»,* – деп тұжырымдайды [22]. Бұл ой Қапардың аңшылық тіршілігінің мәнсізденіп, рухани дағдарысқа ұласуымен тікелей байланысты. Жетес шибөрінің халықаралық қорғауда екенін айтқанда, Қапардың сана күйреуі басталады. Бұл — оның ішкі дүниесінің бұрынғы қарапайым сенімдерге арқа сүйей алмайтынын, енді шындықтың басқа кеңістігіне өткенін сезінген сәт.

Қапардың ішкі күйзелісі Жетес атты танысының келуімен күшейе түседі. Жетес Американың шибөрінің ұлттық байлық ретінде қорғауға алғанын, енді бұл аңды ату қылмысқа парапар екенін айтады. Осы сәттен бастап Қапардың санасын үрей, сенімсіздік, қорқыныш билей бастайды. Қалың жыныста өріп жүрген шибөрінің екеуін атып алғанын Америка космостан көріп отырғанына сенгісі келмесе де, Астанада жүрген балдызының «шетелдіктерге мақтанып көрсеткен қызыл жағалы тон» туралы сөзінен кейін ол ішкі күйзелісін жасыра алмайды. Әңгімеде: *«Жаны қысылып жалма-жан айдау жолға қараған»* деген жолдар оның ішкі толқынысын, тағатсыздана күтуін, рухани қолдауға зәру екенін дәл сипаттайды.

Қапардың аңшылық кәсібі күнкөріс қамынан асып, жанның ішкі тынысын жеткізетін алаңға айналған. Ол үшін әр аң — тек олжа емес, сонымен бірге адам мен табиғаттың арасындағы тылсым байланыс. Әкесінен мирас болған мылтықты Қапар әулие бұйымдай күтіп ұстайды. Сол қаруға қарап отырып, аңшылықтың өзі үшін жәй кәсіп емес, әке рухымен, ұлттың өткенімен жалғасатын қасиетті салт екенін сезінеді. Бұл сезім оның жан дүниесін көркем антропология тұрғысынан ашуға мүмкіндік береді.

Алайда Жетес атты «білгіш» шынжау сарының айтқан сөздері Қапарды рухани күйзеліске түсіреді. Осы сәттен бастап Қапардың ішкі әлемінде сенімсіздік, қорқыныш, тіпті кінә мен күйініш

сезімі орын алады. Ол өз ісіне күмәндана бастайды: «*Шибөрі Американың ұлттық байлығы болса, мен кіммін? Қазақстанның өгеймін бе?*» деген ішкі толғанысы арқылы кейіпкер жанын әлемдік саясат пен ұлт болмысы арасындағы ширыққан сұрақтарға байлайды.

Жетес әңгіме барысында Американың жан-жануарды, тіпті шегірткені де «*ұлттық байлық*» ретінде сақтайтынын айтып, шибөрінің де солар қатарында екенін дәлелдегісі келеді. Осы пікірлер Қапарды психологиялық арпалысқа салады. Оның ішкі даусы «*Тәуелсіз елдің даласына шибөрі қалай келіп жүр?*» деп күмәнданады, бірақ өз уәжін дәлелдей алмай қиналады. Жетестің «*космостан көріп отыр*» деген сөздері аңшыны қатты үрейлендіреді. Бұрын аңды атқанда тайсалмайтын Қапар енді мылтығына қарауға да бата алмайды.

Әңгіме соңында жазушы: «*Өз елінде өзін қорғайтын пенде таба алмаған қыр қазағының көзінен екі тамшы жас төгілді*», – деп трагедиялық түйін жасайды. Бұл жас — жай эмоция емес, адамның өз туған жерінде рухани жалғыз қалуының белгісі. Бұл — адам жанының ауыр күйзелісінің, үміттің үзілуінің көркем көрінісі.

Рақымжан Отарбаев көркем метафораны көп қолданбайды, бірақ әр кейіпкердің ішкі жан дүниесі — психологиялық процестер, санадағы дағдарыс пен шешімсіздік арқылы шынайы ашылады. Жазушы өз кейіпкерлерінің жан әлемін баяндаумен емес, олардың әрекеті мен үнсіз ойлары, ішкі толғаныстары арқылы береді.

Қазіргі қазақ прозасында әйел образы бұрынғы салттық, отбасылық, аналық рөл шеңберінен шығып, тұлғалық дағдарыс пен рухани жалғыздық мәселесіне қарай ойысқан. Осы үрдістің көркемдік тұрғыда жарқын мысалы — Рақымжан Отарбаевтың «Торшақыз бен тотықұс» әңгімесі [23]. Шығармада урбанизация салдары, әлеуметтік шеттетілу, әйелдің жан дүниесіндегі құлдырау — барлығы Торшақыз бейнесі арқылы өріледі.

Торшақыз — жалғыздық құрсауында қалған, бақытты болуға лайық болғанымен, қоғамнан өз орнын таба алмаған әйел. Жазушы осы бейне арқылы қазіргі қалалық, оқыған, еркін, бірақ рухани тұрғыда үзіліп қалған әйелдердің жиынтық образы мен арман-мұратын көрсетеді. Оның өмір жолы — күрделі. Өзіне сеніп тапсырылған ғылыми, кәсіби мақсаттардан бөлек, ол әйелдік бақытты, шынайы махаббатты аңсаған. Бірақ бәрі жалған болып шықты. Академик Айсаринге тоқал болу арқылы өмірінің мәнін тапқысы келген Торшақыз — қоғам шетіне ысырылып қалған, енді жанын тіршілікпен емес, ар-намыспен, өткенмен, елеспен жұбататын бейне.

Автор әңгімені ерекше тәсілмен өрбітеді: үйде жүрген жалғыз әйел мен оның жанындағы тордағы тотықұс. Тотықұс — Торшақыздың ішкі үнін тыңдайтын, үн қатпайтын, бірақ үнсіз де болса рухани тірек болып отырған символ. Бұл — батыс қалаларындағы жалғыз адамдардың үй жануары арқылы жан дүниесін жұбататын феноменінің ұлттық көркем әдебиеттегі көрінісі. Мұндай тәсіл алғашында бейкүнә көрінгенімен, тереңінде шеттету, жалғыздық, тірі адамның рухани өлімі жатқанын аңғартады. Бұл символ арқылы Отарбаев қоғамда жалғыз қалған әйелдерге тек «жағдай жасалды» деп айту жеткіліксіз екенін көрсетеді.

Зерттеуші Гүлнар Балтабаева да осы идеяны қуаттап: «Торшақыз бен тотықұс» әңгімесінде өзгеше тағдыр тордағы тотықұстың атымен беріледі... Бұл жалғыздықтың шектен шығуы. Қалалықтардың төрт қабырғаға қамалып, елеспен өмір сүруі, қазақтың оқу оқыған қызының көбіне дұрыс семья құра алмай қалуы тақырып етіп алынған...», – дейді.

Торшақыздың жағдайы — бүгінгі интеллектуалды қазақ әйелінің трагедиясы. Ол қоғамға қажетті, білімді, еңбекқор. Бірақ ол өзінің әйелдік болмысы арқылы махаббатты, қорғауды, сүйіспеншілікті аңсайды. Қоғам оған мансап берді, бірақ жүрек тыныштығын бере алмады. Ол өзінің шынайы жары ретінде Айсаринге сенді, бірақ шындық басқаша болып шықты: Айсарин оған тоқалдық ұсынды, бір сәттік тыныштық, аз уақыттық жұбаныш болды. Осы жалған тұрақтылықтың орнын жазушы күллі символикамен — зират, ескерткіш, бақталастық, екінші мазар салу сынды метафоралармен бейнелейді.

Әңгімедегі жан категориясы — басты тірек. Торшақыздың барлық әрекеті — жан арпалысының көрінісі. Әйел — тек тіршілік иесі емес, ол сезіммен өмір сүреді. Оның бақталас бәйбішемен зиратқа дейін күресі — бұл сыртқы тартыс емес, ішкі жан арпалысы. Ол өзін дәлелдегісі келеді. Өзіне, өміріне, ішкі бостығына, көлеңкелі өткеніне, иелене алмаған махаббатқа жауап іздейді. Айсариннің бейіті — махаббаттың символы емес, жалғыздық пен алданған үміттің бейнесі.

Әңгіме басындағы: «*Таңның қызыл арайы еркін тарап, күн Көктөбеге тырмысып қалса да, Торшақыздың төсектен тұрғысы жоқ*» деген сөйлем кейіпкердің ішкі әлемінде болып жатқан күйзелістің, өмірге құлшыныстың жойылып, жан күйінің құлдырап кеткенін білдіреді.

«Қаланың тау беткейінде орналасқан екі бөлмелі жиһазды пәтерде қартайып қалған мылжың тотықұстан өзге басыңды сүйер, сеніп сыр айтар тірі пенде болса ше?». Бұл сөйлем Торшақыздың тірі пендеден үмітін үзген, жалғыздықтың шырмауына шырмалған жан екенін көрсетеді. Қоғамнан, адамдардан ажырап, жалғыз құспен күн кешіп отырған кейіпкер жалғыздықтың ең шегінде тұр. Бұл жердегі тордағы тотықұс — жалғыздықтың символы, бос үй мен бос көңілдің айғағы.

«Бір әумесер ақын мінбеге жармасып тұрып: “Жер тартатын секілді...” — деп күңіреніп өлең оқитын. Тап сол!» — Торшақыздың тіршіліктен түңілгенін білдіретін деталь. Ол өзін тірі адам емес, өлімге тартылған жан ретінде сезінеді. Мұнда өмірдің мәнсізденуі, ішкі күйзелістің шегіне жетуі, адамның жан дүниесінің босап, үміттен айрылғанын байқаймыз.

«Бәрі осы жалғыздың жолында садақа», — деген. Көз шарасына сыймай мөлтілдеп жас тұрды. Көрдемше туған ұлын алдына алып әлдилеп отырған кәрі әкені көрген сайын жас келіншектің бойын беймәлім бір ыстық бу шарнып өтетін». Бұл үзіндіде Торшақыздың Айсаринге деген сүйіспеншілігі, үміті мен арманы сипатталады. Ұлы арқылы өмірдің жалғасын тапқан ол, іштей өзін толыққанды ана, жар ретінде сезінгісі келеді. Бірақ осы сезім қоғамнан, заңнан, ресми жүйеден қолдау таппай, рухани күйреуге ұшырайды.

«Жалма-жан жағы сембейтін тотықұсына қараған, қаннен-қаперсіз құйрығы шошаң қағып, тесік тамағының қамын ойлап кеткен». Бұл тұста тотықұс адамды түсінбейтін, тек тірі организм ретінде сипатталады. Ол — ішкі сезімге ортақтаса алмайтын, үнсіз жалғыздықтың тағы бір белгісі. Ал Торшақыз — жанымен сезінетін тіршілік иесі. Осы айырмашылық оның адамдар арасындағы орнын, жалғыздығын тереңірек сезіндіреді.

Әңгіме оқырманды еріксіз ойға жетелейді: қоғамдағы жоғары білікті, мәдениеті қалыптасқан әйелдердің ішкі күйзелісі неге жиілеп кетті? Олардың өмірінің мәні не? Олар кім үшін күреседі? Бұл сұрақтарға жауап Торшақыз бейнесі арқылы беріледі.

Сонымен қатар бұл шығармада қазіргі заман әйелінің рухани трагедиясы ғана емес, бүкіл қоғамдағы адами қарым-қатынастың жұтаңдауы, жекешеленуі, эмоциялық түңілулердің жиілеуі сияқты терең әлеуметтік процестер де сипатталады. Кейіпкердің жан әлеміндегі зіл, үнсіздік, оқшау болмысы — бұл бүкіл қоғамның дерті. Жазушы бұл дертті мысқылмен, ауыр ирониямен емес, ауыр тыныспен жеткізеді. Оның үні — әйелдің, жалғыз адамның, тірі пенденің үнсіз сыбыры.

Осылайша, «Торшақыз бен тотықұс» — жан жарасы туралы, әйелдің тұлғалық трагедиясы туралы шығарма ғана емес, қазіргі қазақ қоғамындағы ең үлкен құндылық — жан туралы, өмір сүрудің шынайы мағынасы туралы терең философиялық туынды. Жазушы адам өмірінің мәнін, әйелдің ішкі әлемін, рухани мүжілуді терең пайымдай отырып, жан құндылығын ең басты категория ретінде алға тартады.

Рахымжан Отарбаевтың «Аспандағы ақ көбелектер» атты әңгімесі — махаббат, ар-ождан, материалдық мүдде, рухани жалғыздық сияқты өзекті тақырыптарды бір арнаға тоғыстырған көркемдік тұрғыда салмақты шығарма. Әңгіменің орталық кейіпкерлері — жас саудагер жігіт Дәурен мен оның сүйгені, арманшыл әрі нәзік болмысты Әлима [24]. Шығармада екеуінің арасындағы алғашқы таза, шынайы сезім біртіндеп рухани құндылық пен материалдық мүдде қақтығысының құрбанына айналады. Автор осы махаббат трагедиясы арқылы қазіргі заман жастарының рухани күйзелісі, адамгершілік құндылықтардан алыстауы туралы өткір мәселе көтереді.

Әңгіменің мазмұн желісі өмір шындығынан алынған. Әлима мен Дәурен арасындағы қарым-қатынас — қазіргі қоғамдағы талай жұптың тағдырына ұқсас. Әлима — нәзік, арманшыл, адал сүйген жан. Оның Дәуренге деген махаббаты, сенімі шынайы. Ал Дәурен — екіұдай күйдегі кейіпкер. Ол махаббат пен арманның емес, мансап пен байлықтың соңынан ерген адам. Автор оның шешімін бірден сынамайды, керісінше, сол шешім арқылы қоғамдағы белгілі бір құбылысты көрсетеді: рухани бос кеңістік, жауапкершіліктен жалтару, материалдық мүддені биік қою.

Әңгімеде Сырғалым бейнесі — байлық пен билікке оңай жету жолын ұсынушы тип. Оның әкесі базардың иесі болған соң, ол еш кедергісіз қалағанына қол жеткізеді. Сырғалым мен оның әкесінің қатысуы арқылы автор билік пен ақшаға ие адамдардың өзгелердің тағдырына ойсыз араласуын, қарапайым жандардың өміріне нұқсан келтіруін шынайы әрі ащы түрде бейнелейді. Олар — рухани құндылықты емес, сыртқы пішінді, сән-салтанатты ғана бағалайтын орта өкілдері.

Дәуреннің тандауы — ішкі жан қайшылығының айғағы. Ол бастапқыда анасының үмітін, Әлиманың махаббатын арқалап жүргенімен, бұл міндетті ауырсына бастайды. Ол үшін сезім емес, тыныш өмір, жақсы табыс, жайлы жағдай маңызды болып кетеді. Осы сәттен бастап кейіпкердің жан

дүниесіндегі өзгерістер байқала бастайды. Жазушы бұл өзгерісті нақты іс-әрекет арқылы емес, символикалық деталь — ақ көбелектер арқылы шебер жеткізеді.

Жазушы әңгіме басында-ақ: *«Тағы да ақ көбелектердің соңынан қуып діңкелеп, аңқасы кеуіп ояңған»* деп бастайды. Бұл сөйлем кейіпкердің бейсаналық жан қиналысын, үнемі ар алдындағы мазасыздануын, рухани жүдеуін бейнелейді. Көбелекті қуып шаршау — аңсаған рухани тазалыққа жете алмай, оны өмірдің шуылы мен жалған жылтырының арасында жоғалтып алған жанның ішкі халін білдіреді.

Кейіпкердің анасына деген сағынышы, сауданың шулы базарынан соң Жарбайға барып тыныс алу сәттері, әсіресе мына жолдарда айқын көрінеді: *«Қайтарда: «Құлыным-ау», – деп қасқа жолдың бойына дейін шығарып салғанда көлбеңдеген кең көйлегінің етегіне алтын шуақ үйіріліп, өзімен бірге жан тыныштығын, қанағат пен иманды қоса-қабат алып қалғандай болатын»*. Бұл көрініс Дәуреннің жүрек түкпіріндегі шынайы өмірге, рухани тұтастыққа деген зәрулігін байқатады. Ана мен ауыл — оның жанын сақтап тұрған соңғы тіректер.

Алайда Дәурен өмірден рухани емес, материалдық жұбаныш іздейді. Базар иесінің ұсынысы мен Сырғалымен болған жақындық оны құрдымға итермелейді. Осы тұста Әлимамен арадағы нәзік сезім желісі үзіледі. Оның сылдыр күлкісі мен *«Кербаланың шөлінен келдіңіз бе?»* деген тұспалды әзілінен бастап, *әр кездесудегі күлкісі «шыны ыдыс сынып, ауаға тарап кеткендей»* деп суреттеледі. Бұл күлкі — Дәуреннің жанын тірілткен үміт, оны өмірдің мәніне жетелеген тазалық еді. Бірақ сол күлкі енді сынса, қайта жиналмайды.

Г. Ниетқалиеваның пікіріне сай, *«тағы да ақ көбелектер соңынан қуып діңкелеп, аңқасы кеуіп оянуы»* — Дәуреннің ішкі мазасыздығының символы [25]. Ақ көбелектер — Әлиманың ақ жүрегі, болмаған бақыт, қайтарылмай қалған уақыт бейнесі. Бұл символ — өте күрделі әрі әсерлі көркемдік шешім. Ақ көбелектер — үміттің, тазалықтың, рухтың нышаны. Олар Дәуреннің жанына маза бермейді, түнде де, күндіз де көз алдында көлбеңдеп тұрады. Бұл — ар алдындағы қинау, күнә мен өкініштің көрінісі.

Әңгіме соңындағы трагедия — Әлиманың қазасы — кейіпкер үшін үлкен соққы. Бірақ бұл кеш серпілген, кеш ояңған рухани селт ету. Ақ көбелектердің аспанға ұшып кетуі — сол сәтте Дәуреннің алдында мәңгілік жоғалған тазалықтың, адал махаббаттың, рухани тіршіліктің бейнесі. Көбелектер — өмірдің нәзіктігі мен өткіншілігінің көркем символы.

Әңгімеде трагедия шарықтау шегіне жеткенде, Дәуреннің жан күйзелісі мына жолдармен беріледі: *«Беті әлгінде гана жабылған мәйіт орнынан ақ нұр боп қайта көтерілген. Кәдімгі Әлимасы. Судағы бейнедей қалықтап кеп аңтарылып қалған мұның жанына жетіп тоқтады... Қасында көктемгі алма ағашы гүліндей ақ көбелек қалт-құлт ұшып қоса кетіп барады...»*. Ақ көбелек енді тек тазалық емес, рухани қасіреттің, кешірім сұрай алмаған адамның жан азабының белгісіне айналады. Бұл көрініс кейіпкердің ар алдындағы күйреуін бейнелейді.

Ақ көбелек ақыры Сырғалымен некелесіп тұрған кезде де, Дәурен мен оның арасына түсіп, *«тұнжыр тартқан жанарында баяғы үміт оты өшіп, үрей мен мазасыздық шүңілдеп тұрды»* деген сөздермен берілген. Бұл — енді ештеңені түзету мүмкін емес сәт. Жан дүниесі қақыраған Дәуреннің бар үміті көбелектей қалтырап, көз алдынан ғайып болады.

Әңгіме соңында: *«Содан бері түсінде ақ көбелектердің соңынан қуып діңкелеп, аңқасы кеуіп оянады»* деген сөйлем — бүкіл шығармаға философиялық тұжырым беріп тұр. Ақ көбелек — енді қайтып оралмайтын рух, енді қайта табылмайтын тазалық.

Шығарманың көркемдік-эстетикалық ерекшеліктеріне тоқталсақ, жазушы мифтік бейнелеу тәсілін, дәстүрлі халықтық символиканы заманауи реализммен сәтті ұштастырады. Табиғат суреті мен кейіпкердің көңіл күйі қатар өріледі. Ақ көбелектер бейнесі тек эстетикалық қызмет атқарып қана қоймай, бүкіл шығармаға философиялық салмақ береді. Бұл тәсіл авторға кейіпкердің ішкі күйзелісін астарлы жеткізуге мүмкіндік береді.

Жалпы, Рақымжан Отарбаев «Аспандағы ақ көбелектер» әңгімесі арқылы адам мен қоғам арасындағы күрделі қатынасты, рух пен тән, ар мен пайда, махаббат пен мансап арасындағы тартысты терең ашып көрсетеді. Әңгіме — адамның жанын зерттеу арқылы рухани сұрақтар қоюға шақыратын көркем антропологиялық туынды. Ақ көбелектер — сол сұрақтардың жауабын табуға тырысқан рухтың елесі. Бұл шығарма — бүгінгі қоғамның рухани дертін дөп басқан, терең философиялық әрі көркемдік жағынан шеберлікке толы әдеби туынды.

Рақымжан Отарбаевтың «Тоқтышак» әңгімесі — адамның жан әлемін, рухани күйзелісін бала бейнесі арқылы берудегі сәтті көркем шешім [26]. Жазушы бұл туындысында жас кейіпкер Тоқтышак

арқылы баланың ішкі сезімін, айналасындағы адамдардың қатыгездігін, немқұрайлығын, ересектер қоғамының қайғы-қасіретін және олардың рухани жүдеу күйін суреттейді. Бұл әңгіме тек бала туралы емес, ол — қоғам туралы, әділет жайлы, ізгілікке деген сенім мен үміттің сынуы туралы терең философиялық шығарма.

Тоқтышақ — кішкентай болса да, өмірдің ащы шындығын ерте түсінген бала. Ол айналасындағы адамдардың қиын өмірін көреді, түсінеді және бұл жан жаралары оның бойында да өшпес із қалдырады. Ол өзінің мұң-зарын, өмірге деген өкпесін түлкіге айтып жеткізеді. Бұл — табиғатпен тілдесу арқылы ішкі жан айқайын сыртқа шығару. Түлкі — жай ғана жануар емес, баланың сенетін, сырын айтатын, өзін түсінетін тірі бейне. Бұл көркем тәсіл баланың жалғыздығын, оған ешкім құлақ аспайтынын, рухани жанашырдың жоқтығын айқын көрсетеді.

Тоқтышақтың жан күйзелісі оның өксікпен жылауы арқылы, қардан жасалған батырлармен әділет іздеуі арқылы беріледі. Ол ақ қардан батыр жасап, айналасындағы әділетсіз адамдардан кек алуды армандайды. Бірақ ұйқыдан ояғанда батырлары еріп кеткенін көріп, үміті де солармен бірге ерігендей болады. Осы тұстағы баланың «Жөңілім тозды» деген сөзі — балалық жүректегі үлкен рухани дағдарыстың көрінісі. Бұл сөз — әңгімедегі жан драмасының шарықтау шегі. Жазушы осы бір қысқа сөйлем арқылы баланың ішкі әлеміндегі аласапыран сезімдер мен түнілісті өте ықшам, бірақ әсерлі жеткізеді.

Әңгімеде тек Тоқтышақ емес, басқа кейіпкерлердің де жан жаралары сипатталады.

– Монтер ағасы — ұрпақсыз қалған, іштей тынған, өмірден үмітін үзген адам.

– Жәмиға — күйеуі басқа әйелге үйленіп кеткен, ішкі күйі қақ айырылған нәзік жан.

– Әжесі — тірі кезінде бір қызынан тірідей, екінші қызынан өлідей айырылған ана. Ол да жалғыздық пен мұң тұңғышында қалған бейне.

Жазушы әр кейіпкердің мұңын, жан жарасын ашып көрсете отырып, олардың Тоқтышақ сияқты кішкентай балаға еш мейірім, қамқорлық көрсете алмайтын, тіпті өз мұңынан аса алмайтын адамдарға айналғанын меңзейді. Бұл — қоғамның рухани азғындауы, адамдардың бір-бірінен алыстауы, махаббат пен мейірімнің орнын тасбауырлық басып кеткенінің көрінісі.

Рахымжан Отарбаев бұл туындысында жан категориясын өте нәзік әрі терең психологиялық деңгейде ашады. Ол бала жанының тазалығын, әділетке деген талпынысын, арман мен шындықтың қақтығысын көрсету арқылы «жан» ұғымының тек философиялық категория емес, көркемдік ойлаудың өзегіне айналғанын дәлелдейді. Жазушының тілінде айқай да жоқ, пафос та жоқ — бірақ әрбір сөйлем, әрбір көрініс оқырман жүрегін сыздатады, себебі шынайы. Бұл — суреткердің шеберлігі, жан дүниені сезіндірудегі ерекше таланты.

Осылайша, «Тоқтышақ» әңгімесі көркем антропология тұрғысынан терең мазмұнға ие. Мұнда «жан» тек бала жанын бейнелемейді, ол арқылы бүкіл қоғамның күйін, рухани құлдырауын, адамгершілік дағдарысты ашып береді. Әңгіме баланың көз жасы арқылы оқырманның жанын қозғайды, ой салады, сезіндіреді. Бұл — Рахымжан Отарбаев прозасының ең маңызды қасиеті: ол адам жанын тірі организмдей етіп, көркем тілмен дәл де терең суреттейді.

Қазақ прозасы мен поэзиясындағы «қазақ жаны» — ұлттық әдебиетімізде ғасырлар бойы қалыптасқан көркемдік үлгілер мен тұрақты бейнелеу формаларына сүйенеді. Бұл ұғым қазақ халқының дүниетанымына, салт-дәстүріне, дініне, мифтік санасына негізделеді. Рахымжан Отарбаевтың прозалық шығармаларында «қазақ жаны» құбылысы ерекше тереңдікпен және көркемдік шеберлікпен суреттеледі. Жазушы кейіпкерлерінің жан әлемі тек жеке тағдырмен ғана шектелмейді, олардың рухани күйзелістері тұтас бір ұлттың, бір қоғамның ішкі дертін, арпалысын, үміт пен күйреуді бейнелейді.

Р. Отарбаев шығармаларында адам — тек көркем кейіпкер емес, рухани жүк аркалаған тірі болмыс. «Жасырынбақ» әңгімесінде билікке жеткен бала күнгі жасырынбақ ойынын жалғастырған кейіпкер, «Американың ұлттық байлығында» ұлтсыздық пен қорқыныштан ширығып жүрген аңшы Қапар, «Аспандағы ақ көбелектерде» өмірін махаббат пен мансап арасында тандаудан жаңылған Дәурен, «Торшақыз бен тотықұста» махаббат пен жалғыздықтың жүгін тартып жүрген Торшақыз, «Тоқтышақта» әділетсіздікке төзе алмай, жан жарасын қармен көмкерілген батырлар бейнесі арқылы жеткізген бала — бұлардың бәрі қазақ қоғамының әр қабатындағы жан иелерінің өкілі ретінде көрінеді. Бұл кейіпкерлер арқылы автор адам жанын тек сипаттап қана қоймай, оны қоғаммен, ұлтпен, табиғатпен, сеніммен терең байланыстыра суреттейді.

Рахымжан Отарбаевтың шеберлігі — оның психологиялық тереңдікті, мінездің нәзік иірімдерін дәл жеткізе алуында. Ол кейіпкерлерін жай ғана сипаттамайды, олардың ішкі дүниесін ашуға,

оқырманмен рухани байланыс орнатуға тырысады. Жазушы адам психологиясын, жан сырын ашуда реализм мен символизмді, романтизм мен натурализмді еркін қолданады. Мысалы, ақ көбелектердің символы — рухани тазалық пен бейкүнә сезімдердің елесі, тордағы тотықұс — жалғыздықтың көркем метафорасы, ал қардан жасалған батырлар — баланың әділет пен қорған іздеген арман әлемінің бейнесі.

Әңгімелерінде қолданылған мифтік элементтер, әсіресе елес, рухпен тілдесу, алдын ала аян алу сияқты көріністер ұлттық сенім мен танымның көркем репрезентациясына айналған. Жазушының әрбір шығармасында риторикалық сұрақтар мен психологиялық егіздеулер арқылы терең философиялық, рухани мәндер ашылады. Әрбір әңгіменің астарында ұлттық болмыстың, моральдық құндылықтардың құлдырауы, рухани дағдарыс, жалғыздық, күйзеліс сияқты ауыр тақырыптар тұрады.

Жазушы әрбір әңгімеде адамның жан дүниесіндегі түрлі арпалыстарды әртүрлі жастағы, әлеуметтік ортадағы кейіпкерлер арқылы танытады. Әр әңгіме — бір жан әлемінің трагедиясы, әр кейіпкер — қазақ болмысының айнасы. Отарбаев үшін адамның жаны — моральдық, рухани, мәдени күрестің алаңы. Сол себепті оның прозасы — көркем антропологияның құнды үлгісі.

Төменде ұсынылған кестеде Р. Отарбаевтың жоғарыда талданған әңгімелеріндегі басты кейіпкерлердің жан әлемі, ұлттық менталитет көрінісі және мифтік немесе символдық тәсілдер қолданылуы салыстырмалы түрде берілді (1-кесте):

1 - кесте

Р.Отарбаев әңгімелеріндегі «Жан» ұғымының салыстырмалы талдауы

Әңгіме атауы	Басты кейіпкер	Жан проблематикасы	Ұлттық менталитет көрінісі	Мифтік/символдық бейнелеу
«Жасырынбақ»	Бала кезінде жасырынбақ ойнаған шенеунік	Билік пен халық арасындағы алшақтық, жасырыну, өтірік өмір сүру	Әлеуметтік әділетсіздік, халық пен биліктің қайшылығы	Жасырынбақ — өмірлік маска, жасырын шындық символы
«Американың ұлттық байлығы»	Қапар (аңшы)	Қорқыныш, өкініш, жалғыздық, құндылық жоғалуы	Ата-баба бейнесі, салт-дәстүрдің жоғалуы	Шибөрі — құндылықтың кері символы, ұлттық дағдарыс нышаны
«Аспандағы ақ көбелектер»	Дәурен (саудагер)	Сатқындық, махаббат пен ар арасындағы қақтығыс	Анаға құрмет, шынайы махаббатқа сенім	Ақ көбелек — періште, ар тазалығы, кінә мен өкініш символы
«Торшақыз бен тотықұс»	Торшақыз (тоқал әйел, ғалым)	Жалғыздық, отбасылық драма, рухани күйзеліс	Әйел тағдыры, ұлттық ұят, бәсекелестік	Тотықұс — жалғыздықты ұмыттырушы, психологиялық жұбануыш
«Тоқтышақ»	Тоқтышақ (жетім бала)	Баланың жан жарасы, жалғыздық, әділетсіздікке қарсылық	Қариялар, ана мен ата бейнесі, ерте есею	Қардан жасалған батырлар — үміт, баланың рухани қорғаны

Бұл салыстырмалы талдау Р. Отарбаев прозасындағы «жан» ұғымының терең мәнін, адам болмысын әр қырынан ашып, оны ұлттық сана мен дүниетаным негізінде бейнелеу тәсілдерін нақтылайды. Жазушының әр шығармасы — қазақ руханияты мен жан әлемінің шынайы көркем шежіресі.

Қорытынды

Рақымжан Отарбаевтың көркем прозасы — қазақ әдебиетіндегі терең антропологиялық ізденістердің жарқын үлгісі. Ол адам жанын, ішкі күйзелісін, рухани дертін ашуда айрықша қаламгерлік шеберлік танытты. Жазушы шығармаларындағы «жан» ұғымы — жай поэтикалық образ емес, тұтас бір философиялық, мәдени, рухани концепт ретінде көрініс тапқан. Ол кейіпкерлерін сырттай суреттеумен шектелмей, олардың ішкі дүниесін, сана қалтарыстарын, рухани арпалысын ашуға күш салды.

Р. Отарбаев шығармаларында қарапайым адамдардың тағдыры, күнкөріс күресі, махаббат пен жалғыздық, шынайылық пен екіжүзділік, еркіндік пен бағыныштылық секілді мәңгілік тақырыптар ұлттық дүниетаныммен байланысты өрбиді. Әр кейіпкердің жан әлемі — тұтас қоғамның, замана

тынысының айнасы. Жазушы адамның жан жарасы мен ар-намысының, үміті мен түңілісінің көркем көрінісін замана шындығымен сабақтастыра бейнелеп, оқырманды ойға қалдырады.

Р. Отарбаевтың прозасындағы көркемдік тіл, композициялық күрделілік, ішкі монолог пен психологиялық параллелизмдер — оның жазушылық стилінің басты ерекшеліктері. Әңгімелерінде ауыл мен қала адамдарының рухани драмасын, өмірдегі әділетсіздіктерді, құндылық дағдарысын көркем бейнелей отырып, ұлттық әдебиетіміздің көркемдік көкжиегін кеңейтіп, оны жаңа деңгейге көтерді.

Оның шығармалары — бүгінгі әдебиетте көркем антропология тұрғысынан «қазақ жанының» бейнесін жасауға арналған құнды туындылар. Бұл зерттеу арқылы біз Рахымжан Отарбаевтың қаламынан туған кейіпкерлер арқылы қазақ жанының нәзік иірімдерін, рухани болмысын, тарихи жады мен ұлттық санасын тануға мүмкіндік алдық. Демек, Р. Отарбаев — адам мен қоғамды көркем тілмен байланыстыра білген шынайы суреткер, қазақ прозасының көрнекті өкілі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Bartlett L. The anthropology of literacy / L. Bartlett // A companion to the anthropology of education. — 2011. — P. 154–176.
- 2 Kirtsoglou E. Chapter Introduction: The time of anthropology: studies of contemporary chronopolitics and chronocracy / E. Kirtsoglou, B. Simpson // The Time of Anthropology. — Taylor & Francis, 2021.
- 3 Федосеева Т.В. О литературной антропологии и антропоцентризме современного литературоведения / Т.В. Федосеева // Вестник Рязанского государственного университета им. С.А. Есенина. — 2016. — № 3 (52). — С. 72–82.
- 4 Schneider A. Between art and anthropology / A. Schneider, C. Wright // Between art and anthropology. — Routledge, 2021. — P. 1–21.
- 5 Чугунов Д.А. К вопросу о построении художественной антропологии / Д.А. Чугунов // Человек: Образ и сущность. Гуманитарные аспекты. — 2024. — № 3 (59). — С. 184–199.
- 6 Сосновский Б.А. Тернистый путь психологии к «Человеку одушевленному» / Б.А. Сосновский, Д.В. Каширский // Психолог. — 2022. — № 6. — С. 98–110.
- 7 Есбалаева Р.Ж. Қазіргі қазақ прозасындағы психологиялық деформация көріністері / Р.Ж. Есбалаева // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. — 2021. — Т. 181. — № 1. — Б. 14–22.
- 8 Толеубаева К.А. Көркем идея және драматизм / К.А. Толеубаева, А.М. Смагулова // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2023. — Т. 110, № 2. — Б. 125–131.
- 9 Байтанасова К.М. Көркем шығармадағы бейнелілік призмасы / К.М. Байтанасова // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2023. — № 1(142). — Б. 126–133.
- 10 Сапарова А.И. Рахымжан Отарбаевтың «Бас» романындағы интермедиялық байланыстар / А.И. Сапарова // Ясауи университетінің хабаршысы. — 2025. — № 2(136). — Б. 240–251.
- 11 Тоқсамбаева А. Рахымжан Отарбаевтың драмалық шығармаларындағы хан-сұлтандар мен батырлар бейнесі / А. Тоқсамбаева, А. Қадыров, Т. Қабышев // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. — 2023. — № 3. — Б. 242–259.
- 12 Доскеева Ш.А. Көркем шығарманың поэтикалық арқауы / Ш.А. Доскеева // Oishyl. — 2024. — Т. 26, № 2. — Б. 35–43.
- 13 Шалабаева К.А. Күрделі әдеби мәтіндерді түсіндіру: әдістемелік тәсілдер мен мәдениаралық байланыстар / К.А. Шалабаева // Академик Рәбиға Сыздық және қазақ тілінің заманауи даму тенденциялары. Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарының жинағы. — Атырау, 2024. — Б. 165–170.
- 14 Қанатқызы Ш. Қазақ прозасындағы әйел образының көрінісі (Тәуелсіздік кезеңі) / Ш. Қанатқызы // Гуманитарлық ғылымдар тоғысындағы әдебиеттанудың жаңа парадигмалары. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. — Астана, 2023. — Б. 189–193.
- 15 Нұрпейісов Ә. Қазақтың Чеховы / Ә. Нұрпейісов // Ұлт болмысы. — 2019. — № 3. — Б. 4–5.
- 16 Байхонов С. Қос қанат / С. Байхонов // «Ақ жайық кз» журналы. — 2017. — № 3. — Б. 51–88.
- 17 Қадыралиева А. Рахымжан Отарбаевтың «Бас» драмасындағы заман бейнесі және ұлттық құндылықтар / А. Қадыралиева, М. Жаксылыкова // Central Asian Journal of Art Studies. — 2024. — Т. 9. — № 2. — Б. 156–174.
- 18 Адиева П.М. Рахымжан Отарбаев шығармашылығын орта мектепте оқыту / П.М. Адиева // Ясауи университетінің хабаршысы. — 2022. — № 2(124). — Б. 91–104.
- 19 Оралбайұлы Ө. Тіл биігіне ту тіккен / Ө. Оралбайұлы // Егемен Қазақстан. — 2019. — № 51. — Б. 8–10.
- 20 Отарбаев Р. Жасырынбақ / Р. Отарбаев // Aiqara.kz. — 2024.
- 21 Отарбаев Р. Американың ұлттық байлығы (Әңгіме) [Электрондық ресурс] / Р. Отарбаев // Abai.kz. — 2016. — Қолжетімділігі: <https://abai.kz/index.php/post/43571>
- 22 Ниетқалиева Г. Дара / Г. Ниетқалиева. — Астана: Фолиант, 2010. — 176 б.

- 23 Отарбаев Р. Екі томдық таңдамалы шығармалар жинағы / Р. Отарбаев. — Алматы, «Өлке», 2006. — 1-том. — Б. 200–220.
- 24 Отарбаев Р. Аспандағы ақ көбелектер: әңгімелер мен повестер / Р. Отарбаев. — Астана: Фолиант, 2009. — Б. 300–340.
- 25 Ниетқалиева Г. Ішкі тақырып немесе Рақымжан Отарбаев әңгімелеріндегі адамның жан дүниесін қорғау мәселесі / Г. Ниетқалиева // Ана тілі. — 2006. — № 51. — Б. 6-7.
- 26 Шамұратова Ж. Рухтың жоқтаушысы — көркем шығарма / Ж. Шамұратова // Әдебиет порталы. — 2022. — 15 шілде.

А. Айдарқызы, А.В. Танжарикова

Художественно-антропологический образ категории «душа» в творчестве Рахимжана Отарбаева

В данной статье рассматривается художественный антропологический образ категории «жан» в современной казахской прозе на основе рассказов Рахимжана Отарбаева. Актуальность исследовательской работы неразрывно связана с необходимостью интерпретации в казахской литературе духовных и психологических глубин человеческой души с точки зрения национального мировоззрения. В наше время проблема сохранения национальной идентичности и нового осмысления духовных ценностей становится одной из главных задач литературоведения. При этом погружение в душу человека, изображение его внутреннего мира художественными средствами стало актуальным направлением поиска отечественной прозы. В статье дифференцируются формы передачи и смысловые слои понятия «душа» в художественной прозе, выявляется взаимосвязь между авторской идеей и философскими выводами. В ходе исследования в творческом методе Р. Отарбаева сочетаются элементы романтизма, реализма, натурализма, символизма, формируется художественно-эстетическая целостность. Его проза направлена на раскрытие глубинных складок национальной духовности и проявляется в том, что каждый персонаж является символическим представителем связи между человеком и обществом, человеком и временем, человеком и верой. В статье будут проанализированы рассказы «Прятки», «Национальное богатство Америки», «Белые бабочки в небе», «Торшакыз и попугай», «Токтышак», «Алтын» и изучена их художественная структура, отражающая различные аспекты категории «душа». Герой в каждом произведении — отражение в человеческом образе жизненных проблем, таких как духовный стресс, внутреннее напряжение, одиночество, отчаяние. Кроме того, в статье через характеры писателя представлены такие вопросы, как социальная несправедливость в обществе, кризис нравственных ценностей, национальное мировоззрение и духовный поиск. В произведениях Отарбаева вечные темы, такие как судьбы простых людей, борьба за средства к существованию, любовь и одиночество, искренность и лицемерие, свобода и подчинение, переплетаются с национальным мировоззрением. Мир души каждого героя — зеркало всего общества, дыхание времени. Писатель рисует художественное выражение человеческой души и чести, надежд и разочарований, сопоставляя их с реалиями времени, оставляя читателя в сознании. В результате проведенного исследования доказано, что концепт «душа» в казахской прозе сформировался не только как психологический или поэтический элемент, но и как художественная форма национального сознания, исторической памяти, духовных ценностей. В статье наглядно показано значение художественных приемов и идейных позиций Р. Отарбаева в понимании категории «душа» в казахской литературе. Выводы, представленные автором, вносят новый вклад в область художественной антропологии, предлагая новую методологическую ориентацию на национальное литературоведение.

Ключевые слова: художественная антропология, категория души, Рахимжан Отарбаев, рассказы, национальный характер, художественный мир, казахская литература.

A. Aidarkyzy, A.V. Tanzharykova

Artistic anthropological image of the category “soul” in the works of Rakhimzhan Otarbayev

This article examines the artistic anthropological image of the category “genre” in modern Kazakh prose, based on the stories of Rakhimzhan Otarbayev. The relevance of this research is inextricably linked to the need to interpret the spiritual and psychological depths of the human soul in Kazakh literature from the perspective of the national worldview. In today’s world, the issue of preserving national identity and reevaluating spiritual values has become a crucial task for literary studies. As a result, delving into the human soul and portraying its inner world through artistic means has become a relevant pursuit for Kazakh prose.

The article differentiates the forms of transmission and the semantic layers of the concept of “soul” in fiction, and reveals the relationship between the author’s idea and philosophical conclusions. In the course of the study, R. Otarbayev’s creative method combines elements of romanticism, realism, naturalism, and symbolism, resulting in an artistic and aesthetic unity. His prose aims to reveal the profound layers of national spirituality, with each character serving as a symbolic representation of the connection between individuals and society, individuals and time, and individuals and faith. The article will analyze the short stories “Hide and Seek,” “America’s National Wealth,” “White Butterflies in the Sky,” “Torshakyz and the Parrot,” “Toktyshak,” and “Altyn,” and examine their artistic structure, which reflects various aspects of the category “soul.” The protagonist in each story is a reflection of life’s challenges, such as spiritual stress, inner turmoil, loneliness, and despair. The world of each character’s soul is a mirror of society as a whole, reflecting the breath of time. The writer portrays the artistic expression of the human soul and honor, hopes and disappointments, juxtaposing them with the realities of the time, leaving a lasting impression on the reader. As a result of the conducted research, it has been proven that the concept of “soul” in Kazakh prose has been formed not only as a psychological or poetic element, but also as an artistic form of national consciousness, historical memory, and spiritual values.

Keywords: artistic anthropology, category of the soul, Rakhimzhan Otarbayev, short stories, national character, artistic world, Kazakh literature.

References

- 1 Bartlett, L. (2011). The anthropology of literacy. *A companion to the anthropology of education*, 154–176.
- 2 Kirtsoglou, E., & Simpson, B. (2021). Chapter Introduction: The time of anthropology: studies of contemporary chronopolitics and chronocracy. *The Time of Anthropology*. Taylor & Francis.
- 3 Fedoseeva, T.V. (2016). O literaturnoi antropologii i antropotsentrizme sovremennogo literaturovedeniia [On literary anthropology and the anthropocentrism of modern literary studies]. *Vestnik Riazanskogo gosudarstvennogo universiteta im. S.A. Esenina — Bulletin of the Ryazan State University named after S.A. Esenin*, 3 (52), 72–82 [in Russian].
- 4 Schneider, A. (2021). Between art and anthropology. *Between art and anthropology*, 1–21. Routledge.
- 5 Chugunov, D.A. (2024). K voprosu o postroenii khudozhestvennoi antropologii [On the Construction of Artistic Anthropology]. *Chelovek: Obraz i sushchnost. Gumanitarnye aspekty — Man: Image and Essence. Humanitarian Aspects*, 3 (59), 184–199 [in Russian].
- 6 Sosnovskiy, B. A. (2022). Ternisty put psikhologii k «Cheloveku odushevlenomu» [The Thorny Path of Psychology to the «Animated Man»]. *Psikholog — Psychologist*, 6, 98–110 [in Russian].
- 7 Yesbalayeva, R.Zh. (2021). Qazirgi qazaq prozasyndagy psikhologiialyq deformatsiia korinisteri [Manifestations of psychological deformation in modern Kazakh prose]. *Qazaq Ul'tyq Universitetinin khabarshysy. Filologia seriasy — Eurasian Journal of Philology Science and Education*, 181(1), 14–22 [in Kazakh].
- 8 Tolebayeva, K.A., & Smagulova A.M. (2023). Korkem ideia zhane dramatism [Artistic insights and dramatism]. *Qaragandy Universitetinin Khabarshysy. Filologia seriasy — Bulletin of the Karaganda university. Philology series*, 110(2), 125–131 [in Kazakh].
- 9 Baitanasova, K.M. (2023). Korkem shygarmadagy beynelik prizmasy [The prism of imagery in a work of art]. *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*, 142(1), 126–133 [in Kazakh].
- 10 Saparova, A.I. (2025). Rakhymzhan Otarbaevtyн «Bas» romanyn dagy intermedialyq bailanystar [Interlude Connections in Rakhimzhan Otarbayev's Novel “Bas”]. *Yasau universitetinin khabarshysy — Bulletin of the University of Yasavi*, 2(136), 240–251 [in Kazakh].
- 11 Toxambayeva, A.O., Kadyrov, A.K., & Kabyshev, T.B. (2023). Rakhymzhan Otarbaevtyн Dramalyq Shygarmalaryndagy khan sultandar men batyrlar beinesi [The image of Khans, Sultans and heroes in the dramatic works of Rakhimzhan Otarbayev]. *Euraziia Gumanitarylyq Institutynyn Khabarshysy — Bulletin of the Eurasian Humanitarian Institute*, 3, 242–259 [in Kazakh].
- 12 Doskeeva, Sh.A. (2024). Korkem shygarmanyn poetikalыq arqauy [The poetic basis of a work of art]. *Oishyl — Thinker*, 2, 2, 35–43 [in Kazakh].
- 13 Shalabaeva, K.A. (2024). Kurdeli adebi matinderdi tusindir: adistemelik tasilder men madeniaralyq bailanystar [Interpretation of complex literary texts: methodological approaches and cross-cultural connections]. *Akademik Rabiga Syzdyk zhane qazaq tilinin zamanauı damu tendentsialary. Respublikalyq gylimi-tazhibelik konferentsiia materialdarynyn zhinagy — Academician Rebigе Syzdyk and modern trends in the development of the Kazakh language. Collection of materials of the Republican scientific and practical conference* (pp. 189–193). Atyrau [in Kazakh].
- 14 Kanatkyzy, Sh. (2023). Qazaq prozasyndagy aiel obrazynyn korinisi (Tauelsizdik kezen) [Reflection of the image of a woman in Kazakh prose (Independence period)]. *Gumanitarylyq gylymdar togysyndagy adebiattanudyn zhana paradigmalary. Khalyqaralyq gylimi-teoriialyq konferentsiia materialdary — New paradigms of literary studies at the crossroads of the humanities. Materials of the international scientific and theoretical conference* (pp. 189–193). Astana [in Kazakh].
- 15 Nurpeyisov, A. (2019). *Qazaqtyn Chekhovy* [Kazakh Chekhovy]. *Ult bolmysy — The essence of the nation*, 3, 4–5 [in Kazakh].
- 16 Baykhonov, S. (2017). Qos qanat [Double wing]. “Aq zhailyq kz” zhurnaly — *Journal “Aq zhailyq kz”*, 3, 51–88 [in Kazakh].

- 17 Kadyralyeva, A., Zhaxylykova, M. (2024). Rakhymzhan Otarbayevtyн «Bas» dramasyndagy zaman beinesi zhane ulttyq qundylyqtar [National The Values and Image of the Era in the Drama “Bas” by Rakhimzhan Otarbayev]. *Central Asian Journal of Art Studies*, 9, 2, 156–174 [in Kazakh].
- 18 Adiyeva, P.M. (2022). Rakhymzhan Otarbayev shygarmashylygyn orta mektepte oqytu [Teaching Rakhimzhan Otarbayev’s Creativity in Secondary School]. *Yasavi universitetinin khabarshysy — Bulletin of the University of Yasavi*, 124(2), 91–104 [in Kazakh].
- 19 Oralbayuly, O. (2019). Til biigine tu tikken [Flag on the high of the tongue]. *Egemen Qazaqstan — Sovereign Kazakhstan*, 51, 8–10 [in Kazakh].
- 20 Otarbayev, R. (2024). Zhasyrynbaq [Hide and seek]. *Aiqara.kz* [in Kazakh].
- 21 Otarbayev, R. (2016). Amerikanyн ulttyq bailygy (Angime) [America’s national wealth (Story)]. *Abai.kz*. Retrieved from <https://abai.kz/index.php/post/43571> [in Kazakh].
- 22 Nietkalieva, G. (2010). *Dara* [Single]. Astana: Foliant [in Kazakh].
- 23 Otarbayev, R. (2006). *Eki tomdyq tandamaly shygarmalar zhinagy* [Collection of selected works in two volumes]. Vol. 1. Almaty, “Olke” [in Kazakh].
- 24 Otarbayev, R. (2009). *Aspandagy aq kobelekter: angimeler men povester* [White butterflies in the sky: stories and short stories]. Astana: Foliant [in Kazakh].
- 25 Nietkalieva, G. (2006). Ishki taqyryp nemese Raqymzhan Otarbayev angimelerindegi adamnyн zhan duniesin qorgau maselesi [Internal theme or the problem of protecting the soul of a person in the stories of Rakhimzhan Otarbayev]. “*Ana tili*” gazeti — *News-paper “Native language”*, 51, 6-7 [in Kazakh].
- 26 Shamuratova, Zh. (2022). Rukhtyn zhoqtaushysy — korkem shygarma [The mourner of the spirit is a work of art]. *Adebiyat portaly — Literature portal* [in Kazakh].

Information about the authors

Aidarkyzy, Ardak (corresponding author) — PhD, Candidate in Literary Studies, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: ardak.kulzhaspai@gmail.com

Tanzharikova, Alua Vasilevna — Associate Professor, Doctor of Philology, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: alua1973@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5575-9813>

Л.М. Харитонова^{1*}, С. Бенчич², А.Б. Бейбитова³, Д.В. Дьяков⁴

^{1,3,4} *Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан,*
² *Университет Danubius, Сладковичово, Словакия*
(e-mail: novoedelo@yandex.ru, bencic.st@gmail.com, beibitovva@mail.ru, diakovd@mail.ru)

Институты медиа и их роль в формировании читательской культуры

Статья посвящена комплексному исследованию трансформации читательской культуры в условиях глобальной цифровизации и активного внедрения медиатехнологий в повседневную практику. Актуальность темы обусловлена необходимостью теоретического и практического осмысления новых форматов чтения, которые в XXI веке выходят за рамки традиционной книжности и переходят в сферу алгоритмически управляемых медиасервисов. В центре внимания авторов находится процесс превращения институтов медиа из пассивных посредников в активных архитекторов новой читательской реальности. Цель исследования заключается в выявлении специфики влияния различных цифровых ресурсов на формирование читательских компетенций и анализе моделей взаимодействия «читатель — платформа». Эмпирическую базу работы составил анализ деятельности ведущих коммерческих сервисов («ЛитРес», «Яндекс Книги»), казахстанского культурно-образовательного ресурса «Әдебиет порталы» и государственного проекта «Читающая нация». В ходе исследования применен комплексный инструментарий, включающий семь аналитических критериев: от доступности фонда до сложности алгоритмов искусственного интеллекта. В результате анализа коммерческих платформ установлено, что они ориентированы на максимальную индивидуализацию и комфорт потребления, что, однако, порождает риски «алгоритмической замкнутости» и формирования «информационных пузырей». В противовес рыночной модели, на примере «Әдебиет порталы» выявлена просветительская медиалогика, направленная на сохранение национального литературного канона и развитие партисипативности (соучастия) через вовлечение пользователей в создание контента. Особое внимание в статье уделено проекту «Читающая нация» как инструменту практической институционализации чтения. Автор доказывает, что использование элементов геймификации и материального стимулирования в рамках этой программы позволяет перевести чтение из разряда личного досуга в категорию стратегического ресурса нации. В заключении формулируется трехчастная модель современной цифровой среды чтения, где сосуществуют рыночно-алгоритмическая, институционально-просветительская и государственно-стратегическая логики. Сделан вывод о том, что устойчивое развитие читательской культуры в цифровую эпоху возможно только при условии баланса между технологическим совершенством платформ, глубиной национальных порталов и системной поддержкой государственных институтов. Исследование подчеркивает, что эволюция чтения отражает общую динамику развития общества — от классической книжности к гибридным формам интеллектуального цифрового взаимодействия.

Ключевые слова: читательская культура, цифровая читательская среда, искусственный интеллект, медиа-институты, книжная платформа.

Введение

Тенденция к внедрению и развитию цифровых технологий значительно трансформирует уклад не только бытовой, но и культурной жизни. Особенно заметны преобразования в читательской среде: меняется формат чтения, сужается круг предпочтений, формируется выборочное отношение к жанрам и направлениям литературы. Трансформация затрагивает методы создания, восприятия и распространения текста, включая проблему сохранения исходного смысла и интерпретации в условиях переноса в цифровой формат.

Институты цифровых технологий сегодня — это не только посредники информации, но и активные участники процесса формирования читательской культуры. Целью данной статьи является изучение влияния медиа на читательскую культуру в современном мире.

На сегодняшний день в науке накоплен значительный материал по проблемам развития читательской культуры личности [1]. К примеру, аспекты психологических оснований чтения раскрываются в работах Л.С. Выготского [2], А.А. Леонтьева [3]. Герменевтические подходы к пониманию сущности чтения и механизмов интерпретации текста разработаны М.М. Бахтиным [4],

* Автор-корреспондент. E-mail: novoedelo@yandex.ru

А.А. Брудным [5]. В рамках семиотической перспективы проблематика чтения рассматривалась Ю.М. Лотманом [6] и Т.М. Дридзе [7]. Социокультурные функции чтения были предметом анализа в исследованиях С.Н. Плотникова [8]. Вопросы трансформации читательских практик в условиях цифровой среды поднимались в трудах У. Эко [9]. Анализу формирования эпохального типа читателя посвящена монография Е.А. Добренко «Формовка советского читателя» [10]. Чтение и книга как концепт остается устойчивым объектом специального научного исследования [11].

Исследователи отмечают рост влияния социальных сетей на интерес к чтению у школьников и обучающихся в вузах. Анализ вопросов развития чтения и формирования читательской культуры в Казахстане находит отражение в трудах отечественных исследователей. Бердигалиева Р. рассматривает особенности чтения в современных условиях [12; 198], Каирбекова А.Г. исследует книгу как формат мышления в контексте казахской культуры [13; 1]. Рыспаева А.К. отмечает, что сегодня проблема чтения стоит особенно остро, поскольку оно становится «образованием в широком смысле, приобщением к культурному коду, сохранением и воспроизведением исторической памяти» [14; 165].

Тем не менее, остаются недостаточно исследованными аспекты теоретического и практического формирования читательской культуры личности в условиях разнообразия текстовых форматов — как традиционных (печатных), так и цифровых. Недостаточно разработаны и механизмы индивидуального накопления культурного опыта через контекст личности, зафиксированного в линейных и нелинейных текстах, представленных в различных медиасредах, а также способы преобразования и использования информации, полученной в процессе чтения, в современном образовательном и социокультурном контексте.

Материалы и методы исследования

Материалом исследования послужила деятельность ведущих российских медиаплатформ — «Литрес» и «Яндекс Книги», рассматриваемых как ключевые институты формирования современной читательской культуры. Выбор данных площадок обусловлен их доминирующим положением на рынке электронных и аудиокниг, а также различной спецификой бизнес-моделей.

Наряду с этим в исследовании были рассмотрены казахстанский ресурс «Әдебиет порталы» и государственный проект «Читающая нация», анализ которых направлен на выявление альтернативных институциональных моделей поддержки чтения в национальном и культурно-образовательном контексте. Указанные ресурсы не включались в сравнительно-типологический анализ с коммерческими медиаплатформами «Литрес» и «Яндекс Книги», поскольку функционируют в иных нормативных, целевых и социокультурных условиях и выполняют преимущественно просветительскую и идеологическую функцию.

Для верификации роли указанных медиаинститутов «Литрес» и «Яндекс Книги» нами был разработан и применен комплексный инструментарий, включающий семь аналитических критериев:

1. Доступность и распространенность;
2. Охват читательской аудитории всех возрастов и категорий;
3. Качественный состав библиотечного фонда;
4. Продвижение определенной литературы;
5. Обновление и замена устаревшей информации (в т.ч. и библиотечного фонда);
6. Наличие интерактивной системы и ее удобство и доступность для различных возрастных и социальных групп;
7. Алгоритмы искусственного интеллекта в выборе читательских рекомендаций.

Процедура исследования состояла из нескольких этапов:

Эмпирический сбор данных: мониторинг функциональных возможностей платформ и анализ открытых статистических данных об их аудитории.

Систематизация и классификация: применение разработанных критериев для сопоставления деятельности «Литрес» и «Яндекс Книг».

Сравнительно-типологический анализ: выявление общих закономерностей и специфических различий в подходах данных институтов к работе с читателем.

Интерпретация результатов: обобщение полученных данных для определения вектора трансформации читательской культуры в условиях цифровой среды.

В ходе исследования применялись следующие *научные методы*: статистический, сопоставительный, метод сплошной выборки.

Результаты и их обсуждение

Понятие «читательская культура» является объектом исследования ученых, писателей, преподавателей, библиотекарей и многих других, кто работает с книгой и с ее читателями. К.В. Криусенко определяет «читательскую культуру» как часть общей культуры, ввиду того, что умения, навыки и чувства, которые испытывает читатель, исходя из ее трактовки, базируются на таком аспекте, как интерес к чтению и осмысление прочитанного [15].

Во многих работах понятие «читательской культуры» смешивается с понятием «культура чтения». Однако эти понятия различаются по объему компонентов. Если культуру чтения воспринимают как этапы: выбор книги, ее восприятия и усвоение, то читательская культура предполагает не только процесс, но и характеризует читателя, его установки, мотивы, ценностные ориентации, уровень читательской компетентности и коммуникативной активности. Таким образом, читательская культура, являясь более широким показателем, охватывает и культуру чтения.

Для более подробного и комплексного анализа предлагается рассмотреть некоторые из наиболее доступных цифровых платформ *на основе средств массовых цифровых технологий*, постепенно заменяющих классический режим чтения через *стандартные книжные (бумажные) издания*.

Среди обозначенного материала присутствуют как крупные, так и менее масштабные книжные медиаинституты. В первую очередь обратимся к крупным цифровым книжным платформам («ЛитРес», «Яндекс Книги»), которые обладают доминирующим положением и формируют ключевые тенденции в области потребления электронного и аудиовизуального контента.

ЛитРес представлен как крупный сервис электронных книг и аудиокниг [16]. Это единое цифровое пространство, где посетитель может как в статусе наблюдателя, так и читателя воспользоваться поиском необходимой литературы, слушать аудиокниги и подкасты, а также знакомиться с новинками. Читатель не только получает доступ к нужной книге, но может и настроить режим чтения: увеличить или уменьшить яркость подсветки экрана, установить тему, изменить тип и размер шрифта, выбрать удобный тип листания. Благодаря удобному формату, доступности и большому объему литературы, платформа постепенно заменяет бумажные книги. Сегодня в каталоге платформы свыше миллиона книг, десятки тысяч из которых доступны бесплатно.

При анализе данной платформы стоит обратить внимание на настройку персональных рекомендаций. Такие алгоритмы формируют вокруг читателя «информационный пузырь». Читатель не выходит за рамки уже известных ему жанров. Проблема «алгоритмической замкнутости», выделенная в ходе анализа «ЛитРес», коррелирует с выводами Н. Карра о том, что сетевая среда перестраивает механизмы концентрации внимания, заменяя глубокое чтение фрагментарным потреблением [17]. М. Вольф подчеркивает, что цифровая среда ставит под угрозу «медленное чтение», необходимое для формирования критического мышления [18].

Формирование читательского поведения зависит и от коммерциализации платформы. Воздействие на выбор литературы главным образом выражено в коммерческой стороне платформ: скидки, подписки, абонементы, продвижение бестселлеров. Основными рисками коммерциализации платформы являются индивидуальное восприятие читателем ценовой политики и риск потери аудитории из-за ограниченного доступа к контенту без оформления платной подписки. Несмотря на наличие подписки, есть книги, которые необходимо покупать отдельно, что затрудняет доступ к прочтению.

ЛитРес, являясь одним из самых крупных платформ для чтения книг, характеризуется определенными ограничениями: платный доступ, алгоритмы, коммерциализация. Платформа создаёт условия для взаимодействия: рецензии, оценки, рейтинги превращают чтение в социальную активность, где важны не только книги, но и отклик на них.

Яндекс Книги — цифровая платформа для чтения электронных книг и прослушивания аудиокниг, предоставляющая пользователю доступ к широкому ассортименту литературы различных жанров [19].

Интерфейс приложения ориентирован на простоту и доступность: изменение фона, шрифта, размера текста, способа листания, что создает комфортные условия для пользователей разных возрастных категорий. Дополнительным интерактивным элементом является активное использование ИИ: функции краткого пересказа сюжета и помощь при восстановлении предыдущих событий в повествовании.

С коммерческой точки зрения Яндекс Книги в меньшей степени ориентированы на прямую монетизацию контента по сравнению с Литрес. Основной акцент сделан на открытый доступ и интеграцию с экосистемой Яндекса, что делает платформу более дружелюбной к массовому читателю.

Яндекс Книги представляют собой пример цифровой платформы, ориентированной на обеспечение базового читательского опыта при минимальной нагрузке на пользователя. Интуитивность интерфейса, гибкость настроек и свободный доступ к значительной части контента делают платформу привлекательной с точки зрения формирования читательской привычки, особенно в молодёжной и студенческой среде.

Далее мы предлагаем Таблицу 1, которая систематизирует и конкретизирует эмпирический материал исследования в соответствии с вышеописанными пунктами.

Т а б л и ц а 1 .

Анализ ключевых показателей цифровых библиотечных сервисов/платформ

Критерий	Литрес	Яндекс Книги
1. Доступность и распространённость	Крупная цифровая платформа в СНГ. Получение доступа возможно через сайт, мобильное приложение, а также через библиотеки, школы и корпоративные подписки	Менее популярна, чем ЛитРес. Интегрирована в экосистему Яндекса, доступна на смартфонах и через сайт
2. Охват читательской аудитории всех возрастов и категорий	Ориентирована на массовую аудиторию	Ориентирована на массовую аудиторию: детская литература разных возрастов (4-6,7-9, 10-12,13-16 лет и литература для малышей)
3. Качественный состав библиотечного фонда	Представлены классика, новинки, жанровое и авторское разнообразие, эксклюзивы. В наличии детская литература, учебники, бизнес-книги, бестселлеры, комиксы, научная публицистика	
4. Продвижение литературы	Персональные рекомендации под интересы читателя. Наличие разделов: популярное, скидки дня, литературный август (-70 %).	Персональные рекомендации под интересы читателя. Продвижение путем подборок «Выбор Маргулана Сейсембая», «О чем пишут казахстанские писатели», «Прочитать за один день».
5. Обновление фонда	Фонд регулярно обновляется, добавляются новинки.	
6. Наличие интерактивной системы	Наличие личного кабинета пользователя. Пользователь может: выделять текст, оставлять собственные комментарии и закладки. Возможность ставить рейтинг книге, писать и читать отзывы других пользователей. Персональные рекомендации. Форматы взаимодействия: режим аудиокниги, интерактивный поиск по содержанию, возможность настраивать фон, шрифт, оформление текста.	
6.1. Удобство интерактивной системы для всех возрастов и категорий;	Ясные кнопки, логичное расположение разделов. Адаптация под возраст читателя: возможность увеличить/уменьшить текст, изменить фон, настроить яркость. Есть всплывающие подсказки и раздел «Частые вопросы». Активно работает служба поддержки. Отмечается перегрузка интерфейса в связи с большим количеством разделов: главное, поиск, читалка, мои книги, профиль.	Удобный интерфейс. Адаптация под возраст читателя: возможность увеличить/уменьшить текст, изменить фон, настроить яркость. Есть всплывающие подсказки и раздел «Частые вопросы». Активно работает служба поддержки. Минимум разделов: мои книги, библиотека, поиск.
7. Алгоритмы искусственного интеллекта	ИИ-рекомендации на основе предпочтений пользователя, персонализированная лента.	ИИ-рекомендации на основе предпочтений пользователя. В 2025 г. добавляется ИИ озвучка (виртуальный рассказчик). Использование YandexGPT инструмента с функцией краткого пересказа предыдущего фрагмента/раздела текста.

Как видно из Таблицы 1, «Литрес» и «Яндекс Книги» выполняют роль современных медиаинститутов и перестали быть просто цифровыми витринами; они превратились в активных посредников, определяющих логику взаимодействия человека с текстом. Как отмечает М. Кастельс, в условиях информационного общества культура строится на основе потоков информации, где медиа не просто передают сообщения, а становятся самой реальностью, внутри которой разворачиваются социальные процессы [20].

Анализ деятельности цифровых платформ позволяет констатировать не только смену технической парадигмы чтения, но и фундаментальную перестройку рыночных механизмов. В современной медиареальности можно выделить несколько ключевых факторов, влияющих на востребованность издания: агрессивный маркетинг, стратегии продвижения со стороны издательства, актуальность социальной проблематики и медийность автора.

Данная трансформация отчетливо прослеживается в профессиональном дискурсе книжной индустрии. В текущих условиях самым действенным инструментом продвижения становится тематика произведения. Это свидетельствует о том, что современный читатель демонстрирует критическое отношение к искусственно созданным феноменам книжной популярности, отдавая предпочтение смыслам, созвучным его социальному опыту.

Подобная ситуация знаменует собой антропоцентрический поворот в индустрии: теперь именно читатель, его запросы и ценности определяют литературный рынок. Как отмечает О. Кузнецова, «такого в истории издательского бизнеса не было никогда» [21, 2]. Таким образом, цифровые медиаинституты («Литрес», «Яндекс Книги») становятся тем инструментом, который обеспечивает читателю возможность прямого влияния на издательские стратегии, превращая чтение из пассивного потребления в акт рыночного и культурного выбора.

Переходя от анализа коммерческих цифровых гигантов к институциональным ресурсам, важно отметить смену парадигмы: если «Литрес» и «Яндекс Книги» выстраивают вокруг пользователя сервисно-ориентированную среду, то казахстанский проект «Әдебиет порталы» (Adebiportal.kz) функционирует как культурно-образовательный медиапроект с выраженной просветительской миссией. В отличие от рыночных платформ, нацеленных на монетизацию досуга, данный портал выступает инструментом продвижения и популяризации национального литературного наследия, стремясь создать единое цифровое пространство для обсуждения и трансляции культурных кодов.

«Әдебиет порталы» характеризуется синтезом функций электронной библиотеки и социальной сети для литераторов. Структура ресурса отражает попытку системного охвата литературного процесса: здесь представлены разделы прозы, поэзии, драматургии, эссеистики и мемуаристики. Примечательно наличие узкоспециализированных рубрик, таких как «История одной книги», «Беседы о литературе» и «Спецпроекты», что свидетельствует о стремлении не просто предоставить доступ к тексту, но и сформировать вокруг него интерпретационное поле [22]. Особый интерес для исследователя читательской культуры представляет раздел «Персонажи» (включающий таких героев, как Алдар Косе, Исатай батыр и др.), который переводит чтение из плоскости потребления текста в плоскость освоения национального мифологического и исторического ландшафта.

Анализ количественных и качественных показателей портала выявляет определенный разрыв между институциональными амбициями и их цифровым воплощением. На ресурсе представлены профили 963 авторов с биографическими данными, однако объем доступного полнотекстового контента остается ограниченным. Так, наличие всего 115 аудиокниг и относительно небольшого выбора в разделах мультимедиа (видео, подкасты, книжные блоги) указывает на стадию формирования ресурсной базы. Тем не менее, портал выполняет уникальную функцию терминологической и жанровой верификации: в разделе «Жанры» представлено 89 категорий, включая специфические национальные формы, такие как айтыс и кюй, сопровождаемые развернутыми теоретическими справками. Это превращает портал из простого хранилища в цифровую энциклопедию, работающую на повышение читательской компетентности.

Взаимодействие портала с пользователем строится на принципах партисипативности (соучастия). В отличие от жестко заданных алгоритмов «Яндекс Книги», «Әдебиет порталы» предлагают читателю субъектную роль: возможность публиковать собственные рецензии, переводы, синопсисы и стихи. Такая модель взаимодействия иллюстрирует концепцию «культуры соучастия» Г. Дженкинса, где границы между производителем контента и его потребителем размываются, превращая чтение в коллективный процесс сотворчества [23].

Наличие развитой цифровой инфраструктуры, такой как «Әдебиет порталы», является необходимым, но недостаточным условием для преодоления кризиса чтения. Для качественной трансформации читательской культуры требуется системный механизм, переводящий чтение из факультативного досуга в разряд значимого социального действия. Таким механизмом в Республике Казахстан выступает национальный проект «Қитаушынация» (Қытап оқитын ұлт). Если цифровые платформы и порталы предоставляют доступ к контенту, то данная программа осуществляет его практическую институционализацию, встраивая процесс чтения в структуру образовательных и государственно-административных институтов.

Миссия проекта «Қитаушынация» выходит за рамки простого информирования и направлена на формирование устойчивой привычки к чтению как основы интеллектуального потенциала страны. Проект реализуется в рамках концепции Президента Республики Казахстан Касым-Жомарта Кемелевича Токаева «Қитаушынация», являющейся составной частью стратегии духовного обновления и интеллектуального развития страны [24].

Особый интерес для исследования медиалогии и институционального чтения представляет структура программы, реализуемой в пилотном режиме в трех регионах (Шымкент, Караганда, Костанай). Проект демонстрирует дифференцированный подход к целевым аудиториям, охватывая ключевые социальные страты: систему образования («Қитаушына школа», «Қитаушына колледж», «Қитаушына университет»); профессиональные сообщества («Қитаушына педагог», «Қитаушына государственный служащий»); институт семьи («Қитаушына династия»).

Такая сегментация позволяет интегрировать чтение в повседневные практики различных возрастных и социальных групп. Методологическая новизна проекта заключается в использовании элементов геймификации и материального стимулирования. Требование к участникам прочесть 15 книг из утвержденного списка в сочетании с открытым рейтингом (таблицей лидеров) и премиальным фондом (до 1 млн. тенге) переводит процесс чтения в соревновательную плоскость. С точки зрения формирования читательской культуры, это можно рассматривать как попытку создания новых стимулов в условиях цифровой конкуренции за внимание пользователя.

Официальный сайт проекта выполняет функцию операционного медиacentра, где аккумулируются не только списки литературы и новости, но и формируется «социальный профиль» читателя через систему рейтингов. Наличие на ресурсе региональных менеджеров и раздела часто задаваемых вопросов (FAQ) подчеркивает управленческий, проектный характер инициативы. В отличие от коммерческих платформ («Литрес», «Яндекс Книги»), где выбор книги продиктован алгоритмическим «информационным пузырем», здесь выбор детерминирован экспертно-государственным списком, что направлено на укрепление духовных и культурных ценностей через единый литературный канон.

Проведенное исследование процесса формирования читательской культуры в условиях цифровой трансформации позволяет сделать несколько концептуальных выводов. Современная цифровая среда чтения перестала быть гомогенной; она представляет собой сложную экосистему, в которой сосуществуют три различных типа медиалогии: рыночно-алгоритмическая, институционально-просветительская и государственно-стратегическая.

Анализ проекта «Қитаушынация» позволяет сделать вывод о завершении формирования трехчастной модели цифровой среды чтения. В этой модели коммерческие платформы обеспечивают технологический комфорт и разнообразие, литературные порталы — архивацию и популяризацию наследия, а государственные программы — нормативную и социальную легитимацию чтения. Переход от стихийного потребления контента на коммерческих сервисах к регулируемому и поощряемому чтению в рамках национальных проектов знаменует собой попытку преодоления кризиса читательской культуры через её глубокую институциональную реорганизацию в цифровом пространстве.

Заключение

Анализ коммерческих платформ «Литрес» и «Яндекс Книги» показал, что цифровая трансформация на этом уровне направлена на максимальную индивидуализацию читательского опыта. Сервисы успешно формируют устойчивую привычку к чтению через технологический комфорт и мобильность, однако алгоритмические системы рекомендаций создают риск «информационной замкнутости», ограничивая развитие читательской компетентности рамками уже сложившихся предпочтений пользователя. Здесь читательская культура редуцируется до акта эффективного потребления контента.

В противовес коммерческому подходу, «Эдебиет порталы» демонстрирует модель «цифрового общественного блага». Несмотря на выявленный дефицит мультимедийного контента (аудиокниг и видеоматериалов), портал выполняет критически важную функцию сохранения национального литературного канона и жанрового разнообразия. Его медиалогика ориентирована не на удержание внимания ради монетизации, а на создание партисипативной среды, где читатель вовлекается в обсуждение и сотворчество, что способствует восстановлению литературных связей в цифровом обществе.

Проект «Читающая нация» выступает связующим звеном, переводящим цифровые практики в плоскость социального действия. Внедрение элементов геймификации, соревновательности и материального поощрения свидетельствует о поиске новых стимулов для чтения в эпоху доминирования визуального и клипового контента. Институционализация чтения через систему «школа — вуз — государственная служба» позволяет рассматривать грамотность не только как личный навык, но и как стратегический ресурс нации.

В совокупности изученные ресурсы формируют многоуровневую модель читательской культуры. Итоговый вывод исследования заключается в том, что гармоничное развитие читателя в цифровой среде возможно лишь при балансе всех трех компонентов: технологического удобства платформ, содержательной глубины национальных порталов и системной поддержки государственных программ. Дальнейшее развитие читательской культуры будет зависеть от способности институциональных ресурсов («Эдебиет порталы», «Читающая нация») интегрировать передовые алгоритмические решения коммерческих сервисов, не утрачивая при этом своей просветительской и ценностной основы. Таким образом, цифровая трансформация — это не только смена бумажного носителя на экранный, но и глубокая реконфигурация социальных смыслов самого акта чтения.

Институты медиа выступают не просто посредниками, а активными архитекторами новой читательской реальности, где критическая роль пользователя заключается в осознанном конструировании личной образовательной траектории. Таким образом, эволюция читательской культуры отражает общую динамику развития общества — от классической книжности к сложной, гибридной модели цифрового интеллектуального взаимодействия.

Список литературы

- 1 Шулер И.В. Развитие читательской культуры личности в условиях современной информационной среды: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / И.В. Шулер. — Тюмень, 2010. — 26 с.
- 2 Выготский Л.С. Психология искусства / Л.С. Выготский. — М.: Искусство, 1986. — 573 с.
- 3 Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания / А.А. Леонтьев. — М.: Наука, 1969. — 307 с.
- 4 Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтин. — М.: Искусство, 1979. — 424 с.
- 5 Брудный А.А. Психологическая герменевтика / А.А. Брудный. — М.: Лабиринт, 1998. — 336 с.
- 6 Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек — текст — семиосфера — история / Ю.М. Лотман. — М.: Языки русской культуры, 1996. — 464 с.
- 7 Дридзе Т.М. Текстовая деятельность в структуре социальной коммуникации / Т.М. Дридзе. — М.: Наука, 1984. — 268 с.
- 8 Плотников С.Н. Чтение и экология культуры / С.Н. Плотников // Homo legens: Памяти Сергея Николаевича Плотникова (1929 — 1995) / С.Н. Плотников. М.: Дом интеллектуальной книги, 1999. — 269 с.
- 9 Эко У. Роль читателя. Исследования по семиотике текста / У. Эко; пер. с англ. и итал. С. Серебряного. — СПб.: Симпозиум, 2007. — 502 с.
- 10 Добренко Е.А. Формовка советского читателя: Социальные и эстетические предпосылки рецепции советской литературы / Е.А. Добренко. — СПб.: Гуманитарное агентство «Академический проект», 1997. — 320 с.
- 11 Филимонова А. Слово и немота в русской (пост)культуре. «Кысь» Татьяны Толстой [Электронный ресурс] / А. Филимонова, Ш. Мажитаева // Przegląd Wschodnioeuropejski. — 2023. — Т. 14, № 2. — 323–335. Режим доступа: http://www.uwm.edu.pl/cbew/2023-14-2/26_FILIMONOVA-A.pdf. DOI: 10.31648/pw.9719
- 12 Бердигалиева Р. Чтение в Казахстане / Р. Бердигалиева // Чтение с листа, с экрана и «на слух»: опыт России и других стран: Сб. материалов для руководителей программ по продвижению чтения. — М.: РШБА, 2009. — С. 198–217.
- 13 Каирбекова А.Г. Книга как формат мышления в казахской культуре [Электронный ресурс] / А.Г. Каирбекова // Новые исследования Тувы. — 2009. — № 1–2. — Режим доступа: https://www.tuva.asia/journal/issue_1-2/123-book.html
- 14 Рыспаева А.К. Роль библиотеки в рамках реализации проекта «Читающая школа — читающая нация» [Электронный ресурс] / А.К. Рыспаева // Наука и новые технологии. — 2014. — № 6. — С. 165–167. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-biblioteki-v-ramkah-realizatsii-proekta-chitayuschaya-shkola-chitayuschaya-natsiya/>

- 15 Криусенко К.В. О понятии «читательская культура» / К.В. Криусенко // Научное сообщество студентов: материалы ХСVIII студенческой международной научно-практической конференции / Сибирский федеральный университет. — Красноярск, 2020. — С. 52–56.
- 16 ЛитРес. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.litres.ru>
- 17 Карр Н. Пустышка. Что интернет делает с нашими мозгами / Н. Карр. — М.: Бестселлер, 2012.
- 18 Вольф М. Пруст и кальмар: Нейробиология чтения / М. Вольф; пер. с англ. Е.Ю. Мягковой. — М.: КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2020. — 384 с.
- 19 Яндекс Книги. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://books.yandex.kz/>
- 20 Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс. — М.: ГУ ВШЭ, 2000 — 606 с.
- 21 Книжная формула успеха: как и почему истории становятся бестселлерами // Читай-город. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.chitai-gorod.ru/articles/knizhnaya_formula_uspekha_kak_i_pochemu_istorii_stanovyatsya_bestsellerami-5732
- 22 Әдебиет порталы. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: <https://adebiportal.kz/kz>
- 23 Дженкинс Г. Конвергентная культура. Когда старые и новые медиа сталкиваются / Г. Дженкинс. — М.: Типография «Новости», 2019. — 384 с.
- 24 Читающая нация. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://reading-nation.kz/ru/>

Л.М. Харитонова, С. Бенчич, А.Б. Бейбитова, Д.В. Дьяков

Медиа институттар және олардың оқырмандық мәдениетті қалыптастырудағы рөлі

Мақала жаһандық цифрландыру жағдайында және медиатеchnологиялардың күнделікті тәжірибеге белсенді енуі аясында оқырмандық мәдениеттің трансформациясын кешенді түрде зерттеуге арналған. Тақырыптың өзектілігі ХХІ ғасырда оқудың дәстүрлі кітаптылық шеңберінен шығып, алгоритмдер арқылы басқарылатын медиасервистер кеңістігіне ауысуына байланысты оқудың жаңа форматтарын теориялық және практикалық тұрғыдан пайымдау қажеттілігімен айқындалады. Авторлардың назарында медиа институттардың пассивті делдалдардан жаңа оқырмандық шындықтың белсенді архитекторларына айналу үдерісі тұр. Зерттеудің мақсаты — әртүрлі цифрлық ресурстардың оқырмандық құзыреттерді қалыптастыруға ықпалының ерекшеліктерін анықтау және «оқырман — платформа» өзара әрекеттесу модельдерін талдау. Зерттеудің эмпирикалық базасын жетекші коммерциялық сервистердің («ЛитРес», «Яндекс Книги»), қазақстандық мәдени-ағартушылық ресурс «Әдебиет порталының» және мемлекеттік «Оқитын ұлт» жобасының қызметін талдау құрайды. Зерттеу барысында қордың қолжетімділігінен бастап жасанды интеллект алгоритмдерінің күрделілігіне дейінгі жеті аналитикалық критерийді қамтитын кешенді құралдар жүйесі қолданылды. Коммерциялық платформаларды талдау нәтижесінде олардың тұтынуды барынша дараландыру мен қолайлылыққа бағытталғаны анықталды, алайда бұл «алгоритмдік тұйықталу» мен «ақпараттық көпіршіктердің» қалыптасу тәуекелдерін туындатады. Нарықтық модельге қарсы, «Әдебиет порталы» мысалында ұлттық әдеби канонды сақтауға және пайдаланушыларды контент жасауға тарту арқылы партисипативтілікті (қатысымдылықты) дамытуға бағытталған ағартушылық диалогика айқындалды. Мақалада оқуды практикалық тұрғыдан институционалдандыру құралы ретінде «Оқитын ұлт» жобасына ерекше назар аударылады. Авторлар бұл бағдарлама аясында геймификация элементтері мен материалдық ынталандыруды пайдалану оқуды жеке бос уақыт түрінен ұлттың стратегиялық ресурсы санатына көшіруге мүмкіндік беретінін дәлелдейді. Қорытындыда қазіргі цифрлық оқу ортасының үш құрамдас моделі тұжырымдалады: нарықтық-алгоритмдік, институционалдық-ағартушылық және мемлекеттік-стратегиялық логикалардың қатар өмір сүруі. Цифрлық дәуірде оқырмандық мәдениеттің орнықты дамуы платформалардың технологиялық жетілуі, ұлттық порталдардың мазмұндық тереңдігі және мемлекеттік институттардың жүйелі қолдауы арасындағы тепе-теңдік жағдайында ғана мүмкін екені туралы қорытынды жасалады. Зерттеу оқудың эволюциясы қоғам дамуының жалпы динамикасын — классикалық кітаптылықтан интеллектуалдық цифрлық өзара әрекеттесудің гибриді формаларына өтуін бейнелейтінін көрсетеді.

Кілт сөздер: оқырмандық мәдениет, цифрлық оқырмандық орта, жасанды интеллект, медиа-институттар, кітап платформасы.

Media Institutions and Their Role in the Formation of Reading Culture

The article is devoted to a comprehensive study of the transformation of reading culture under conditions of global digitalization and the active integration of media technologies into everyday practice. The relevance of the topic is determined by the need for theoretical and practical reflection on new reading formats which, in the twenty-first century, transcend the boundaries of traditional book culture and move into the sphere of algorithmically governed media services. The authors focus on the process by which media institutions evolve from passive intermediaries into active architects of a new reading reality. The aim of the study is to identify the specific impact of various digital resources on the formation of reading competencies and to analyze models of interaction between the “reader” and the “platform.” The empirical basis of the research consists of an analysis of the activities of leading commercial services (LitRes, Yandex Books), the Kazakhstani cultural and educational resource Ādebiat Portaly, and the state project Reading Nation. The study employs a comprehensive analytical toolkit encompassing seven criteria, ranging from the accessibility of collections to the complexity of artificial intelligence algorithms. As a result of the analysis of commercial platforms, the authors establish that they are oriented toward maximum personalization and consumer comfort; however, this orientation generates risks of “algorithmic closure” and the formation of “information bubbles.” In contrast to the market-based model, the case of Ādebiat Portaly reveals an educational media logic aimed at preserving the national literary canon and fostering participatory practices through user involvement in content creation. Particular attention is paid to the Reading Nation project as an instrument for the practical institutionalization of reading. The authors demonstrate that the use of gamification elements and material incentives within this program makes it possible to transform reading from a form of private leisure into a strategic national resource. In conclusion, a three-part model of the contemporary digital reading environment is proposed, in which market-algorithmic, institutional-educational, and state-strategic logics coexist. The study concludes that the sustainable development of reading culture in the digital era is possible only under conditions of balance between the technological sophistication of platforms, the cultural depth of national portals, and the systematic support of state institutions. The research emphasizes that the evolution of reading reflects the broader dynamics of societal development—from classical book culture to hybrid forms of intellectual digital interaction.

Keywords: reading culture, digital reading environment, artificial intelligence, media institutions, book platform.

References

- 1 Shuler, I.V. (2010). Razvitie chitatelskoi kultury lichnosti v usloviakh sovremennoi informatsionnoi sredy [Development of the reading culture of the person in the conditions of the modern information environment]. *Extended abstract of candidates's thesis*. Tiumen [in Russian].
- 2 Vygotskii, L.S. (1986). *Psikhologiya iskusstva* [Psychology of art]. Moscow: Iskusstvo [in Russian].
- 3 Leontev, A.A. (1969). *Psikholingvisticheskie edinitsey i porozhdenie rechevogo vyskazyvaniia* [Psycholinguistic units and generation of speech utterance]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 4 Bakhtin, M.M. (1979). *Estetika slovesnogo tvorchestva* [Aesthetics of verbal creativity]. Moscow: Iskusstvo [in Russian].
- 5 Brudnyi, A.A. (1998). *Psikhologicheskaiia germenentika* [Psychological hermeneutics]. Moscow: Labirint [in Russian].
- 6 Lotman, Yu.M. (1996). *Vnutri mysliazhchikh mirov. Chelovek — tekst — semiosfera — istoriia* [Inside thinking worlds. Man — text — semiosphere — history]. Moscow: Yazyki russkoi kultury [in Russian].
- 7 Dridze, T.M. (1984). *Tekstovaiia deiatel'nost' v strukture sotsialnoi kommunikatsii* [Textual activity in the structure of social communication]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 8 Plotnikov, S.N. (1999). Chtenie i ekologiya kultury [Reading and ecology of culture]. *Homo legens: Pamiati Sergeia Nikolaevicha Plotnikova (1929–1995) — Homo legens: In memory of Sergey Nikolaevich Plotnikov (1929–1995)*. Moscow: Dom intellektualnoi knigi [in Russian].
- 9 Eko, U. (2007). *Rol chitatelia. Issledovaniia po semiotike teksta* [The role of the reader. Research on the semiotics of the text]. (S. Serebriano, Trans). Saint Peterburg: Simpozium [in Russian].
- 10 Dobrenko, E.A. (1997). *Formovka sovetskogo chitatelia: Sotsialnye i esteticheskie predposylki retseptsii sovetskoi literatury* [Forming of the Soviet reader: Social and aesthetic prerequisites for the reception of Soviet literature]. Saint Peterburg: Gumanitarnoe agentstvo «Akademicheskii proekt» [in Russian].
- 11 Filimonova, A., & Mazhitaeva, Sh. (2023). Slovo i nemota v russkoi (post)kulture. «Kys» Tatiiny Tolstoi [Word and muteness in Russian (post)culture. “The Slynx” by Tatyana Tolstaya]. *Przegld Wschodnioeuropejski — East European Review*, 14, 2, 323–335. Retrieved from http://www.uwm.edu.pl/cbew/2023-14-2/26_FILIMONOVA-A.pdf. DOI: 10.31648/pw.9719 [in Russian].

- 12 Berdigaliev, R. (2009). *Chlenie v Kazakhstane* [Reading in Kazakhstan]. *Chlenie s lista, s ekrana i «na slukh»: opyt Rossii i drugikh stran — Reading from the page, from the screen and "by ear": the experience of Russia and other countries*, 198–217. Moscow: Respublikanskaia shkola biznesa i administrirovaniia [in Russian].
- 13 Kairbekova, A.G. (2009). *Kniga kak format myshleniia v kazakhskoi kulture* [The book as a format of thinking in Kazakh culture]. *Novye issledovaniia Tuvy — New Research on Tuva*, (1-2). Retrieved from https://www.tuva.asia/journal/issue_1-2/123-book.html [in Russian].
- 14 Ryspaeva, A.K. (2014). *Rol biblioteki v ramkakh realizatsii proekta «Chitaiushchaia shkola — chitaiushchaia natsiia»* [The role of the library within the framework of the implementation of the project “Reading school — reading nation”]. *Nauka i novye tekhnologii — Science and New Technologies*, 6, 165–167. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-biblioteki-v-ramkakh-realizatsii-proekta-chitayuschaya-shkola-chitayuschaya-natsiya/> [in Russian].
- 15 Kriusenko, K.V. (2020). *O poniatii «chitatelskaia kultura»* [On the concept of “reading culture”]. *Nauchnoe soobshchestvo studentov: materialy XCVIII studencheskoi mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii — Scientific community of students: materials of the XCVIII student international scientific and practical conference* (pp. 52–56). Krasnoarsk: Sibirskii federalnyi universitet [in Russian].
- 16 LitRes [LitRes]. *litres.ru*. Retrieved from <https://www.litres.ru> [in Russian].
- 17 Karr, N. (2012). *Pustyshka. Chto internet delaet s nashimi mozgami* [The Shallows. What the internet is doing to our brains]. Moscow: Bestseller [in Russian].
- 18 Volf, M. (2020). *Prust i kalmar: Neurobiologiia chteniia* [Proust and the squid: The story and science of the reading brain]. (E.Yu. Miagkovoii, Trans.). Moscow: KoLibri, Azbuka-Attikus [in Russian].
- 19 Yandex Knigi [Yandex Books]. *books.yandex.kz*. Retrieved from <https://books.yandex.kz/> [in Russian].
- 20 Kastels, M. (2000). *Informatsionnaia epokha: ekonomika, obshchestvo i kultura* [The information age: economy, society and culture]. Moscow: gosudarstvennyi universitet vysshaia shkola ekonomiki [in Russian].
- 21 *Knizhnaia formula uspekha: kak i pochemu istorii stanoviatia bestsellerami* [Book formula for success: how and why stories become bestsellers]. *chitai-gorod.ru*. Retrieved from https://www.chitai-gorod.ru/articles/knizhnaya_formula_uspekha_kak_i_pochemu_istorii_stanovyatsya_bestsellerami-5732 [in Russian].
- 22 Adebiet portaly [Literature portal]. *adebiportal.kz*. Retrieved from <https://adebiportal.kz/kz> [in Kazakh].
- 23 Dzhenskins, G. (2019). *Konvergentnaia kultura. Kogda starye i novye media stalkivaiutsia* [Convergence culture. Where old and new media collide]. Moscow: Tipografiia «Novosti» [in Russian].
- 24 *Chitaiushchaia natsiia* [Reading nation]. *reading-nation.kz*. Retrieved from <https://reading-nation.kz/ru/> [in Russian].

Information about the authors

Kharitonova, Larissa Mikhailovna — Assistant Professor, Department of Russian Language and Literature named after G.A. Meiramov, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: novoedelo@yandex.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0970-0727>

Stanislav, Bencic — PhD, Professor, University Danubius, Sládkovičovo, Slovakia. E-mail: bencic.st@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5753-1553>

Beibitova, Arailym Beibitkyzy — Second-year Master’s student, Faculty of Philology, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: beibitovva@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-9265-4067>

Dyakov, Dmitry Viktorovich — Associate Professor, Department of Russian Language and Literature named after G.A. Meiramov, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: diakovd@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6113-6065>